

Begmyrat Weýisow

TÜRKMEN DILINIŇ TARYHY

(Okuw gollanmasy)

AŞGABAT 2008

Täze galkynyşlar eýýamynda ylym-bilim ösdürmeklige, medeni mirasymyzy öwrenmeklige aýratyn üns berilýär. Öz eserleri bilen dünýä medeniýetiniň ösüşine önjeýli goşant goşan ata-babalarymyzyň taryhyň gatlarynda galan edebi mirasynyň dil aýratynlyklaryny, ýüze çykaran özgerişlerini öwrenmeklige bagyşlanan bu kitap ýurdumyzyň ýokary hem ýörite orta mekdepleriniň talyplaryna, türkmen dili we edebiýat mugallymlaryna, şeýle hem söz sungatynyň köp sanly muştaklaryna niýetlenilýär.

**TÜRKMENISTANYŇ ILKINJI PREZIDENTI
BEÝIK SAPARMYRAT TÜRKMENBAŞY**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

GARAŞSYZ, BAKY BITARAP TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Türkmenbaşyň guran beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy.
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde,
Bitarap, Garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Türkmenbaşyň guran beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy.
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Türkmenbaşyň guran beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Arkamdyr bu daglar, penamdyr düzler,
Ykbalym, namysym, togabym, Watan!
Saňa şek ýetirse, kör bolsun gözler,
Geçmişim, geljegim, dowamym, Watan!

GIRIŞ

Türkmen halkynyň ençeme alymlary, şahyrlary uzak asyrlaryň dowamynda öz kitaplary, ylmy we ajaýyp çeper eserleri bilen türkmeniň adyny şöhratlandyrdy. Olar ylmy we çeper döredijiligi bilen dünýä medeniýetiniň ösüşine önjeýli goşant goşdular.

**Gurbanguly Berdimuhamedow,
Türkmenistanyň Prezidenti.**

1. «Türkmen diliniň taryhynda» öwrenilýän meseleler

Türkmen diliniň taryhy hakdaky ilkinji maglumatlar orta mekdeplerde berlip başlanýar. Mugalymçylyk mekdepleriniň türkmen dilinden okuw kitaplarynda dilimiziň taryhy barada ýörite bölüm berilýär. Türkmenistanyň ýokary okuw mekdepleriniň filologiýa fakultetlerinde bolsa “Türkmen diliniň taryhy” aýratyn ders hökmünde geçilýär.

“Türkmen diliniň taryhy” girişden we iki bölümden ybarat.

“Giriş” bölümünde haýsy meseleleriň öwrenilýändigini, dilimiziň taryhy üçin material berýän çeşmeler, ulanylýan derňew usullary, ene dilimiziň taryhynyň öwreniliş ýagdaýy hakda maglumat berilýär.

“Türkmen dili” diýenimizde türkmenleriň özara düşünişmegine, pikir alyşmagyna hyzmat edýän dil serişdeleriniň hemmesiniň öz içine alýar. Biz bir zat sorasak-da, soraga jogap berenimizde hem öz oý-pikirlerimizi sözlem görnüşinde aýdýarys. Sözlemler söz düzümlerinden, söz düzümleri özara baglanyşan sözlerden, sözler morfemalardan, morfemalar fonemalardan düzülýärler. Şu dil birlikleriniň hemmesi birlikde TÜRKMEN DILI diýen düşünjani hasyl edýär. Şoňa görä “Türkmen diliniň taryhynyň” ikinji bölümünde şol dil birlikleriniň ösüş, özgeriş taryhy öwrenilýär. Türkmen diliniň fonemalarynda, sözlerinde, sözlük düzüminde, söz toparlarynda, olaryň söz ýasaýjy we söz üýtgediji goşulmalarynda, söz düzümlerinde we sözlemlerde ýüze çykan özgerişleriň, olardaky köne hem-de täze hadysalaryň taryhy ösüşde yzarlanylýandygy üçin kitabyň bu bölümi “Türkmen diliniň taryhy grammatikasy” atlandyrylýar.

Türkmen halkynyň öz taryhy ýaly onuň diliniň hem örän gadymy we baý taryhy bar. Ol türkmen halky dörali bari özüniň baş hyzmatyny iki görnüşde: sözleýiş dili hem-de ýazuw dili görnüşlerinde ýerine ýetirip gelýär. Ol in gadymy türki dillerden biri hasaplanylýar. Agyzdan-agza geçip biziň günlerimize gelip ýeten “Oguznama”, “Gorkut ata”, “Görogly” ýaly eposlarymyz, onlarça dessanlarymyz, münlerçe atalar sözi-nakyllarymyz, nusgalyk ýazuw edebiýatymyz hem muny doly tassyklaýar.

Türkmen diliniň ýazuw görnüşiniň sözleýiş diline mynasybeti hemme döwürlerde bir meňzeş däl. Dürli döwürlerde ýazylyan edebiýatlar stil taýdan-da,

norma taýdan-da tapawutlanýarlar. Bu meseleler kitabyň “Türkmen edebi diliniň taryhy” atlandyrylan üçünji bölümünde öwrenilýär.

Onda türkmen diliniň ýazuw görnüşiniň kemala geliş we kämilleşiş taryhy, dürli döwürlerde onuň stillerinde hem-de normalarynda ýüze çykan özgerişler yzarlanylýar, dürli döwürlere degişli ýazuw ýadygärlikleriniň dil aýratynlyklary deňeşdirilip, edebi normalarda haýsy döwürde nähili özgerişleriň ýüze çykandygy we olaryň sebäpleri anyklanylýar, edebi dilimiziň ösüşindäki esasy meýiller kesgitlenilýär.

2. Dil birlikleriniň ösüş-özgeriş taryhyny anyklamak üçin maglumat berýän çeşmeler

Dil birlikleriniň öten asyrlardaky ýagdaýyny anyklamakda taryhy grammatika üçin, esasan, şu aşakdakylar maglumat berýän möhüm çeşmeler bolup hyzmat edýärler:

- 1) ýazuw ýadygärlikleri;
- 2) halk d]redijiligi;
- 3) şiweler;
- 4) beýleki türki diller;
- 5) Kömekçi çeşmeler: başga dillerden geçen sözler, toponimler, antroponimler..

Ýazuw ýadygärlikleri

Ýazuw adamzadyň oýlap tapan iň ajaýyp zatlarynyň biri. Ýazuwyň kömegi bilen ata-babalarymyzyň pähim-paýhaslaryndan peýdalanýarys, ýazuw adamzat paýhasynyň toplanmagyna, nesilden-nesle geçmegine mümkinçilik berýär.

XVIII asyr nusgawy şahyrlarymyz Andalybyň, Şeýdaýynyň eserlerinde Oguz han döwründäki gadymy elipbiýimiz hakda gymmatly maglumatlar bar:

Ýaşyň üç müňden aşyp, törtge mindi,
Bu ýaşda çekmediň renji-yzany.
Oguz owlatyndan aýryldyň indi
Ki bizlerge koýup matam-gazany.

Seni asman aždahasy ýuwutdy,
Sen anyň garnynda tutduň mekany,
Jemalyňdan jahan könlün sowutdy
Men oldum Andalyp wasfyň ýazany... (Andalyp).

Ýedisinden owaz çykyp,
On sekizin tartar çekip.
Üç müň ýaşda ömrüň ýakyp,
Geçirdik, gözel ýigrimi baş

Şeýdaýy diýr, bar beterler,
Seniň üçin ýas tutarlar.
Bu wagt kem-käs tutarlar
Ýiter sen, gözel ýigrimi baş (Şeýdaýy).

Alymlar ata-babalarymyzyň azyndan 7-8 elipbiýden peýdalanandyklaryny habar berýärler. Ýöne ol elipbiýler-de, şol elipbiýlerde ýazylan eserleriň hem aglabasy biziň günlerimize gelip ýetmändir. Olaryň bir bölegi ýel-ýagmyryň täsirinde ýitip ýok bolan bolsa, aglabasy duşmanlar tarapyndan ýok edilipdir. Gadymy ýazgylardan az sanly gabyr daşlaryna, şaý-seplere, gylyçdyr galkana ýazylan ýazgylar, ýarlyklar, möhürler saklanyp galypdyr.

Olaryň her biri öz döwrüniň miwesi bolup, şol döwrüň dil aýratynlyklaryny öwrenmek üçin iň ygtybarly çeşme bolup durýar.

Türki dilleriň ösüşiniň has irki altaý (b. e. öňki V asyra çenli) we gun (biziň eramyzyn V asyryna çenli) döwürlerinde ýazylan ýazuw ýadygärlikleri biziň günlerimize gelip ýetmändir.

Türk kaganatynda (VI – VIII asyrlar) ýazylan, tapylan ýerleri boýunça «Orhon-Ýeniseý ýazgylary» atlandyrylan daş ýazgylary bize mälüm bolan türki ýazuw ýadygärlikleriniň iň gadymysydyr.

Kaganatda uly iş bitiren serkerdeleriň gabyr daşlarynda yz galdyran bu elipbiýi we onda ýazylan ýazgylary alymlar gadymy oguzlar bilen baglanyşdyrýarlar. Türkmen diliniň şol gadymy oguz taýpalarynyň arasynda kemala gelendigini nazara alsak, olary şol wagtky oguz-türkmen diliniň ýagdaýyny anyklaşdyrmakda ygtybarly çeşme hasaplamak bolar.

XI asyr türkmen diliniň häsiýetli aýratynlyklaryny anyklamakda Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwan lugat-at türk» eseri deňi-taýy bolmadyk gymmatly çeşme bolup hyzmat edýär. Sözlükde şol döwür türkmenleriniň fonetik aýratynlyklary-da, leksiki aýratynlyklary-da, grammatik aýratynlyklary-da halk arasyndan ýygňalan nakyllar, atalar sözi, goşgy bölekleri arkaly giňişleýin görkezilipdir. (Seret: S. Ahally. Mahmud Kaşgary we türkmen dili. Aşgabat, 1958; M. N. Hydyrow. Türkmen diliniň taryhyndan materiallar. Aşgabat, 1962, 210 s.).

Mahmyt Zamahşarynyň “Mukaddimat-ul adab”, “Al-jibal wa-l miýah”; Abu Haýýanyň “Kitab-ul idrak li-lisan al-atrak”; Jemaleddin at-Türkiniň “Kitab-ul bulgat al-muştak fi-l-lugat-i at-türk wa-l kytjak”; Emir Aly şir Nowaýynyň “Muhakamat-ul lugateýn”; Taly Imany Hyrawynyň “Bada-ýe al-lugat” eserlerinde, awtorlary näbelli “Kitab majmu tarjiman türki wa ajami wa mugali”, “Kitab at tuhwat uz-zakiýetu fi-l lugat at türkiýe” we beýleki orta asyr sözlüklerinde türkmen diliniň köp aýratynlyklary görkezilipdir. (Seret: 3. Б. Мухамедова. Исследование по истории туркменского языка XI – XIV вв. Ашхабад, 1973).

Yusup Balasugunlynyň «Kutadgu bilik» poemasy, Hoja Ahmet Ýasawynyň hikmetleri, Horezminiň «Muhabbetnama», Şyh Şeref Hojanyň “Muin ul-mürid”,

Rabguzynyň “Kyssas ul-enbiýa”, Wepaýynyň “Rownak ul-yslam” eserleri orta asyr türkmen dili hakda faktik materiallara baý.

Baýram hanyň, Abdurahymyň, Ýolguly Enisiniň, Garajaoglanyň, Berhurdar Türkmeniň, Ýunus Emräniň, Mähri Hatynyň, Nesiminiň, Nowaýynyň, Fizulyň...eserleri bolsa uzak ölkelere düşen ildeşlerimiziň dil aýratynlyklary hakda baý material berýär.

XVIII – XIX asyr türkmen diliniň aýratynlyklaryny anyklamak üçin Andalyp, Azady, Magtymguly, Şabende, Şeýdaýy, Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes... ýaly beýik söz ussatlarynyň eserleriniň köp sanly golýazmalary biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Türkmen diliniň geçen asyrlardaky ýagdaýyny anyklamak üçin şol döwür ýazuw ýadygärlikleriniň maglumatlaryndan peýdalanan wagtymyzda ýazuw diliniň sözleýiş diline seredende durnukly bolýandygyny, bir wagtlar ulanyşdan galan dil birlikleriniň-de köp wagtlap ýazuwda saklanýandygyny unutmaly däldiris. Ýalňyşmazlyk üçin ýazuw ýadygärlikleriniň faktlary halk döredijiliginde we şiwelerde saklanan maglumatlar bilen deňeşdirilip öwrenilmelidir.

Halk döredijiligi

Türkmen halkynyň örän baý halk döredijiligi bar. Agyzdan-agza geçende ep-esli özgerişlere sezewar bolan hem bolsa, biziň günlerimize gelip ýeten halk döredijiligi eserlerinde has gadymy döwürlere degişli dil maglumatlaryna düş gelinýär. Ylaýta-da şahyranas eserlerde türkmen diliniň taryhyna degişli, onuň has gadymky ýagdaýlaryndan habar berýän maglumatlar oňat saklanypdyr. Meselem, häzirki türkmen **bir** sözünüň çekimlisi gysga aýdylýar. Bu söz azerbaýjan, ýakut dillerinde häzirem uzyn çekimli bilen **bi:ir** aýdylýar. “El eli ýuwar, iki el bi:rigip ýüzi ýuwar”, “Tagan aýagy üç bolar, **bi:r-bi:r**ine güýç bolar”. “**Agzybi:re** taňry biýr” ýaly atalar sözi bu çekimlisiniň bir wagtlar türkmen dilinde hem uzyn aýdylandygynyndan, onuň soň gysgalmagynyndan habar berýär.

“Ýyl başy **syçgan**, sygyr, bars, towşan, **luw**, ýylan,

Ýylky, **koý**, **bijin**, **takyk**, it, doňuz - boldy tamam” -

sanawajyndaky **luw**, **bijin** sözleri häzirki türkmen dilinde ulanyşdan бүтинleý düşüp galan bolsa, **syçgan**, **koý**, **takyk** sözlerinde fonetik özgerişler ýüze çykyp, **syçan**, **goýun**, **towuk** ýaly aýdylýarlar.

“It geldi – **gut** geldi”, “Ile döwlet geler bolsa, bagşy bilen **ozan** geler” mysallaryndaky bagt manysyndaky **gut**, aýdyjy manysyndaky **ozan** sözleri häzirki türkmen dilinde ulanyşdan galypdyrlar.

“**Oglanly** öýde ogurlyk ýatmaz” atalar sözünden görşümüz ýaly, **oglan** sözünüň manysy üýtgäpdir, oň ol çaga manysyny bildiren eken.

“Şasenem - Garyp”, «Saýatly-Hemra» ýaly halk dessanlarymyz, «Gorkut ata», «Oguznama», «Görogly» eposlarymyz dilimiziň taryhyny öwrenmekde taýsyz genji-hazyna. Ýöne ýazuw ýadygärlikleri bilen deňeşdirende halk döredijiligi eserleriniň bir ýetmezçiligi bar: olarda saklanan dil faktlarynyň anyk

wagtyny – haýsy döwre degişlidigini kesgitlemek kyn. Şoňa görä halk döredijiliginden alnan faktlaryň haýsy döwre degişli dil aýratynlygy bolup durýandygy ýazuw ýadygärlikleriniň maglumatlary bilen deňeşdirip takykklamagy talap edýär. Şeýle edilende olar biri-biriniň üstüni ýetirýärler.

Şiwe maglumatlary

Gadymy ýazuw ýadygärlikleri ýeterlik saklanylmadyk dilleriň taryhyny öwrenmekde šiwe maglumatlarynyň hem hyzmaty uludyr. Şiwe maglumatlary halkymyzyň taryhda beýleki halklar bilen eden gatnaşyklaryny ýüze çykarmagada, dilimiziň emele gelşiniň we ösüşiniň taryhyny, onuň beýleki garyndaş dillere mynasybetini anyklamagada ýardam edýär. Olar gadymy ýazuw ýadygärlikleri bilen bir hatarda dilimiziň has irki ýagdaýlaryndan habar berýän esasy we ynançly, janly çeşme bolup durýar. (Seret: M. Hydyrow. Türkmen diliniň taryhyndan materiallar. Aşgabat, 1959, 1962J. Amansaryýew. Türkmen dialektologiyasy. Aşgabat, 1970 N.Nartyýew. Türkmen dialektologiyasynyň esaslary. Çärjew, 1994). Ýazuw ýadygärlikleri köplenç ýagdaýda şol döwrüň ýazuw dili hakda maglumat berýän bolsa, šiwe maglumatlary janly gepleşikde galan ynamdar çeşmedir. Ylaýta-da ol urug diliniň ösüp taýpa diline, taýpa dilleriniň umumy halk diline, onuň hem ösüp milli dile geçişini öwrenmekde, diliň ösüş, kämilleşiş taryhyny yzarlamakda diliň taryhy üçin taýsyz çeşmedir.

Türkmen halkynyň ýaşan ýerlerini, başga halklar bilen eden gatnaşyklaryny, ylaýta-da onuň düzümine siňen etnik toparlary aýyl-saýyl etmezden, türkmen diliniň taryhyny doly göz önüne getirmek mümkin däl.

Türkmen halkynyň kemala gelmeginde oguzlaryň uly rol oýnandygy jedelsiz. Hatda orta asyr alymlarynyň birnäçesi oguzlar bilen türkmenleriň arasyna çäk hem goýmandyrlar. Häzirki türkmen dili otuzdan gowrak şiwäni özüne birleşdirýär. Belli bir sebitiň çäginde ýerleşen ilatyň özboluşly gepleýşi bolan bu şiweler aslynda taýpa dilleridir. Deňeşdirip görsek, Mahmyt Kaşgarlynyň görkezen türkmen taýpalary bilen häzirki türkmen şiweleri atlary boýunça-da, san taýdan-da deň gelmeýär. Olaryň häzirki ýaşaýan ýerleri hem XI asyrdaky, hatda XVI asyrdaky ýaşan ýerlerine-de dogry gelenok. Bu ýagday türkmen halkynyň etnik düzüminiň-de, olaryň ýaşan ýerleriniň hem üznüksiz üýtgäp gelendigini aňladýar.

Şiwelerimizde dilimiziň ösüşiniň öňki döwürlerine degişli maglumatlar saklanýar. Olarda söz başyndaky dymyk çekimsizleriň açyklaşma derejesi-de, assimilyasiýanyň, dodak sazlaşygynyň derejesi-de, gadymy türki asyl uzyn çekimlileriň saklanyş derejesi-de deň däl. Muny şol bir sözüň şiwelerde *kelin* – *gelin*, *tört* – *dört*, *kyz* – *gyz*, *peýni* – *beýni*, *pyçgy* – *byçgy*, *çylka* – *jylka*, *suwuk* – *suýuk*, *tawyk* – *towuk* – *took*... ýaly dürli hili aýdylyşlary-da tassyklaýar. Bu faktlar türkmen diliniň çekimli we çekimsiz seslerindäki ösüş-özgerişleri delillendirmekde tapylgysyz baýlykdyr.

Häzirki türkmen dilinde işligiň umumy häzirki zamanyny bildirmek üçin ulanylýan **-ýar**, **-ýär** goşulmasy türkmen diliniň XVIII asyrdan ozalky ýazuw

ýadygärliklerinde duş gelmeýär. Şiwe maglumatlaryna daýanmazdan **-ýar, -ýär** goşulmasynyň taryhyny dikeltmek mümkin däl. Şiwelerimizde bu goşulmanyň taryhyna degişli maglumat berip biljek, ýaşy boýunça deň bolmadyk **-ýa, -ýä, -ýor, -ýo, -or, -o, -ýyr, -ýir, -ar, -er, -yr, -ir, -ur, -ür, -a, -e, -yý, -iý...** ýaly has gadymky warianlary-da saklanypdyr. (Seret: O.Çommadow. Ýerli gepleşikler diliň taryhyny öwrenmegiň çeşmesidir. “Türkmen dili” gazet, 2. 03.2005, 9.03.2005, 23.03.2005).

Halkymyzyň başdan geçiren taryhy wakalary bilen baglylykda dürli döwürlerde şiweler bilen edebi dilimiziň mynasybeti hem üýtgäp durupdyr. Edebi dilimiziň dürli döwürlerdäki daýanç şiwelerini aýyl-saýyl etmekde hem diňe šiwe maglumatlaryna daýanmak bilen belli bir netijä gelip bileris. Şiwe maglumatlary türkmen diliniň döreýiş, ösüş taryhynyň köp meselelerini aýdyňlaşdyrmakda gymmatly çeşme bolup hyzmat edýär.

Beýleki türki dilleriň maglumatlary

Türkmen dili öz ösüşiniň hiç döwründe-de beýleki türki dillerden üzňelikde bolmandyr. Türkmen taýpalary beýleki türki halklaryň düzümine-de goşulypdyr, etnik düzümi ýakyn halklaryň bolsa dilleri-de ýakyn bolýar.

Muny oguz asyly türk, azerbaýjan, gagauz dilleri bilen leksika-semantik, grammatik umumylyklarymyz hem, “Oguznama”, “Gorkut ata”, “Görogly” eposlarymyz, ortalık edebi ýadygärliklerimiz hem doly tassyklaýar. Bu dilleriň her biriniň özboluşly aýratynlyklary-da bar. Ol aýratynlyklar, esasan, bu halklaryň hersiniň X asyrdan soňraky ösüşlerinde ýuze çykydyr.

Türkmen dilinde diňe oguz dillerine däl, gypjak, garlyk, bulgar topar dillerine häsiýetli aýratynlyklara-da duş gelinýär. Dilimiziň **gurt, böri, möjek, duşmak, sataşmak, uçramak ...** ýaly sinonimler hataryna baýdygy hem muny tassyklaýar. **S, z** sesleriniň türkmen dilindäki ýaly apikal aýdylyşy başgyrt dilinde, çekimlilerde bizdäki ýaly gadymy türk asyl uzynlyk ýakut diline, dodak sazlaşygy gyrgyz diline häsiýetli.

Türki dilleriň klassifikasiýasynda türkmen dili türki dilleriň günbatar şahasyna degişli edilip – gelinýär Türk dilleriň toparlara bölünişi şu kitapdan alyndy: (Seret: Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1962). Emma onda türk dilleriň gündogar şahasyna häsiýetli dil aýratynlyklary-da köp. Ene dilimiziň türk dilleriň klassifikasiýasynda tutýan ornuny takykklamak üçin bolsa ony beýleki türk dilleriň materiallary bilen deňeşdirip öwrenmeli bolýarys.

Kömekçi çeşmeler: başga dillerden geçen sözler, toponimler, antroponimler

Halklaryň arasyndaky syýasy, ykdysady, medeni gatnaşyklary birinji nobatda olaryň sözlük düzüminde öz yzyny galdyrýar. Şu jähetden türkmen

dilindäki alynma sözlerem, beýleki dillerdäki türkmen sözleri-de ene dilimiziň taryhy üçin gymmatly maglumatlar berip biler.

Irki döwürlerden bäri goňşy halklar bilen gatnaşyklarymyz netijesinde janly gepleşik we ýazuw edebiýaty arkaly eýran dillerinden köp sanly sözler, hatda goşulmalar-da geçipdir (Seret: P. Azymow. Türkmen dili. Söz ýasaýjy goşulmalar. Aşgabat, 1950).

S. Atanyýazow *Mary* sözüniň *Margiýana* görnüşinde baryp mundan 2500 ýyl öňki ýazgylarda hem duşýandygyny belleýär. (Seret: S. Atanyýazow. Türkmenistanyň toponimik sözlügi. Aşgabat, 1970).

Alymlar *Mary* – saklaryň emürgiý tiresiniň adynyň gysgalan görnüşü, sanskrit dilinde çöl-beýewan manysyny aňladan **maru** sözünden, pars diliniň araçäk manysyndaky **merz**, **merj** ýa-da otluk gök meýdan manysyndaky **marg** sözünden bolaymasyn ýaly dürli çaklamalary öňe sürýärler.

Aşgabat, Tejen, Pendi, Köpetdag, Köyten ýaly toponimler şol sebitlerde ýaşan eýran dilli taýpalardan galan ýadygärliklerdir. Bu hili toponimler türkmen halkynyň we diliniň taryhyny anyklamak üçin kömekçi çeşmelerdir.

Adam atlary hem diliň taryhyny öwrenmekde gymmatly maglumatlary özünde saklaýar. Her halkyň özüne mahsus adam atlary bolýar. Mysal üçin, *Gözel, Jeren, Keyik, Tawus, Aýna* ýaly gyz atlary türkmenlerde işjeň ulanylsa, *Lazzat, Dilfuza, Gawhar* özbeklerde, *Bazargül, Akmaral, Damira* gazaklarda, *Baktygül, Yrysgül, Orungül* garagalpaklarda, *Gülmira, Bermet* gyrgyzlarda has giň ýaýrandyr. Hatda türkmen şiweleriniň arasynda hem käbir aýratynlyklara düş gelinýär. Mysal üçin, Türkmenistanyň dürli ýerlerinde ikinji opla *Jora, Ereş, Tirkış*, dördünji opla *Çary, Dörtguly*, başınji opla *Bäşim, Penji*, körpe opla *Kiçi, Bábek, Körpe, Genjim* ýaly atlaryň goýluşy-da muny tassyklaýar. Türkmenabat şäheriniň töwereklerinde ýaşayan türkmenlerde oplan we gyz atlary **Halym – Halyma, Reýim – Reýime, Selim – Selime, Emin – Emine, Azat – Azada** ýaly tapawutlandyrylýar. Görşümüz ýaly, türkmen adam atlaryndaky bu aýratynlyk türkmen-pars, türkmen-arap gatnaşyklaryndan habar berýär.

Türkmen adam atlarynyň arasynda arap, pars, mongol, rus, hatda ýewreý, grek sözlerine-de gabat gelýäris (Seret: S. Atanyýazow. Adyň näme? Aşgabat, 1978, 32 s.). Olar, elbetde, türkmen diliniň öz fonetik kanunlaryna boýun egdirilip, öz asylky keşplerini belli bir derejede üýtgedipdirler. Şu jähetdenem antroponimler diňe bir türkmenleriň geçmişde haýsy halklar bilen ýakyn gatnaşykda bolandygyny anyklamakda däl, eýsem türkmen diliniň fonetikasyndaky özboluşlylyga düşünmekde hem gymmatly maglumatlar berýär.

Dillerinde **ata, ene, meme** (göwüs manysynda), **hakan, aka, aga, kow** – ýaly ýüzlerçe ses gurluşy we manysy taýdan türkmen dilindäki bilen deň gelýändigine esaslanyp, Ö.A.Ödekow Amerika materigindäki indeýleriň irokez, siu, astek, maýýa, keçua taýpalarynyň, Ýapon adalarynyň gadymky ilaty bolan aýnalaryň azyndan 7-8 müň ýyl mundan ozal Aziýadan göçüp giden türk-türkmen taýpalarynyň nesilleridigi hakdaky çaklamany öňe sürýär. (Seret: Ö.A.Ödekow.

Aýnlar, sinlar we türkmenler. Etnolingwistik baglanyşyklar. “Türkmenistanda ylym we tehnika”, 2007, №3, 35-45 s).

Alymlar Mukaddes “Awesta” kitabynda **Tura** (Turan), **Merw**, **Nisaýa**, **Manuşa** (Manyş), **Hwiaopy** (Hywa), **Warezanh** (Berzeňni), **Paurita** (Pöwrize), **Haraýwa** (Hyrat), **parfiýa** ýazgylarynda **Nusaý**, **Arsak**, **Pary**...ýaly türkmen sözleriniň duşýandygyny belleýärler. (Seret: A.Saryýew, B.Weýisow. “Awestada” türkmen toponimleri. Mukaddes Ruhnama – diliň we türkmen ruhunyň kämillik eýýamydyr. (Halkara ylmy-amaly maslahat. Aşgabat, 2002, 32-33 s; O.Amanowa. Nusaý resminamalarynda adam we ýer-ýurt atlary hakynda – “Türkmenistanda ylym we tehnika”, 2007, №3, 27-29 s.). Bu faktlar Adam atanyň türkmen bolandygyny aňlatmaýar, türkmen diliniň örän uzak taryhynyň bardygynyň habar berýär.

Diýmek, ene dilimiziň taryhy üçin bizden başga dillere geçen sözlerimiziň-de hasaba alynmagy gerek.

Meselem, türkmenler täjik halky bilen asyrlar dowamynda birmeňzeş ykdysady, syýasy, medeni gatnaşykda bolup ýaşansoň olaryň dilinde hem **çul-biýebon**, **kamçu-toziýona**, **kuşun-laşkar**, **taýok-çubdast**, **koş-arbu**, **kum-reg**, **kuduk-çoh**, **urdak-murgabi**, **çigit-panbadana**, **kupruk-pul**... ýaly türkmen-täjik sinonim hatarlary döräpdir. **Çukur**, **ýorga**, **galkan**, **küçen**, **gaýçy** ýaly türkmen sözleriniň bolsa täjik dilinde sinonimleri-de ýok. **Böri**, **Batyr**, **Ogulaý**, **Açyl**, **Ýoldaş**, **Gylyç**, **Berdi**, **Durdy**... ýaly türkmen adam atlary täjiklerde hem giň ýaýran atlardyr. Täjigistandaky **Kizilsuw**, **Karokul**, **Kaýrakkum**, **Karatag** ýaly toponimleriň-de, **bek**, **oksakol**, **botman**, **kadok**, **telpak**, **çakman**, **kiliç**, **kalkon**, **ýorma**, **aýran**, **taýok**, **ýaýlok**, **çul**, **kelin**, **kudo**, **ona**, **kalkon**, **tukum**, **kaýrok**, **burdoki**, **ýanga**, **ýaka**, **uka**, **bukrl**, **puçuk**, **ulok**, **ugaý**, **karawulhono**, **elçihona** sözleri hem aslynda türkmen sözleridir. (Seret: Н.Шарипов. Некоторые вопросы обогащения лексики таджикского языка тюркскими словами. – Kitapda: Вопросы тюркских языков и взаимоотношение их с дугими языками. Баку, 1972, 164-168 с; Фарханги забоны тоҷики М, 1969).

Guýy, **köpri** sözleri täjik dilinde **kuduk**, **kupruk** ýaly gadymky bolşunda saklanypdyr. Bu fakt türkmen-täjik dil gatnaşygynyň uzak taryhynyň bardygyny bellemäge esas berýär.

Türkmen-rus gatnaşyklary-da bu dillerde öz yzyny galdyrypdyr. Rus dilindäki türkizmler köp alymlaryň ünsüni çekipdir. Mysal üçin, П.М. Мелиоранский “Слова о полку Игореве” eseriniň dilinde duşýan **жемчуг**, **лошад**, **товар**, **шатер** ýaly sözleri mongol çözüslaryndan has ozal rus diline aralaşandygyny nygtaýdyr (Seret: Н.К. Дмитриев. О тюркских элементах русского словаря. Kitapda: Строй тюркских языков. М, 1962, 315 с; П.М. Мелиоранский. Турецкие элементы в языке “Слова о полку Игореве” Санкт-Петербург, 1902). Alymlar türki sözleriň rus diline ylaýta-da mongol agalygy döwründe köp girendigini belleýärler. Rus dilindäki **ярлык**, **деньги**, **аркан**, **камча**, **башмак**, **балык**, **сарай**, **ямшик**, **мерин** sözlerini mongol döwrüniň önümi hasaplaýarlar.

Rus dilindäki türkizmleriň arasynda diňe atlar däl, **алый, карий** ýaly sypatlar, **булгачит, якшаться** ýaly işlikler **гайда, айда** ýaly ümlükler, **чихом** ýaly hal sözleri-de bar. **Кайма, камыш, капкан** ýaly sözler edil rus diliniň öz sözleri ýaly söz ýasalýşa-da gatnaşýarlar (**окаймлять, окаймление, каемчатый, каемочный, каймит, камышовка, камышовый, камышина, камышистый, капканный, капканчик** we başgalar). **Алмаз, аркан, бархан, кайма, кинжал, мумия** ýaly sözleriň rus dilinde sinonimleri-de ýok. Rus dilinde sinonimleri bar bolan **башка, казан, карга, чувал, базар** ýaly türkizmler bolsa dürli stilistik öwüşginde tapawutly ulanylýarlar.

Аркан, башмак, каблук, карандаш, караул, калрак, пай, торба, туман, киса ýaly sözler rus diliniň durnukly söz düzümlerinde hem duşýar. (**Тащит на аркане. Быть и кого-либо под башмаком // каблуком. Взятся за карандаш. Брать (сажать) под караул. Брать (Взять) пай. Находится в тумане**). Durnukly söz düzümlerinde duşmagy bu sözleriň rus diline has irki döwürlerde girendigini tassyklaýar. Şol sözleriň aglabasy türkmen dilinde häzir hem işjeň ulanylýarlar. Mysallardan görşümüz ýaly, bizden başga dillere geçen sözlerimiz, köplenç, asyly boluşlaryny oňat saklapdyrlar. Diýmek, sözlerimizde ýüze çykan fonetik hem semantik özgerişleri öwrenmek üçin olaryň-da hasaba alynmagy gerek.

3. Dilimiziň taryhyny öwrenmekde ulanylýan derňew usullary

Dil biliminde dil birlikleri üç tarapdan: gurluşy, taryhy we ulanylyşy nukdaýnazarlardan öwrenilýär. Derňew usullary derňewiň obýektine, maksadyna görä saýlanylyp alynýar. Dilimiziň taryhyny öwrenmekde giňden ulanylýan usullar şulardyr:

Beýan ediş - teswiri (ýagny suratlandyрма) derňew usuly sinhron derňew usuly bolup, ol bir dildäki dil birlikleriniň belli bir taryhy döwürdäki bolşuny, ulanylyşyny hasaba almak üçin ulanylýar.

Degşirme derňew usuly dilleriň faktlaryny degşirip öwrenmek usulydyr. Degşirme usulynyň kömegi bilen taryhy we geografik galtaşyklaryň netijesinde dilleriň özara täsirleriniň derejesi we häsiýeti öwrenilýär, adatça garyndaş däl dilleriň gurluşlaryndaky umumylyklar we olardaky özboluşly aýratynlyklar anyklanylýar. Meselem: türkmen-arap dil gatnaşyklarynyň netijesi bolan **алым-ылым-тәлим-тағлымат-мугаллым-мағлумат-тағлым; kitap-mekdep-kätip; şerap-sirop-şerbet...** ýaly sözleriň kökdeşdigi şu usul arkaly ýüze çykarylýar.

Deňeşdirme derňew usuly

Deňeşdirmek arkaly garyndaş dilleriň arasyndaky umumylyklar we olaryň her birine mahsus aýratynlyklar ýüze çykarylýar. Bu usul hut şol bir diliň özüniň öňki we häzirki ýagdaýlaryny, ondaky özgerişleri anyklamakda hem peýdalanylýar. Dil biliminde muňa komparatiw usul hem diýilýär.

Mahmyt Kaşgarly mundan tas mün ýyl ozal türki dilleriň sözlük fonduny düzýän umumytürki sözlerden 8500 töweregini deňeşdirip, türki halklaryň aslynyň

birdigini, dillerindäki tapawutlaryň bolsa, esasan, çekimli we çekimsiz sesleriň aýdylyşyndadygyny subut eden eken. Deňeşdirme-taryhy derňew usuly dil faktlarynyň taryhy yzygiderlikde deňeşdirilip öwreniliş usulydyr.

Deňeşdirme-taryhy usul türkmen diliniň taryhyny öwrenmekde hem esasy usul bolup durýar. Türkmen diliniň beýleki türk dillere gatnaşygy, ondaky umumylyklar we özboluşly aýratynlyklar anyklanylanda hem, fonemalarda we tutuş ses ulgamynda, sözlük düzüminde we aýry-aýry sözlerinde, grammatik gurluşynda ýüze çykan özgerişleri anyklamakda hem, türkmen dili bilen gadymy ýazuw ýadygärlikleriniň diliniň arasyndaky mynasybeti, onuň stillerinde we normalarynda ýüze çykan özgerişleri anyklamakda hem, mahlasý, dil birlikleriniň ösüş-özgerişlerindäki kanunlary we ösüş meýillerini anyklamakda türkmen diliniň taryhynyň ähli bölümlerinde deňeşdirme-taryhy derňew usulyna daýanylýar.

Türkmen diliniň beýleki türk dillere gatnaşygyny, ondaky umumylyklary we özboluşly aýratynlyklary anyklamak üçin türkmen diliniň maglumatlary beýleki türk dilleriniň bilen deňeşdirilip, garyndaşlyk derejesi kesgitlenilýär. Ozaly bilen iň ýakyn dilleriň maglumatlary deňeşdirilýär. Türkmen diliniň maglumatlary ilki oguz dilleriniň, soň günbatar topar dillerine girýän gypjak, garlyk, bulgar dilleriniň, soňra gündogar türk dilleriniň, ondan soň mongol, tungus, manjur, fin-ugor, ýagny altaý dil umumylygyna giren beýleki dilleriň maglumatlary bilen yzygiderli deňeşdirilýär. Deňeşdirmäniň her basgançagynda deňeşdirilýän diller üçin umumy – meňzeş bolan zatlar has gadymky hasaplanylýar. Munda dil hadysalarynyň döwürlerini - «ýaşyny» kesgitlemek, dildäki bir aýratynlygyň beýleki bir aýratynlyga seredende gadymdygyny anyklamak möhüm şertlerden biri bolup durýar. Taryhy yzygiderlik täri dilimizdäki has gadymky we soňky aýratynlyklary aýyl-saýyl etmäge mümkinçilik berýär.

Türkmen diliniň taryhy grammatikasynda dil birlikleriniň taryhy, olarda ýüze çykan özgerişler anyklananda hem deňeşdirme-taryhy usula daýanylýar. Munda dil birlikleriniň: fonemalaryň, sözleriň, morfemalaryň, söz düzümleriniň, sözlemleriň gadymky we häzirki ýagdaýlary deňeşdirilýär. Deňeşdirmek arkaly dil birliklerinde nähili özgerişleriň bolandygy ýüze çykarylýar, dilimizdäki köne we täze hadysalar, olardaky ösüş-özgerişiniň ugurlary, esasy meýiller bellenilýär. Dil birlikleriniň gadymky ýagdaýlaryny anyklamak üçin maglumatlar gadymy ýazuw ýadygärliklerinden, türkmen diliniň öz şiwelerinden, halk döredijiliginden, mahlasý, mumkin bolan çeşmeleriň hemmesinden alynýar. Olaryň maglumatlary bilelikde ulanylanda, bir-biriniň üstüni ýetirýärler. Birinji nobatda, oguz dilleriniň ýazuw ýadygärliklerine ýüzlenilýär. Ýöne türk dilleriň toparlara bölünişiniň heniz kämil dälligi, olarda türkmen diliniň aýratynlyklarynyň doly hasaba alynmanlygy, dilimizde gypjak, garlyk, bulgar, hatda gündogar türk dilleriniň aýratynlyklarynyň-da ep-esli orun eýeleýändigini nazarda tutulyp, türkmen diliniň taryhy grammatikasy üçin diňe oguz dilleriniň ýazuw ýadygärliklerine daýanmak bilen çäklenmän, eýsem gypjak, garlyk, bulgar we gündogar türk dilleriň ýazuw ýadygärlikleriniň maglumatlaryndan-da peýdalanmaly bolýarys. Türkmen dili

bilen deňeşdirilýän ýazuw ýadygärliginiň arasyndaky baglanyşygy subut etmek üçin bolsa yzygiderli aýyrmak täri ulanylýar. Ilki türki dilleriň hemmesi üçin häsiýetli aýratynlyklar aýrylýar, soňra oguz, gypjak, garlyk, bulgar dil aýratynlyklary aýrylýar. Şondan soňky galan umumylyklar türkmen dili bilen ýadygärligiň diliniň arasyndaky genetik gatnaşygy aňladýar.

Deňeşdirme-taryhy usul türkmen edebi diliniň taryhyna degişli meseleleri anyklamakda hem ulanylýar. Türkmen edebi diliniň taryhyny döwürleşdirmekde hem, edebi dilimiziň her döwriň häsiýetli aýratynlyklaryny kesgitlemekde hem deňeşdirme usulyna daýanylýar. Türkmen edebi diliniň stillerinde we normalarynda ýüze çykan özgerişler dürli döwürlerde ýazylan ýadygärlikleriň maglumatlaryny deňeşdirmek arkaly anyklanylýar. Dil birlikleriniň taryhy öwrenilende taryhy yzygiderlilik berk saklanylmalydyr, fonetik kanunlar, sözdäki morfemalaryň çäginin üýtgemek - özara bitişmek meýilleri hasaba alynmalydyr. Sözleriň gadymky morfema düzümini dikeltmekde, olarda ýüze çykan özgerişleri anyklamakda içki rekonstruksiýa, etimologik derňew tärleri-de ulanylýar. Mysal üçin, häzirki türkmen dilinde asyl söz hasaplanylýan **pyçak** sözünüň gadymy kökünü ýüze çykarjak bolsak, etimologik derňew geçirmeli bolýarys. **Orak, gapak** sözlerindäki **-ak** böleginiň işlikden gural atlaryny ýasaýan goşulmadygyna daýanmak hem-de şol bir sözün dürli döwürlerde ýazylan ýadygärliklerde duş gelyän fonetik wariantlary bolan **biçmek, byçgy, bölek-büçek** sözlerini deňeşdirmek arkaly pyçak sözünüň gadymky morfema düzümi dikeldilýär, onuň biçmek-kesmek manysyndaky **pyç- biç-** kökünden ýasalan sözdügi anyklanylýar.

Deňeşdirme-taryhy derňew usulynyň esasy maksadynyň dilimizdäki ösüş-özgerişin umumy we hususy kanunlaryny, ugurlaryny hem ondaky esasy meýilleri anyklamakdan ybaratdyr.

Dilimiziň taryhyny öwrenmek usullary babatda soňky ýyllarda başgaçarak garaýyşlar-da öňe sürüldi. Meselem, O.Çommadow dilimiziň taryhyny Mukaddes Ruhnamanyň geriminde we ýörelgelerinde täzeçe öwrenmegiň derwaýyslygyna ünsi çekmek bilen indi diňe deňeşdirme-taryhy derňew usuly bilen çäklenmän, ony Mukaddes Ruhnamadaky tarhy-etnografik maglumatlara daýanyp, umumadamzat derejesinde töwerekleýin öwrenmegi teklipe edýär (Seret: O. Çommadow. Diliň taryhyny öwrenmegiň bitewilik usuly – “Türkmen dili” gazet, 19.07.2006. Şonuňky: Dilimiziň bitewilik pelsepesine esaslanyp öwrenmek döwrüň talabydyr – “Aşgabat” gazet, 14.02.2007).

“Türkmen diliniň taryhy” dersi türkşynaslyk ylymlarynyň ahlijesi, aýratynam, halkymyzyň taryhy bilen aýrylmaz baglanyşykly. Onda “Türkmenistanyň taryhy”, “Türkmen dialektologiýasy”, “Türkmen halk döredijiligi”, “Gadymy we orta asyr türkmen edebiýaty”, “Türkmen edebiýatynyň taryhy”, “Türkologiýa girişi”... derslerinde geçilenler jemlenilýär. Şoňa görä-de dilimiziň taryhyny beýleki ylymlaryň gazananlaryny-da hasaba alyp, diňe bir usul bilen çäklenmän, dürli derňew usullaryndan ýerlikli peýdalanylýan, töwerekleýin öwrenmegimiz gerek.

4. Türkmen diliniň taryhynyň öwreniliş ýagdaýy

Diliň taryhy halkyň taryhy bilen aýrylmaz baglanyşykly bolýar.

Türkmenler we türkmen dili gadymy döwürlerden bäri alymlaryň ünsüni çekip gelýär. Türkmen halkynyň taryhyna degişli ygtybarly maglumatlara baryp mundan müň ýyl ozal ýaşan ensiklopedik alym Abu Reýhan Al-Birunynyň (973-1048) işlerinde-de duş gelinýär. Alym ýerli halk bilen gatyşyp, ýüz keşbi taýdan türkile meňzän (türkmanend – türke meňzeş), iki dili hem kämil bilip, terjimeçilik eden (terjiman), iman getiren (türk iman) islendik oguza ir zamanlarda ol türkmen boldy diýlendigini belläpdir (Seret:Абу Рейхан Мухаммед ибн Ахмед. Собрание сведений для познания драгоценностей. М., Л., 1964, 193 с.).

XI asyryň başga bir meşhur alymy Mahmyt Kaşgarly hem özüniň «Diwan lugat-it türk» eserinde türkmenler we türkmen dili hakda gymmatly maglumatlar ýazyp galdyrypdyr: Oguzlar – türkmenlerdir. Olar ýigrimi iki urug, olaryň her biriniň özüne mahsus belgileri, mallaryna has bolan tagmalary bar... Birinjisi we başlyklary kynyklar. Zamanamyzyň hakanlary şu kynyklar urugyndandyr. Ikinjisi – kaýyglar. Üçünjisi – baýundurlar. Dördünjisi – ywa // ýywalar. Bāşinjisi – salgurlar. Altynjysy – afşarlar. Ýedinjisi – begtililer. Sekizinjisi – бүkdүзler. Dokuzynjysy – baýatlar. Onunjysy – ýazgyrlar. On birinjisi – eýmürler. On ikinjisi – karabölükler. On üçünjisi – alkaбөлүкler. On dördünjisi – igdirler. On bāşinjisi – üregür // ýüregürler. On altynjysy – tutyrkalar. On ýedinjisi – ulaýundluglar. On sekizinjisi – tögerler. On dokuzynjysy – bejenekler. Ýigriminjisi – juwaldarlar. Ýigrimi birinjisi – jepniler. Ýigrimi ikinjisi – jaryklyk. (Mahmud Koşgoriý. Dewon lugot-it türk. Toşkent, 1960, 89 s.). Alym zamanasynyň hanlarynyň (seljuklaryň - B. W.) türkmenlerden bolany üçin, hemmeleriň bilmekleriniň zerurdygyny göz önünde tutup, olaryň her birini, hatda mallarynyň tagmalaryna çenli birme-bir ýazyp görkezendigini nygtapdyr. Alymyň türkmenler diýip görkezen bu urug-taýpalarynyň aglabasy gadymy oguz taýpalarydyr.

XIV asyryň görnükli taryhçysy Reşideddin hem aslynda türkmenleriň Mawarennahra göçüp gelip, ýerli halk bilen gatyşmak netijesinde ýüz keşpleri üýtgän oguzlardygyny belleýär (Seret:Рашид ад-Дин. Сборник летописей. М., Л., 1952, т. 1, 85 s.).

XVII asyrda Hywa hany Abylgazy hem orta asyr alymlarynyň işlerine we halk rowaýatlaryna salgylanmak bilen türkmen halkynyň gelip çykyşyny anyklaşdyrmaga çalşypdyr. Özüniň «Şejeräýi teräkime» eserinde ol türkmen halkynyň esasynda ýatan oguz taýpalarynyň gundogarda Yssyk köl, Almalyk, günortada Saýram, Kazykurtdag, demirgazykda Uludag, Kiçidag, günbatarda Ýañykent, Garagum çöli aralykda dört-baş müň ýyl dowamynda ýaşandyklaryny, olaryň goňşy halklaryň çozuşlary netijesinde öz ata-baba mekanlaryny taşlap, Syrderýanyň aşak akymlaryna süýşmäge mejbur bolandyklaryny habar berýär. **Türkmen** etnoniminiň manysy hakda bolsa, esasan, Reşideddiniň düşündirişini gaýtalamak bilen **türkmen** sözünü pars diliniň **turk manend** (türke meňzeş)

sözlerinden gelip çykypdyr diýip ýazýar (Seret: А. Н. Кононов. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л Гази хана Хивинского. М., Л., 1958, 67 с.).

XVIII asyrdan fransuz alymy D. Erbelo oguzlaryň diňe bir Mawerennahra däl, eýsem Jeýhun derýasyndan geçip, Horasan etraplaryna-da aralaşandyklaryny, olaryň ýerli halkdan öýlenendiklerini belleýär, horasanlylar olary **türkmen** ýa-da **türkoman** atlandyrypdyrlar – diýip ýazýar.

Ž. Deniniň pikiriçe, beýleki türk taýpalar ýaly gadymy gunlaryň nesillerinden bolan oguzlar orta asyrlarda iki sany uly topara – gündogar hem-de günbatar oguzlara bölünipdirler. XI asyrdan Gresiýa, Makedoniýa çenli barýp ýeten günbatar oguz taýpalary uzlar ady bilen, Eýranyň käbir oturymly obalaryny we onuň bilen araçäkleşýän sähralyklary eýelän oguz taýpalary bolsa türkmenler diýlip tapawutlandyrylypdyr. Başga bir fransuz alymy Žak de Witri bolsa türkmen etnonimi türk we koman sözleriniň jeminden dörän bolsa gerek diýen çaklamany öňe sürüpdir. (Seret: Проблемы этногенеза туркменского народа. Ашхабад, 1977. 6 с.).

XVIII asyrdan başlap Russiýada hem turkmenleriň taryhy bilen çynlakaý gyzyklanylýp ugralýar. W. N. Tatişşew oguzlaryň massagetler bilen garyndaşlyk gatnaşykda bolandygyny çaklaýar. Ol rus ýazgylarynda agzalýan torklary we türkmenleri mongollaryň ýakyn garyndaşlary hasaplapdyr (Seret: В. Н. Татищев. История Российская. М., Л., 1962, т. 1). M. N. Karamzin hem gadymy rus ýazgylaryndaky torklar bilen oguzlary bir halk diýip belleýär. 1836-njy ýylda Hazar deňziniň ýakasyna guralan ekspedisiýadan soňra S. G. Karelin hem turkmenler – gadymy massagetlerden bolsa gerek diýen çaklamany öňe sürüpdir.

XIX asyryň altmyşynjy ýyllarynda wenger alymy Armeniý çowdurlaryň, salyrlaryň, gökleňleriň, tekeleriň şejeresini ýazypdyr. A. Wamberiniň pikiriçe, **türkmen** sözi iki bölekden, ýagny **türk** we **men** sözlerinden ybarat bolmaly.

XIX asyryň aýagynda Orhon daş ýazgylarynyň okalmagy we olaryň oguz ýadygärlikleri hasaplanylmagy oguzlaryň, şol sanda türkmenleriň-de etnogenezi anyklaşdyrmak meselesini ylymda derwaýys meselä öwürdi. W. Tomseniň, W. W. Radlowyň, I. Markwartyň, W. W. Bartoldyň Tonýukuk we Kültegin ýadygärlikleri boýunça geçiren derňew işleri netijesinde gadymy Türk kaganatynda oguzlaryň esasy güýç bolandygy, olaryň Merkezi Aziýada In-Şan bilen Hangaý aralygynda ýaşandyklary anyklanyldy.

N. A. Aristow oguzlar, uýgurlar, polowesler (sähraýylar – B. W.), komanlar (gumlylar-B.W.), aslynda şol bir halk bolsa gerek diýen çaklamany öňe sürüpdir. Onuň pikiriçe, **türkmen** sözi **türk** we ýer-ýurt manysyndaky **ban//man** sözlerinden emele gelipdir.

Nemes gündogarşynasy I. Markwartyň pikiriçe, **oguz** sözi ýaýdan atyjylar diýen manyny aňladýar.

Wenger alymy L. Ligeti **türkmen** sözüni hakyky türk, sap, arassa türk diýip düşündirýär.

Polýak alymy W. Kotwiç bolsa türkmenleri gönüden-göni gadymy týurgeşleriň nesli hasaplaýar we türkmen – týurgeş sözlerine sinonim hökmünde seredýär.

Oguz, türkmen taryhyny öwrenmek boýunça W. W. Bartold tarapyndan düýpli işler edildi. Ol türkmen sözüniň **to-ku-mong** görnüşde VIII asyrda ýazylan hytaý ensiklopediýasynda, X asyr arap geograflarynyň işlerinde hem gabat gelýändigini, dürli garaýyşlaryň bardygyna garamazdan, onuň manysynyň heniz örän düşüniksizdigini nygtaýar. (B. B. Бартолд. Сочинение, т. 2, М., 1963).

Oguz, türkmen etnogenezi anyklamakda A. Ý. Ýakubowskiň hyzmaty-da uludyr. Türki taýpalaryň (gunlaryň, oguzlaryň, gypjaklaryň) Merkezi Aziýa üçünji köpçülikleýin ýörişine, ýagny XI asyra çenli bu sebitdäki ilat eýýäm dil babatynda hem, ýüz keşp, dāp-dessur babatynda hem oguzlar bilen doly goşulyşypdyr. Emele gelen türkmen halkyna olaryň süýri kelleligi hem geçipdir. (Seret: A. Ю. Якубовский. Вопросы этногенеза туркмен VIII-X вв. – «Советская этнография», № 3, 1947, 54 с.).

Türkmenistanyň çäklerinden tapylan kreniologik materiallar türkmenlerdäki kelläni daňmak arkaly süýreltmek däbiniň biziň eramyzdan ozalky V asyrda hem bolandygyny görkezýär. Ýöne süýrikelleliligiň gündogarly gunlara degişlidigi hem, gunbatarly sarmatlardan galandygy hem heniz doly anyklaşdyrylanok. Halkyň diline seredende onuň antropologik tipiniň has durnukly bolýandygyna esaslanmak bilen L. W. Oşanin türkmenleriň asly skif-sarmatlardandyr diýen çaklamany öňe sürüpdir. (Seret: Проблемы этногенеза туркменского народа. Ашхабад, 1977, 21 с.). S. P. Tolstow bu meselede beýleki taryhçylardan düýpgöter tapawutlanyp, oguzlary Merkezi Aziýanyň oturymly, gadymy ilaty hasaplaýar. Onuň pikiriçe, Ptolemeýiň agzan **augasi** halky oguzlar bolmaly. (Seret: С. П. Толстов. огузы, печенеги и море Данкара. – «Советская этнография», № 4, 1950, 50 с.). Emma soňky işlerinde ol oguzlar augasiler däl-de, VI-VII asyrlarda türkileşen eftalitleriň nesilleridir diýen pikire gelipdir. (Seret: Народы Средней Азии и Казахстана. т. 1, М., 1962).

Türkmen taýpalaryny öwrenmek boýunça köp iş eden G. I. Karpow XI-XIV asyr ýazuw ýadygärliklerinde agzalýan oguz taýpalarynyň köpüsiniň türkmen halkynyň düzümine siňendigini belläpdir. (Seret: Г. И. Карпов. Огузы, туркмены. – «Известия ТФАН СССР», № 1, 1945).

A. A. Roslyakowyň, S. G. Agajanowyň işlerinde türkmen halkynyň etnogenezi Merkezi Aziýada ýaşan eýran dilli çarwa we ýarym çarwa gadymy taýpalaryň, birinji nobatda, dahlaryň, massagetleriň, alanlaryň, eftalitleriň... türkileşmegi bilen baglanyşdyrylýar. (Seret: A. A. Roslyakow. Türkmen halkynyň gelip çykyşy. Aşgabat, 1962; Ы. Агаджанов. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX – XIII вв. Ашхабад, 1969).

Türkmenleriň düzümine oguzlardan başga-da köp taýpalar, Horasanyň, Horezmiň oturymly ilaty, araplar, mongollar we beýlekiler goşulypdyr. Bu - jedelsiz. Oguzlardan ozalky oturymly türki dilli taýpalaryň türkmen atlandyrylan bolmaklary hem ähtimal.

Halk arasynda **türkmen** sözüniň **tir** we **keman** sözleri bilen baglanyşdyrylyşy-da bar. Belki **türkmen** sözüniň ikinji bölegi goç manysyndaky **maň** sözi bilen baglanyşyklydyr?! Akgoýunlylar, garagoýunlylar, Magtymgulynyň «ýüňi ýeten goç ýigitleri», Göroglynyň «Goçaklary...», goç-goç ogul arzuw edişimiz, çagamyza **guzym** diýmegimiz-de ýöne ýerden däl bolsa gerek. **Türkmen** etnoniminiň ikinji böleginiň merkez, özen, esas manysyndaky **maňyz** sözi bilen, gadymy manlar (maniheýler) bilen baglanyşykly bolaýmagy-da mümkindir.

Saparmyrat Türkmenbaşy **Türkmen** etnonimini şeýle düşündirýär:

Türkmen halkynyň Nuh alayhysalamdan gaýdýan uly taryhy ýoly bar.

Nuh alayhysalam öz ogullaryndan Ýafesiň zürýatlaryna Türkmenistan yklymyny ýer-ýurt edip berdi.

Beýik Taňry Türkmen *köpelgiçlik* berdi. Ol köpelip örnäp gitdi. Taňry oňa iki sany häsiýet berdi: **ruhobelentlik we gaýduwsyzlyk**. Ýagtylgyç berlende bolsa onuň Köňlüne we Aňyna Paýhas çyragyny guýdy. Şundan soň öz bendelerine umumy at dakdy:

Türk iman – Türkmen (türk – asyl, iman – nur).

Türk iman – Türkmen şeýle many aňladýar: Asly nurdan. Türkmen dünýäde seýdip döredi (Ruhnama. Aşgabat, 2001, 9-10 s.).

Aňyrsy 5 müň ýyl mundan ozal nesilbaşymyz Oguz han Türkmenlerden gaýdýan türkmen halky Gündogarda Hindistan, Günbatarda Ortaýer deňzi aralygynda döredilen dünýä gymmatlyklaryna dürli ugurlarda saldamly goşandyny goşdy, öz topragynda Änew, Altyndepe, Marguş, Parfiýa şalygyny, seljuk türkmenleriniň şalyklaryny, Köneürgenç türkmen döwletini – jemi 70-den gowrak döwlet döretdi (Ruhnama. Aşgabat, 2004, 1,9 s.).

Gadym eýýamlardan bäri dünýä alymlarynyň üns merkezinde bolup gelendigine garamazdan, **türkmenler** hakda dürli garaýyşlaryň dowam etmegi bu etnonimiň ilkibaşky manysynyň müňýyllyklaryň jümmüşinde ýitip gidendigini, halkymyzyň örän uzak taryhynyň bardygyny aňladýar.

Gadymy oguz urug-taýpa dillerinden türkmen umumy halk diliniň kemala gelşini, onuň kem-kemden kämilleşip, milli edebi dile çenli ösüşini halkymyzyň öz geçmişinden, başdan geçiren taryhy-etnogenetik, syýasy-ykdysady taryhyndan üznelikde düşündirmek mümkin däl.

Taryhy çeşmelerden mälum bolşy ýaly, öndüriji güýçleriň ösüş derejesi örän pes bolan gadymy we orta asyrlarda göçme maldarçylyk bilen güzeran dolandyran çarwa taýpalaryň öri gözlegindäki köpçülikleýin ýörişleri netijesinde Ýewropanyň we Aziýanyň sähralarynda ýaşan dürli halkyýetler etnik taýdan-da, dil taýdan-da, medeni taýdan-da telim gezek gatym-garym bolupdyrlar.

Aziýanyň ep-esli bölegini eýelän, Eýran çeşmelerinde Türküstan atlandyrylan bu döwletiň çäklerinde hem oguzlaryň düzümine eýran dilli ýerli taýpalar: dahlar, massagetler, sarmatlar, Murgap jülgesindäki margianalylar, Ahal, Tejen sebitlerinde ýaşan parfiýalylar, Amyderýanyň aşak akymларында ýaşan horezmliler, öňden oturymly beýleki türki taýpalar goşulýşypdyrlar (Seret: A.Roslýakow. Türkmen halkynyň gelip çykyşy. Aşgabat, 1962, 8-10 s.).

Türkmen halkynyň diňe bir etnik düzümi däl, eýsem oguz-türkmen taýpalarynyň ýaşan sebitleri-de üýtgeşsiz bolmandyr. Meselem, IX – X asyrlarda olaryň bir topary ýazyr taýpasynyň baştutanlygynda Hazar deňziniň gundogar kenarynda, uly Balkanda, Mangyşlakda, Üstýurtda, ikinji topary baýat, kaýy taýpalarynyň ýolbaşçylygynda Merkezi Gazagystanda, üçünji topary salyr, kynyk taýpalarynyň baştutanlygynda Syrderyanyň boýunda mesgen tutupdyrlar. (Seret: Türkmenistan SSR-niň taryhy, t. 1. Aşgabat, 1957, 217 s.). XI – XII asyrlarda Azerbaýjandan Balha, Horezmden Hindi ummanyna çenli bolan aralygy özlere boýun egdiren Seljuklar döwletiniň döremegi türkmenleriň uzak ölkelere düşmeklerine, şol ýerlerde ornaşyp galmaklaryna getiripdir. Olar Eýranyň, Wizantiýanyň halklaryny türkileşdirip, soňlugyça türk, azerbaýjan dilleriniň emele gelmeginde aýgrylaýjy rol oýnapdyrlar. (Seret: Д. Е. Еремеев. На стыке Азии и Европы. Очерки о турции и турках. М., 1980, 16-17 с.). Türkmen halk döredijiliginde Rum, Pereň, Ysphyhan, Müsür, Yrak, Diýarbakir, Halap, Şirwan, Töwriz, Häzirebegjan, Ermenistan, Gürjüstan ýaly toponimleriň ýygý-ýygýdan düşmegi, türkmen ýigitleriniň şol ýerli gyzlara aşyk boluşlary, öýlenişleri, «Müsürde şa bolandan Kenganda geday bolanyň ýagşy» diýip wesiýet edişleri gönüden-göni agzalan taryhy wakalaryň çeper beýanydyr.

Türkmenleriň başga ýurtlara dargamagy Çingiz hanyň wagşyçylykly ýörişleri döwründe has-da güýçlenýär. Horezmiň, Horasanyň, ylaýta-da günorta Türkmenistanyň ösen şäherleri, obalary rehimsizlik bilen weýran edilipdir, ilat gyrlypdyr ýa-da ýesir äkidilipdir. Bu döwürde mongol zulumyndan gutulmak üçin türkmenleriň ep-esli bölegi Günorta-Günbatara, Kiçi Aziýa ýurtlaryna gidipdir. Kaýylar, akgoýunlylar we garagoýunlylar häzirki Türkiýäniň ýerlerine baryp ýetipdirler. (Seret: D. Ý. Ýeremeýew. Agzalan iş, 34 s.). Mongol zulumy zerarly arap ýurtlaryna düşen türkmenlere we beýleki türki taýpalara 1250-nji ýylda musulman medeniýetiniň, ylmyň, sungatyň we edebiýatyň ösen merkezi bolan Müsürde, Siriýada öz häkimiýetini esaslandyrmak başardypdyr. Örän ýokary harby taýýarlykly batyr goşuny bilen şöhrat gazanan mamlýuklar XIII – XIV asyrlaryň dowamynda uly güýje öwrülipdirleň. (Н. Наджип. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века. АДД. М., 1965, 13 s.).

Mawerannahrdaky we Demirgazyk Horasandaky türkmenleriň belli bir bölegi bu döwürde Hindistana göç edipdir. Göçmän galan türkmen taýpalary bolsa Garagumda, Üstýurtda, Balkan daglarynda we Mangyşlakda gizlenipdir. Mongol çozuşlary türkmen taýpalarynyň diňe bir ýaşan ýerlerini üýtgetmän, olaryň etnik düzüminde-de, dilinde-de käbir özgerişleriň ýüze çykmagyna getiripdir. Bu döwürde türkmenleriň düzümine gelip çykyşy taýdan mongollara degişli bolan we olar bilen gelen galmyk, gypjak, tatar, merkit, mukry, agar, gereýli... ýaly dürli etnik toparlar goşulypdyr. Emma olar türkmen diline düýpli täsir ýetirmezden, tiz wagtdan özleri türkmen dil umumylygyna siňip gidipdirler.

Gündogardan günbatara çenli köp ýurtlary ele salan mongol döwleti eýýäm XIII asyryň ikinji ýarymynda maýda uluslara bölünen hem bolsa, häkimlik ugrundaky özara uruşlar XIV asyryda hem dowam edipdir. Köp wagtlaп Lebabyň

we Günorta Horezmiň ilaty Çagataý döwletiniň, Demirgazyk Türkmenistanyň ilaty Juçy döwletiniň (Altyn Ordanyň), Günorta hem Günbatar Türkmenistanyň ilaty Hulagular döwletiniň garamagynda galypdyr. (Seret: Türkmen sowet ensiklopediýasy, t. 8. Aşgabat, 1978, 46 s.). 1370-nji ýyldan başlap Temirleňiň we onuň nesilleriniň Altyn Ordany, Horezmi, Azerbaýjany, Ermenistany, Gürjüstany, Hindistany, soňra Osman döwletini boýun egdirmek ugrunda alyp baran uruşlary, XVI asyrdan başlap özbek, galmyk taýpalaryny birleşdiren Şeýbany hanyň, Eýranda dörän Sefewiler döwletleriniň häkimlik ugrundaky söweşleri Merkezi Aziýanyň beýleki halklary ýaly türkmen halkyny-da, onuň halk hojalygyny-da elhenç tozdurypdyr. Bu döwürde hem türkmenleriň käbir taýpalary ýurduny terk edip Hindistana göçmeli bolupdyr. Hindistanda türki dilli edebiýatyň gülläp ösmegine uly goşant goşan Baýram hanyň, soňra onuň ogly Abdyrahymyň hossarlyk etmegi bilen Ýolguly Enisi, Mürzeguly Meýli, Molla Şeýdaýy, Hasan han Şamly ýaly türkmen şahyrlary hem Hindistanda özlerine gaçybatalga tapypdyrlar. (Seret: Türkmen edebiýatynyň taryhy, t. 1. Aşgabat, 1975, 351-393 s.). Mongol çozuşlary we häkimlik ugrundaky soňky uruşlar Türkmenistanyň diňe bir halk hojalygyny tozduрмаk bilen çäklenmän, onuň medeni ösüşini-de, umumyň halk diliniň ösüşini-de birnäçe asyrylyk yza tesdiripdir.

Tozdurylan türkmen taýpalary XIV – XV asyrlarda şeýle agyr şertlerde Demirgazyk Türkmenistanda täzeden birleşip ugran hem bolsalar, Amyderýanyň akym ugruny üýtgetmegi zerarly Sarygamyş kölüniň gurap başlamagy, özbek, galmyk, gazak hanlarynyň talaňçylykly çozuşlary... ýaly sebäplere görä, olar ýene-de yzlaryna – Günorta Türkmenistana tarap süýşüpdirler, öz oturan ýerlerini telim gezek üýtgetmeli bolupdyrlar. Mysal üçin, XVI asyrda alililer, gökleňler, ýemreliler, XVII asyrda ärsarylar, salyrlar, saryklar, XVIII asyrda ýomutlaryň bir bölegi, tekeler Sumbar, Etrek derýalarynyň ýakasyna, Köpetdag eteklerine, Murgaba, Tejene, Lebaba göçüp gelipdirler. XIX asyryň başynda çowdurlar, ýomutlaryň beýleki bölegi Daşoguz sebitlerinde oturymlylyga geçipdirler. Ýazyrlar, ýemreliler, alilileriň bir bölegi Horezme, çowdurlaryň bir bölegi häzirki Stawropol ülkesine göçüpdir. Bütinleý oturymlylyga geçmäge ýaramly ýerleriň azdygy sebäpli türkmen taýpalary ýarym oturymly, ýarym çarwa güzeran dolandyrmaly bolupdyrlar. Kanallar, ýaplar tutuş urug, taýpa bolup gazylypdyr. Bu bolsa her taýpanyň özbaşdak oturmagyna, dillerindäki šiwe aýratynlyklarynyň köp wagtlap saklanmagyna, ýeke-täk milli edebi dilimiziň kemala gelmeginiň örän dowamly bolmagyna getiripdir. Türkmen taýpalarynyň dagynyk oturmaklaryndan hem-de ekerançylyk üçin ýaramly ýerler, guýular, öri meýdanlary ugrundaky özara dawalaryndan goňşy döwletler tä XX asyryň başlaryna çenli peýdalanyp gelipdirler. Kä Eýran şalygyna, kä Hywa hanlygyna, kä Buhara emirligine tabyn edilen türkmen topragy sözüň doly manysynda söweş meýdanyna öwrülipdir. Türkmen taýpalary bir ol hanlyga, bir beýlekisine tabyn edilip, hersinde-de horlanypdyr, pena gozlöp ondan-oňa göçüp gelipdir.

1855-nji ýylda Murgap we Sarahs türkmenlerine Hywa hanlygynyň zulumyndan boşamak başardypdyr. 1858-nji ýylda Garrygalanyň, 1860-njy ýylda

Marynyň ýanynda Eýran goşunlary çym-pytrak edilip, Günorta Türkmenistan özbaşdaklyga eýe bolupdyr. Emma bu özbaşdaklyk dagynyk türkmen taýpalarynyň bir döwlete birleşmeklerine mümkinçilik bermändir.

Türkmenistan Russiýanyň gol astyna düşüp, 1868 – 1885-nji ýyllar aralygynda harby demir ýolunyň çekilmegi, gowaça eker ýaly täze meýdanlaryň açylmagy köpçülikleýin oturymlylyga geçmäge itergi beren hem bolsa, täze ykdysady-hojalyk gatnaşyklary türkmen taýpalarynyň hemmesini öz içine alyp, olary bir döwlet çäginde birleşdirip bilmändir.

Öz ýaşan ýer-ýurduny telim gezek üýtgetmeli bolan türkmen halkynyň etnik düzümi-de, dili-de dürli döwürlerde dürli hili özgerişlere sezewar bolupdyr.

Türkmen dili gelip çykyşy hem fonetik, leksik, grammatik gurluşlary taýdan türk, azerbaýjan, gazak, gyrgyz, özbek, başgyrt, tatar, garagalpak, çuwaş, ýakut, tuwa, altaý, hakas, gagauz, garaçay-balkar, gumuk, uýgur, nogaý, garaýym, şor, çulum dilleri bilen birlikde **türki dillere** degişli edilýär. Türki dil umumylygy, esasan, Gun hökmürowanlygy döwründe mongol, tungus, manjur dillerinden tapawutly özbaşdak ösüş ýoluna düşüpdür diýlip çaklanylýar.

Türki dilleriň häsiýetli aýratynlyklaryndan şu aşakdakylary bellemek bolar:

Fonetikasynda ýogyn we inçe, dodaklanan we dodaklanmadyk çekimlileriň bolmagy bilen baglanyşykly inçe-ýogynlyk we dodak sazlaşygynyň (singarmonizmiň) häsiýetliligi; bir bogunda iki çekimsiz sesiň ýanaşyk gelip bilmezligi;

Morfologiýasynda asyl morfemalaryň fonetik taýdan durnuklylygy; sözde geliş tertibi boýunça ilki asyl, soňra söz ýasaýjy, dereje hem forma ýasaýjy, onuň yzyndan söz üýtgediji morfemalaryň geliş; goşulmalaryň fonetik taýdan asyl morfemanyň çekimlisi bilen sazlaşyp geliş, sözöňi (prefiksleriň) we rod goşulmalarynyň ýoklugy, degişlilik we habarlyk goşulmalarynyň häsiýetliligi;

Sintaksisinde sözleriň ysnyşma täre arkaly baglanyşygynyň has giň ýaýranlygy; sanda ylalaşma garanda, ýöňkemedde ylalaşmanyň güýçlüligi; işlikleriň atlary özüne eýerdip gelişiniň isim eýermesine (söze çeper, talaba laýyk) garanda işjeňligi, aýyklaýan sözün aýyklandan önürti geliş, üýtgediji goşulmalary aýyklandan sözün kabul edişi; ortak işlik, hal işlik öwrümlü ýönekeý sözlemleriň kopdugi we ş.m.

Türki dilleriň hemmesi üçin umumy bolan bu aýratynlyklar orän gadymy bolup, **ýöňkeme**, **degişlilik**, **düşüm** kategoriýalarynda türki diller bilen mongol, tungus, manjur dilleriniň arasynda köp umumylygyň bardygy subut edildi. W. L. Kotwiç mongol we türki dilleriň morfologiýasynda ortaça 50, leksikasynda 25 göterim töweregi umumylygyň bardygyny belleýär (См. Бакраков Н. А. Алтайская семья языков и его изучения. М., 1981, 56 с.).

Biziň eramyzyň I-II asyrlarynda kuwwatly Gun döwletiniň synmagy, onuň ikä: Gündogar we Günbatar gun döwletlerine bölünmegi emele gelen türki dil umumylygynda hem käbir özboluşly aýratynlyklaryň ýüze çykmagyna getiripdir. Mysal üçin, Gündogar gun döwletinde galan türki taýpalaryň dilinde söz ortasynda we ahyrynda **d** sesi işjeň ulanylan bolsa, Günbatar gun taýpalarynyň dilinde şol

orunlarda ý sesi işjeňleşýär (bod-boý, adak-aýak); Gündogar gun taýpalarynyň dilinde mongol, tungus, manjur dillerine häsiýetli sözler köp bolsa, Günbatar gun taýpalarynyň dilinde arap we pars sözleri köp.

Soňlugyça Gundogar gun taýpalarynyň dilleri-de özara tapawutlanyp, uýgur-oguz hem-de gyrgyz-gypjak dil umumylyklary emele gelipdir. Gunbatarda bolsa özara tapawutlanýan bulgar, oguz, gypjak, garlyk dil umumylyklary döräpdir. Türkmen diliniň döreyşini-de alymlar gunbatar oguz taýpalarynyň arasynda dörän oguz dil umumylygy bilen baglanyşdyrýarlar.

Türki dilleriň oguz arealyna Türkmenistan, Özbekistanyň käbir ýerleri, Balkan, Günorta Krym, Türkiýe, Azerbaýjan, Eýranyň käbir ýerleri degişli edilyär.

Oguzlaryň dil aýratynlyklary: söz başynda açyk **d, g** çekimsizleriniň işjeňligi (beýlekilerde şu orunda **t, k** dymyk çekimsizleri gelýär: **til-dil, kyz-gyz, kel-gel**); söz soňunda dilardy yzky kentlewük süýkeş **g** çekimsiziniň häsiýetlilikligi (beýlekilerde şu orunda **k** ýa-da **ý** sesleri gelýär: **bek-beg-beý**); iş atlarynyň **-mak, -mek** goşulmasy bilen ýasalyşy has işjeň (beýlekilerde **-yş, -iş, -uw, -üw** goşulmalary ýörgünli); işligiň hökmanlyk formasy **-maly, -meli** goşulmasy arkaly ýasalyar; ortak işligiň **-myş, -miş, -asy, -esi, -dyk, -dik, -an, -en** formalary işjeň (beýlekilerde **-gan, -gen** ýörgünli); ýöneliş düşümiň **-a, -e** formasy işjeň (beýlekilerde **-ga, -ge** goşulmasy ýörgünli); ýeňiş düşümiň **-y, -i** goşulmasy (beýlekilerde **-ny, -ni** işjeň); eýelik düşümiň **-yň, -iň** goşulmasy işjeň (beýlekilerde **-nyň, -niň** goşulmasy ýörgünli) we ş.m.

Oguzlar bilen beýleki halklaryň goşulmagy netijesinde gündogarda **oguz-türkmen**, günortada **oguz-seljuk**, günbatarda **oguz-bulgar** dil aýratynlyklary ýüze çykydyr.

Oguz-türkmen dil aýratynlyklary eýran dilleriniň hem-de gypjak dialektleriniň täsirinde ýüze çykydyr.

Türk we azerbaýjan dilleriniň döremegine esas bolan oguz-seljuk dil aýratynlyklary eýran, grek sözleriniň, gagauz diliniň döremegine esas bolan oguz-bulgar dil aýratynlyklary bolsa, esasan, slawýan dilleriniň täsirinde ýüze çykydyr. (Seret: Баскаков Н. А. Очерки истории функционального развития тюркских языков и их классификация. Ашхабад, 1988, 15 с.).

Häzirki türkmen dili indi türk dilinden-de, azerbaýjan we gagauz dillerinden-de tapawutlanýar.

Fonetikamyzda gadymy türki asyl uzyn çekimliler doly saklanýar. Onda 16 sany çekimli fonema bar. Gagauz dilinde uzyn çekimliler duşýar, emma, köplenç, ikinji uzynlyk; türk we azerbaýjan dillerinde uzyn çekimliler diňe alynma sözlerde duşýar. Gadymy türki uzyn çekimlileriň saklanyşy taýdan biziň dilimiz ýakut diline ýakyn.

Türkmen dilinde her bir ýogyn çekimliniň inçe jübüti, dodak çekimlileriň dodaklanmadyk jübüti gadymky boluşlaryny gowy saklapdyr. Şoňa görä palatal we labial singarmonizm güýçli. Goşma sözlerde, käbir alynma sözlerde bolaýmasa, goşulmalar inçe-ýogynlyk taýdan asyl sözün çekimlisi bilen sazlaşyp gelýärler. Sözün birinji bognunda dodak çekimlilerinden biri gelse, ikinji, hatda soňky açık

bogunlarda gelen gysga çekimliler (diňe dar çekimliler däl, eýsem giň çekimliler hem) dodaklandyrylyp aýdylýarlar, birinji bogundaky çekimli bilen sazlaşýarlar (*orok* – orf. orak; *oglonlor* – orf. oğlanlar, *ortodo* – orf. ortada, *Ödö* - orf. Öde, *üzümçülik* – orf. üzümçilik, *ogullor* – orf. ogullar, *guzu*, *guzudon* – orf. guzy, guzudan). Dodak sazlaşygy boýunça türkmen we gyrgyz dilleri meňzeşdirler.

Türkmen dilinde **z,s** çekimsizleri apikal aýdylýarlar. Olaryň şu hili aýdylyşy, beýleki türk dillerden, esasan, başgyrt dilinde duş gelýär.

Türkmen dilinde burun **ň** sesi bar. Bu ses beýleki oguz dillerinde duş gelmeýär. Meselem, *maňa* – azərbayjan dilinde *mene*, *doňuz* – türk dilinde *domuz* we ş. m.

Beýleki oguz dillerinden tapawutlanyp, türkmen dilinde **ben** däl-de **men**, **wer** däl-de, **ber**, **ol** däl-de, **bol** ýaly aýdylýar.

Söz başynda gelen dymyk çekimsizleri açyklaşdyrmak oguz dillerine häsiýetli aýratynlyk hasaplanýar, emma bu meselede hem türkmen dili türk, azərbayjan, gagauz dillerinden tapawutlanýar. Meselem, türkmen dilinde **kö:l** – azərbayjan dilinde **göl**, türkmen dilinde **ta:na** – azərbayjan dilinde **dana**.

Morfologiýamyzda hem käbir aýratynlyklar bar:

Eýelik düşümiň **-ň**, **-yň**, **-iň**, **-uň**, **-üň**, **-nyň**, **-niň**, **-nuň**, **-nüň** goşulmalary bolup, sözleýiş dilinde olardan **-ň**, **-yň**, **-iň**, **-uň**, **-üň** has ýörgünli. Üçünji ýöňkemedede gelen atlar düşümde üýtgände ýöneliş, wagt-orun, çykyş düşüm goşulmalary bilen aralykdan **n** sesi artdyrylýar **eline**, **başyna**, **goňşusyna**, **geçisine**, **elinde**, **elinden**, **başynda**, **başyndan**, **goňşusynda**, **goňşusyndan**, **geçisinde**, **geçisinden**).

Iş atlary, beýleki oguz dillerinde bolşy ýaly, **-mak**, **-mek** goşulmasy (ýoklugy **-mazlyk**, **-mezlik**) arkaly ýasalýar, onuň **-ma**, **-me** arkaly ýasalyşy barha işjeňleşýär (oýlanmak/oýlanma, pikirlenmek/pikirlenme). Iş atlaryny ýasamakda gypjak dillerinde işjeň ulanylýan **-uw**, **-üw**, garlyk dillerinde işjeň ulanylýan **-yş**, **-iş** goşulmalary hem türkmen dilinde bar: **oka** - **okuw**, **okaýyş**; **ýaz** - **ýazuw**, **ýazyş**; **barla-barlag**, **barlaw**, **barlaýyş** we ş. m.

Häzirki türkmen dilinde hal işligi **-p**, **-yp**, **-ip**, **-up**, **-üp** goşulmalary bilen ýasalýar, **-ýyp**, **-ýip** goşulmasy duş gelmeýär. İşligiň hökmanlyk formasy **-maly**, **-meli**, ýoklugy bolsa **dä:l** kömekçisi bilen ýasalýar. Türkmen dilinde **okamaly**, **bilmeli** – **okamaly däl**, **bilmeli däl**, türk, azərbayjan dillerinde **okamamaly**, **bilmemeli**.

Häzirki türkmen dilinde işligiň oten zamanyny aňlatmak üçin **-myş**, **-miş** goşulmasy ulanylmaýar, ol **-dy**, **-di**, ýoklugy **-mady**, **-medi** arkaly bildirilýär. İşligiň häzirki zamany **-ýar**, **-ýär**, ýoklugy **-maýar**, **-meýär** goşulmalary bilen ýasalýar. İşligiň nämälim geljek zamany **-ar**, **-er**, ýoklugy **-maz**, **-mez** | **-mar**, **-mer**, mälim geljek zamany **-jak**, **-jek**, ýoklugy **dä:l** kömekçisi arkaly ýasalýar (okaryn, okamaryn, biler, bilmez; okajak, okajak däl).

Türkmen dilinde ortak işlikleriň ýasalyşynda-da käbir aýratynlyklar bar. Öten zaman ortak işligi **-an**, **-en**, ýoklugy **-madyk**, **-medik** goşulmasy bilen aňladylýar. Beýleki oguz dillerinde **-myş**, **-miş** goşulmasy işjeň ulanylýar.

Sintaksisimizde hem käbir aýratynlyklary bellemek bolar. Sözlemde sözleriň tertip (ysnyşma) arkaly baglanyşy has güýçli. Sypat, san, hal öz aýyklaýan sözleriniň edil öň ýanyndan gelip, degişli sözleri bilen tertip (ysnyşma) arkaly baglanyşýarlar. Eýe bilen habaryň ýöňkemedede ylalaşygy güýçli, emma sanda ylalaşmasy barha gowşaýar. Atlaryň işlikler bilen sözsoňular we kömekçi atlar arkaly baglanyşygy güýçlenýär. Ýazuw dilinde arap, pars dillerinden alnan **we**, **hem**, **emma**, **welin...** baglaýjylary işjeň, ýöne **ki** baglaýjysy häzirki türkmen dilinde ulanylmaýar.

Türkmen diliniň sözlük düzüminde hem özboluşly aýratynlyklar bar. Eger gagauz diliniň leksikasynda slawýan dilleriniň, türk dilinde grek, fransuz, iňlis we beýleki Ýewropa dilleriniň sözleri ep-esli orun tutýan bolsa, türkmen diliniň sözlük düzüminde eýran substratynyň täsiri uly.

Eýran dillerine häsiýetli **bi-**, **bet/bed/bez-**, **nä-** sözöňi goşulmalar-da (bidüzgün, bitarap, betýakym, nädogry), **-hana**, **-gär**, **-keş**, **-pez...** ýaly sözsoňy goşulmalar-da (keselhana, peşehana, işgär, arabakeş, aşpez) türkmen dilinde söz ýasalyşa işjeň gatnaşýar.

Eýran dillerinden geçen sözler, goşulmalar fonetik taýdan inçe-ýogynlyk sazlaşygyna boýun egmeýändikleri, bir görnüşliligi bilen tapawutlanýarlar. Adatça, bir dil başga bir dilden söz alsa-da, onuň goşulmalaryny kabul etmeýär. Mysal üçin, geçen asyrda türkmen diline rus we halkara sözleriniň münlerçesi girse-de, ýekeje goşulma hem alynmandyr. Eýran dillerine degişli goşulmalaryň türkmen sözlerine goşulyp, olardan täze sözleri ýasamaga işjeň gatnaşmasy türkmen diline eýran dilleriniň täsiriniň örän güýçli bolandygyny tassyklaýar.

Türkmen dilinde arap sözleri-de ep-esli orun tutýar, ýöne olar, esasan, eýran dilleriniň we pars edebiýatynyň üsti bilen geçeni üçň, köplenç, şolardaky fonetik keşbini we manysyny saklapdyr. Olaryň «arap-pars sözleri» diýen umumy at bilen aňladylyşy-da hut şunuň üçindir.

Türkmen diliniň leksikasynyň esasy aýratynlyklaryndan ýene biri onda diňe oguz dillerine häsiýetli sözler däl, eýsem gypjak, garlyk, hatda uýgur-oguz, gyrgyz-gypjak topar türki dillerine mahsus sözler hem köp. Ol **gurt**, **böri**, **möjek**; **sataş**, **uçra**, **duş**; **öň**, **burun**, **ozal**, **owal**; **eý**, **oňat**, **gowy**, **ýagşy...** ýaly sinonim hatarlara, **pylsyratköpri**, **çöl-beýewan**, **guda-düňür...** ýaly tirkeşdirilip ulanylýan manydaş dubletlere örän baý.

Görüp geçen aýratynlyklarymyz türkmen dilini diňe beýleki türki dillerden däl, belli bir derejede oguz topar dillerindenem tapawutlandyrýar.

Türki dilleriň meňzeş hem-de tapawutly aýratynlyklaryny, olaryň emele geliş taryhyny düşündirmek üçin köp alymlar türki dilleriň dürli hili klassifikasiýalaryny öňe sürüpdirler. Türkmen dilini beýleki türki dillerden tapawutlandyrýan aýratynlyklar has gadymdan bäri alymlaryň ünsüni özüne çekip gelýär. Baryp XI asyrda Mahmyt Kaşgarly oguzlaryň - türkmenleriň sözüň başyndaky dymyk çekimsizleri açyklaşdyryp **tewey** däl-de, **dewey**, goşulmalardan **g** sesini düşürip **kapgan** däl-de, **gapan**, **orgak** däl-de, **orak** ýaly aýdýandyklaryny

belläpdir. Orta asyrlarda ýazylyan iki we köp dilli sözlüklerde hem türkmen diliniň aýratynlyklary ýörite görkezilipdir. W. Radlowyň, F. Ý. Korşuň, Ý. Nemetiň, G. Ramstedtiň, K. Grenbekiň, A. N. Samoýlowiçiň, L. Ligetiniň, S. Ý. Malowyň, W. A. Bogorodiskiniň, M. Rýasýaneniň, I. Bensingiň, K. Mengesiň, N. A. Baskakowyň toparlara bölüşlerinde hem türkmen diliniň käbir aýratynlyklary belenilipdir.

Türki dilleri toparlara bölmekde alymlar dürli ýörelgelerden ugur alypdyrlar. Mysal üçin, F. Ý. Korş, I. Bensing, K. Menges, W. A. Bogorodiskiý, G. Ramstedt, W. W. Radlow türki dilleri geografiýasy boýunça toparlara bölen bolsa, S. Ý. Malowyň toparlara bölüşinde türki dilleriň fonetik aýratynlyklaryna aýratyn üns berlipdir.

Türki dilleri N. A. Baskakowyň toparlara bölüşi olardan iň ygtybarlysy hasaplanylýar. Ol türki dilleriň genetik gelip çykyşlaryny, fonetik aýratynlyklaryny, geografiýasyny, soňraky dil galtaşyklaryny hasaba alyp, öňki işleriň oňat taraplaryny özünde jemländigini bilen tapawutlanýar. Onda türki diller günbatara hem gündogara şaha aýryp ösüp oturan äpet daragt görnüşinde düşündirilýär. Altaý dil umumylygyndan kök urup asmana göterilen bu agaç türki dilleriň gündogar we günbatar gun şahalaryna bölünýär.

Türki dilleriň gündogar gun şahasyny hem ýene ikä bölýär:

1) *uýgur* şahamçasy (oňa ýakut, tywa, hakas, şor, çulum dilleri degişli edilýär); 2) *gyrgyz-gypjak* şahamçasy (oňa gyrgyz we altaý dilleri degişli edilýär).

Türki dilleriň günbatar gun şahasyny alym dörde bölýär:

1) *bulgar* şahamçasy (muňa gadymy bulgar, hazar we häzirki çuwaş dilleri degişli edilýär);

2) *oguz* şahamçasy (muňa türkmen, azerbaýjan, gagauz, türk we krym tatarlarynyň dili degişli edilýär);

3) *gypjak* şahamçasy (muňa tatar, başgyrt, gazak, garagalpak, nogaý, gumuk, garaýym, garaçay-balkar dilleri degişli edilýär);

4) *garlyk* şahamçasy (muňa özbek we täze uýgur dilleri degişli edilýär).

N. A. Baskakowyň toparlara bölüşinde türkmen dili azerbaýjan, türk, gagauz dilleri bilen bilelikde türki dilleriň günbatar gun şahasynyň oguz şahamçasyna degişli edilýär. Bu dilleriň hemmesiniň esasynda gadymy oguz dili ýatsa-da, soňky döwürlerde bu halklaryň düzümine siňen dürli etnik toparlaryň we daşky täsirleriň netijesinde olaryň her biri tapawutly öz ösüş ýollaryna düşüpdür. Şuny göz önünde tutup, N. A. Baskakow oguz toparyna girýän bu dilleri biri-birinden tapawutly 1) oguz-türkmen; 2) oguz-bulgar; 3) oguz-seljuk şahamçalaryna bölýär.

Oguz-türkmen şahamçasyna gadymy oguz dili, häzirki türkmen we truhmen dilleri degişli edilýär.

Oguz-bulgar şahamçasyna gadymy dillerden peçenegleriň, uzlaryň we olaryň nesli bolan gagauzlaryň, Balkan türkleriniň dilleri degişli edilýär.

Oguz-seljuk şahamçasyna gadymy dillerden XI – XIV asyrlarda özbaşdak dile öwürülen seljuk we köne osman dili, häzirki azerbaýjan we türk dilleri degişli

edilýär. (Seret: Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков, М., 1969).

Türkmen dilini, onuň özboluşly aýratynlyklaryny öwrenmek boýunça XX asyrdä düýpli ylmy derňewler geçirildi. Ýöne şol işleriň aglabasynyň türkmen dilinde ýazylyp, dünýä türkologlary üçin elýeterli bolmanlygy sebäpli, türkmen diliniň köp aýratynlyklary türk dilleriň toparlara bölünüşinde henize çenli öz dogruçyl beýanyny tapman gelýär. Türkmen dili çuňňur öwrenildigiçe, onuň özboluşlygyny görkezýän delillik maglumatlar ylmy dolanyşyga girizildigiçe türk dilleriň arasynda türkmen diliniň tutýan orny hem aýdyňlaşyp barýar.

Dilimiziň taryhy türkmen dil biliminiň in az öwrenilen bölümleriniň biridir. Ol türkmen dil biliminiň aýratyn pudagy hökmünde-de, okuw dersi hökmünde-de, esasan, geçen asyryň ellinji ýyllarynyň ahyrlarynda çynlakaý öwrenilmäge başlanyldy.

Türkmenistan Ylymlar akademiýasynda türkmen diliniň taryhyny öwrenmek boýunça ýörite sektor döredilip, bu işe Z.B. Muhammedowa, H.Derýaýew, S.Ahally ýaly taýýarlykly alymlaryň çekilmegi-de, Türkmenistanyň ýokary okuw mekdeplerinde «Türkmen diliniň taryhy» dersiniň okadylyp başlanylmagy-da geçen asyryň ellinji ýyllaryna degişli.

1959-njy ýylda türk dilleriň taryhyny öwrenmegiň usullaryna bagyşlanylan Türkologik maslahatyň Aşgabat şäherinde geçirilmegi bu işiň ilerlemesine uly itergi beripdir.

W. W. Radlow, A. N. Samoýlowiç, S. Ý. Malow, A. P. Poseluyewskiý, A. N. Kononow, N. A. Baskakow, A. M. Şerbak, B. Serebrennikow, E. Tenişew ýaly görnükli alymlaryň türk dilleriň taryhyny öwrenmeklige uly itergi beren düýpli derňewleri türkmen dilçileri üçin dilimiziň taryhyny öwrenmekde ylmy esas, ugur görkeziji bolup hyzmat etdi. Ondan bäri türkmen diliniň taryhy boýunça düýpli derňewleriň ençemesi geçirildi, dilimiziň taryhynyň köp meseleleri anyklaşdyryldy.

Türkmen diliniň taryhy boýunça ýazylan ylmy işleri birnäçe topara bölmek bolar:

1) Türkmen diliniň taryhyny ýazmak we «Türkmen diliniň taryhy» dersini okatmak meselelerine bagyşlanylan ylmy işler: B. Мухаммедова. Опыт создания очерков по истории туркменского языка; М. Н. Хыдыров. Вопросы построения курса истории туркменского языка – İkisi-de şu kitapda: Вопросы методов изучения истории тюркских языков. Ашхабад, 1965; Онуңky: Некоторые вопросы по истории туркменского языка. Ашхабад, 1975 we başgalar.

2) Ýazuw ýadygärlikleriniň, halk dessanlarynyň dil aýratynlyklary, olaryň türkmen diline gatnaşygy öwrenilýän ylmy işler: S. Ahally. Mahmud Kaşgarynyň sözlügi we türkmen dili. Aşgabat, 1958; Ýslamow M. Döwletmämmet-Azadynyň «Wagzy-Azad» eseriniň diliniň leksiki, fonetik we grammatik aýratynlyklary barada bellikler. – Kitapda: TDU-nyň ylmy ýazgylary, 37 goýb., Aşgabat, 1965; С.Байлыев. Языковые особенности дестана “Саятлы Непра”, АКД. Ашхабад,

1965; Д. Мамедкулыев. Языковые особенности дестана «Шахсенем и Гариб», АКД. Ашхабад, 1965; М. Н. Ныдыров. G. Orhon -Eniseý ýadygärlikleriniň dili. Aşgabat, 1969; М. Н. Хыдыров. Отношение туркменского языка к языку «Кутадгу билик». – «Советская тюркология», 1970, № 4; Э. Чарыева. Языковые особенности дестана «Гюл-Сенубер», АКД, Ашхабад, 1991; А. Saýzew. Magtymgulynyň eserleriniň dilinde pars alynma elementleri. Aşgabat, 1990 we başgalar.

3) Türkmen diliniň fonetikasýnda, leksikasýnda, grammatik gurluşynda ýüze çykan özgerişleri öwrenmäge bagyşlanylan derňewler. А. П. Поцелуевский. Некоторые рудиментарные падежные формы в туркменском языке. Şonuňky: Происхождение личных и указательных местоимений. – Kitapda: А. П. Поцелуевский. Избранные труды. Ашхабад, 1975; Э.Гаджарова. Прошедшее время изъявительного наклонение в письменных памятниках туркменского языка XVIII – XIX вв, АКД. Ашхабад, 1964; Е. Gajarowa. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde işligiň öten zaman formalary. Aşgabat, 1990; Баллыев. Недостаточные глаголы в туркменском языке (по материалам письменных памятников XVIII – XIX вв.), Ашхабад, 1968; Şonuňky: Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde kem işlikler. Aşgabat, 1989; Т. Гузучиев. Причастия в письменных памятниках туркменского языка XVIII – XIX вв. АКД. Ашхабад, 1971; Şonuňky: Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde ortak işlikler. Aşgabat, 1983; Şonuňky: Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde ýönekeý sözlemeler. Aşgabat, 1984; М. Н. Хыдыров. К истории изучения формы настоящего времени глагола в юго-западной группе тюркских языков. – «Советская тюркология», 1971, № 6; А. Annanurow. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde işligiň analitik formalary. Aşgabat, 1977; Şonuňky: Категория деепричастия и его функции в туркменском языке (в историческом аспекте), АДД. Ашхабад, 1979; Şonuňky: Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde sostawly işlikler. Aşgabat, 1984; З. Б. Мухаммедова. Исследование по истории туркменского языка XI – XIV вв. по данным арабоязычных филологических сочинений. АДД, М., 1969; Şonuňky: Исследование по истории туркменского языка XI – XIV вв. Ашхабад, 1973; Türkmen diliniň taryhyndan derňew (Makalalar ýygýndysy). Aşgabat, 1973; Türkmen diliniň taryhyndan derňewler (Makalalar ýygýndysy). Aşgabat, 1978; Türkmen diliniň taryhy grammatikasynyň problemalary. Aşgabat, 1980; С.Байлыев. Категория склонения в письменных памятниках туркменского языка. Ашхабад, 1990; S. Atýazow. Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözligi. Aşgabat, 2004; Nurmuhamedow. Türkmen diliniň çekimli fonemalarynyň kesgitleniş barada (“Türkmenistanda ylym we tehnika”, 2001, №3); Şonuňky: Mahmyt Kaşgarlynyň Diwanynda uzyn çekimlileriň görkezilişi (“Türkmenistanda ylym we tehnika”, 2002, №4); Şonuňky: Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde uzyn çekimlileriň fonetik hyzmaty we türkmen diliniň çekimli fonemalary (“Türkmenistanda ylym we tehnika” 2002, №5); Şonuňky: Türkmen dilinde uzyn e, ä: çekimlileleri we olaryň taryhy ösüş (“Türkmenistanda ylym we tehnika” ; 2007, №7) we başgalar.

4) “Türkmen diliniň taryhy” dersi boýunça okuw gollanmalary.

“Türkmen diliniň taryhynyň” okuw dersi hökmünde okadylyp başlanmagy, bu dersiň ilkinji meýilnamalary, ilkinji okuw gollanmalary, onuň dürli meselelerine bagyşlanylan ylmy derňewleriň ençemesi M. N. Hydyrowyň (1905-1977) ady bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ol dilimiziň taryhyny öwrenmek hem öwretmek boýunça iň köp işlän alymlaryň biridir. Onuň «Türkmen diliniň taryhyndan materiallar» (Aşgabat, 1958, 1962) kitaby türkmen dilçileriniň telim nesli üçin okuw gollanmasy bolup hyzmat etdi.

Soňky ýyllarda türkologiýa ylmynyň gazananlary we türki dilli beýleki döwletleriň dil taryhçylarynyň tejribeleri nazarda tutulyp, dil birlikleriniň ösüş-özgeriş taryhy bilen edebi dilimiziň norma hem stil taýdan kämilleşiş taryhy aýry-aýrylykda öwrenilmäge başlanyldy (Seret: B. Weýisow. Türkmen diliniň taryhy. Aşgabat, 1992; S. Baýlyýew. Türkmen diliniň taryhy grammatikasy. Aşgabat, 1993; Türkmen diliniň taryhy (Türkmenistanyň ýokary mekdepleriniň filologik fakultetleri üçin maksatnama). Aşgabat, 1984, 1985, 2005).

Soňky ýyllarda türkmen diliniň taryhy üçin zerur bolan türkmen halkynyň öz taryhyny, türkmen edebiyatynyň taryhyny, halk döredijiligini, şiwelerini öwrenmek boýunça-da, türkologiýa ylmynda-da uly üstünlikler gazanyldy. Ýazuw ýadygärliklerinde duşýan sözleri hasaba alan gadymy türki sözlükler, etimologik sözlükler neşir edildi. Türki dilleriň deňeşdirme taryhy grammatikalary ýazyldy. Seret: Древнетюркский словарь. Л., 1969; Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. М., т. 1, 1974, т. 2, 1978, т. 3. 1980; Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. М., ч. 1, 1955, ч. 2, 1956, ч. 3, 1961, ч. 4, 1962; Б. Серебренников, Н. Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979; А. М. Щербак. Сравнительная фонетика. тюркских языков. Л., 1970; Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Л., 1977; Şonuňky: Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол). Л., 1981; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., 1984; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М., 1988; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. М., 1986) we başgalar.

Milli Golýazmalar institutynyň we Milli Medeni miras merkeziniň açylmagy, dünýäniň çar künjeginden türkmen taryhyna degişli milli mirasymyzyň ýygnaýyp öwrenilmegi, neşir edilmegi bilen ene dilimiziň taryhyny has çuňňur we hertaraplaýyn öwrenmek üçin ähli mümkinçilikler döredi. Ylmy derňewlerde gelnen netijeleri jemläp, belli bir tertibe salmagyň wagty ýetdi, munuň üçin nusga alarlyk baý tejribe hem toplanyldy.

Soraglar we ýumuşlar:

1. "Türkmen diliniň taryhy" dersinde haýsy meseleler öwrenilýär?
2. Dilimiziň taryhyny öwrenmek üçin material berýän çeşmeler haýsylar?
3. Dilimiziň taryhyny dikeltmek üçin nähili derňew usullary ulanylýar?
4. Gelip çykyşy we dil aýratynlyklary taýdan türkmen dili türki dilleriň haýsy toparyna degişli edilýär?
5. Türkmen diliniň taryhyny öwrenen alymlardan kimleri bilýärsiňiz?
6. Saparmyrat Türkmenbaşynyň Ruhnama kitabyndan türkmen milletiniň taryhy hakdaky bölümi okap konspektirlemeli.
7. "Вопросы методов изучения истории тюркских языков" (Ашхабад, 1961) kitaby boýunça dilimiziň taryhyny öwrenmek üçin material berýän çeşmeler we ulanylýan derňew metodlary hakda referat taýýarlamaly.

EDEBIÝATLAR

- Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. Aşgabat, 2001.
- Saparmyrat Türkmenbaşy. Ikinji kitap. Ruhnama. Aşgabat, 2001.
- Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyslyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007.
- Ahally S. Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügi we türkmen dili. Aşgabat, 1958.
- Amansaryýew J. Türkmen dialektologiýasy. Aşgabat: Türkmenistan, 1970.
- Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlügi. Aşgabat, 2004.
- Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII в. Алма-ата, 1969.
- Баýlyýew S. Türkmen diliniň taryhy grammatikasy. Aşgabat, 1993.
- Чунгаев Я. О связях туркменского и древнетюркского языков с венгерским. Ашхабад: Ылым, 1983.
- Чунгаев Я. Лексические взаимосвязи тунгусо – манчжурских и древнетюркских языков. Ашхабад, 1983.
- Hydyrow M. Türkmen diliniň taryhyndan materiallar. Aşgabat, 1958, 1962.
- Mahmud Koşgoriý. Diwon lugat-at Türk. I-III t. Toşkent. 1960, 1961, 1963.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.Л., 1951.
- Мухаммедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад: Ылым, 1973.
- Nartyýew N. Türkmen dialektologiýasynyň esaslary. Çärjew. 1994.
- Наджиб Э. Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV в. Москва, 1984.
- Öwezow A. Türkmen edebi dilinde alynma sözleriň ulanylyşy. Aşgabat, 1977.
- Penjiew M. Türkmen diliniň ekerançylyk leksikasy. Aşgabat, 1979.
- Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. I – IV т. Москва. 1984.
- Türkmen diliniň taryhyndan derňewler. Aşgabat, 1973, 1978.
- Türkmen diliniň taryhy grammatikasynyň problemalary. Aşgabat, 1980.
- Türkmen diliniň dialektleriniň oçerki. Aşgabat, 1970.
- Türkmen diliniň gysgaça dialektologik sözlügi. Aşgabat: Ylym, 1977.
- Türkmen diliniň sözlügi. Aşgabat, 1962.
- Türkmen diliniň frazeologik sözlügi. Aşgabat, 1976.
- Weýisow B. Türkmen diliniň taryhy (Giriş. Fonetika). Aşgabat: Magaryf, 1992.
- Вопросы методов изучения истории тюркских языков. Ашхабад, 1961.

TÜRKMEN DILINIŇ TARYHY GRAMMATIKASY

Alymlar türkmen dilini şol az sanly gadymy edebi dilleriň biri hasaplaýarlar. Gadymy ýazuw ýadygärlikleriniň dil aýratynlyklaryny öwreniji görnükli türkologlaryň belleýşi ýaly, orta asyrlarda dünýä medeniýetiniň, ylmynyň, edebiýatynyň ýokary görterilmegine Merkezi Aziýanyň diňe beýleki halklary däl, eýsem türkmen halky-da, türkmen dili-de örän işjeň gatnaşypdyr (Serež. P. Тенишев. О построении истории народно-разговорного и литературного языков. Kitapda: Тюркологические исследование. М., 1976, 230 с.; Вопросы методов изучения истории тюркских языков. Ашхабад, 1961, 142 с.).

Türkmen dili ýaly onlarça asyrylyk taryhy bolan gadymy dilleriň taryhy grammatikasyny we edebi diliniň taryhyny aýry-aýrylykda öwrenmeklik zerur bolup durýar. Çünki taryhy grammatikada fonemalaryň, morfemalaryň, sözleriň, söz düzümleriniň, sözlemleriň ösüş-özgeriş taryhy, ýagny dil birliklerinde ýüze çykan özgerişler yzarlanylýar. Edebi diliň taryhynda halkyň sosial ösüşiniň dürli basgançaklarynda onuň ulanylyşynda, ýagny stillerinde we normalarynda ýüze çykan özgerişler, dürli döwürlerde edebi diliň halkyň sözleýiş diline mynasybeti, edebi dilimizi kämilleşdirmekde söz ussatlarynyň hyzmaty ýaly meseleler öwrenilýär. Bularyň birinde dilimiziň içki gurluşyndaky ösüş-özgerişler, ikinjisinde onuň hyzmatynda, ulanylyşynda ýüze çykan özgerişler derňelýär. Taryhy grammatika we edebi diliň taryhy diňe öwrenilýän meseleleriň dürlüligi taýdan däl, eýsem olar wezipeleri, öwrenmek üçin maglumat berýän çeşmeleri, derňew usullary taýdan hem tapawutlanýarlar.

Türkmen diliniň taryhy grammatikasy hem aýry-aýry dört sany bölümden ybarat: **taryhy fonetika, taryhy leksika, taryhy morfologiýa, taryhy sintaksis.**

Taryhy fonetika bölümünde türkmen diliniň fonemalarynda, sözleriň ses we bogun gurluşynda ýüze çykan özgerişler yzarlanylýar.

Taryhy leksika bölümünde türkmen diliniň sözlük düzüminde we aýry-aýry sözlerinde ýüze çykan özgerişler öwrenilýär.

Taryhy morfologiýa bölümünde söz toparlarynda, olaryň ýasalýşlarynda we üýtgediji goşulmalarynda, grammatik kategoriýalaryň aňladylyşynda ýüze çykan özgerişler derňelýär.

Taryhy sintaksis bölümünde söz düzümlerinde we sözlemlerde ýüze çykan özgerişler anyklanylýar.

Türkmen diliniň taryhy grammatikasy **türkmen dili** diýen düşüňjäni hasyl edýän dil birliklerinde (fonemalarda, sözlerde, morfemalarda, söz düzümlerinde we sözlemlerde) ýüze çykan özgerişleri yzarlamak bilen, dilimizdäki köne we täze hadysalary saýgarmagy, ösüş-özgerişiniň ugruny we ondaky esasy meýilleri anyklamagy öz önünde maksat edip goýýar. Dil birlikleriniň ösüş-özgerişindäki esasy meýilleri kesgitlemek bolsa edebi dilimiziň normalaryny kämilleşdirmek üçin örän möhümdir.

TARYHY FONETIKA

1. Taryhy fonetikada öwrenilýän meseleler

Sözlem, söz düzümi, söz, morfema – bu dil birlikleriniň hemmesi seslerden düzülip, olaryň manylary-da sesler arkaly ýüze çykarylýar. Şoňa görä hiç bir dili onuň seslerinden üznelikde öwrenmek mümkin däl.

Sözleriň, goşulmalaryň manylaryny tapawutlandyrmaga ukyply sesler – fonemalar we olar bilen baglanyşykly meseleler dil biliminiň fonetika bölümünde öwrenilýär. Onda fonema we onuň görnüşleri, olaryň häsiýetleri, emele geliş, aýdylyş aýratynlyklary, sesleriň biri-birlerine täsiri netijesinde ýüze çykýan özgerişler, çekimli we çekimsiz sesleriň birleşip bogun emele getirişi, bogunlaryň basym arkaly birleşmeginden takt, taktlaryň intonasiýa arkaly bileşip, fraza emele getirilişi... ýaly meseleler dürli-dürli taraplardan öwrenilýär. Maksadyna, derňew usullaryna laýyklykda **umumy fonetika, hususy fonetika, deňeşdirme fonetika, degşirme fonetika, eksperimental fonetika, teswiri fonetika, taryhy fonetika** bolýar.

Umumy fonetikada dilleriň hemmesi ýa-da aglabasy üçin häsiýetli fonetik hadysalar, hususy fonetikada bolsa belli bir diliň (meselem, türkmen diliniň) fonetik aýratynlyklary öwrenilýär. Deňeşdirme fonetikada garyndaş dilleriň, degşirme fonetikada bolsa garyndaş däl dilleriň (meselem, türkmen we rus, türkmen we pars, türkmen we arap) fonetik birlikleri deňeşdirilip, degşirilip öwrenilýär.

Fonetik birlikleri öwrenmekde dürli-dürli usullar ulanylýar. Eksperimental fonetikada fonemalar, olaryň wariantlary, aýdylyş aýratynlyklary, sözleýişde ýüze çykýan özgerişler tehniki serişdelerden peýdalanylyp, tejribeler geçirmek arkaly anyklanylýar. Teswiri fonetikada bolsa dilimizdäki fonetik birlikleri – fonemalary, olaryň görnüşlerini, dürli hili ses üýtgemelerini, bogny, basymy hiç bir tehniki serişdä daýanmazdan öwrenýäris. Onda dilimiziň ses düzüminiň häzirki ýagdaýy beýan edilýär.

Taryhy fonetikada fonetik birlikler deňeşdirme-taryhy derňew usulyny ulanmak arkaly öwrenilýär.

Türkmen diliniň taryhy fonetikasýnda, esasan, aşakdaky meseleler öwrenilýär:

1) türkmen diliniň çekimli sesleriniň gadymy türki çekimlilerine (wokalizmine) gatnaşygy, umumylyklary we özboluşly aýratynlyklary anyklanylýar;

2) türkmen diliniň çekimli seslerinde ýüze çykan mukdar we hil üýtgemeler yzarlanylýar;

3) türkmen diliniň çekimsiz sesleriniň gadymy türki çekimsizlerine (konsonantizmine) gatnaşygy, onuň tapawutly we umumy taraplary anyklanylýar;

4) türkmen diliniň çekimsiz seslerinde ýüze çykan mukdar we hil üýtgemeler yzarlanylýar;

5) türkmen diliniň bogun gurluşynda ýüze çykan özgerişler öwrenilýär.

Türkmen diliniň taryhy fonetikasy dilimiziň ilki başdaky fonema düzümini anyklamagy; çekimli we çekimsiz seslerimizdäki ösüş-özgerişleri, olardaky köne we täze zatlary, fonetik kanunlary açmagy; çekimli we çekimsiz seslerimizdäki, bogun tiplerindäki ösüş-özgerişleri, olardaky esasy meýilleri kesgitlemegi öz öňünde wezipe edip goýýar.

Mahmyt Kaşgarlydan başlap, türki dilleriň taryhyny öwrenen görnükli türkologlar (meselem, W. A. Bogorodiskiý, W. W. Radlow, A. N. Samoýlowiç, S. Ý. Malow, N. K. Dmitriýew, E. W. Sewortýan, N. A. Baskakow, B. A. Serebrennikow, A. M. Şerbak we başgalar) öz işlerinde türki dilleri toparlara bölmekde, birinji nobatda, olaryň fonetik aýratynlyklaryny göz öňünde tutupdyrlar.

Türki dilleriň taryhy fonetikalarynyň öwreniliş derejesi birmeňzeş däl. Käbir türki dilleriň, şol sanda türkmen diliniň seslerindäki özboluşly aýratynlyklarynyň ylmy dolanyşyga ýeterlik girmändigini bellemelidiris. Türkologiýada dilimiziň fonetik aýratynlyklary hakdaky ylmy maglumatlary öwrenmeklige ymtylyş güýçlenýär. Munuň sebäbini M. N. Hydyrow türkmen dilinde beýleki türki dillerde duş gelmeýän, emma olaryň ösüş taryhyndaky birtopar jedelli meseleleri aýdyňlaşdyrmaga ýardam edip biljek gadymy maglumatlaryň örän oňat saklanandygy bilen düşündirýär. Ylaýta-da onuň fonetikasy şeýle gadymy dil maglumatlaryna baý. Şu nukdaýnazardan türkmen diliniň taryhy fonetikasy türki dilleriň toparlara bölünüşini anyklaşdyrmak üçinem türki dilleriň deňeşdirme-taryhy grammatikalaryny ýazmak üçin-de baý material berýär (Seret: Kitapda: Türkmen diliniň we dialektologiýasynyň problemalary. Aşgabat, 1974, 5–8 s.).

Fonetik kanunlara daýanylmagy morfemalarymyzda, söz düzümlerimizde ýüze çykan özgerişleri aýdyňlaşdyrmaga-da ýardam edýär. Edebi dilimiziň orfoepik, orfografik kadalaryny dogry kesgitlemekde hem türkmen diliniň taryhy fonetikasy uly ähmiýete eýedir.

Türkmen diliniň taryhy fonetikasy dil biliminiň iň ýaş pudaklaryndan biridir. Okuw dersi hökmünde-de ol soňky baş-on ýyllykda okadylyp başlandy. Öwrenilmeli meseleler-de gutarnykly aýyl-saýyl edilmändi. Şoňa görä türkmen diliniň taryhy fonetikasyna degişli maglumatlar “Häzirki türkmen diliniň grammatikasy”, “Türkmen dialektologiýasy”, “Türkologiýa giriş” derslerinde berilýärdi. Türki dilli respublikalarda diliň taryhynyň okadylyş tejribelerinden ugur alnyp, ol “Türkmen diliniň taryhy” dersiniň maksatnamasyna (Seret: Türkmen diliniň taryhy. Türkmenistanyň ýokary okuw mekdepleri üçin maksatnama. Aşgabat, 2005.) täze girizildi.

Ýazuw ýadygärliklerimiziň dilini öwrenen S. Ahally, Z. B. Muhammedowa, M. N. Hydyrow, G. Aýdarow, E. Gajarowa, A. Annanurow, D. Mämmetgulyýew, S. Baýlyýew, A. Nurmuhammedow ýaly alymlar tarapyndan türkmen diliniň fonetikasynyň köp aýratynlyklary barada gymmatly pikirler öňe sürüldi. Bizde häzirligçe ýokary taýýarlykly filolog kadrlarymyz juda ýetmezçilik edýär. Bu meselede özbek, azerbajjan dilçileriniň, Moskwaly, Sankt Peterburgly türkologlaryň alyp barýan işleri nusga alarlykdyr. Olaryň gadymy türki ýazuw

ýadygärlikleriniň fonetik aýratynlyklary barada gelen netijeleri türkmen diliniň taryhy fonetikasy üçin-de gymmatlydyr.

Aýry-aýry türk dilleriň taryhy fonetikalarynda, türk dilleriň deňeşdirmetaryhy fonetikalarynda hem türkmen diliniň fonetikasyna degişli gymmatly maglumatlar berilýär. Şolaryň hem hasaba alynmagy, käbir nätakyklyklaryň anyklanylmagy zerur, türkmen diliniň taryhy fonetikasy ýazylanda olardan peýdalanmagymyz gerek.

Türkmen dili otuzdan gowrak şiwedir gepleşikleri öz içine alýar. Türkmen şiweleri, esasan, taýpa dilleri bolup, olarda türkmen umumyň halk dili kemala gelmezden ozalky gadymky dil maglumatlary saklanyp gelipdir. Ýazuw ýadygärliklerinden tapawutlanyp, olar gadymy türkmen diliniň fonetik aýratynlyklaryndan habar berýän janly çeşmelerdir. (O.Çommadow. Ýerli gepleşikler diliň taryhyny öwrenmegiň çeşmesidir. “Türkmen dili” gazet, 2003, 2005, 9.03.2005, 23.03.2005). Türkmen dil bilimine şiwelerimizi öwrenmek boýunça köp işler edildi. Şiwelerimiziň aglabasy alymlyk dissertasiýalary hökmünde ýörite öwrenildi, monografiýalar ýazyldy, türkmen diliniň gysgaça dialektologik sözlügi neşir edildi, jemleýji işler hem ýazyldy (Seret: J. Amansaryýew. Türkmen dialektologiyasy. Aşgabat, 1970; Türkmen diliniň dialektleriniň oçerki. Aşgabat, 1970; N. Nartyýew. Türkmen dialektologiyasynyň esaslary. Çärjew, 1994.). Ol işlerde gadymy türk asyl uzyn çekimlileriň şiwelerimizde saklanýş derejesiniň deň dälidiği, dodak sazlaşygynyň, söz başyndaky dymyk çekimsizleriň açyga öwrülişleriniň, çekimsizleriň meňzeşleşip aýdylyşynyň dürli-dürlüdikleri hakda gymmatly maglumatlar getirilýär.

Türkmen diliniň taryhy fonetikasy üçin eposlaryň, dessanlaryň, atalar sözi nakyllaryň, ertekileriň, sanawaçlaryň dilinde saklanan gadymy dil aýratynlyklarynda baý material berýär. (Seret: M. N. Hydyrow. Türkmen diliniň taryhyndan materiallar. Aşgabat, 1958).

Türkmen diliniň taryhy fonetikasy üçin alynma sözleri öwrenmegiň-de ähmiýeti uly. Adatça gepleşik üsti bilen geçen sözler alan diliň fonetik kanunlaryna boýun egdirilýärler. Mysal üçin, **bedre, çäýnek, kürüşge, sotuk, maşyn, setin** we ş. m. Sözleriň dürli dillerdäki fonetik keşpleriniň degşirilip öwrenilmegi diliň taryhy fonetikasy üçin gymmatly maglumatlar berýär. Meselem, türkmen dilindäki **gep, geplemek**, pars dilindäki **goft, guý**, rus dilindäki **говор, говори**; türkmen dilindäki **taplanmak, taplamak, tapbat, tebsiremek**, rus dilindäki **тепло, теплый, топленное (масло)**, pars dilindäki yssy manysyndaky **teb** sözleri asyldaşdyrlar. Alynma sözleriň türkmen dilinde fonetik taýdan özleşdirilişi A. Öwezow, A.Saryýew tarapyndan ýörite öwrenildi. Ol işlerde ene dilimiziň fonetikasyndaky milli aýratynlyklarymyz barada gymmatly pikirler orta atyldy. (Seret: Дж. Джафаров. Персидские слова в современном туркменском литературном языке. АКД. Ашхабад, 1971 Овезов А. П ути развития слова и словарного состава туркменского языка. АДД. Ашхабад, 1990; Сарыев А. Персидские языковые элементы в языке произведений Махтумкули. АКД. Ашхабад, 1992).

Halkymyzyň ulanan oguz, uýgur, arap elipbiýindäki ýazgylar türkmen diliniň fonetik aýratynlyklaryny dogruçyl şöhlelendirip bilmeýärler. Şoňa görä ýazuw ýadygärliklerimiziň, şiwelerimiziň, halk döredijiliginiň maglumatlary deňeşdirilip öwrenilmelidir, bizden başga dillere geçen sözler we başga dillerden bize geçen sözleriň fonetik taýdan özleşdirilişi hem hasaba alynmalydyr.

2. Türkmen diliniň çekimli sesleriniň gadymy türki çekimlilerine gatnaşygy.

Fonetikasyndaky, leksikasyndaky, grammatik gurluşyndaky umumylyklara esaslanyp, türki dilleriň günbatar gun şahasynyň oguz toparyna degişli edilýän türkmen dili öz gözbaşyny, gürrüňsiz, gadymy türki dil umumylygyndan alyp gaýdýar. Türkmen diliniň soňraky ösüşinde onuň çekimli seslerinde ýüze çykan özgerişleri, ol özgerişleriň haýsynyň gadymydygyny, haýsynyň bolsa täzeräkdigini anyklamak üçin türki dilleriň aýry-aýry dillere öwürülmeginden ozalky türki dil umumylygynda näçe sany we nähili çekimlileriň bolandygyny kesgitlemek zerur bolup durýar.

Gadymy türki dil umumylygynda bolan çekimli sesleriň düzümi, olaryň häsiýetli aýratynlyklary hakda häzirikçe dürli-dürli garaýyşlar dowam edýär. Söz ýasaýjy we söz üýtgediji goşulmalardaky çekimli sesleriň inçe-ýogynlyk taýdan-da, dodaklanyp-dodaklanmazlyk taýdan-da asyl sözleriň çekimlisine eýermek häsiýeti, ýagny palatal we labial singarmonizm türki dilleriň hemmesine häsiýetlidir. Şundan çen tutanymyzda, gadymy türki dil umumylygynda inçe çekimliler-de, ýogyn çekimliler-de, dodaklanan çekimliler-de, dodaklanmadyk çekimliler-de bolupdyrlar. Bir sözde ýa inçe, ýa ýogyn, ýa dodaklanan, ýa-da dodaklanmadyk çekimliler gelip bilipdirler. Türki dilleriň morfologiýasynda bir goşulmanyň inçe, ýogyn, dodaklanan we dodaklanmadyk çekimliler bilen azyndan dört görnüşiniň (meselem, *-lyk/-lik/-luk/-lük*, *-ym/-im/-um/-üm*) bolmagyny-da hut şunuň bilen düşündirmek bolar.

Giň we dar çekimliler hem türki dilleriň ählisinde gabat gelýär. Giň-dar jübütlilik altaý, belki ondan-da öňki dil umumylyklary döwürlerinden galan bolsa gerek. Ol häzirki türki dillerde palatal we labial singarmonizmi ýaly berk saklanylmadyr, bir sözüň içinde giň çekimliler-de, dar çekimliler-de gelip bilýärler. Diňe käbir mysallar has irki döwürlerde giň we dar çekimlileriň-de sözleriň, goşulmalaryň manylaryny tapawutlandyrmak üçin ulanylandygyny çaklamaga esas berýär.

Türki dilleriň aglabasynda gysga we uzyn çekimliler-de duş gelýär. Türkologik edebiýatlarda birinji uzynlygyň gadymy türki asyl uzynlyk hökmünde ykrar edilmegi hem türki dilleriň aýrybaşgalaşmagyndan ozalky türki dil umumylygynda uzyn we gysga çekimlileriň bolandygyny aňladýar.

Şu aýdylanlara esaslanmak bilen A. M. Şerbak gadymy türki dil umumylygynda çekimli sesleriň ýogyn we inçe, dodaklanan we dodaklanmadyk,

giň we dar, uzyn we gysga jübütlerden ybarat (*a, a:, o, o:, u, u:, y, y:, i, i:, ö, ö:, ü, ü:, e, ä:*) 16 fonemaly bolupdyr diýen netijä gelýär. (Seret A. M. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. М., Л., 1970, 76-77 с.).

Çekimli seslerdäki jübütliligiň häzirki türki dillerde saklanýş ýagdaýy deň däl. Türki dilleriň soňraky özbaşdak ösüşinde ýüze çykan dürli sebäpler olarda palatal singarmonizmiň belli bir derejede gowşamagyna getiripdir. Mysal üçin, çuwaş dilinde köplük aňladýan **-sem** goşulmasy bir görnüşli bolup, ol inçe çekimlili atlara-da, ýogyn çekimlili atlara-da birmeňzeş goşulýar (**lažasem** «лошади», **enesem** «коровы»), **kyş, kyz** ýaly käbir sözleriň çekimlileri inçelip, olar indi **hel** «зима», **her** «девушка» ýaly aýdylýarlar. Palatal singarmonizmiň gowşamagy uýgur dilinde hem duýulýar, onda **y** çekimlisi inçelip, **i** sesi bilen birleşipdir. Çekimlileriň inçelmek meýli özbek dilinde has-da güýçli. Onuň köp şiwelerde **y we i, u we ü, o we ö, a we ä** çekimlileri birleşip, palatal singarmonizmiň ýitip gitmegine sebäp bolupdyr (Seret: B. B. Решетов. Узбекский язык. Фонетика. Ташкент. 1959, 116 с.).

Türkmen dilinde çekimlilerdäki gadymky inçe-ýogyn jübütlilik beýleki türki dillere garanyňda oňat saklanypdyr.

Ýogyn çekimliler: **a, a:, y, y:, o, o:, u, u:**

Inçe çekimliler: **e, ä:, i, i:, ö, ö:, ü, ü:**

Käbir alynma sözler, **bet-/bed-/bez-, bi-, nä-, anti-, kontr-, ultra-, hor-, -gir-, -hon-, -baz-, -zar-, -ban-, -pez-, -stan-, -keş-, -dar-, -dan...** ýaly alynma goşulmalar bolaýmasa, türkmen diliniň özüniň ähli goşulmalary inçe we ýogyn çekimlili, köp görnüşlidirler, olar goşulan sözleriniň çekimlilerine inçe-ýogynlyk taýdan doly eýerýärler.

Emma pars, arap, rus we beýleki dillerden geçen sözleriň, prefiksleriň hasabyna çekimlileriň inçe-ýogynlyk sazlaşygyna boýun egmeýän sözleriň sany bizde-de gitdikçe köpeliýär.

Türkmen dilinde sintaktik söz ýasalyşyň güýçlenmegi-de **günebakar, bagröýken, kellebaş...** ýaly garyşyk çekimlili sözleriň artmagyna sebäp bolýar.

Türki dil umumylygyna häsiýetli aýratynlyklaryň biri-de dodaklanan we dodaklanmadyk çekimlilerdäki jübütlilik we şunuň bilen baglanyşykly dodak sazlaşygydyr. Türkologik edebiýatlarda bu hadysanyň häzirki türki dillerde saklanýş derejesiniň deň dældigi, onuň beýlekilere seredende gyrgyz, ýakut, altaý dillerinde has oňat saklanandygy bellenilýär. Bu meselede türkmen dili babatynda käbir nädogry garaýyşlaryň-da dowam edýändigini aýtmak gerek. Mysal üçin, M. Rýasýanen türkmen dilinde dodak çekimlileri sözleriň diňe birinji bogunlarynda saklanypdyr – diýip ýazsa, F. G. Ishakow türkmen dilinde birinji bogunda gelen dodak çekimlileriniň täsirinde diňe dar çekimliler dodaklandyrylýar – diýip ýazýar (Seret: M. Ряснянен. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955, 89-90.; Ф. Г. Исхаков. Гармония гласных в тюркских языках. – Kitapda: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. М., 1955, 156 с.). Bu alymlarň ýalňyşmagyna türkm en edebi diliniň häzirki orfografiýasynda giň dodak çekimlileriniň asyl sözleriň diňe birinji

bogunlarynda, dar dodak çekimlileriniň bolsa birinji we ikinji bogunlarynda ýazylmagy sebäp bolan bolsa gerek. Hakykatda welin häzirki türkmen edebi dilinde we türkmen diliniň şiweleriniň aglabasynda dodak sazlaşygy örän güýçli saklanýar, sözüň birinji bognunda gelen dodak çekimlileriniň täsirinde soňky bogunlardaky gysga aýdylýan dar çekimliler hem, giň çekimliler hem, hatda sözüň soňunda açyk bogunda (auslautda) gelen çekimliler-de dodaklanyp aýdylýarlar. Meselem: **oglonlor, okuwçulormuz, guzuluň, orto, Ödö** we ş. m. Ýöne soňky bogunlara süýşdügiçe, dodak sazlaşygy gowşaýar, ylaýta-da giň çekimlilerde dar çekimliler bilen deňeşdirende, dodaksyzlaşmak meýli has güýçli duýulýar. Türkmen şiweleriniň aglabasynda **oglonloro** ýaly aýdylsa-da, käbirinde **oglonlara**, başga birlerinde **oglanlara** ýaly dodaksyzlandyrylyp aýdylýar.

Häzirki türki dilleriň çekimli sesleri emele geliş galyşlary taýdan-da tapawutlanýarlar. Käbir türki dillerde olar giň we dar çekimlilere bölünse, käbirlerinde giň we ýarym giň, dar we ýarym dar çekimlilere, oguz topar dillerinde bolsa aşaky, ortaky we ýokarky galyş çekimlilerine bölünýärler.

Oguz dillerinde dodaklanmadyk inçe çekimliler türki dilleriň aglabasyndaky ýaly iki galyşly däl-de, üç galyşlydyr. Olarda **i, i:** ýokarky galyş; (e:), **e** ortaky galyş; **ä:**, (ä) aşaky galyş dodaklanmadyk inçe çekimlilerdir.

Ortaky galyş inçe **e** çekimlisi köpden bäri türkologlaryň üns merkezinde bolup, ol hakda dürli çaklamalar orta atylypdyr. A. M. Şerbak türki dil umumylygy döwründe dodaklanmadyk inçe çekimliler diňe iki galyşly bolupdyrlar, ortaky galyş **e** çekimlisi bolsa soňra emele gelipdir – diýen çaklamany öňe sürýär (Seret: A. M. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 33 с.). Onuň aýdýan gadymy türki **e:** çekimlisi türkmen diliniň, esasan, **i:** sesine, käbir sözlerde **ä:** çekimlisine dogry gelýär.

Gadymy türki dil umumylygynda

e:l
e:n
e:ş-
e:şik
ke:ň//geň

ke:ç//geç
pe:l
ýe:-
ýe:r-
ýe:t-
te:
te:s//te:z
e:r

Häzirki zaman türkmen dilinde

i:l (kyraç, nohur şiwesinde. e:l)
i:n
i:ş (mek)
i:şik (kyraç, nohur şiwesinde. e:şik)
gi:ň (kyraç şiwesinde. ke:ň, nohur şiwesinde ge:ň).
gi:ç
bi:l
i:ý (mek)
i:r (mek)
i:t (mek)
di:ý (mek)
ti:z
i:r, erti:r (Deňeşdiriň: erteki-

e:r	i:rteki, ýagny ir eýýamda bolan waka).
pe:ş//be:ş	ä:r bä:ş

Gysga aýdylan gadymy türki **e** çekimlisi bolsa türkmen dilinde, esasan, ortaky galyş, dodaklanmadyk inçe **e** çekimlisine dogry gelýär.

Gadymy türki dil umumylygynda

Häzirki zaman türkmen dilinde

ek-	ek (mek)
eksil-	egsil (mek)
el	el
ele-	ele (mek)
ellik	elli
em-	em (mek)
eri-	ere (mek)
erik	erik
etak	etek
kel-	gel (mek)
kes-	kes (mek)
perk	berk
ser-	ser (mek)
temir	demir
teň	deň
teňiz	deňiz
tep-	dep (mek)
ter	der
çek-	çek (mek) we ş.m.

Türkologik ebebiýatlarda ortaky galyş, dodaklanmadyk inçe **e** çekimlisiniň Orhon ýadygärlikleriniň dilinde hem duşýandygy bellenilýär. Türkmen diliniň maglumatlary-da gadymy türki dilde dodaklanmadyk inçe çekimlileriň iki galyşly däl-de, üç galyşly bolandygy, ýokarky galyşda döreýän **i**, ortaky galyşda döreýän **e**, aşaky galyşyň önümi bolan **ä** sesleriniň bolandygy hakdaky garaýşa goşulmaga esas berýär. (Seret: A.Nurmuhammedow. Türkmen dilinde uzyn **e**., **ä**.: çekimlileri we olaryň taryhy ösüşi (“Türkmenistanda ylym we tehnika” 2007, №2).

Häzirki türkmen diliniň çekimli sesleri giň çekimlilere we dar çekimlilere bölünseler-de, galyşlary boýunça özara tapawutlanýarlar, olar iki galyşly däl-de, üç galyşlydyrlar.

Ýokarky galyş (dar) çekimliler: **i, i:, ü, ü:, y, y:, u, u:**

Ortaky galyş (giň) çekimliler: **e, (e:), ö, ö:, - - o, o:**

Aşaky galyş (giň) çekimliler: **(ä), ä:, - - a, a:**

Çekimli sesleriň uzynlyk-gysgalyk taýdan jübütliligi-de türki dil umumylygy döwrüne häsiýetli bolan gadymy aýratynlyklardan biridir. Türkologik edebiýatlarda gadymy türki uzynlyk, birinji uzynlyk, asyl uzynlyk, etimologik uzynlyk ýaly dürlüçe at alan gadymy uzyn çekimlileriň häzirki türki dillerde saklanyşy deň däl. Türkmen we ýakut dilleri gadymy türki uzyn çekimlileriň saklanan dilleri hasap edilýär. Olarda sekiz sany gysga we sekiz sany uzyn çekimli bolup, gadymky uzyn-gysgalyk taýdan jübütlilik gowy saklanypdyr.

Türkmen sözlerindäki uzyn aýdylan çekimli sesleriň Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwanynda” berlişine esaslanyp, A.Nurmuhammedow türkmen dilinde 16 sany çekimli fonemanyň bolandygynyň üstüni açdy (Seret: A.Nurmuhammedow. Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwanynda” uzyn çekimlileriň görkezilişi (“Türkmenistanda ylym we tehnika”, 2002, №4); Şonuňky: Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwanynda” uzyn çekimlileriň fonologik hyzmaty we türkmen dilini çekimli fonemalary (“Türkmenistanda ylym we tehnika”, 2002, №5).

Azerbaýjan dilinde 9 sany gysga çekimli ses bolup, onda **o:**, **u:**, **y:** ýitirilipdir. Gagauz dilinde 8 sany gysga çekimli ses bolup, onda uzyn **ö:** çekimlisi ýitirilipdir. Gyrgyz dilinde 8 sany gysga çekimli ses bolup, uzyn aýdylýan **y:** we **i:** çekimlileri duşmaýar. Beýleki türki dillerde bolsa çekimli seslerdäki uzyn-gysga jübütlilik düýbünden ýitirilipdir. (Seret: A. M. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 48 с.).

Türki dillerdäki gadymy uzyn çekimlileri anyklamak üçin Ý. D. Poliwanowdan başlap ähli türkologlar birinji nobatda türkmen we ýakut dilleriniň maglumatlaryna daýanýarlar. A. M. Şerbagyň işinde-de gadymy türki uzynlygy dikeltmek üçin türkmen we ýakut dillerinden 78 mysal getirilýär. Gadymy türki asyl uzyn çekimlileriň gysgalan halatlaryna türki dilleriň hemmesinde, hatda türkmen we ýakut dillerinde hem gabat gelinýär.

Türkologlar gadymy uzyn çekimlileriň ýakut diline seredende, türkmen dilinde has oňat saklanandygyny belleýärler. Türkmen dilinde gadymy uzynlyk diňe bir bogunly sözlerde däl, eýsem köp bogunly sözlerde-de saklanypdyr. Ýakut dilinde sözüň birinji bognundaky gadymy uzynlygyň goşulma goşulanda ýitmek häsiýeti bar. Türkmen dilinde sözüň birinji bognunda duşýan gadymy uzynlyk goşulma goşulanda hem öz bolşuny – uzyn aýdylyşyny saklaýar.

Türkmen diliniň çekimlileriniň ýene bir özboluşlylygy – söz manysyny tapawutlandyrmakda fonematik häsiýeti N. K. Dmitriýewiň ünsüni özüne çekipdir.

Uzyn A:

a:l
a:k
a:ş-
a:ç

Gysga A

al
ak-
aş
aç-

da:ş
ga:p
ga:z
sa:p
ta:ý
ça:l
ga:l-
ýa:p
ýa:g
ýa:z
ýa:t
ýa:l
ýa:n
a:şyk

Uzyn O:

o:t
ýo:l
go:r
go:l
ýo:k
so:l
to:z

Uzyn Ö:

ö:l
gö:r
öt
ö:ç

Uzyn U:

u:ç
bu:t
tu:t
gu:rt
du:l

Uzyn Ü:

daş-
gap-
gaz-
sap
taý
çal-
gal-
ýap-
ýag-
ýaz-
ýat
ýal
ýan-
aşyk

Gysga O

ot
ýol -
gor
gol
ýok
sol -
toz -

Gysga Ö

öl -
gör-
öt -
öç -

Gysga U

uç-
but
tut -
gurt
dul

Gysga Ü

düýş
guýl-
düýr-
süýri
süýmek

düş-
gül
dür
süri
sümek

Uzyn Y:

Gysga Y

gy:z
gy:r
sy:r
sy:gyr

gyz-
gyr-
syr
sygyr

Uzyn I:

Gysga I

pi:l
i:t-
bi:z
bi:l

pil
it-
biz
bil-

Alym türkmen we ýakut dilleriniň uzyn çekimlileriniň arasyndaky ýene bir özboluşly aýratynlygy dogry belläpdir. Türkmen diliniň dar çekimlileri uzyn aýdylanda *y: - yý, i :- iý, ü :- üý* ýaly daralýan diftonglara, ýakut dilinde bolsa olar *uo, ya, üö, ie* ýaly giňelýän diftonglara öwrülmeýli bar (SmetK.

Дмитриев. Долгие гласные в туркменском языке. – Kitapda: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. М., 1955, 182-191 с.).

Türkmen we ýakut dillerinde yzygider ýagdaýda uzyn çekimli bilen aýdylýan sözleriň türki dilleriň aglabasynda gysga çekimliler bilen aýdylmagy käbir türkologlarda bu hadysanyň gadymydygyna şübhe döredipdir, köp wagtlaý birinji we ikinji uzynlyklaryň gatyşdyrylyp gelinmegine sebäp bolupdyr. Bu mesele diňe soňky ýyllarda aýdyňlaşdy, indi türkmen we ýakut dillerinde oňat saklanan asyl uzynlygyň umumy türki hadysadygy doly ykrar edilýär. Türkmen we ýakut dillerindäki uzyn çekimlileriň has gadymy hadysadygyny wenger dilindäki **al, kek, sar, sarga, szan** ýaly sözleriň edil türkmen dilindäki (*a:l, gö:k, sa:z, sa:ry, sa:n*) aýdylyşy ýaly uzyn çekimliler bilen aýdylmagy-da, çuwaş dilinde uzyn çekimlilerden soňra gelen *s* çekimsiziniň yzygider ýagdaýda **r** sesine, **ş** çekimsiziniň **l** sesine öwürilişleri-de (*ker «güýz», her «gy:z», hur «ga:z», pilek «ba:ş», telek «düyş», tel «du:ş»*) tassyklaýar.

Bu mysallar türki dil umumylygynyň çekimli seslerine häsiýetli bolan gadymy aýratynlyklaryň köpüsiniň türkmen dilinde gowy saklanandygyny nygtamaga esas berýär. Munuň özi türkmen diliniň çekimli sesleriniň biziň günlerimize hiç bir üýtgeşsiz gelip ýetendigini aňlatmaýar. Türkmen diliniň-de

aýry-aýry çekimlilerinde, tutuş wokalizminde hem dürli hili özgerişler ýüze çykyndyr.

3. Türkmen diliniň çekimli seslerinde ýüze çykan mukdar we hil üýtgemeler.

Bir bogunly sözlerdäki bilen sözüň ahyrky bogunlaryndaky çekimli sesleriň özlerini alyp baryşlary birmeňzeş däl.

Aşaky galyş, yzky hatar, dodaklanmadyk, gysga **a** fonemasy sözüň birinji bognunda türki dilleriň aglabasynda öz gadymky bolşuny, esasan, saklapdyr. Türki dillerden başgyrt, tatar, özbek dillerinde ol dodak häsiýetini alyp, **ot** (*at*), **toň** (*taň*), **boş** (*baş*) ýaly aýdylýar. Türkmen dilinde **a** fonemasy gadymky bolşuny, esasan, üýtgetmän saklapdyr. Sözüň birinji bognunda **a** çekimlisiniň dodak äheňinde aýdylyşy türkmen diliniňem özbek halky bilen ýanaşyk oturan käbir şiwelerinde duş gelyär. Meselem, *batga* – **botka** (çeges), *paçak* – **poçak** (surhy), *tapyp ber* – **towup ber** (çandyr). Ýanaşyk gelen dodak çekimsizleriniň täsirinde **a** sesiniň dodak häsiýetini alşy sözüň soňky bogunlarynda hem duşýar. Meselem, *ba:ba* – **ba:wo**, *abaý* – **hawóý**, *ta:bak* – **tawok**, *çy:ba:n* – **çywon** (garagalpagystanly türkmen gepl.).

Saýlaw, palaw, oklaw, aýlaw, şarlawuk... ýaly sözlerde **w** sesiniň önündäki **a** türkmen şiweleriniň hemmesinde dodaklaşdyrylyp aýdylýar. Türkmen edebi dilindäki **owsar, towuk** sözlerinde hem çekimlileriň **a ~ o** gezekleşmesi bolup geçipdir diýip çaklaýarys. Bu sözleriň **tawyk** aýdylyşy ýomut şiwesiniň günbatar gepleşiginde, **awsar** aýdylyşy ata şiwesinde häzir hem saklanýar.

Çekimlileriň **a ~ o** gezekleşmesini dodak çekimsizleriniň täsiri bilen düşündirip bolmaýan halatlaryna-da duşýarys. Mysal üçin, **salkym, çaramak, çakmak** ýaly sözler türkmen diliniň käbir şiwelerinde **solcum, çoramak** (garagalpagystanly türkmen gepl.), **çokmok** (ärsary we saryk dial.) ýaly dodak çekimlisi bilen aýdylýarlar. Ýöne bu hili mysallar türkmen dilinde örän seýrek.

Çekimlileriň **a ~ o** häsiýetli gezekleşmesi netijesinde dörän söz görnüşleriniň käbiri indi many taýdan aýrybaşgalaşyp ugrapdyr. **Gabşyrmak we gowşurmak, çokmak we çakmak** ýaly sözler tapawutly manylarda ulanylýarlar. **Gowşurmak** – tikiňçilikde birikdirip tikmegi, **gawşyrmak** bolsa iki zady bir-birine söýäp goýmagy aňladýar (Türkmen diliniň sözlügi. Aşgabat, 1962, 128. 175 s.). **Işýakmaz we işýokmaz** sözleri hem indi hemme ýagdaýda biri beýlekisine derek gelip bilmeýär.

Çekimlileriň **a ~ o** häsiýetli gezekleşmesi netijesinde käbir alynma sözlerde hem wariantlylyk emele gelipdir. Meselem, *awa:z* we *owa:z*, *awa:ra* we *owara//owarra*. Bular indi manylary boýunça-da tapawutlanýarlar.

Çuwaş dilinde **a** çekimlisiniň **u** sesi bilen gezekleşmesi giň ýaýrapdyr. (Seret: В. Серебrenников, Н. Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979, 11 с.). Munuň, hakykatdanam, şeýle bolaýmagy ähtimal. Sebäbi çekimlileriň **a ~ o ~ u** häsiýetli gezekleşmesine

türkmen dilinde hem duş gelinýär. Türkmen edebi dilindäki **owa:z**, **owal** ýaly sözler ýomut şiwesiniň günbatar gepleşiginde **awa:z**, **awal**, ärsary şiwesinde **uwa:z**, **uwal** ýaly aýdylýarlar.

Türkmen dilinde **a – u** ses gezekleşmesi netijesinde dörän **ça:ga-çu:ga**, **garry-gurry**, **gara-gura**, **şakur-şukur**, **akyr-ukur**, **gaty-guty**, **paty-puty**, **pasyr-pusur**, **hasyr-husur...** ýaly tirkeş sözler örän köp. Türkmen dilindäki **örklemek** bilen baglanyşykly **arkan** we **urgan** sözleri-de gelip çykyşlary taýdan kökdeş sözler bolsa gerek.

Türkmen dilindäki **asgyrmak** we **üsгүйrmek**, **sançmak** we **sünçmek**, **şagalaň** we **şüweleň**, **ast** we **üst**, **gaýky** we **küýki** ýaly sözleriň-de kökdeş bolaýmaklary ähtimal.

A çekimlisiniň dodaklaşmak hem inçelmek häsiýetli **a ~ ü** gezekleşmesi giň ýaýramandyr.

Türkologlar **a** çekimlisiniň özbek dilinde diňe bir dodaklaşmak däl, eýsem artikulyasiýa taýdan alynky hatar çekimlilerine ýakynlaşmak – inçelmek meýliniň hem bardygyny belleýärler (Seret: A. M. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 144 с.). Sözüň birinji bognunda **a** sesine derek alynky hatar, inçe **ä:**, **e** sesleriniň ulanylyşyna türkmen diliniň hem käbir dorsal şiwelerinde duş gelinýär. Meselem, aýdym – **äýdim**, tarap – **täräp** (mukry), tamdyr – **tämdir**, tagta – **tähtä**, pagta – **pähtä** (nohur), halta – **hältä**, talap – **täläp**, maýda – **mäýdä** (kyraç), arça – **ärçä**, janawar – **jänäwär**, şaha – **şähä**, gamçy – **gämçi** (änew), nan – **nä:n**, Aşgaba:t – **Äşhäwa:t**, baýak – **baýäh** (hasar), wa:da – **wä:de**, da:-na – **dä:ne** (Garagalpagystanly türkmenleriň gepl.), gahar – **gähär**, hasrat – **häsrät** (manys). (Seret: J. Amansaryýew. Türkmen dialektologiyasy. Aşgabat, 1970, 116 – 120; Türkmen dialektleriniň oçerki. Aşgabat, 1970, 56 – 64 s.). Bu hadysa alynma sözlerde-de duş gelinýär: taksi – **täksi**, artist – **ärtist** (kyraç dial.), kartoşka – **kärtişge** (surhy), maşyn – **mä:şi:n** (hatap dial.), tabel – **täwil** (çowdur dial.), agent – **ä:gint** (ärsary dial.).

A çekimlisi türkmen şiwelerinde köplenç **e**, seýregräk **ä** sesine geçipdir. Meselem:

Edebi dilde

Dayhan
haýwan
haýran
taýýar
galtak
daraýy
haçja
çaňňal
asal

Şiwelerimizde

deýha:n
heýwa:n
heýra:n
teýýa:r
heltek, háltek
dera:ýy
heçje // häçjä
çeňňel
hesel

ýalpak, ýalpaň
hasrat
çabalanmak
ýaryganat
hasap

ýelpek, ýelpeň
hesret // näsrät
çebelenmek
ýerga:nat
hesi:p we başgalar.

Sözün şu hili inçe-ýogyn çekimlili görnüşleriniň käbiri many taýdan-da tapawutlanypdyr. Meselem, **saçmak – seçmek; sapmak – sepmek, seplemek; saňsar – seňse; aňňyt – eňňit; gabşyrmak – kebşir, kebşirlemek; amal – emel; hatar – heder; ahmal – ähtimal; basdaş – bäsdeş**. Bular indi aýry-aýry sözler hökmünde tanalýarlar, biriniň ýerine beýlekisini ulanyp bolmaýar. Mysal üçin, gorky manysyndaky **heder, hatar, howatyr** sözleri kökdeş bolsalar-da, manylary taýdan-da, ulanylyşlary taýdan-da tapawutlanýarlar:

Goýma biýoldaş gadam, menzil uzakdyr, ýol – **hatar** (Magtymguly).

Beladan **heder** et (Nakyl). **Hasrat – hesret** sözleri-de şeýle. Mysal üçin, Köp ýaşan **hesretdeşinden** aýrylar. Emma «**hasratdaş**» ulanylmaýar.

Yzky hatar **a** çekimlisiniň alynky hatar çekimlileri bilen çalyşmak – inçelmek meýli gaty gadymy hadysa bolarly. Pars diliniň ýokluk aňladýan şol bir prefiksi türkmen diline **na-, ne-, nä-** ýaly üç görnüşde giripdir. Meselem, **nadan** (dana däl), **naçar** (çäresiz), **namart** (mert däl), **nälaç** (alaçsyz), **nähak** (haksyz), **neresse** (ösen däl, ýetişmedik).

Türkmen dilinde **a** çekimlisiniň inçe çekimliler bilen çalyşmak – inçelmek meýline özbek diliniň ýa-da başga bir diliň täsiri hökmünde seretmek bolmaz. Bu hadysa gözden geçiren mysallarymyzyň hemmesinde diýen ýaly dilujy ýa-da dodak çekimsizleriniň ön ýa-da soň ýanlarynda ýüze çykypdyr. Şoňa görä bu hadysanyň sebäbi umumy fonetik kanunlardan, has dogrusy, ýanaşyk gelen çekimsiz sesleriň artikulyasiýasynyň täsirinden gözlenilse dogry bolar.

Ýakut we tywa dillerinde **a** çekimlisi käbir sözlerde **y** sesine öwrülipdir (Seret: A. M. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 145 с.). Seslem bu hili gez ekleşmesine türkmen şiweleriniň apikal we dorsal toparlarynyň ikisinde-de duşmak bolýar: aşak – **yşa:k** (alili, salyr, teke şiwesiniň Mary gepl.), alaç - **yla:ç, ela:ç** (ärsary, salyr, çowdur), harman – **hyrman** (ärsary, saryk, kyraç, eski, surhy, mukry), gaýçy – **gyýçy** (änew, manyş) we ş. m.

A ~ y ses gezekleşmesi ses we şekil aňladýan sözlerde has giň ýaýrapdyr. Meselem: **jaňňyrdy - jyňňyrdy, jaggyldy - jyggyldy, pasyrdy – pysyrdy, hasyrdy – hysyrdy, taňňyrdy – tyňňyrdy, laňkyldy – lyňkyldy, ýalpyldy – ýylpyldy** we ş. m.

Türkmen dilindäki **gaňyr** we **gyňyr, çalyş-, çalşyr-** we **çiliş, çilşirmek** sözlerini-de **a** çekimlisiniň daralmak häsiýetli **a ~ y ~ i** gezekleşmesiniň önümi hasaplaýarys. Indi olar manylary taýdan hem başga-başga sözler ýaly tanalýarlar, söz ýasalyşa gatnaşyşlary-da deň däl. Mysal üçin, **çylşyrymly** diýip bolýar, emma bu sözün **çilşirimli** görnüşi ýok. **Gyňyr** we **gaňyrmak** sözleriniň arasynda

semantik umumylyk duýulýar, emma olaryň indi hersi bir söz toparyna degişli, biriniň deregine beýlekisini ulanyp bolmaýar:

Kyrk kişi bir ýana, **gyňyr** kişi bir ýana (Atalar sözi).

Anha ~ ynha, ana ~ ine sözleri-de aslynda şol bir sözün fonetik görnüşleridir. **A** çekimlisiniň sözüň birinji bognunda daralma häsiýetli *a ~ y* çalşygyny arap dilinden giren käbir sözlerde hem görmek bolýar: **hary:t – hyry:da:r**.

Türkmen diliniň uzyn **a**: çekimlisinde hem käbir özgerişler ýüze çykypdyr. Türkmen we ýakut dillerinde gadymy türki uzyn **a** çekimlisi oňat saklanan hem bolsa, beýleki türki dillere giň ýaýran gysgalmak meýli bu iki dile-de aralaşyp ugrapdyr. Ýakut dilinde çekimlisi uzyn aýdylýan asyl sözlere goşulma goşulanda gadymy uzynlygyň yzygider ýagdaýda gysga çekimliler bilen çalyşyandygy türkologik edebiýatlarda belleniýär. Türkmen dilinde hem gadymy türki **a**: çekimlisiniň gysga çekimliler bilen çalşygyna käbir mysallary tapmak bolýar: **ga:p, ba:y, ýa:r** sözlerinde **a** çekimlisi mydama uzyn aýdylýar. Emma şol köklerden ýasalan **baýnamak, baýar, ýaranlar, gapjyk** sözlerinde birinji bognundaky **a** mukdar taýdan gysgalypdyr:

Ogry **baýnamaz**, ýalançy ýaýnamaz (Atalar sözi).

Eý, **ýaranlar**, musulmanlar, ne boldy Senem gelmedi («Şasenem-Garyp»).

Ba:ba, ma:ma sözlerine **-aý** goşulmasy goşulanda, olar **babaý, mamaý** ýaly gysga çekimli bilen aýdylýarlar.

Ba:la, a:lyn, ha:l, ha:lly, ça:p, ça:phana ýaly sözleriň birinji bognundaky **a** çekimlisiniň mukdar taýdan gysgalmagynyň netijesinde bu sözleriň **ba:la** we **bala** (bala - ça:ga), **a:lyn** we **alyn** (Alnyň açyk bolsun), **ha:l** we **hal**, **Ha:lly** we **Hally**, **ça:p** we **çap**, **ça:pha:na** we **çapha:na** ýaly iki görnüşi ýüze çykypdyr.

Uzyn **a**: çekimlisiniň gysgalmak meýli türkmen şiwelerinde güýçli. Şol bir sözün **a:za:t** we **aza:t**, **A:za:dy** we **Aza:dy**, **ha:dy:sa** we **hady:sa**, **Şa:ma:r** we **Şamar**, **A:ýna** we **Aýna**, **pla:n** we **plan** ýaly iki hili özleşdirilişi-de muny tassyklaýar.

Sözün ikinji bognundaky uzyn aýdylýan **a**: çekimlisiniň gysga çekimli bilen özleşdirilişine **hara:p, hara:ba** sözünüň **haraba**, **gura:l** sözünüň **gural//gurol**, **çyra:g, şa:mçyra:g** sözünüň **çyra**, **ara:k** sözünüň **arak** ýaly iki hili aýdylyşlaryny mysal getirmek bolar.

A: çekimlisiniň daralmak häsiýetli **a**: ~ *y* gezekleşmesi-de duşýar: **ýa:r** sözünüň häzirki türkmen dilinde manysy taýdan-da tapawutlanýan **ýyrt-**, **a:gla-** sözünüň **ygla-** (salyr, çowdur), we **ýygla-** (ärsary, sakar, mukry, çeges) görnüşleri bar. Bu hadysany alynma sözleriň özleşdirilişinde-de görýäris: **ha:ýyn** we **hyýanat** aslynda kökdeş sözlerdir.

Türkmen dilinde **a**: çekimlisiniň inçelmek häsiýetli **a ~ e ~ ä** gezekleşmesi-de duşýar. Mysal üçin, **ga:barmak – gä:bermek**. Bu sözün **b** sesiniň täsirinde dodaklaşan **gübermek** görnüşi-de bar. **A**: çekimlisiniň inçelmesi ylaýta-da alynma sözleriň türkmen dilinde özleşdirilişinde giň ýaýrapdyr. Pars diliniň **ha:le** sözi **hala**

we **heleý** ýaly iki görnüşde özleşdirilipdir. Indi olar manysy taýdan-da tapawutlanýarlar. **Ba:zar** we **bezirgen** sözleri-de kökdeşdirler:

Bezirgeniň gideni görünmez-de, geleni görner (Atalar sözi).

A:pat we **ä:pet** sözleri-de häzirki türkmen dilinde manylary taýdan tapawutlanýarlar.

A: çekimlisiniň inçelmek meýlini rus dilinden giren sözleriň özleşdirilişinde hem görmek bolýar; **sa:mowa:r** sözi **semawa:r**, **чайник** sözi **çäýnek** we **çeýnek** görnüşlerinde özleşdirilipdir. **Semawa:r** aýdylmagyna dilujy **s** we dodak **m** sesleri sebäp bolan bolsa, **чай**, **чайник** sözünüň **e**, **ä** sesleri bilen özleşdirilmegine ikinji bogundaky basymly aýdylýan **i** täsir ýetiripdir. Bu sözde çekimli sesleriň regressiw assimilýasiýasy bolup geçipdir. Bu hadysany **A:kgül**, **Juma:geldi** ýaly adam atlarynyň **Ä:kgül**, **Jümä:geldi** ýaly aýdylyşynda hem görýäris. Bu hadysa sözüň soňky bogunlarynda **eýýa:m** we **eýýä:m** ýaly az sanly sözlerde duşýar, bu sözler indi manylary taýdan-da tapawutlanýarlar.

Yzky hatar, ýokarky galyş **y**, **y:** çekimlileri häzirki türki dilleriň aglabasynda, esasan, saklanypdyr. Özbek, uýgur, azərbayjan dilinde **ý** sesinden soň **y**, **y:** sesleri inçelipdir. Muňa türkmen diliniň-de ärsary, saryk, salyr, ýomut, alili, nohur, kyraç şiwelerinde duş gelýäris. Olarda şol bir sözüň **ty:z – ti:z**, **dy:z – di:z**, **çy:g – çı:g**, **y:z – i:z**, **y:s – i:s**, **hy:l – hi:l**, **çy:byn – çı:bin** ýaly ýogyn we inçe çekimlili görnüşleri barabar ulanylýarlar.

Türkmen dilindäki **yňyrdamak** we **iňirdemek**, **pyçak**, **byçgy** we **biçmek** sözlerine-de **y** çekimlisiniň inçelme häsiýetli **y ~ i** gezekleşmesiniň netijesi hökmünde seretmek bolar.

Gadymy **y**, **y:** çekimlileri häzirki çuwaş dilinde yzygider ýagdaýda örän gysga aýdylýan alynky hatar **e**, **i** çekimlilerine öwrülýär. Meselem: **kyş – hel** «зима», **tyrnak – çerne** «ноготь», **kyr – hir** «губит», **kyrak – here** «край» we ş. m. Türkmen diliniňem hasar, änew, kyraç, nohur şiwelerinde, ýomut şiwesiniň günbatar gepleşiginde käbir alynma sözlerde **y** çekimlisi alynky hatar **e** çekimlisi bilen özleşdirilipdir: **my:hma:n – mehma:n/meýma:n**, **ynsa:n – ensa:n**, **Ylýa:s – Elýa:s**.

Çekimlileriň şu hili gezekleşmesiniň önümi bolan **per** we **pyrlamak**, **çyrmamak** we **çermemek**, **yňranmak** we **eňremek** sözleri indi manylary taýdan-da tapawutlanýarlar. Yzky hatar çekimlileriniň alynky hatar inçe çekimlileri bilen gezekleşmesi **pala:ny** we **pela:ny**, **pygyl** we **pä:l** ýaly sözlerde hem duýulýar.

Uzyn **y:** çekimlisi diňe türkmen we ýakut dillerinde öz gadymky bolşuny saklapdyr, beýleki türki dillerde ol öz uzynlygyny doly ýitiripdir. Onuň gysgalmak meýli türkmen dilinde onçakly duýulmaýar. Muňa diňe **gy:sga** we **gysby**, **gysmak** ýaly ýek-tük sözlerde duş gelinýär.

Y çekimlisi sözüň soňky bogunlarynda, ylaýta-da sözüň soňunda açyk bogunda gelende birneme giňelip, aşaky galyş, yzky hatar **a** çekimlisine öwrülipdir. Meselem, **garry**, **garry:mak**:

Är **garryr**, heňňam **garrymaz** (Atalar sözi).

Häzirki türkmen dilinde **garrymak** we **garramak** görnüşleriniň ikisi-de ulanylýar, edebi diliň normasy hökmünde onuň giň çekimlili soňky görnüşi alnan.

Tanyş, tanyml sözleriniň asly **tanyamak** işligidir. Halk döredijiliginde hem, ýazuw ýadygärliklerinde hem bu sözün dar çekimlili görnüşi duşýar:

Zergär zer **tanyr**, är ýigidi är **tanyr** (Atalar sözi).

Adyň bende bolsa eýäni **tany** (Magtymguly).

Häzirki türkmen edebi dilinde bu söz **tanamak** görnüşinde ulanylýar.

Gu:ry we **gu:ry:mak**:

Gury:p galsyn il derkary bolmasa (Magtymguly). Häzir **gu:ry:mak** däl-de, **gu:ramak** ulanylýar.

Gaty we **gataňsy**: Ýer **gaty** bolsa, öküz öküzden görer (Nakyl).

Garry eli **gataňsy** (Atalar sözi).

Sözün soňky bogunlarynda **y** çekimlisiniň **a** sesi bilen çalşmagyna käbir alynma sözleriň özleşdirilşinde-de duş gelinýär: **adyl** we **ada:lat**: **Adyl** öler, **adalat** ölmez (Atalar sözi).

Çekimlileriň şu hili çalşygynyň önümi bolan **ýaly** – **ýalak**, **uly** – **ulalmak**, **ulakan**, **aýry** – **aýra**, **aýratyn** sözleri indi başga-başga sözler hökmünde tanalýarlar.

Gysga **o** çekimlisi türki dilleriň aglabasynda, şol sanda türkmen dilinde-de öz gadymky bolşuny saklapdyr, tatar, başgyrt, çuwaş dillerinde bolsa ol birneme daralyp, **u** sesine öwrülipdir. Meselem, türkmen dilinde **ot** «трава» – tatar, başgyrt dillerinde **ut**, çuwaş dilinde **ud**, türkmen dilinde **dok** – tatar we başgyrt dillerinde **tuk** (Seret: A. M. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 17 с.). **O** sesiniň daralmagynyň sebäbini käbir alymlar fin-ugor dilleriniň täsiri bilen düşündirýärler. Emma **o** sesiniň daralmagyna Merkezi Aziýa türki dillerinde-de duş gelinýär. Mysal üçin, özbek dilinde **o** sesi daralyp, galyş taýdan **o** bilen **u** sesiniň aralygynda duran we hatary taýdan-da birneme öňräk süýşen ýarym dar çekimlä öwrülipdir (Serebrennikova. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. М., 1955, 25 с.). Şoňa görä bu hadysanyň sebäbi türki dilleriň öz içinden gözlenilse dogry bolar.

Daralma häsiýetli özgerişler, **o** sesiniň **u** çekimlisi bilen çalşygy türkmen diliniň mysallarynda hem duşýar. Meselem, **solta:n** – **sulta:n** (ärsary, salyr, saryk, gökleň), **joga:p** - **jowa:p**//**juga:p** (nohur, kyraç, änew, hasar), **gowka** – **guwka** // **ku:ka**, **owka:t** – **uwka:t**, **owratmak** – **uwratmak** (ärsary). Şol bir sözün görnüşleri bolan **çogdam** we **çugdam**, **çogdamlamak** we **çugdamlamak** indi many taýdan-da tapawutlanýar.

Türkmen dilinde käbir sözlerde **o** çekimlisi daralyp ýokarky galyş **ü** sesine-de öwrülipdir. Meselem: **gorky** we **ürki**, **gorkmak** we **ürkmek**, **solmak** we **süllermek**, **çortmak** we **çürtmek** (deňeşdir: çürt-kesik), **çommak** we **çümme**, **hoňurdamak** we **hüňürdemek**, **ys-kok**, **kokun** we **kükemek**. Bu sözler indi manylary taýdan-da tapawutlanýarlar.

Müşki anbar dek kokusyň
Kokusyň ýaryma meňzeş

(“Şasenem – Garyp”)

O sesi käbir sözlerde inçelip, **ö** çekimlisine öwrülipdir. Mysal üçin, **howly** sözi ärsary, saryk, kyraç, nohur şiwesinde **höwli/hüwli** ýaly aýdylýar. **O** çekimlisiniň inçe **ö** sesi bilen çalyşmagy netijesinde dörän sözleriň käbiri manylary taýdan-da tapawutlanypdyr: **gowak – köwek, ýorga, ýortmak – ýör** sözleri indi başga-başga sözler hökmünde tanalýarlar.

Sözüň birinji bognunda **o** çekimlisiniň dodak häsiýetini ýitirişi häzirki türki dillerden çuwaş dilinde diňe az sanly sözlerde duşýar. Türkmen dilinde we onuň şiwelerinde **o** çekimlisi bilen aýdylýan sözleriň dodaklanmadyk **y, e, a** sesleri bilen aýdylýan görnüşlerine köp duş gelinýär. Meselem: **Ora:z – Ara:z** (ýomut şiwesiniň günbatar gepl.), **tomaşa – tamaşa** (änew, nohur), **ýorka – ýarka/ýalka** (ärsary), **ýo:k – ýa:k** (ýomut şiwesiniň demirgazyk gepl.).

Göremo:k we görema:k, işýokmaz we işýakmaz ýaly sözlerem dodaksyzlaşmagyň (delabializasiýanyň) netijesinde emele gelipdirler.

Ärsary, salyr, änew, nohur şiwelerinde **o** çekimlisiniň ýerine **y** aýdylyşy-da bar. Meselem, **solta:n – sylta:n, Solta:nýa:z – Sylta:nýa:z**.

Türkmen dilinde **o** çekimlisi **e** sesine-de geçipdir. Meselem: **togalak we tegelek, çomuç we çemçe**.

Список, ведро, керосин ýaly alynma sözleriň **ispi:sek, bedre, keresi:n** aýdylyşynda hem **o** sesiniň **e** çekimlisi bilen özleşdirilişini görýäris. Ýöne bu sözlerde dodaksyzlaşmanyň sebäbi çekimlileriň inçe-ýogynlyk sazlaşygyndan gözlenilmelidir.

Segsen sözüniň **sekiz** we **on** sözleriniň jeminden dörändigi baryp Mahmyt Kaşgarly tarapyndan belleniipdir. Bu sözde hem **o:** sesiniň dodaklanmadyk, alynky hatar **e** sesine öwrülmegine çekimlileriň inçe-ýogynlyk sazlaşygy sebäp bolupdyr.

Gadymy türki **o:** çekimlisi ýakut dilinde **uo** diftongyna öwrülipdir. Meselem: türkmen dilinde **ýo:l** – ýakut dilinde **suol**, türkmen dilinde **o:n** – ýakut dilinde **uon**, türkmen dilinde **o:t** – ýakut dilinde **uot**, türkmen dilinde **do:l** – ýakut dilinde **tuol** (A. M. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. М., 1970, 151 с.). **O:** çekimlisiniň gysgalyşyna degişli käbir mysallar türkmen dilinde hem duşýar. Meselem, **ýo:l** sözünde **o** uzyn aýdylýar. Şu kökden ýasalan **ýolukmak, ýoldaş** sözlerinde bolsa ol gysgalypdyr:

Ýigidi **ýoldaşyndan** tany (Atalar sözi).

Ýigit garryr aýal ýaman ýoluksa (Magtymguly).

Go:nmak kökünden ýasalan **go:nalga, go:namçylyk** we **gonak, goňşy** sözleri uzyn we gysga çekimliler bilen iki hili aýdylýarlar: Sangysyz uçan guş **gonalgasyny** ýalňyşar.

Göçen ýurduň gadyryny **gonaňda** bilersiň (Atalar sözi).

Go:l sözi ön uzyn çekimli bilen aýdylypdyr:

Gotur **go:luňda** bolmasyn (Atalar sözi).

Emma şu kökden ýasalan **goňşy-golam, golaý** sözlerinde **o** sesi gysgalypdyr.

To:z sözünde hem **o** uzyn aýdylypdyr:

To:zuňy gözüme sürtem, ger çyksa aýakyňdan (Mollanepes).

Şu kökden ýasalan **tozan** we **tozamak** sözlerinde **o** sesi gysgalypdyr.

O:n sözünde hem **o** uzyn aýdylýar. Emma **on bi:r, on iki, on üç, on dö:rt, on bä:ş, on alty, on ýedi, on sekiz, on dokuz, onbi:ratar** sözlerinde **o:n** sözündäki **o** sesi gysgalypdyr.

Uzyn **o:** sesiniň gysga bilen aýdylyşyny rus dilinden giren **to:k** sözünüň gysga çekimli bilen **tok** ýaly özleşdirilişinde hem görýäris.

U çekimlisi türkmen, azerbaýjan, türk, gagauz, ýakut, garaýym, şor, hakas, uýgur, altaý, balkar, gyrgyz, tywa, gumuk dillerinde öz gadymky bolşuny, esasan, saklapdyr. Tatar, başgyrt, çuwaş, gazak, garagalpak, nogaý dillerinde bolsa birneme giňelip, **o** bilen **y** sesleriniň aralygynda duran özboluşly bir sese – ýarym giň çekimlä öwrülipdir (Seret: АИМБак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 151 с). Çuwaş diliniň käbir sözlerinde bolsa hatarlary we galyşlary taýdan tapawutly **y, ü, e** seslerine öwrülipdir: **şyw** «suw», **semze** «ýumşak», **tel** «duş». U sesiniň çuwaş dilindäkä ýakynrak häsiýetine degişli käbir mysallara türkmen dilinde hem duş gelinýär. Meselem, **deň, deň-duş, deňlemek** sözleri ärsary şiwesinde hem çuwaş dilindäkä ýakyn **tel, tel-du:ş, tellemek** ýaly aýdylýar, **şywar ýara** suwly ýarany aňladýar. **Ýu:rt, hu:ş** sözleri ärsary, saryk, sakar, eski, alili, nohur şiwelerinde **ýüwürt, hü:ş** ýaly alynky hatar **ü** sesi bilen aýdylýar. Türkmen dilindäki **hu:ş** we **hüşgär** sözleri pars diliniň gulak manysyndaky **gu:ş** sözi bilen asyldaşdyrlar. **Huwwalamak** we **hüwdi, gupba** we **gübermek** sözleri-de kökdeş sözlerdir.

Türkmen dilinde **u** sesiniň inçelmek meýli käbir alynma sözleriň özleşdirilişinde hem duýulýar. Meselem, pars dilinde **du:rbi:n, du:d, muýçenek, su:dho:r** – türkmen dilinde **dürbi, düýt**, (dem-düýt, tütün, tütemek), **müçenek, süýtho:r**.

Gadymy türki uzyn **u:** çekimlisiniň gysgalmagyna degişli käbir mysallar türkmen diliniň öz sözlerinde-de bar. Meselem, **gu:rt** we **gurçuk, pu:ç** we **puçuk, gu:ry** we **gurak, gu:ratmak** we **gurt**.

«**Gu:rduň** agzy iýse-de gan, iýmese-de» nakylynda düýp sözdäki «u» sesi uzyn aýdylýar. Emma oňa kiçilik, aňladýan «-jyk» goşulmasy goşulyp ýasalan **gurçuk** (gu:rt-jyk) sözünde düýp sözdäki **u** gysgalypdyr. **Pu:ç** sözünde **u** uzyn aýdylýar. «Biwepanyň ahyr soňy **puç** bolýar-la, Bibijan» (Halk aýdymyndan).

Türkmen dilinde bu sözüň gysga **u** sesi bilen aýdylýan **puçuk** görnüşi-de bar.

Şol bir kökden emele gelen **gu:ry** we **gurak, gu:ry-gurak, gu:ratmak** we **gurt** sözlerinde-de gadymy türki uzyn **u:** çekimlisiniň gysgalmak meýlini görýäris.

Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde duş gelýän **bu:t** sözi aýak manysynda ulanylypdyr: «Karga kazga ödkünse, **budy** synur». Onuň şol manysy guşuň we malyň yz aýagy babatynda häzirki türkmen dilinde hem saklanypdyr. Şu kökün türkmen dilinde **u, ü, y** çekimlileri bilen **butnamak//bytnamak, pytramak** inçe çekimlili **büdrelemek** aýdylyşy-da bar. Ýöne olar indi many taýdan-da tapawutly, başga-başga sözler hökmünde tanalýarlar. **Bytnamak, butnamak** köplenç **-ma/-me** goşulmasy bilen gelýär we duran ýerinde durmagy, ýöremezligi aňladýar. **Pytramak** – dürli tarapa dargamagy, **büdrelemek** bolsa ýöräp barýan adamyň däbinmegini aňladýar. Aýak manysyndaky bu kökün ýogyn çekimlili görnüşi has gadymy bolup, ol ýewropa dillerine-de aralaşypdyr (Deňeşdirme, **спотыкаться, фут, футбол**).

U sesiniň dodak häsiýetini ýitirip, **y** çekimlisi ýaly aýdylyşy türkmen diliniň teke, ýomut, ärsary, saryk, salyr, gökleň, alili, hasarly, nohurly şiwelerinde duşýar. Meselem: **ýumruk – ýymryk, ýumşak – ýymşak, bular – bylar, munda – mynda, yumuttga – ýymyrtga, ýumuk - ýymyk** we başgalar (Seret: Türkmen diliniň dialektleriniň oçerki. Aşgabat, 1970, 96 s.).

Gadymy türki **ö** çekimlisi türki dilleriň aglabasynda, şol sanda türkmen dilinde hem, esasan, saklanyp gelipdir. Özbek dilinde ol **o** we **u** seslerine ýakynlaşypdyr, başgyrt, tatar, çuwaş dillerinde **ü** sesine öwrülipdir. Meselem, özbek dilinde **kuñil** «köñül», tatar dilinde **kümür** «kömür», çuwaş dilinde **küp** «gübermek». **Ö** çekimlisiniň daralyp, ýokarky galyş **ü** çekimlisi ýaly aýdylyşy türkmen dili üçin hem häsiýetlidir. Meselem, gadymy ýazuw ýadygärliklerinde duşýan **köp** sözi türkmen dilinde we onuň şiwelerinde **köpemek, güp** ýaly çişmek, güper (ärsary), **gübermek** ýaly görnüşlerde duşýar. Ärsary dialektinde çişik manysynda **güper** sözi ulanylýar.

Ölçemek, ülemek; ülüş sözleri–de kökdeş sözlerdir: **Üleşdirene** üç gaz (Atalar sözi).

Ýedi **ölçe**, bir kes (Atalar sözi).

Öý we **üýşmek** sözlerini hem taryhy taýdan bir kökün görnüşleri hasaplaýarys (Deňeşdir: *gan öýdi* we *gan üýşdi*).

Türkmen diliniň saryk, salyr, ärsary, surhy şiwelerinde **ö** çekimlisi dilujy, dilorta we dodak çekimsizleri bilen ýanaşyk gelende, yzygider ýagdaýda daralýar we **ü** sesi ýaly aýdylýar: **öý - üý, öýlenmek - üýlenmek, örküç - ürküç, jöwen - jüwön, göwre - güwre, kökrek - kükrek** (J. Amansaryýew. Türkmen dialektologiyasy. Aşgabat, 1970, 151 s.; Türkmen dialektleriniň oçerki. Aşgabat, 1970, 114 s.).

Türkologik edebiýatlarda garaýym dilinde we çuwaş diliniň käbir şiwelerinde **ö** sesiniň dodak häsiýetini ýitirip, **e** sesi ýaly aýdylyşy belleniýär: **el** «öl», **emer** «ömür», **egiz** «öküz», **keber** «köpri» (A. M. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 155 с.). Şuňa ýakynrak hadysa türkmen şiwelerinde hem gabat gelinýär: **göwüs – gewis, göwün – gewin, döwür – dewir, öwrenmek – ewrenmek** (ýomut şiwesiniň günbatar gepl.), **söli:te – seli:te, ömür – emir** (Garagalpagystan we Stawropol türkmenleriniň gepl.), **çöp - çep** (gökleň).

Edebi dilimizdäki **hökgermek** – **hekgermek**, **sölpi**, **sölpi:mek** – **selpemek**, **dö:şlek** – **deşlek** sözlerine hem **ö** çekimlisiniň dodaksyzlaşmagynyň netijesi hökmünde seretmek bolar.

Türkmen dilinde **köpen** sözüniň **kepen**, **kepin**, **köpün** ýaly üç görnüşi hem barabar ulanylýar:

Pulsuz bazara barandan **köpensiz** (kepensiz, köpünsiz) göre giren ýagşy (Atalar sözi).

Bulardan **kepen** görnüşi beýlekilere seredende gadymydyr. Onuň *köpen* we *köpün* görnüşleri soňra **p** çekimsiziň täsirinde ýüze çykypdyr.

Türkmen dilinde dodak çekimsizleri bilen ýanaşyk gelende **e** sesiniň dodaklaşyp, **ö** sesi ýaly aýdylyşy bar. Meselem, *degre-döwre*, *ew- öý* kökdeş sözlerdir: **Ewdäki** buzagu öküž bolmas (Mahmyt Koşgoryý. Dewon lugat-it türk. Toşkent, 1960, 1, 417 s.).

Ýol ýatyr-a, ýol ýatyr,

Degresinde il otyr: **Degre** sözi diňe *degre-daş* tirkeş sözüniň düzüminde saklanyp galypdyr. Oňa seredende onuň soňky ýüze çykan **döwre** görnüşi işjeň ulanylýar.

Uzyn **ö:** çekimlisi diňe türkmen we ýakut dillerinde saklanyp, beýleki türki dillerde ol gysga **ö** bilen birleşipdir. Ýakut dilinde hem ol yzygider ýagdaýda diftonglaşýar we **üö** ýaly aýdylýar. Onuň gadymky uzyn aýdylyşy türkmen dilinde oňat saklanyp gelipdir: **kö:l**, **ö:n-**, **ö:r-**, **ö:z**, **ö:t**, **ö:ç**, **sö:k-**. Muňa garamazdan **ö:** çekimlisinde türkmen dilinde hem käbir özgerişler bolupdyr. Mysal üçin, **bö:lek** – **bölek**, **kö:lçe** – **kölçe** ýaly sözlerde gysgalmak meýli duýulsa, **kö:ý** – **küý**, **küýlenmek** sözlerinde uzyn **ö:** hem gysgalypdyr, hem-de daralyp, ýokarky galyş **ü** sesine öwrülipdir. Bir kökden bolan **kö:l** – **kä:l**, **kö:lçe** – **kä:lçe**, **kö:st** – **kem-kä:st** sözlerinde bolsa onuň dodaksyzlaşmak we giňelmek meýliniň-de bardygyny görýäris.

Gysga **ü** türkmen, azerbaýjan, türk, gagauz, garaýym, gumuk, gyrgyz, balkar, altaý, hakas, şor, uýgur, ýakut dillerinde, uzyn **ü:** bolsa diňe türkmen we ýakut dillerinde saklanypdyr. Beýleki türki dillerde dürli hili özgerişlere sezewar bolupdyr. Mysal üçin, özbek dilinde **ü** we **ü:** çekimlileriniň ikisi-de meňzeş aýdylýar, tatar, başgyrt, gazak, garagalpak, nogaý dillerinde **ü** çekimlisi örän gysgalypdyr we birneme giňelip, alynky hatar, ýarym giň çekimlâ öwrülipdir. Çuwaş dilinde **ü**, **ü:** çekimlileri köplenç ýagdaýda ýarym giň, dodaklanmadyk **e** sesine öwrülipdir. Meselem, çuwaş dilinde **per** – türkmen dilinde **büz-**, çuwaş dilinde **tes** – türkmen dilinde **to:s** we **tüýs**.

Garaýym we tatar dilleriniň käbir şiwelerinde **ü**, **ü:** sesleriniň dodaksyzlaşyp, **i**, **i:** ýaly aýdylyşy türkologlaryň ünsüni çekipdir: **kirek** «kürek», **i:n** «üýn, söhbet», **is//iş** «üç». Bu hadysa türkmen diliniň-de ärsary, ýomut, salyr, sakar, kyraç, mukry, çandyr, çeges, gökleň, alili, nohur, manyş, hasar, änew şiwelerinde duşýar. Olarda **ýüpek**, **ýülük**, **düýe**, **üns**, **düýş**, **güjeňlemek** ýaly sözleriň **ýipek**, **ýilik**, **diýe**, **ins**, **di:ş**, **gijeňlemek** aýdylyşlary saklanýar (Seret: J. Amansaryýew. Türkmen dialektologiýasy. Aşgabat, 1970, 142 s.; Türkmen diliniň

dialektleriniň oçerki. Aşgabat, 1970, 105 s.). Türkmen diliniň dorsal şiwelerinde bolsa **ü**: çekimlisi uzynrak aýdylýan **e** sesi bilen çalşyrylýar: *düýş* sözi **de:ş**, *üýn* sözi **e:n** ýaly aýdylýar.

Şular ýaly ýek-tük üýtgeşmeler bolaýmasa, gadymy türki **ü**, **ü**: çekimlileri türkmen dilinde, esasan, üýtgeşsiz saklanypdyr. Uzyn **ü**: sesinden soňra **ý** sesiniň eşidilmegi türkmen diline häsiýetli aýratynlykdyr: **gü:z**, **gü:ç**, **dü:p**, **dü:ş** (orf. **güýz**, **güýç**, **düýp**, **düýş**). Bu aýratynlyk beýleki türki dillerde duşmaýar.

I çekimlisi türki dilleriň aglabasynda öz gadymky bolşuny saklapdyr. Özbek, nogaý dilleriniň şiwelerinde ol **y** sesi bilen birleşipdir. Başgyrt, tatar, çuwaş, gazak, garagalpak, hakas, tywa we uýgur dilleriniň käbir şiwelerinde ol birneme giňelip, artikulyásiýa taýdan **e** sesine ýakynlaşypdyr. Muny türkmen diliniň hem käbir şiwelerinde görmek bolýar: **injir** – **enjir** (saryk), **gitmek** – **getmek** (nohur, hasar, kyraç, änew). Bu dialektlerde uzyn **i**: çekimlisi-de **e**: ýaly aýdylýar: **diý** – **de:mek**, **ti:z** – **te:z**, **hi:ç** – **he:ç** (Seret: Türkmen diliniň dialektleriniň oçerki. Aşgabat, 1970, 89, 92 s.).

Sözün soňky bogunlarynda **i** çekimlisiniň **e** sesine ýakyn aýdylmagy türkmen dilinde has giň ýaýrapdyr. Hatda **gidirmek** we **gidermek**, **indirmek** we **indermek**, **dirilmek** we **direlmek**, **egri** we **egreýmek** sözleriniň iki warianty-da many taýdan tapawutlanyp, aýry-aýry sözler hökmünde tanalýarlar.

Söz soňunda açyk bogunda gelen **i** sesi hem goşulma goşulanda **e** sesi ýaly eşidilýär: **eri:mek** – **eremek**, **ýöri:mek** – **ýöremek**, **kerçi:mek** – **kerçemek**, **üşi:mek** – **üşemek**, **ni:ri** – **ni:re**. Edebi dilimiziň normasy hökmünde olaryň giň çekimlili görnüşleri alynýar. Ärsary şiwesinde **ýigrimi** sözünüň **ýigirme** ýaly aýdylyşynda uýgur dili bilen umumylyk duýulýar.

Uzyn **i**: çekimlisi diňe türkmen we ýakut dillerinde yzygider ýagdaýda saklanyp, beýleki türki dillerde gysgalypdyr. A. M. Şerbak tarapyndan dikeldilen gadymy türki dil umumylygy döwrüniň kök sözleriniň sanawy bilen deňeşdirende, ol türkmen dilinde gadymky bolşuny üýtgeşsiz saklapdyr (Seret: A. МИЦЕРБАК. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 193 – 198 с.). Ýöne türkmen diliniň **i**: çekimlisiniň soňy **ý** sesine ýakynlaşypdyr.

I: çekimlisiniň gysgalmak meýli türkmen dilinde hem käbir sözlerde duýulýar. Gadymy ýazuw ýadygärliklerinde, nakyllarda **bir** sözünüň çekimlisiniň uzyn aýdylandygyny görýäris: «El-eli ýuwar, iki el **bi:rigip** ýüzi ýuwar». «Ýediniň **bi:ri** ýeser» ýaly nakyllarda **bi:rikmek**, **bi:rek-bi:regi**, **bi:ri:n-bi:ri:n**, **agzybi:rlilik** ýaly sözlerde, **on bi:r**, **ýigrimi bi:r**, **otuz bi:r**, **kyrk bi:r**, **elli bi:r** ýaly onluklardan soň gelen **bir** sözünde **i**: uzyn aýdylýar. Häzirki türkmen dilinde **bir** sözünde **i** sesi gysgalypdyr. **Bi:r** we **bir** aýdylyşlaryndan **bi:r** görnüşiniň has gadymydygyny şu sözün rus dilindäki **первый** aýdylyşy-da tassyklaýar.

I:lmek işliginde **i**: uzyn, emma şu kökden ýasalan **ilik** sözünde gadymy uzynlyk ýitipdir.

Gizlemek sözünüň **gi:zlemek** aýdylyşy ýomut şiwesiniň demirgazyk gepleşiginde, **iňňän**, **iň** sözleriniň **i:ň** aýdylyşy ärsary şiwesinde saklanypdyr.

Türkmen dilinde **i**: çekimlisiniň ortaky galyş, gysga **e** sesine öwrülip, şol bir sözün iki hili aýdylyşyna duş gelinýär: **bi:hu:ş** – **beýhu:ş**, **bi:hu:da** – **beýhu:da**. Muňa **i:k** we şu kökden ýasalan **egirmek**, **i:rmek**, **i:rinmek** we şu kökden ýasalan **erirmek** sözlerini-de mysal getirmek bolar:

Çagyrylan ýere bar, **i:rinme** (erinme), çagyrylmadyk ýerde görünme (Atalar sözi).

Gadymy türki ýadygärliklerinde **i** sesi bilen ýazylan käbir sözler häzirki türkmen dilinde dodak çekimlileri bilen aýdylýarlar: **miň** – **müň**, **ýip** – **ýüp**, **minmek** – **münmek**, **biti:n** – **büti:n**. Bu sözlerde **i** çekimlisi ýanaşyk gelen dodak çekimsizleriniň täsirinde **ü** sesine öwrülipdir. Olardan **biti:n** we **büti:n** sözleri many taýdan-da tapawutlanýar. Beýlekileriň dodak çekimlili soňky ýüze çykan görnüşleri edebi dilimiziň normasy hökmünde kabul edilipdir.

Ärsary şiwesinde **bit** sözünüň **müte//müte** aýdylyşy, bugdaý bitini aňladýar.

Türkmen dilindäki **bölek-büçek** sözi-de gelip çykyşy taýdan **biçmek**, **pyçak**, **byçgy** sözleri bilen kökdeşdir. Gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde bu kökün **biç** görnüşi has işjeň ulanylypdyr: Neçe ýitig **biçek** erse, öz sapyn ýonmas (Mahmyt Koşgorliý. Diwon lugat-it türk. Toşkent, 1960, 1, 366 s.).

«Dost **ekiz**, duşman sekiz» nakylyndaky **ekiz** we **iki** sözleri, «Altyn alma, alkyş al» nakylyndaky **altyn**, **ti:n** we **teňňe** (deňeşdir: деньги) sözleri -de taryhy taýdan kökdeşdirler. **Altyn** sözi aslynda iki morfemadan (a:l we ti:n) ybarat.

Gadymy türki dil umumylygy döwründäki **a**, **a**: çekimlileriniň alynky hatar inçe jübütleri, häzirki türki dilleriň käbirinde **ä**, **ä**:, başga birlerinde **e**, **e**: beýlekilerinde **i**, **i**: çekimlilerine gabat gelýär. Türkmen dilinde bolsa ol köplenç, alynky hatar, ortaky galyş, dodaklanmadyk **e** çekimlisine, käbir sözlerde ýokarky galyş, alynky hatar dodaklanmadyk **i**, **i**: seslerine, seýregräk alynky hatar, aşaky galyş dodaklanmadyk **ä**: çekimlisine dogry gelýär.

Gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde **e** çekimlisi bilen berlen sözleriň aglabasy häzirki türkmen dilinde alynky hatar, ortaky galyş, dodaklanmadyk **e** sesi bilen aýdylýarlar: **ek- ekmek**; **el – el**; **et – et**; **kel – gelmek**; **sen – sen**; **ten – deň**; **sep – sepmek**; **teş- – deşmek** we başgalar.

Gadymy ýazuw ýadygärliklerinde uzyn **e**: sesi bilen berlen sözler häzirki türkmen dilinde köplenç **i**: çekimlisi bilen aýdylýarlar: **e:l – i:l**; **e:n – i:n**; **e:r – i:r**, **i:r-erti:r**; **e:ş- – i:şmek**; **ke:ň – gi:ň**; **te: – di:ý**; **te:r – ti:rmek**; **te:z – ti:z** we başgalar. Diňe dört-baş sany sözde gadymy türki **e**: çekimlisi **ä**: sesine dogry gelýär: **e:r – ä:r**; **be:ş – bä:ş**; **ke:wşe – gä:wüşemek**, **gä:wüş**; **ke:p – gä:p** we başgalar.

Türkmen diliniň kyraç, mukry, manyş, nohur, çeges, çandyr ýaly käbir dorsal şiwelerinde gadymy türki uzyn **e**: çekimlisi öz gadymky bolşuny oňat saklapdyr, bu şiwelerde ol **i**:, **ä**: seslerine öwürlmän, uzyn **e**: ýaly aýdylýar: Edebi dilimizde **gi:je**, **ti:z**, **i:r**, **i:l**, **bi:l**, **pi:l**, **ni:re**, **bi:derek**, **bi:döwlet**, **bä:ş**, **Bä:şim**, **ä:r** ýaly aýdylýan sözler bu şiwelerde **ge:je**, **te:z**, **e:r**, **e:l**, **e:la:t**, **be:l**, **pe:l**, **ne:re**, **be:derek**, **be:döwlet**, **be:ş**, **Be:şim**, **e:r** ýaly aýdylýarlar. (Seret: J. Amansaryýew. Türkmen dialektologiýasy. Aşgabat, 1970, 131 s.).

Gadymy türki **e, e:**, çekimlileriniň beýleki türki dillerde saklanyşy-da bir meňzeş däl. Türkmen we ýakut dillerinden beýleki türki dillerde uzyn **e:** we we gysga **e** bir fonema birleşipdir. Başgyrt, tatar, hakas dillerinde bu çekimliler yzygider ýagdaýda ýokarky galyş **i** sesine çenli daralypdyr. Olarda **kel-, kes-, et** ýaly sözler indi dar çekimli bilen **kil-, kis-, it** ýaly aýdylýarlar. Ortaky galyş **e** çekimlisiniň daralmak meýli türkmen diliniň-de ärsary, ýomut, saryk, salyr, alili, hasar, änew şiwelerinde käbir sözlerde duýulýar. Meselem: **geýmim – giýmim, beýik – biýik, eýmenç – iýmenç, eýýäm – iýýäm, entek – intek, çemçe – çümçe//çimçe** we başgalar.

Türkmen dilindäki **heň** we **hiňlenmek, iňre** we **eňremek, teker** we **tigir** sözleri-de **e** çekimlisiniň daralmagy netijesinde döräpdirlir. Bu hadysa soňky döwürlerde dilimize giren **telefon etmek** ýerine **til kakmak** ýaly aýdylyşynda hem duş gelinýär.

Türkmen diliniň köp şiwelerinde **geple-, sözle-, işle-** gurluşy işliklere **ý** bilen başlanýan goşulma goşulanda, **ý** sesiniň ön ýanyndan gelen **e** çekimlisi yzygider ýagdaýda daralyp, **i** sesine öwrülýär: **gepleýär – gepliýär, sözleýänler – sözliýänler, işlemeýär – işleмиýär.**

Türkmen diliniň şiwelerinde dodak çekimsizleri bilen ýanaşyk gelen **e** sesiniň dodak häsiýetini alşyna-da duş gelinýär: **beýik – böyük** (hasar), **çebiş - çöwüş** (nohur), **wezir – wözi:r** (ýomut), **beýle etmek, beýtmek – böýtmök//bö:tmek** (ärsary) we başgalar (Seret: Türkmen dialektleriniň oçerki. Aşgabat, 1970, 73 s.).

Edebi dilimizde **e** çekimlisi bilen aýdylýan **Jema:l, şema:l, esa:sy** ýaly alynma sözler käbir şiwelerde **Jama:l** (ýomut, gökleň, änew, alili), **şama:l** (ärsary, ýomut, saryk, salyr, kyraç dial.), **asa:sy** (ärsary, saryk, alili) ýaly **a** çekimlisi bilen aýdylýarlar. Ýöne muňa **e** çekimlisiniň taryhy özgerişi däl-de, çekimlileriň regressiw assimiýasiýasynyň netijesi hökmünde garalsa dogry bolar.

Käbir alynma sözlerde **e** çekimlisi **y, y:** sesleri bilen hem özleşdirilipdir. Meselem, pars dilinde **geýbot** – türkmen dilinde **gy:bat, şeýh – şyh, ezzet//hezzet – yzzat**: Öli aýatdan doýmaz, diri – **hezzetden** (Atalar sözi).

Bagda durmaz **yzzat** görse eşekler...

Yzzat, hormat syn etmegil

Görüm görülmegen ýerde (Magtymguly).

Alynky hatar, aşaky galyş, dodaklanmadyk **ä:** çekimlisi türki dilleriň diňe käbirinde – türkmen, azərbayjan, ýakut, uýgur, başgyrt, tatar, gazak dillerinde duş gelýär. Türkmen dilinde ol özüniň yzky hatarda we aşaky galyşda emele gelýän dodaklanmadyk jübüti - **a** çekimlisi bilen deňeşdirilmän, adatça ortaky galyşda alynky hatarda hasyl bolýan dodaklanmadyk **e** çekimlisine gapma-garşy goýulýar. Häzirki türkmen dilinde onuň uzyn we gysga aýdylyşy bilen tapawutlanýan iki görnüşi bar.

Gysga **ä** diňe birinji bogunda, **äber** (alyp ber), **äkel** (alyp gel), **äkit** (alyp git) sözlerinde hem-de pars, arap dillerinden giren **ätişgi:r, äht, ähtiba:r, bähbi:t, zäher, zähmet, zähre, mähek, mähelle, pähim, sähel, sähet, sähra, sähne, şäht,**

şäher, ähli ýaly käbir sözlerde ulanylýar. Şoňa görä ol aýratyn fonema hasaplanylmaýar.

Uzyn **ä:** çekimlisi özüniň many tapawutlandyrmaga ukyply gysga jübütiniň ýokdugy bilen türkmen diliniň beýleki çekimlilerinden tapawutlanýar. Şu tarapdan ol öz uzyn jübütini ýitiren **e** fonemasyna meňzeýär. Şu zatlar **ä:** çekimlisi **e** sesiniň uzyn jübüti bolaýmasyn diýen çaklamanyň döremegine getiripdir. Emma häzirki türkmen dilinde **e** we **ä:** sesleri diňe bir mukdar tarapdan däl, hil taýdan-da ep-esli tapawutlanýarlar. **Ä:** diliň aşaky galşynda, **e** bolsa ortaky galşynda hasyl bolýar. **Ä:** sesi mukdar – dowamlylyk taýdan-da tapawutlanýar, onuň ulanylyşy-da örän çäkli. Ol, esasan, şu aşakdaky ýaly sözleriň birinji bogunlarynda ulanylýar: **bä:s, bä:gül, bä:bek, bä:lçik, bä:ri, gä:be, gä:tmeç, gä:mi, gä:n, gä:p, gä:r, wä:şi, gä:mik, gä:wmüş, gä:wüş, dä:binmek, dä:l, dä:li, dä:nmek, dä:p, dä:ne, zä:k, kä:ýemek, kä:kilik, kä:kil, kä:l, kä:se, kä:te, kä:tmen, kä:şir, çä:kmen, çä:ç, mä:de, kä:be, kä:mil, kä:n, kä:r, kä:riz, kä:ti:p, lä:bik, lä:le, lä:lik, lä:ş, mä:jum, mä:z, mä:kiýan, mä:reke, mä:ş, nä:gi:le, nä:z, nä:zik, nä:kes, nä:let, nä:çe, nä:me, pä:k, pä:kize, pä:l, pä:sgel, tä:ç, tä:ze, tä:k, tä:leý, tä:miz, tä:r, tä:si:n, tä:si:r, hä:zir, hä:kim, hä:li, hä:siýet, çä:ge, ä:ginmek, ä:wmek, ä:ýnek, ä:k, ä:lem, ä:pet, ä:r, ä:sgermek, bä:ş, mä:mişi, şä:rik** we başgalar.

Ä: sesiniň sözün soňky bogunlarynda ulanylyşy örän çäkli, bary-ýogy dört-baş sözde duşýar: **mä:tä:ç, mä:kä:m, günä:, ä:gä:, ä:şgä:r** we başgalar. Ol käbir goşulmalarda (**gelyä:r, öýdä:ki, i:şleýä:n**), ownuk böleklerde (**men-ä:, geçi-hä:**) hem-de **i, e** seslerine gutaran düýp sözler bilen goşulmalaryň sepgidinde (**köçe – köçä:ni, geçi – geçä:, sözle – sözlä:r, i:şle – i:şlä:n, bilmek – bilmä:ge**) hem uzyn aýdylýar. (Seret: T. Täçmyradow, M. Hudaýgulyýew. Häzirki zaman türkmen edebi diliniň fonetikasy. Aşgabat, 1970, 26 – 27 s.).

Içinde **ä:** çekimlisi bolan sözleriň ählisini alynma sözler hasaplamak nädogry bolar. Olaryň arasynda **bä:ş, dä:l, dä:binmek, dä:nmek, gä:bermek, ä:wmek, gä:tmeç, ä:r, ä:k** ýaly türki sözler hem köp. Ýöne **ä:** çekimlili sözleriň pars we arap dillerinden alynma sözlerdigini bellemek gerek. **Ä:** çekimlisi bilen özleşdirilen sözleriň käbiri türkmen şiwelerinde **e, a, y** sesleri bilen aýdylýp, bir sözün dürli fonetik görnüşleriniň döremegine sebäp bolupdyr: **nä:hak – na:hak, nä:hoş – na:hoş, ä:şgä:r – a:şgä:r, bi:kä:r – bi:ka:r, hä:kim – hekim, tä:kje – tekje, dünýä – dünýe, çä:ýnek – çeynek, ähtiba:r – ygtyba:r, pä:l – pygyl** we başgalar.

Gözden geçiren mysallarymyz türkmen diliniň çekimli seslerinde mukdar üýtgemeleriň-de, hil üýtgemeleriň-de bolandygyny bellemäge esas berýär:

1) Türki dil umumylygy döwrüne häsiýetli bolan 16 sany çekimli fonema mukdar taýdan beýleki türki dillere seredende türkmen dilinde otnositel oňat saklanypdyr. Ýöne türkmen dilinde hem uzyn çekimlileriň sekizisinde gysgalmak meýli duýulýar. (Seret: **ga:p – gapjyk, ýo:l – ýoldaş, bö:l – bölek, düýt – tütün, bi:rikmek – birleşmek, gu:ry – gurak, gy:sga – gysby** we başgalar).

2) Türki dil umumylygy döwrüne häsiýetli bolan çekimlileriň inçelik-ýogynlyk taýdan, ýagny hatarlar boýunça jübütligi (**y-i, y:-i:, u-ü, u:-ü:, o-ö, o:-ö:,**

a-e, a:-ä:) beýleki türki dillere seredende häzirki türkmen dilinde oňat saklanypdyr. Şonuň bilen bir hatarda başga dilleriň, ylaýta-da pars, täjik, arap dilleriniň güýçli täsir etmegi, olardan köp sanly sözleriň, bir görnüşli goşulmalaryň alynmagy netijesinde häzirki türkmen dilinde yzky hatar **a** çekimlisiniň iki sany alynky hatar inçe jübütiniň - (**e we ä** sesleriniň) emele gelendigini, palatal singarmonizmiň birneme gowşandygyny bellemelidiris.

3) Türki dil umumylygy döwrüne häsiýetli bolan dodaklanan we dodaklanmadyk çekimlileriň jübütligi (u-y, ü-i, o-a, ö-e, u:-y:, ü:-i:, o:-a:, ö:-ä:) we şunuň bilen baglylykda dodak singarmonizmi hem häzirki türkmen dilinde beýleki türki dillere seredende oňat saklanypdyr. Ýöne häzirki türkmen dilinde dodak sazlaşygynyň-da gowşamak meýli duýulýar, ylaýta-da, giň çekimlilerde delabializasiýa güýçlenýär.

4) Çekimli sesleriň giňlik-darlyk taýdan, ýagny galyşlar boýunça jübütligi (y-a, y:-a:, i-e, i:-ä:, u-o, u:-o:, ü:-ö:, ü-ö) hem häzirki türkmen dilinde beýleki türki dillere seredende oňat saklanypdyr. Ýöne türkmen diliniň soňky ösüşinde dodaklanmadyk inçe çekimlileriň arasynda üç galyşlylygyň ýüze çykandygyny, başgaça aýdanymyzda, ýokarky galyş **i, i:** çekimlileriniň häzirki türkmen dilinde iki sany giň jübütiniň - ortaky galyş **e** we aşaky galyş **ä:** sesleriniň dorändigini bellemelidiris. Mundan başga häzirki zaman türkmen dilinde sözüň birinji bognunda gelen giň çekimlileriň dar çekimlilere öwrülme (ew – öý, üýşmek), sözüň soňky bogunlarynda tersine, giň çekimlilere öwrülme (kiçi – kiçeňräk, kiçelmek, uly – ulalmak - ulakan) meýli hem duýulýar.

Türkmen diliniň çekimli seslerinde ýüze çykan taryhy özgerişler, ondaky gysgalmak, inçelmek dodaksyzlaşmak, sözüň başynda daralmak, sözüň sonunda giňelmek meýilleri, dilimiziň beýleki türki dillere mynasybetini we hut türkmen diliniň özüne häsiýetli fonetik kanunlary ýüze çykarmaga ýardam edýär.

4. Türkmen diliniň çekimsiz sesleriniň gadymy türki çekimsizlerine gatnaşygy

Gadymy türki dil umumylygynyň çekimsiz seslerine häsiýetli bolan aýratynlyklaryň häzirki türki dillerde saklanýş derejesi deň däl.

Häzirki türkmen diliniň çekimsiz seslerinde türki dilleriň hemmesi üçin umumy bolan has gadymy aýratynlyklar-da, diňe türki dilleriň günbatar şahasyna häsiýetli aýratynlyklar-da, gündogar şahasynyňam käbir aýratynlyklary duşýar. Umumylyklar bilen bir hatarda ony beýleki türki dillerden, hatda oguz topar dillerinden-de tapawutlandyrýan, türkmen diliniň hut özüne häsiýetli aýratynlyklara-da duş gelinýär.

Türkmen diliniň çekimsiz seslerindäki umumylyklaryň we hususy aýratynlyklaryň öwrenilmegi ondaky has gadymky we soňraky ýüze çykan täze hadysalary, esasy meýilleri kesgitlemäge ýardam edýär.

Bize gelip ýeten ýazuw ýadygärliklerinden iň gadymkysy hasaplanylýan Oguz - Orhon ýazgylarynda duşýan çekimsiz seslerden çen tutmak bilen türkologlar gadymy türki dil umumylygynda 16 sany çekimsiz ses bolupdyr diýen çaklamany öňe sürýärler. A. M. Şerbagyň işlerinde s, z, ş, ç, p, кь, k, t, ý, r, l, m, n, **ň, ɣ, g** gadymy türki çekimsizler hasaplanylýar (Seret: A. M. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков, Л., 1970, 173 – 174 с.). В. А. Серебrennikowyň işlerinde **кь, k, ɣь, ɣ, t, d, s (ş), z, ç, l, r, n, p, b, m** çekimsizleriniň gadymky türki dilde bolandygy bellenilýär (Seret: Серебренников, Н. З. Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986, 28 с.).

Türki dilleriň deňeşdirme-taryhy grammatikalarynda iň gadymky çekimsizler hökmünde ýyldyzjyk bilen görkezilen bu çekimsizleriň hemmesi-de häzirki türkmen dilinde bar.

Häzirki türkmen diliniň çekimsiz sesleriniň fonema düzüminde **b, w, g, d, ž, j, z, ý, k, l, m, n, ň, p, r, s, t, f, h, ç, ş** ýaly 21 fonema bolup, onda gadymy türki çekimsizlerinden başga türkmen diliniň soňraky ösüş taryhynda dörän, oňnositel täze çekimsizler-de ep-esli orun tutýar.

Çekimsiz seslerde ýüze çykan mukdar we hil üýtgeşmeleri öwreniji alymlaryň aýtmaklaryna görä, gadymy türki dilde sözün başynda (anlautda) diňe dymyk çekimsizler (s, ş, ç, t, k, p) gelip bilipdir. Häzirki türkmen dilinde bolsa sözün başynda diňe dymyk çekimsizler däl, eýsem käbir açyk çekimsizler (j, d, g, b), hatda **ý, m** ýaly sonorly çekimsizler-de gelip bilýär.

Häzirki türkmen dilinde sözün başynda gelip bilýän çekimsiz sesler

Owaz bilen galmagalyň gatanjy boýunça	Artikulýasiýanyň orny boýunça		
	Dilujy çekimsizler	Dilardy çekimsizler	Dodak çekimsizler
Dymyklar	s, ş, ç, t	k, h	p, f
Açyklar	j, d	g	b
Sonorlylar		ý (dilorta)	m

Dymyk çekimsizlerden **h, f** sesleri gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde sözün başynda duşmaýar diýerlikdir. **H** çekimsizi **k** sesiniň fonetik görnüşi hökmünde **kagan – ha:n, katun – ha:tyn** ýaly ýek-tük sözlerde gabat gelýär.

Faragat, ferasät, fikr, fasl, faeton ýaly alynma sözleriň türkmen dilinde **p** sesi bilen **parahat, parasat, pikir, pasyl paýtun** kimin özleşdirilmegi **f** çekimsiziniň-de sözün başynda häsiýetli daldigini tassyklaýar. Bu iki ses häzirki türkmen dilinde hem sözün başynda, esasan, alynma sözlerde düşüp, örän seýrek ulanylýar.

Gadymy türki dilde sözün başynda açyk çekimsizler-de, sonorlylar-da gelip bilmändirler. Olardan Orhon ýazgylarynda diňe **b** çekimsizi **ben, ber-, bi:r** ýaly üç-dört sözde düş gelýär. XI asyryň görnükli alymy Mahmyt Kaşgarly oguzlaryň dilinde sözün başynda dymyk çekimsizleriň açyklaşdyrylyp, **teweý** yerine **deweý** (häzir düýe) aýdylyşynyň häsiýetlidigini belläpdir.

Häzirki türkmen dilinde dymyk çekimsizler bilen başlanýan sözler-de, açyk, hatda sonorly çekimsizler bilen başlanýan sözler-de bar. Sözün başynda dymyk çekimsizleriň açyk çekimsizlere öwrülme meýli entek doly tamamlananok. Ol ylaýta-da dilardy yzky we ortaky kentlewük **k** çekimsizlerinde güýçli. Gadymy ýazuw ýadygärliklerinde **k** sesi bilen ýazylan sözleriň aglabasy indi dilardy yzky kentlewük zarply **g** bilen aýdylýarlar. Inçe çekimliler bilen gelýän dilardy ortaky kentlewük **k** sesiniň açyklaşmasy bolsa muňa garanda haýalrak, gowşagrak. Sözün başynda zarply dymyk **kb, k** çekimsizlerine derek zarply açyk **gb, g** sesleriniň ulanylyş derejesi boýunça türkmen we gumuk dilleri ýakyndyrlar.

Häzirki türkmen dilinde sözün başynda **j, d, gb, g, b** ýaly zarply aýdylýan açyk çekimsizler gelip bilýärler, emma sözün ahyrynda gelip bilmeýärler. Sözün ahyrynda olaryň sap galmagaldan ybarat dymyk jübütleri - **ç, t, k, p** çekimsizleri ulanylýar. Hatda pars, arap, rus dillerinden giren alynma sözlerde hem olar dymyk jübütleri bilen çalşyrylýarlar. Sözün başynda gelip bilýän bu çekimsizleriň sözün ahyrynda gelip bilmezligi, olara derek dymyk çekimsizleriň ulanylmagy, alynma sözlerde hem olaryň degişli dymyk jübütleri bilen çalşyrylmagy näme üçinkä? Häzirki türkmen dilinde sözün başynda gelip bilýän zarply aýdylýan açyk **j, d, gb, g, b** çekimsizleri gadymy türki dilde şu orunda gelen zarply dymyk **ç, t, kb, k, p** sesleriniň açyklaşmagynyň netijesi bolaýmasyn.

Gadymy türki dilde sözün başynda gelip bilen dymyk çekimsizleriň ýedisinden başisiniň (**ç, t, k, k, p**) sesleriniň, häzirki türkmen dilinde açyk jübütleri (**j, d, g, g, b**) ýüze çykypdyr. Olar diňe owaz gatançlary taýdan tapawutlanyp, gadymky zarply aýdylyşlaryny saklapdyrlar.

Sözün başyndaky açyk çekimsizleriň zarply aýdylyşlarynyň saklanyşy hemme türki dillerde, hatda oguz dillerinde hem birmeňzeş däl. Mysal üçin, türkmen dilinde açyk **b** çekimsizi sözün başynda yzygider ýagdaýda **ber-, bar** sözlerindäki ýaly zarply aýdylsa, bu hili sözler azerbaýjan we türk dillerinde süýkeş **w** çekimsizine ýakynrak **wer-, war** ýaly aýdylýarlar.

Türkmen dilinde açyk **b** sesiniň soňky bogunlarda gelen **n, ñ** ýaly sonorly burun sesleriniň regressiw täsirinde owaz gatanjy taýdan üýtgäp, **m** sesine öwrülme meýli-de bar. Meselem: **ben – men, bin – müň, bit – mite, bu – munuň, munda, muny, mundan** we başgalar. Emma bu ýagdaýda hem **b** sesi

özünüň zarply aýdylyşyny ýitirmeýär. Açyk **b** sesi-de, sonorly **m** sesi-de artikulyasiýanyň hili taýdan meňzeşdirler, ikisi-de zarply çekimsizlerdir.

Gadymy türki dilujy dymyk **s, ş** sesleri süýkeş çekimsizlerdir. Bu çekimsizleriň açyk jübütleri bolan süýkeş **z, ž**, umuman, süýkeş aýdylyan beýleki açyk **gь, g** hatda **b** sesiniň süýkeş **v** warianty-da türkmen dilinde sözün başynda gelip bilmeýär. Bu bolsa türkmen dilinde sözün başynda diňe zarply dymyk çekimsizleriň açyga öwrülýändigini, süýkeş dymyk çekimsizlerde bolsa beýle häsiýetiň ýokdugyny aňladýar.

Ahyrlary dymyk çekimsizler bilen gutaran köp bogunly sözlere, şeýle hem çekimlisi uzyn aýdylyan bir bogunly sözlere çekimli ýa sonorly ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda hem diňe zarply dymyk **ç, t, kь, k, p** sesleri öz degişli açyk jübütlerine öwrülýärler. Süýkeş dymyk **s, ş** çekimsizleri bolsa öz degişli açyk jübütlerine öwrülmeýärler.

Ýeri gelende dilujy dişdüýbi süýkeş **s, z** çekimsizleriniň apikal aýdylyşynyň türkmen dilinde örän oňat saklanandygyny aýtmalydyrys. Bu çekimsizleriň apikal aýdylyşy häzirki türki dillerden diňe türkmen we başgyrt dillerinde saklanypdyr, beýleki türki dillerde bu sesler artikulyasiýa taýdan tapawutly dilujy dışara sesler bolup, dorsal aýdylýarlar. **S, z** sesleriniň dorsal aýdylyşy türkmen diliniň-de nohur, änew, hasar, kyraç, çeges, çandyr şiwelerinde duş gelýär.

Häzirki türkmen dilinde sonorly çekimsizlerden hem ikisi **ý** we **m** sesleri sözün başynda işjeň ulanylýar. Şu orunda sonorly **l, r, n, ñ** sesleri diňe alynma sözlerde ulanylyp, türki sözleriň başynda gelip bilmeýärler. Gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde sonorlylardan diňe **n** sesi iki sany ýerde (**ne** hem **neň** sözlerinde) duşýar.

Şeýlelikde, gadymy türki dilde sözün başynda diňe dymyk **kь, k, tç, p** çekimsizleri gelip bilen bolsa, häzirki türkmen dilinde şu orunda dymyklardan **s, ş, ç, t, kь, k, p**, açyklardan **j, d, gь, g, b**, sonorlylardan **ý, m** gelip bilýärler. Olardan diňe **s, ş, ý** süýkeş, beýlekileriň hemmesi artikulyasiýanyň hili boýunça zarply çekimsizlerdir.

Çekimsiz sesleriň sözün ahyrynda ulanylyşynda hem gadymy türki dildäki bilen deňeşdirende käbir aýratynlyklar ýüze çykydyr.

Häzirki türkmen dilinde sözün ahyrynda gelip bilýän çekimsiz sesler

Owaz bilen galmagalyň gatanjy boýunça	Artikulyasiýanyň orny boýunça		
	Dilujy çekimsizler	Dilardy çekimsizler	Dodak çekimsizler
Dymyklar	s, ş, ç, t	k, h	p, f
Açyklar	z, ž	gь, g (süýkeş)	

Sonorlylar	r, l, n	ň, ý(dilorta)	m, w
------------	---------	---------------	------

Görnüşü ýaly, häzirki türkmen dilinde sözün ahyrynda dymyk çekimsizleriň hemmesi gelip bilýär. Ýöne olaryň ulanylyş işjeňligi deň däl. **H, f - üf, çüf, ah, wah, päh** ýaly örän az sanly ümlüklerde, ses aňladýan sözlerde ulanylýar. Olar, esasan, alynma sözlerde ýazylyp, sözleýişde **f** sesi **p** sesine çalşyrylýar, **h** bolsa köplenç düşürilip aýdylýar. Meselem, **zülf – zülþ, şaf – yşkap, şah – şa, hemrah – hemra** we başgalar.

Sözün ahyrynda açyk çekimsizlerden diňe süýkeş **z, ž, g, g** çekimsizleri ulanylýar. Olardan süýkeş **gþ, g** çekimsizleriniň sözün ahyrynda ulanylyşy hem gadymy türki dil bilen deňeşdirende ep-esli daralypdyr. Gadymy ýazuw ýadygärliklerinde şu sesler bilen ýazylan **ajyg, ulug, yssyg, süýjüg, ölüg, tirig** ýaly käbir sözler häzirki türkmen dilinde **ajy, uly, yssy, süýji, öli, diri** ýaly aýdylýarlar. Köp bogunly sözleriň ahyrynda **y, i, u, ü** dar çekimlilerinden soňra süýkeş **gþ, g** sesleri, köplenç, düşüp galypdyr. Diňe käbir sözlerde olar zarply **kþ, k** çekimsizleri bilen çalşyrylypdyr. (Seret: *ulug – Ulugberdi, uly; yssyg – Yssyk köl, yssy; saryg – saryk, sary*). Giň dodak çekimlilerinden soňra süýkeş **gþ, g** sesleri dodak häsiýetini alyp, **w** sesine öwrülipdirler. Meselem, **og – owmak, dög – döwmek**. Häzirki türkmen dilinde diňe giň çekimlilerden soňra gelen **g, g** gadymy türki dildäkisi ýaly süýkeş aýdylyşlaryny saklapdyrlar. Meselem, **dag, beg, süýreg, barlag** (Deňeşdir: beýleki türki dillerde **beg** däl-de, **beý, bek**).

Sözün ahyrynda süýkeş **z** sesi türkmen dilinde oňat saklanypdyr, diňe käbir sözlerde ol sonorly **r** sesine öwrülipdir. Meselem, **semiz – semremek, guduz – guduramak, köz – köremek** we başgalar.

Sözün ahyrynda **ž** sesiniň ulanylyşy bolsa işjeň däl, ol **güž, hyž...** ýaly üç-dört sany ses aňladýan sözde duşýar. **Etaž, tiraž** ýaly alynma sözlerde bolsa ol türkmen diliniň **ş** sesine ýakynrak aýdylýar.

Umuman, sözün ahyrynda süýkeş açyk çekimsizleriň ulanylyş gerimi türkmen dilinde barha daralýar, olaryň şu ornda sonorly çekimsizler bilen çalyşmak meýli duýulýar. Meselem, **ýa:z, ýa:zlag – ýa:ýla, ýa:ýlak; eg-, egin – eň, eňilmek; zygmak – zyňmak; barlag – barlaw; aýlag – aýlaw** we başgalar.

Şeýlelikde, türkmen dilinde sözün ahyrynda dymyk we sonorly çekimsizleriň hemmesi gelip bilýär, açyk çekimsizlerden bolsa diňe süýkeş **z, gþ, g, ž** sesleri ulanylýar. Olardan **ž** bary-ýogy üç-dört sözde duşsa, **gþ, g** sesleriniň ulanylyş gerimi daralýar. Häzirki türkmen dilinde ol, esasan, giň çekimlilerden soňra saklanyp, dar çekimliler bilen gelende, dürli hili özgerişlere sezewar bolup, **ý, w, ñ** ýaly başga seslere öwrülýär. Süýkeş aýdylýan **z, gþ, g** sesleriniň sonorly seslere öwrülmeği häzirki türkmen dilinde şu orunda sonorlylaryň ulanylyş geriminiň barha giňelýändigini aňladýar.

Türkmen diliniň maglumatlary gadymy türki dil bilen deňeşdirende çekimsiz seslerimizde käbir özgerişleriň bolandygyny, sözün başyndaky zarply dymyk

çekimsizleriň açyklamak, sözüň ahyryndaky süýkeş çekimsizleriň bolsa sonorly seslere öwrülmeň meýilleriniň bardygyny bellemäge esas berýär.

5. Türkmen diliniň çekimsiz seslerinde ýüze çykan mukdar we hil üýtgeşmeler

Gadymy türki **къ** çekimsizi türkmen dilinde sözüň başynda, esasan, açyklaşyp, zarply açyk **gъ** sesine öwrülipdir. Meselem, **ky:z – gy:z, ku:rt – gu:rt, kum – gum** (Deňeşdir: **kumuk, kuman - gumlular**); **kymys** (rusça кумыс) – **gymyz; ka:p – ga:p; kop – gopmak, ko:n – go:nmak** we başgalar.

Sözüň başyndaky **къ** sesini açyk **gъ** ýaly edip aýtmak häsiýeti diňe türkmen we azerbaýjan dillerine mahsus. Türki dilleriň aglabasynda şu orunda gadymy türki **k** çekimsizi üýtgeşsiz saklanypdyr. Sözüň başyndaky **къ** sesini açyklaşdyrman, **koçgar, kala, kant, kadyr** ýaly aýtmaklyk türkmen diliniň-de käbir şiwelerinde duşýar. Muňa degişli käbir mysallara edebi dilimizde hem duş gelinýär. Meselem, **ky:n, ky:nçylyk we gy:nanç, gy:namak, gy:nanmak**.

Sözüň başyndaky **къ** sesiniň hakas, ýakut, gumuk, nogaý, çuwaş dillerinde **h** sesine öwrülip aýdylýan halatlaryna duş gelinýär. Türkmen dilindäki **ga:r, gol** sözleri hakas, tywa, ýakut dillerinde **har, hol**, türkmen dilindäki **gara, ga:z** sözleri çuwaş dilinde **hura, hur** ýaly aýdylýarlar (A. МЦербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 166 с. Şu orunda **къ** sesiniň ýerine **h** aýdylyşyna degişli käbir mysallara türkmen dilinde hem duş gelinýär. Gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde **къ** çekimsizi bilen berlen **kany, kaýsy, kaçan, kagan, ka:tun, ko:z** ýaly sözler türkmen dilinde **h** sesi bilen **hany, haýsy, haçan, ha:n, ha:tyn, ho:z** ýaly aýdylýarlar.

Käbir alynma sözlerde sözüň başyndaky süýkeş **h** sesi zarply dymyk **k** bilen özleşdirilipdir. Meselem, **hara:m – kara:m, hazy:na – kazna** (Deňeşdir: *hanjar* – rus dilinde *kinžal*, *hazyna* – rus dilinde *kazna*).

Sözüň ortasynda **k** çekimsizi türki dilleriň aglabasynda saklanypdyr. Käbir türki dillerde ol süýkeş **g** ýa-da **h** çekimsizlerine öwrülipdir. Meselem, türkmen dilinde **ýokary** – tatar dilinde **ýugary**, gyrgyz dilinde **žogaru**, azerbaýjan dilinde **ýuhary**; türkmen dilinde **ýaka** – gazak dilinde **jaga**, gumuk, nogaý dillerinde **ýaga**, gyrgyz dilinde **žaga**, ýakut dilinde **saga**, hakas dilinde **çaga**, azerbaýjan dilinde **ýaha**; türkmen dilinde **sokur** – tywa dilinde **sugur**:

Yhlas bilen aglasaň, **sokur** gözden ýaş çykar (Nakyl).

Zarply dymyk **k** sesiniň sözüň ortasynda süýkeş **g, h** çekimsizlerine öwrülüşine degişli käbir mysallara türkmen dilinde hem duş gelinýär. Şol bir manyda ulanylýan **buka//buga** sözleri muňa mysal bolup biler. Muny **dokuz** we **togsan** sözlerinde hem görýäris. Türkmen diliniň şiwelerinde **tokkuz** we **dokuz, togsan** we **dogsan** ýaly iki hili aýdylýan bu sözler asyldaşdyrlar. Mahmyt Kaşgarlynyň pikiriçe, **togsan** sözi **tokuz** we **on** sözleriniň goşulmagyndan hasyl bolupdyr. **Togsan** sözündäki süýkeş **g** sesine garanda **dokuz** sözündäki **k** gadymydyr.

Sözün ortasynda zarply **k** sesiniň süýkeş **g** sesine geçişini käbir alynma sözlerde hem görmek bolýar. Meselem, **ykrar – ygrar, takat – tagat, sadaka – sadaga** we başgalar. Bular indi manylary taýdan-da tapawutlanýarlar.

Gy:kylyk – gy:gyrmak, sy:kylyk – sy:gyrmak, tolkun – tolgunmak ýaly asyldaş sözlerde zarply **k** sesiniň süýkeş **g** sesine öwürilmegi olary söz toparlaryna gatnaşygy taýdan, ýagny grammatik taýdan-da tapawutlandyrypdyr.

Türkmen dilinde sözün ortasynda **k** sesiniň dowamly aýdylyşy hem duşýar. Hut şol bir söz **tokkuz** we **dokuz, sakkal** we **sakal** ýaly iki hili aýdylýar. Bu sözlerde **k** çekimsiziniň dowamly aýdylyşy gadymdyr. Olarda sözün ortasyndaky dowamly **k** sesi ilki bilen mukdar taýdan gysgalypdyr, **dokuz, sakal** ýaly aýdylyşlary döräpdir, ondan soňra **k togsan** sözündäki ýaly süýkeş **g** sesine öwürilipdir. **Dokuz** sözünüň **togus, toguz** ýaly süýkeş **g** sesi bilen aýdylyşy gypjak dillerinde giň ýaýrandyr. Sözün ortasynda zarply **k** sesiniň süýkeş **g** sesine öwürilişi sözün başyndaky dymyk çekimsizleriň açyklamasy bilen baglanyşykly bolsa gerek. Sebäbi **toguz** ýaly aýdylýan türki dillerde sözün başyndaky dymyk **t** adatça üýtgeşsiz saklanýar. Bu türkmen dilinde hem şeýle: **dokuz, emma togsan**.

Türkmen diliniň käbir şiwelerinde, ylaýta-da alynma sözlerde sözün ortasynda zarply **k** çekimsiziniň süýkeş **h** sesine çalşyrylýan halatlary duşýar. Meselem, **akmak – ahmak, salykatly – salyhatly, pahyr – pukara** we başgalar.

Sözün ahyrynda **k** çekimsizi öz gadymky bolşuny türkmen dilinde oňat saklapdyr. Käbir türki dillerde sözün ahyrynda bu sesiň süýkeş **h** sesine öwürülendigini görýäris. Mysal üçin, türkmen dilinde **ak-, syk-, ýo:k** sözleri azerbaýjan dilinde **ah-, syh-, ýoh-,** hakas dilinde **ah-, syh-, çoh** ýaly aýdylýarlar (Seret: A. M. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 168 – 169 с.).

Türkmen dilinde sözün ahyrynda **h** onçakly häsiýetli däl. Hatda alynma sözlerde hem bu ses taşlanýar (Seret: **şah – şa, hemrah – hemra, nikah – nika**). Käbir alynma sözlerde sözün ahyryndaky **h** sesi **k** çekimsizi bilen çalşyrylýar. Meselem, **ça:rşah** sözi **çarşak, Duşah-Duşak, sotyh-sotuk...** ýaly özleşdirilipdir.

Türkmen dilinde **k** çekimsiziniň sözün ahyrynda sonorly **ň** sesi bilen çalşyrylyp aýdylyşyna-da käbir mysallar bar. Meselem, **ýaýrak – ýaýraň, doňuztopalak – doňuztopalaň, çyplak - çyplaň:**

Owal başda adamzat **çyplak** dogduň, don gerek (Magtymguly).

Dilardy ortaky kentlewük **k** çekimsizi türkmen dilinde öz gadymky bolşuny sözün başynda-da, ortasynda-da, ahyrynda hem oňat saklapdyr. Meselem, **keýik, kürek, kül, köke, kekeç, kiçi** we başgalar.

Beýleki oguz dillerinde bolşy ýaly, sözün başyndaky zarply dymyk **k** çekimsiziniň zarply açyk **g** sesine öwürilişi türkmen diliniň-de käbir sözlerinde bolup geçipdir. Gadymy türki dilde **k** çekimsizi bilen aýdylan **kün, kül, kü:s, kü:ç** ýaly sözler häzirki türkmen dilinde **gün, gül, güýz, güýç** ýaly **g** sesi bilen aýdylýarlar.

Türkmen dilindäki **ker** we **gereň, kö:l** we **gö:l, kömür** we **gemre** sözleri sözün başynda **k** çekimsiziniň açyklamagy netijesinde dörän kökdeş sözlerdir.

Şu orunda zarply **k** çekimsiziniň süýkeş **h** sesine öwrülýän ýagdaýlary türkmen dilinde örän seýrek. Meselem, **küý** we **hüý**. (Deňeşdir: Han *küýli* we *hüý*-häsiýet).

Betsyýakly bethüý bolan pis adam

Perizadyň eden näzine degmez (Magtymguly).

Bu aýratynlyk tywa dilinde duşýar: **höl** «köl», **hir** «kir».

Gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde işjeň ulanylan **kün** – **tün**, **kişi** – **tişi** ýaly antonimik jübütleriň-de taryhy taýdan kökdeş sözler bolaýmagy gaty ähtimal (Deňeşdir: *tezek* – rus dilinde *kizýak*, *göle* – rus dilinde *telenok*).

K çekimsizi sözün ortasynda diňe käbir sözlerde süýkeş aýdylýan açyk **g** sesine öwrülipdir. Meselem, **teker** – **tigir**; **ýeken** – **ýegen**, **i:k** – **egirmek**, **bükri**, **bükmek** we **egri-bügri**. Bu aýratynlyga gypjak dillerinde yzygider ýagdaýda duş gelinýär. Meselem, türkmen dilinde we beýleki oguz dillerinde **ekiz**, gazak dilinde **ýegiz**, tatar dilinde **igiz**, türkmen dilinde **teke**, **kükürt** – gumuk, başgyrt dillerinde **tege**, **kügürt**, çuwaş dilinde **taga**.

Käbir türki dillerde **k** çekimsiziniň sözün ahyrynda süýkeş **h**, **ý** seslerine öwrülen halatlaryna duş gelinýär. Meselem, türkmen dilinde **ýürek**, **gö:k** sözleri – azərbayjan dilinde **üräh**, **göý**, ýakut dilinde **süräh**, **küöh** aýdylýarlar.

K sesiniň sözün ahyrynda süýkeş seslere öwürlmek meýli türkmen dilinde hem azda-kände duýulýar. Meselem, **tek**, **-teý**, **dek** – **deý**, **deýin**:

Ruhuňyz tug **deýin** belentde bolsun (Saparmyrat Türkmenbaşy).

Dilujy, dişdüýbi zarply dymyk **t** çekimsizi sözün başynda türki dilleriň aglabasynda öz gadymky bolşuny saklapdyr. Meselem, **taý**, **ta:ý**, **toý**, **top**, **tüý**, **tu:g**. Türkmen, azərbayjan, türk, gagauz dillerinde bolsa ol köp sözlerde açyk **d** sesine öwrülipdir. Şol bir sözün **t** we **d** sesleri bilen iki hili aýdylmagy häzirki türkmen dilinde hem giň ýaýran hadysadyr. Meselem, **tö:rt** – **dö:rt**, **tikin** – **dikin**, **tykmak** – **dykmak**, **dyky** we başgalar.

Gadymy ýazuw ýadygärliklerinde **t** çekimsizi bilen belli bolan köp sözleriň **d** sesi bilen aýdylýan görnüşleri ýüze çykyp, olardan käbiri indi many taýdan-da tapawutlanýar. Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde «Taz keligi bürükçiye» diýlen nakyl bar. **Taz** sözi kel manysyny aňladyp, nakylda Keliň gelýän ýeri bürükçiniňkä diýilýär. Häzirki türkmen dilinde bu sözün **dazzar** aýdylyşy ýörgünli:

Dazzar darakly boldy, ol-da gerekli boldy (Nakyl). **Kel** sözünüň işeňňirleşmegi sebäpli **dazzar** sözünüň manysy unudylyp, soňabaka bu iki sinonim **dazzarkel** ýaly tirkeşdirilip ulanylmaga başlapdyr.

Ta:r sözünüň **da:r** aýdylyşy hem many taýdan tapawutlanypdyr. Meselem, **saçyň tary**, **dutaryň tary**, **kir serilýän tar**, **dara çekmek** hem-de **dar agajy**, **darbaz**.

Saçaň her bir **taryna** ýüz mün tümen isteseň,

Nagt bereýin pullaryň bir-birden sana zülpuň (Kemine).

Halka-halka zulpleriň kemendi **dara** ogşar (Kemine).

Talamak – **dalamak**, **tänmek** – **dänmek**, **ti:rmek** – **düýrmek**, **tuma:n** – **duma:n** sözleri-de sözün başynda **t** çekimsiziniň **d** sesine öwürlmeginden dörän

asyldaş sözlerdir. Bularyň käbiri indi manysy taýdan-da tapawutlanýar: *garakçy talaýar, it dalaýar, alma sapagyndan tänyär, adam sözünden dünýär*.

Beýleki türki dillerde **t** çekimsizi bilen başlanýan sözler çuwaş dilinde **ç** sesi bilen aýdylýarlar. Meselem, **tyz** – **dy:z** çuwaş dilinde **çir** «колѣно», **tyl** – **dil** çuwaş dilinde **çilge**, **tiri** – **di:ri** çuwaş dilinde **çiri**. Bu hadysanyň azerbaýjan we uýgur dilleriniň käbir şiwelerinde hem duşýandygy türkologik edebiýatlarda belenilýär. Muňa türkmen dilinde hem duş gelinýär. **Tawuş - çawuş, töňňürt-çöňňürt, dügün - çigin, dolamak - çolamak, dyrmaşmak - çyrmaşmak, diň arkan-çiň arkan, dym gyzyl - çym gyzyl** ýaly kökdeş sinonimler **t** çekimsiziniň **ç** sesine geçmegi netijesinde hasyl bolupdyrlar.

Sözün başynda **t** çekimsiziniň sonorly **ý** sesi bilen çalşyrylyşy onçakly giň ýaýramandyr. Oňa türkmen dilinde bary-ýogy üç-dört sany sözde gabat gelinýär: **töňkemek – ýönkemek, tomarlamak – ýumarlamak, ýumak**.

Türki dillerde sözüň ortasynda we ahyrynda **t** çekimsizi, esasan, üýtgeşsiz gelip ýetipdir. Türkmen dilinde hem birlän-ikilän sözde bolamasa, şu orunda **t** çekimsiziniň gadymky bolşy oňat saklanypdyr. Diňe ýek-tük sözlerde ol **ç, s, d, z** çekimsizleri bilen çalşyrylypdyr. Meselem, **akytmak-akyzmak, artmak – arçamak, kertmek – kerçemek, tebitlemek – tebislemek, Magtym – Magsym, Saragt – Sarahs, tutmak – tusmak**:

Altmyş ýaşda nowruz günü luw ýyly.

Turdy ajal ýolun **tusdy** atamyň (Magtymguly).

Müjgäniň hanjary akyzdy gany (Magtymguly).

Adak, adagaraba, aýak - asyldaş sözler. Olary deňeşdirenimizde, **t** sesiniň gitdikçe owazyň artyp **d**, soňra **ý** seslerine geçendigine göz ýetirýäris.

D çekimsizi türkmen dilinde sözüň ahyrynda gelip bilmeýär. Şol sebäpli soňlary **d** sesi bilen gutaran alynma sözler, köplenç, **t** sesi bilen özleşdirilipdir. Meselem, **bed – bet-, hed – het, bend – bent, ustad – ussat** we başgalar:

Buýy **bet** goşmagyl müşki anbara (Mollanepes).

Türkmen dilinde sözüň ortasynda **t** çekimsiziniň sonorly **l** sesi bilen çalşyrylan ýagdaýyna duşulýar. Meselem, **ýaraty – ýaraly, istemek – islemek, Narty-Narly**. (Deňeşdir: Almaty, ýagny almaly):

Bir elipden many alsam, bir hudany **isterem** (Kemine).

Şirin zulaly **istedi...**

Zowky sapany **isledi** (Seýdi).

Türkmen dilinde bir bognuň çäginde iki çekimsiziň ýanaşyk gelşi onçakly häsiýetli däl. Şol sebäpli soňlary **st** bilen gutaran **pest, dest, mest, rast, sust** ýaly alynma sözler türkmen dilinde soňky **t** sesi taşlanyp özleşdirilipdir. Meselem:

Pis pisi tapar, suw – **pesi** (Nakyl).

Atdan beýik, itden **pes** (Matal).

Dil – bilene **desmaýa**, dil bilmeziň ömri zaýa (Atalar sözi).

Suwuň **sus** akanyndan gork, ýigidiň ýere bakanyndan (Atalar sözi).

Bu hili sözlere söz ýasaýjy goşulmalar goşulanda, düşürilen **t** sesi dikelýär. Meselem, **ras**, (deňeşdir: **çapraz**) – **rastlamak**; **mest** – **mes**, **messana**; **pest** – **pes**, **pessejik**, **pessaý**; **dest** – **des**, **dessine**, **dessemlil**; **sust** – **sus**, **sussupeslik**.

Türkmen dilinde **nebit**, **jübüt** sözlerinde hem soňky **t** çekimsizi düşürilip, **nebit** we **nepýag**, **jübüt** we **jüp** ýaly wariantlar emele gelipdir:

Sözün başynda dilujy süýkeş **s** çekimsizi türki dilleriň aglabasynda oňat saklanypdyr. Başgyrt dilinde ol **h** sesine öwrülipdir, ýakut dilinde düýbünden düşüp galypdyr. Türkmen dilinde bolsa ol artikulyasiýanyň orny taýdan beýleki türki dillerden tapawutly dilujy dişdüýbi sese öwrülipdir. Meselem, türkmen dilinde **sary**, **sakal**, **süýt** – başgyrt dilinde **hary**, **hakal**, **het**; türkmen dilinde **sen**, **suw**, **süýt** – ýakut dilinde **en**, **uw**, **ü:t**.

S çekimsiziniň başgyrt we ýakut dillerindäkä meňzeş özgerişlerine degişli käbir mysallar türkmen dilinde hem duşýar. Meselem, **basym** – **bahym**, **säginmek** – **äginmek**, **sy:na** – **i:n**, **endam**, **hopul-sopul**, **atan-satan**, **aýyl-saýyl** we başgalar.

Sözün başynda **s** çekimsiziniň **ç** sesine öwürilmegi netijesinde dörän söz wariantlaryna-da duş gelinýär. Meselem, **satan** - **çatan**, **süýri** - **çüri**:

Garga gaz ýörişini etjek bolup **çatany** aýrylanmyş.

Sallanmaga **satan** ýagşy, bulanmaga köten.

Suwuň **sus** akanyndan gork, ýigidiň ýere bakanyndan (Atalar sözi).

Sežde edilýän jaý manysyndaky **mesjit** sözi türkmen dilinde **meçjit** ýaly **ç** çekimsizi bilen aýdylýar (Deňeşdir: **mesjit** – **meçjit** «мечет»).

Müň **meçjitden** bir geçit (Nakyl).

Ýöne bu sözde **s** çekimsiziniň **ç** sesi ýaly aýdylmagyna ikinji boglundaky **j** sesiniň regressiw täsiriniň netijesi hökmünde seredilmelidir.

Çuwaş dilinde sözün başynda **ç** çekimsiziniň deregine **ş** sesiniň ulanylyşy gabat gelýär. Meselem, türkmen dilinde **suw**, **sary**, **süňk**, **sylmak** - çuwaş dilinde **şyw**, **şura**, **şama**, **şal** (Seret: A. M. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 161 с.) Şu hadysa türkmen diliniň hem käbir şiwelerinde duş gelýär. Türkmen edebi dilindäki **şully** (göz), **şybar** (ýara), **şybyljyramak** sözleri taryhy taýdan **suw** sözi bilen asyldaşdyrlar.

Sözün ortasynda dowamly aýdylan **s** çekimsiziniň türkmen dilinde gysgalmak meýli bar. Meselem: **yssy** we **ysytma**, **ýassy** we **ýasy**, **messi** we **mesi**.

Sözün ahyrynda **s** çekimsizi türkmen dilinde oňat saklanypdyr. Diňe ýek-tük sözlerde ol sonorly **r** sesine öwrülipdir. Meselem: **to:s** – **tüýs**, **tüýsli** – **dürli**.

Ajap bir janawar jaýy sürende

Reňki gara ýylçyr, **tosy** bir **tüýsli** (Kemine).

Ýigide müň **dürli** hünär hem az (Atalar sözi).

Göwüs we **göwre** sözleri-de taryhy taýdan asyldaşdyrlar (Deňeşdir: **kökürek**//**kükrek**, **köküs**).

Baş bolmasa, **göwre** läş (Nakyl).

Bir pul düşse bir üflisiň goluna,

Göwsün açyp gezer gyşyň ýeline (Magtymguly).

Türki dillerde sözün başynda **ş** çekimsizi seýrek ulanylýar. Gazak, nogaý, garagalpak, hakas dillerinde **ş** çekimsizi **s** sesine, türkmen dilinde bolsa **ç** sesine öwrülipdir. Ýakut dilinde ol edil **s** sesiniň düşürilişi ýaly taşlanypdyr, sözün ortasynda bolsa, **s**, **h** sesleri bilen çalşyrylypdyr. Meselem, azerbaýjan dilinde **şiş** – türkmen dilinde **çi:ş** (Deňeşdir: **çi:ş** - **çi:şlik** – rus dilinde **шашлык**), ýakut dilinde **ta:s**, çuwaş dilinde **çul**; türkmen dilinde **bä:ş** – gazak dilinde **bes**, hakas dilinde **pis**, ýakut dilinde **bies**, çuwaş dilinde **pilek**; türkmen dilinde **di:ş** – gazak, tywa dillerinde **tis**, ýakut dilinde **tí:s**, çuwaş dilinde **şal**, türkmen dilinde **kişi** – ýakut dilinde **kihi** (A. M. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 162 – 163 с.).

Türkmen dilinde sözün başynda **ş** çekimsizi, esasan, oňat saklanypdyr. Ýöne şol bir sözün **şi:şe** – **süýşe** - **çüýşe** ýaly dürli fonetik wariantlaryna türkmen dilinde hem duş gelinýär. **Şo:rba** (**şiwe**) - **çorba**; (rus dilinde **шурпа**) **şo:rlamak** - **ço:rlamak**; **şugul** - **çugul**, **çugullamak**; **şarp**, **şarpyk** – el **çarpmak** sözleri **ş** çekimsiziniň sözün başynda **ç** ýaly aýdylmagy netijesinde dörän asyldaş sözlerdir.

Käbir sözlerde **ş** çekimsizi **s** sesine-de öwrülipdir. Meselem, **kişi** – **her kes**, **pylan kes**, **keseği**.

Sözün ortasynda we ahyrynda **ş** çekimsiziniň çuwaş dilindäki ýaly **l** sesine öwrülişi türkmen dilinde hem giň ýaýrapdyr. Meselem, **ýaş** – **ýeleň**, **ýagyş** – **ygal**, **ýaş** – **ýyl**, **çäşermek** - **çälermek**, **ýalan-ýaşryk**, **çalam-çaş**, **galam** – **kaşyk** (Deňeşdir: başgyrt dilinde **kaşyk** «nahar çemçesi», **kalak** «çaý çemçesi»), **dolup-daşmak**, **döläp-döşemek**, **deleme-deşik**, **tel** – **du:ş** we başgalar.

Ýol ýörände iki goluň **tellener** (Kemine).

Bu hili ulanylyşy has gadymy döwürlerde dörän bolarly, olar häzirki türkmen dilinde köplenç tirkeş sözler hökmünde ulanylýarlar.

Ç çekimsizi sözün başynda türki dilleriň aglabasynda işjeň ulanylýar. Gazak, garagalpak, nogaý, tywa, altaý dillerinde ol **ş** sesine, hakas dilinde **ş**, **s** seslerine, azerbaýjan dilinde **j** sesine öwrülipdir. Türkmen dilinde ol, esasan, öz gadymky bolşuny saklapdyr, diňe käbir sözlerde başga sesler bilen çalşyrylypdyr. Azerbaýjan dilindäki ýaly **ç** çekimsiziniň **j** sesine öwürilmegi netijesinde türkmen dilinde hem **çylka** - **jylka**, **çydamly** - **jydamly**, **ço:g gyzył** - **jo:k gyzył**, **çotdy** – **jotdy**, **jütđi** ýaly söz wariantlary döräpdir:

Matalym-matdy, iki gulagy **çotdy** (jotdy),

Ýere girip, gum atdy (Matal).

Çozmak – **sozmak**, **çokmak** – **sokmak** sözlerinde bolsa **ç** çekimsiziniň **s** sesi bilen çalşyrylandygyny görýäris.

Saçyň **çokjak** ýylan dek, gözleriň jan talaňy (Kemine).

Türkmen dilinde sözün başynda **ç** çekimsiziniň ýerine **ý** sesiniň gelýän halatlary-da bar. Muňa **çaýkanmak** – **ýaýkanmak**; **çöşmek** – **ýöşmek**; **otluçöp** **çakmak** – **ýakmak**; **çagba** – **ýagyn**, **ýagmyr** ýaly kökdeş sözleri mysal getirmek bolar.

Sözün başynda gelen **ç** çekimsiziniň düşürilmegi bilen dörän fonetik wariantlar-da bar. Meselem: **çöwre** - **öwre**, **çygşyldy** – **yğşyldy**, **çalyşmak** –

alyşmak, çäk – äk we başgalar. Bu sözler indi manylary taýdan-da tapawutlanýarlar.

Dilorta süýkeş **ý** çekimsiziniň gadymy türki dilde sözün başynda gelip bilendigi ýa-da gelip bilmändigi hakda türkologlaryň arasynda dürli garaýyşlar dowam edýär. Käbir alymlar **ý** anloutda bolmandyr, ol soňra **s, j, d, z, w** seslerinden emele gelipdir diýseler, başga birleri, tersine, **ý** sesiniň örän gadymydygyny, onuň soňra türki dilleriň käbirinde **j** sesine öwrülendigini ýa-da şu orunda düşüp galandygyny belleýärler (Seret: A. Мұрбак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 159, 170 с.).

Türkmen dilinde **ý** sesi sözün başynda-da, ortasynda-da, ahyrynda-da gelip bilýär. XIII asyra çenli ýazuw ýadygärliklerindäki **ý** sesi bilen duşýan sözler häzirki türkmen dilinde hem, esasan, üýtgeşsiz saklanypdyr. Meselem: **ýa:g, ýagmak, ýakmak, ýençmek, ýa:t, ýatmak, ýa:ş, ýaşmak, ýer, ýitmek, ýo:l, ýolmak, ýük, ýuwutmak** we başgalar.

Ý sesiniň sözün başynda saklanyş derejesi häzirki türki dilleriň hemmesinde birmeňzeş däl. Meselem, türkmen dilinde **ýer** – gyrgyz, balkar dillerinde **jer**; türkmen dilinde **ýüz** – gyrgyz dilinde **jüz**; türkmen dilinde **ýyl** – ýakut dilinde **syl**; türkmen dilinde **ýo:l, ýo:k** – gazak, garagalpak dillerinde **žol, žok**; türkmen dilinde **ýaka, ýol, ýer** – altaý dilinde **daka, der, dol**; türkmen dilinde **ýaka, ýaňy ýo:l, ýo:k** – ýakut dilinde **saga, saňa, suol, suoh**; türkmen dilinde **ýer, ýaka, ýyl** – hakas, tuwa, şor dillerinde **çer, çaga, çyl**.

Hakas dilinde käbir sözlerde **ý** sesi **n** sesine öwrülip aýdylýar. Meselem, türkmen dilinde **ýa:n, ýumşak** sözleri hakas dilinde **nan, nymzah** ýaly aýdylýarlar.

Azerbaýjan dilinde **ý** çekimsizi sözün başynda dar çekimliniň ön ýanynda yzygider ýagdaýda düşürilýär. Meselem, türkmen dilinde **ýürek, ýylan, ýyl** – azerbaýjan dilinde **üräh, ilan, il** (Seret: Б. А. Серебrenников, Н. З. Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986, 51 – 55 с.).

Ý sesiniň sözün başynda we ortasynda **j** sesine dogry gelşi türkmen dilinde hem käbir sözlerde duşýar. Meselem, **ýigit - jigit, ýigde - jigde, meýlis – mejlis. Ýaň - jaň - zaň** sözleri-de asyldaşdyrlar. Türkmen dilindäki **jygyldyk//jygylyk** sözi-de **ýygylmak** işligi bilen baglanyşykly bolmaly.

Geým-gejim sözünde wariantlaryň ikisi-de tirkeşdirilipdir. Gadymy ýazuw ýadygärliklerinde bu söz **kedim** görnüşinde duş gelýär. **Ý** sesiniň altaý dilindäki ýaly **d** sesi bilen gezekleşmesi örän irki döwürlere degişli bolsa gerek. Bu hadysanyň türkmen dilinde hem käbir sözlerde duş gelýändigini Z. B. Muhammedowa tarapyndan ýüze çykarylypdyr. Alym muňa **ýaýdanmak – daýdanmak** (saryk), **ýary – deri** sözlerini mysal getirip, bu sözlerde **d** sesi **ý** sesine garanda gadymy bolsa gerek diýen çaklamany öňe sürýär (Seret: З. Б. Мухаммедова. О некоторых архаических чертах в фонетике туркменского языка. Kitapda: Тюркологические исследования. М., 1976, 152 – 153 с.). **Ýary** sözünüň deri manysynda ulanylyşy halk döredijiliginde saklanypdyr:

Ýele **ýargak**, aýaza ki:z. (Deňeşdir: **ýary** we **ýaryganat// ýarganat// ýerganat**).

Sözün başynda **ý** sesiniň **z** sesine öwrülip, balkar dilindäki ýaly aýdylyşyna türkmen dilinde hem käbir mysallar bar. Meselem, **ýo:la – zol, zol-zol; ýo:l – zo:lak**.

Türkmen dilinde sözün başynda **ý** sesiniň ýakut dilindäki ýaly **s** sesine barabar gelişine-de duşulýar. Meselem, **ýagyryny – sagry, ýörmek – sürmek, sürgi, iýmiş** (ýemiş sözünden) – **symyşlamak** we başgalar.

Sözün başynda azərbayjan dilindäki ýaly **ý** sesiniň düşürilip aýdylmagy netijesinde dörän sözlere-de duş gelinýär. Meselem, **ýyrak – yrak, ýyglamak – aglamak, ýalyn, ýalaw – alaw, ýalkamak – alkyş, ýaruk – ary** we başgalar.

Gijeler **ýyglatdyň** gaýgy-gam bilen (Mollanepes).

Aglama, Aýsoltan, agaň bolaýyn (Görogly).

Göz gyragy görer, akyl **ýyragy** (Atalar sözi).

Näzli dilber bir dilegim bar saňa

Aýdaýyn arzymny **yrakda** durma (Mollanepes).

Ýagşy söze **ýaryr** jahan (Atalar sözi).

Aýdan **arydyr** ýüzleri (Deňeşdir: **ýaruk, ýarymak, ary** rus dilinde **яркий**).

Ýazuw ýadygärliklerinde **ý** sesi bilen başlanan käbir sözlerde **ý** sesi öz yz ýanyndan gelen dar çekimli bilen orunlaryny çalşypdyr. Netijede, ol çekimli uzyn çekimlä öwrülipdir. Meselem, **ýemek – iýmek, ýirik – i:ri, ýinçe – i:nçe, ýin – i:n** we başgalar.

Sözün ahyrynda **ý** sesi, esasan, üýtgeşsiz gelip ýetipdir. Diňe käbir alynma sözlerde onuň taşlanyp aýdylyşy duşýar. Meselem, **gedaý – geda, hudaý – huda**.

Aşyk aglap arzuw eýlär,

Öz ýarynyň **gedasydyr** (Mollanepes).

Bir elipden many alsam, bir **hudany** isterem (Kemine).

Dodak **p** çekimsizi türki dillerde sözün hemme ýerinde (başynda, ortasynda, ahyrynda) işjeň ulanylýar. Gadymy türki ýazuw ýadygärliklerindäki ulanylyşy bilen deňeşdirende sözün başynda dilleriň aglabasynda açyklaşma hadysasy bolup geçipdir. Dymyk **p** çekimsiziniň **b** sesine öwürlmegi türki dilleriň hiç birisinde doly tamamlanmandyr. Türkmen dilinde hem hut şol bir sözün **p** we **b** sesleri bilen iki hili aýdylyşy giň ýaýran hadysadyr. Meselem, **pyçgy – byçgy, perhiz – berhiz, perçinlemek – berçinlemek** we başgalar.

Pyçak, byçgy we **biçmek** kökdeş sözler bolup, taryhy taýdan hut şol bir sözün dürli döwürlerde dörän wariantlarydyr. Bu sözleriň köki häzirki türkmen dilinde **biç** - görnüşinde ulanylýar (Rus dilindäki **piska** sözi-de şu söz bilen asyldaş bolmaly).

Geým biçseň uzyn **biç**, gyýsa bolar (Atalar sözi).

Pişme we **bişirmek** sözleri-de asyldaş bolup, olardan **pişme** gadymydyr.

Iki koçkar başy bir aşyçta **pyşmas** (Mahmyt Kaşgarly).

Ýakma **bişersiň**, gazma düşersiň (Atalar sözi).

Pet sözi **halynyň peti, pete-pet gelmek** söz düzümlerinde we **petigara** sözünüň düzüminde **p** çekimsizi bilen duşýar. Halk arasynda bu sözünň açyk **b** çekimsizi bilen **bet** aýdylyşyna hem duş gelinýär:

Et ete gider, çorba **bete** (Atalar sözi).

Türkmen diliniň teke şiwesinde **un, duz** babatynda *gutardy, tükendi* sözlerine derek **baýady** diýilýär. Bu söz pars diliniň **paý** sözünden bolup, açyk **b** sesi bilen özleşdirilipdir. **Un baýapdyr** diýlende, **baýamak** aýaklamak, gutarmak manysynda ulanylýar (Deňeşdir: aý aýaklady, aýyň aýagy, paýawlamak).

P çekimsizi sözünň ortasynda gypjak dillerinde açyk **b** sesine öwrülse-de, türkmen dilinde öz gadymky bolşuny, esasan, saklapdyr. Meselem, türkmen dilinde **gapak, gopuz, depe** – gazak, gumuk dillerinde **kabak, kobyz, töbe** (Deňeşdir: **ýekegapan** – rus dilinde **kaban**). Bu hadysa türkmen dilinde **süpürmek, süpürgi we sübse** ýaly ýek-tük mysallarda duş gelinýär.

Ýakut, şor dillerinde sözünň ortasynda **p** çekimsizi käbir sözlerde sonorly **m** sesine öwrülipdir. Meselem, türkmen dilinde **gopuz**, ýakut dilinde **homus**, şor dilinde **komus** (Seret: Б. А. Серебрянников, Н. З. Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986, 41 с.). **Mma** türkmen dilinde hem käbir mysallar duş gelýär. Meselem, **tupan – duman, gopbam – gomlasa, gomalmak**.

Sözünň ortasynda zarply dymyk **p** çekimsiziniň süýkeş **f** sesi bilen çalşyrylyşy (**gapy – gafy, telpek – telfek**) türkmen diliniň ýomut şiwesine häsiýetli.

Sözünň ahyrynda **p** çekimsizi örän işjeň. Hatda alynma sözlerde söz ahyrynda gelen **b** sesi dymyklaşdyrylyp, **p** çekimsizi bilen **kitap, hup, klup** (orf. klub) ýaly aýdylýarlar.

Sen erer sen **huplar** içre husnuň yklymynda şah (Seýdi).

Gadymy türki dilde sözünň başynda zarply **b** çekimsiziniň bolandygy ýa bolmandygy hakda heniz gutarnykly netijä gelmenok. Ýöne ýazuw ýadygärliklerinde **b** sesi bilen başlanan sözleriň aglabasy häzirki türkmen dilinde hem, köplenç, **b**, seýrek **m** sesleri bilen gelip ýetipdir. Meselem, **bozmak, baş, baş, barmak, men, müň** we başgalar. Sözünň başynda zarply açyk **b** çekimsiziniň sonorly **m** sesine geçişi türkmen dilinde häzir hem dowam edýär. Şol bir sözünň **beýni – meýni, bu:z – mu:z, bit – mite** ýaly iki hili aýdylyşy türkmen diliniň şiwelerinde duş gelýär.

Bu çalyşmasy baş düşümden beýlekilerde **munuň, muňa, muny, munda, mundan** görnüşlerinde **m** sesi bilen aýdylýar.

Türkmen dilinde sözünň ahyrynda zarply aýdylýan **b** sesi ulanylmaýar. **B** çekimsizi sözünň başynda mydama zarply aýdylýandygy hem-de **olmak** ýerine **bolmak** ulanylýandygy bilen beýleki oguz dillerindäkiden düýpli tapawutlanýar.

Sonorly **m** sesi häzirki türkmen dilinde sözünň hemme orunlarynda işjeň ulanylýar. Sözünň başynda ol **b** sesiniň warianty hökmünde gelýär.

Sözün ortasynda we ahyrynda **m** çekimsizi oňat saklanypdyr. Diňe käbir sözlerde **m** sesine derek **n** çekimsizi gelýär. Meselem, **hamtama – hantama, imdi – indi**.

Sen yzymda düzüp dessan gal **imdi** (Seýdi).

It gatlamadan **hamtama** (Nakyl).

Bu hadysanyň çuwaş diline häsiýetlidigi üns bererlikdir. Meselem, türkmen dilinde **tütün, uzyn, ýün** - çuwaş dilinde **titim, wyrym, sym**.

Dodak çekimsizlerinden süýkeş **w** sesi-de oň sözün başynda gelip bilmändir. Sözün ortasynda we ahyrynda ol, esasan, süýkeş **gъ, g** seslerine derek ulanylýar. Meselem, **dügür – düwür – düýrmek, duýrlemek; degre – döwre; ýügürmek – ýüwürmek we ýügürji; a:gyry – a:wunmak; ço:g- ço:wlamak, ço:ýmak; ýagy – ýow; şagalaň – şüwelen; tagyk – tawyk – towuk, aýlag – aýlaw; barlag – barlaw** we başgalar. Bular aslynda şol bir sözün dürli döwürlerde dörän wariantlarydyr.

Ýügürjim ýüwürük atym, **ýüwürüp** geler ýanyma (Nakyl).

Ýagyny aşaklasa, başka çykar (Mahymyt Kaşgarly).

Itiň agzy ala bolsa-da, **ýow** görende biriger (Atalar sözi).

Sözün ortasynda we ahyrynda **w** çekimsizi käbir sözlerde dilorta süýkeş **ý** sesine öwrülipdir. Meselem, **söwmek, söwer, söwdüгим – söýmek; suwuk – suýuk, suwultmak – suýultmak**.

Nanyň köýügi ýetimiňki, aşyň - **suýugy** (Atalar sözi).

Uzyn gysganyň arasy,

Orta – miýana **söwdüгим** (Kemine).

Akyllynyň işinden göwnüň **söýüner** (Atalar sözi).

Türkmen dilinde söz ortasynda dowamly aýdylan **w** çekimsiziniň gysgalmak meýli duýulýar. Meselem, **owwal – owal, töwwir – töwür, howwa – hawa**.

Baby **owwal** patyşalar waspyny

Ýary berse wasp eder repbi-gany (Azady).

Owalda mal ýagşy, maldan baş ýagşy (Magtymguly).

Türkmen dilinde dilujy dişdüýbi zarply aýdylýan açyk **d** çekimsizi sözün başynda, esasan, **t** sesiniň warianty hökmünde çykyş edýär, sözün ahyrynda ulanylmaýar. Sözün ortasynda gadymky bolşuny oňat saklapdyr. Diňe käbir sözlerde ol **ý** sesine öwrülipdir. Meselem, **adak, adagaraba – aýak, guduk – guýy, südremek – süýremek**.

Kutsuz **kudugka** kirse, kum ýagar (Mahmyt Kaşgarly).

Alym kiç kalsa, **adaklanur** (Mahmyt Kaşgarly).

Öküz **adaky** bolgunça, buzagu başy bolsa ýeg (Mahmyt Kaşgarly).

Bu hadysany käbir alynma sözleriň özleşdirilişinde hem görýäris. Meselem, **kedbanu – keýwany, hoşamad – hoşamaý**.

Alynma sözlerde **d** sesi süýkeş **z** çekimsizi bilen hem özleşdirilipdir. Meselem, **çekide - çekize, hedmät – hyzmat, gombäd – gümmez, heder – hezer, werdiş – werziş** (deňeşdir: berdaşly) we başgalar. (Seret: Öwezow A. Türkmen edebi dilinde alynma sözleriň ulanylyşy. Aşgabat, 1988).

Beladan **heder** et (Atalar sözi).

Mydam **hyzmatynda** durasyň geler (Magtymguly).

Baýguş aýdar: derdim bar.

Tesbyhym bar, **werdim** bar (Magtymguly).

Dilardy süýkeş **gъ, g** çekimsizleri türkmen dilinde diňe sözüň ortasynda we ahyrynda ulanylýarlar. Olar sözüň ortasynda türki dilleriň aglabasynda sonorly **w, ý** seslerine öwrülipdir. Türkmen dilinde ol öz gadymky bolşuny, esasan, saklapdyr. Meselem, türkmen dilinde **sygyr** – tatar, gazak dillerinde **syýir**; türkmen dilinde **ýigrimi** – azerbaýjan, gumuk dillerinde **iýirmi**; türkmen dilinde **döwüş** – azerbaýjan dilinde **döýüş**; türkmen dilinde **dügün//düwün** – gyrgyz dilinde **tüýün**, balkar dilinde **tüýüm**; türkmen dilinde **beg** – türk, gagauz dillerinde **beý**, azerbaýjan dilinde **bäý**, gumuk, ýakut dillerinde **biý** (Seret: Б. А. Серебрянников, Н. З. Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1986, 48 – 59 s.).

Sözüň ortasynda we ahyrynda süýkeş **gъ, g** sesleriniň sonorly **ý** sesine geçişi türkmen dilinde hem bolup geçipdir. Meselem, ýazuw ýadygärliklerdäki **bög, taga** sözleri häzirki türkmen dilinde **möý, daýy** ýaly **ý** çekimsizi bilen aýdylýarlar (Deňşdir: **çoyun** – rus dilinde **çugun**).

Sözüň ortasynda we ahyrynda käbir sözlerde süýkeş **gъ, g** çekimsizleri **ň** sesine-de öwrülipdirler. Meselem, **ülgi - ülni, , eg – eňmek – egilmek – eňilmek, igne – iňne – iňne** we başgalar.

Käbir alynma sözlerde süýkeş **gъ, g** çekimsizleri süýkeş **h** sesi bilen özleşdirilipdirler. Meselem, **ygtybar – ähtibar, şugla – şöhle**.

Gün ýörir Göğün ýüzünde

Şuglasy ýere düşer...

Är bolan ýoluňda ýel kimin ýortar,

Bolsa meniň sözüm **ygtybar** saňa (Kemine).

Süýkeş **gъ, g** çekimsizleriniň söz ortasynda düşürilýän halatlary-da duşýar. Meselem, ýazuw ýadygärliklerinde **tegül** – azerbaýjan, türk dillerinde **deýil**, türkmen dilinde **däl**.

Namart **degilem** hakdan kasam içer men,

Ýanyp duran nar men, sönmenem begler (Seýdi).

Ýazuw ýadygärliklerindäki **ilgeri, inçe** sözleri häzirki türkmen dilinde **ileri, inçe** ýaly aýdylýarlar. **Pygyl – päl, magny – many** sözlerinde hem söz ortasyndan süýkeş **g** sesi düşüp galypdyr. Muňa **sakgal – sakal, gurbakga – gurbaga, şebgir – şöwür, taglym – tälim çyrag - çyra** ýaly mysallary-da getirmek bolar.

Bazar görki - **bakgal**, ýigit görki - **sakgal** (Atalar sözi).

Toýda topuk ýetmez, **sadagada** san (Nakyl).

Magnyda geltirmişler: «Gardaşdan ýar ýegräkdir» (Ýunus Emre).

Çyrag iba kylar ýel sesin aňsa (Mollanepes).

Bu sesleriň türkmen dilinde goşulmalardan düşüp galan ýagdaýlary-da bar. Meselem:

Sorma menden köňli **otlug** zary haýranymga aýt (Mollanepes).

Zat **zaýyg ötgürme** ömrüň (Kemine).

Ýitiglig enesi koýnun açar (Mahmyt Kaşgarly).

Messana syýa çeşmi jan **algujy** käpirdir (Şeýdaýy).

Ekgende ýok, **tikgende** ýok, harmanda häzir hoja (Nakyl).

Kähriba dek **sargaryp...** (Kemine).

Diluýy süýkeş **z** çekimsizi gadymy türki dilde sözün başynda duş gelmeýär. sözün ortasynda we ahyrynda bolsa ol işjeň ulanylypdyr. Türkmen dilinde ol şu orunda oňat saklanypdyr, çuwaş dilinde käbir sözlerde **r** sesi bilen, ýakut dilinde **h** sesi bilen çalşyrylypdyr. Meselem, türkmen dilinde **uzyn** - çuwaş dilinde **wyrym**, ýakut dilinde **uhun**.

Sözün ortasynda we ahyrynda **z** çekimsiziniň **r** sesine geçişini türkmen dilinde hem görmek bolýar. Meselem, **ümez** – **ümür**; **büzmek** – **bürmek**; **ezmek** – **ergin**; **duzak** – **tor**; **göz** – **gör**, **göz-görtele**; **kö:z** – **kö:remek**; **ýyldyz** – **ýyldyramak**; **semiz** – **semremek**; **guduz** – **guduramak**; **gyzyl** – **gy:r**, **gyrmyzy** (Deňeşdir: türkmen dilinde **gyzyl**, pars dilinde **gyrmyz**, rus dilinde **красный**). Bu sözleriň asyldaşdyklary jedelsizdir.

Görer gözün gymmaty **kör** ýanynda bellidir (Magtymguly).

Guduzlan itiň ömri kyrk gün (Atalar sözi).

Il gudurasa, **gudura**, dälirese dälire (Atalar sözi).

Semiz tabakda belli (Atalar sözi).

Düýe ýitmese, **semremez** (Atalar sözi).

Türkmen dilinde sözün ortasynda **z** sesi artikulyasiýanyň orny taýdan-da, hili taýdan-da ýakyn bolan süýkeş **ş**, **j** çekimsizleri bilen hem çalşyrylypdyr. Meselem, **çözmek** - **çöşmek**, **guzin** – **gürji**.

Geçer egremçeden bili **gürjiniň** (“Saýatly – Hemra”).

Sözün ahyrynda **z** çekimsizi käbir sözlerde **ý** sesine-de öwrülipdir. Meselem, **ýa:z**, **ýa:zlag** – **ýa:ýla**, **ýa:ýlak**, **ýaýylmak**; **ýazmak** – **ýaýmak**, **ýaýratmak**; **söz**, **sözlemek** – **söýlemek**; **kö:z** – **köýmek** we başgalar.

Ýaz ýapynjaňy goýma, gyş özüň bil (Atalar sözi).

Küýz keligi **ýaýyn** belgülig (Mahmyt Kaşgarly).

Aklyň bolsa bir abraýly kişiniň

Ýamanyny örtüp, **ýaýyň** ýagşysyn (Magtymguly).

Jomart ogly supra **ýazyp** aş döker...

Türkmen dilinde sonorly **r** sesi sözün ortasynda we ahyrynda işjeň ulanylýar. Ýöne käbir sözlerde ol sonorly **l** sesi bilen çalşyrylypdyr. Meselem, **ýarka** – **ýalka**, **çuňňur** - **çuňňul**, **sy:rmak** – **sy:lmak**, **gürmek** – **güýlmek**. Bu hadysa käbir alynma sözleriň özleşdirilişinde hem duş gelýär. Meselem, **seýir**, **seýran** – **seýil**, **öý-öwzar** we **abzal**, **koridor** – **kolidor** we başgalar.

Bylkys diýip Süleýman **seýr** etdi suýy asman (Magtymguly).

Bizge Mejnun dek mydam **seýri** beýewandyr nesip (Seýdi).

Gelinler, **seýliňiz** mübärek bolsun (Kemine).

Türkmen diliniň käbir şiwelerinde, tersine **l** sesiniň **r** çekimsizi bilen çalşyrylýan halatlary bar. Meselem, **kelem – kerem, musulman – musurman** we başgalar.

Häzirki türkmen dilinde **r** we **l** sesleriniň çalyşmagy netijesinde dörän sözler söz toparlary boýunça, ýagny grammatik taýdan-da tapawutlanýarlar. **R** çekimsizli wariant, köplenç, işliklere, **l** çekimsizi bolsa isimlere degişli bolýar. Meselem, **gy:gyr – gy:kylyk, sy:gyr – sykylyk, tüýkür – tüýkülik, üsgür – üsgülewik, süpür – süplük** we başgalar.

Soňky **tüýkülik** sakgal ezmez (Atalar sözi).

Ýedi ýaşar aty **sygyryp** suwa ýakma (Atalar sözi).

Sözüň ortasynda **r** sesiniň **ş** sesi bilen çalşyrylyşy diňe üç-dört sany sözde duş geldi: **eňremek – eňsemek, borram-boş** (Deňeşdir: **borram-boş** – rus dilinde **порожний**).

Türkmen dilinde sözüň ortasynda **r** sesiniň dowamly aýdylyşy-da duşýar. Ýöne bu hili sözlerde dowamly **r** sesiniň gysgalmak meýli duýulýar. Meselem, **arryk – aryk, jorrap – jorap, gürrüň – gürlmek, kerrek – gereň, owarra – owara, syrr – syr** we başgalar.

Ilinde gitseň **awara**.

Şonda bolar çen biçäre (Magtymguly).

Türkmen dilinde sözüň ortasynda we ahyrynda **r** sesiniň düşüp galmak häsiýeti güýçlenýär. Meselem, **gyrmyldy – gymyldy, berk – bek, berkemek – bekemek, gyrpmak – gypmak, bilerzik – bilezik, dargamak – dagamak, togarlamak – togalamak, gurşamak – guşamak, birlen – bilen, barmy – bamy** we başgalar.

Gyrmyldan gyr aşar (Atalar sözi).

At çapanyňdan-a geçdik, eýeriň gaşyna **berk** ýapyş (Atalar sözi).

Çekişmän – **bekişmez** (Atalar sözi).

Goňşyň kör bolsa, gözüň **gyparak** (Atalar sözi).

Hakgaý-hakgaý **bilerzik**

On elimde on ýüzük... (Sanawaç).

Gury suwy gaýnadyp, gaýmak alan **bamydyr?** (Atalar sözi).

R sesi käbir goşulmalarda hem düşürilýär. Meselem:

Söweşde **aglamam**, şat men, güler men (Seýdi).

At **basman** diýen ýerine mün basar (Atalar sözi).

Agzybire taňry **bi:r** (Atalar sözi).

Ujyny düwmez iki **öti:r** (Atalar sözi).

Ýigidi ar **öldir**, düýäni serwer (Atalar sözi).

Akylly **geti:r**, akylsyz **ýiti:r** (Atalar sözi).

Sözüň başynda geçmişde **n** çekimsizi ulanylmadyr. Häzirki türkmen dilinde hem ol diňe az sanly alynma sözlerde duşýar. Olaryň hem käbirinde **n** sesi **l** çekimsizi bilen çalşyrylýar. Meselem, **nomay – lomaý, nödere – lödere, nälet – lagnat, noýba – lowyýa** we başgalar. Muňa sözüň ortasynda we ahyrynda hem käbir sözlerde duş gelinýär. Meselem, **hamana – hamala, ýyndam – ýyldam**,

ysmanak – **ysmalak**, **maýmyn** – **maýmyl**, **ýaly** – **ýany**, **ýanak** we başgalar. Soňky sözün **n** çekimsizli warianty gadymdyr, ýazuw ýadygärliklerinde bu söz **ýanlyg/ýañlyg** görnüşlerde duş gelýär.

Türkmen dilinde **ol** sözi-de baş düşümden beýlekilerde yzygider ýagdaýda **n** sesi bilen aýdylýar: **ol** – **onuň**, **ony**, **onda**, **ondan**. Bu sözün **n** çekimsizi bilen **on** aýdylyşy has gadymdyr. (Deňeşdir: **ol** – pars dilinde **an**, rus dilinde **on**).

Türkmen dilinde **ynanmak** sözünüň **yşanmak** aýdylyşy bar. Ýöne **n** we **ş** çekimsizleriniň çalşygy türki dilleriň hiç birisinde yzygider ýagdaýda duşmaýar.

N çekimsiziniň **ý** sesine öwrülişi türki dillerde giň ýaýran hadysa. Muňa türkmen diliniň hem käbir sözlerinde duş gelinýär. Meselem: **sa:n**, **sa:nmak** – **sa:ýmak**, **anyk**, **anyklamak** – **aýyk**, **aýyklamak**, **kanda** – **kaýda** we başgalar.

Ýedigenim ýedi ýyldyz, **sanasam sogaby** bar.

Soňuny **saýan** batyr bolmaz (Atalar sözi).

Aga jan, **kaýda** barar sen? (Görogly).

Zöhre gyz kandadyr **kanda**? (Mollanepes).

Sözün ortasynda we ahyrynda **n** sesiniň düşürilip aýdylýan halatlaryna-da duş gelinýär. Meselem, **indeg** – **ideg**, **durbin** – **dürbi**, **meniňki** – **meňki** we başgalar.

Gezegen **indege** bolmaz (Atalar sözi).

Çatmalyň töri özüniňki (Atalar sözi).

Meňki bitsin, **seňki** ýitsin (Atalar sözi).

Türkmen dilinde sözün ortasynda we ahyrynda **ň** sesi örän işjeň ulanylýar. Beýleki oguz dillerinde onuň ýerine **n** sesi gelýär. Meselem, türkmen dilinde **siňir**, **siňek**, **ýaňy** – azerbäýjan, gagauz, türk dillerinde **sinir**, **sinek**, **ýeni**.

Hut şol bir sözün **ň** we **n** çekimsizleri bilen iki hili aýdylyşy türkmen dilinde hem duşýar. Meselem, **palaň** - **palan**, **tüpeň** - **tüpen**, **tozaň** - **tozan** we başgalar.

Beýleki oguz dillerinde **ň** çekimsiziniň sözün ortasynda we ahyrynda **m** sesi bilen çalşyrylýan halatlaryna-da duş gelinýär. Meselem, türkmen dilinde **doňuz** – türk, azerbäýjan dillerinde **domuz**, türkmen dilinde **süňk** – türk we azerbäýjan dillerinde **sümük** we başgalar.

Ň we **m** çekimsizleriniň çalyşmagy netijesinde dörän söz wariantlaryna türkmen dilinde hem käbir mysallar duşýar. Meselem, **tüňňi** – **tümmi**, **tüňňermek** – **tümmermek**, **sümük**, **sümgürmek** – **süňňürmek**, **doň**, **doňak** – **dümew** (Seret: tywa dilinde **töm** «Мороз»).

Sonorly **l** çekimsizi hem türki dillerde sözün başynda ulanylmaýar. Sözün ortasynda hem ol onçakly durnukly däl, ýa düşüp galýar, ýa-da başga seslere öwrülýär. Ol diňe sözün ahyrynda durnuklydyr. Türkmen dilinde **l** çekimsizi sözün ortasynda-da, ahyrynda-da beýleki türki diller bilen deňeşdirende oňat saklanypdyr.

Beýleki türki dillerde **l** çekimsizi bilen aýdylýan käbir sözleriň türkmen dilinde **ş**, **ç** çekimsizleri bilen duşmagy örän gyzyklydyr. Özi-de bu hili wariantlar, esasan, tirkeşdirilip ulanylýarlar. Bu bolsa olaryň örän gadymy döwürlerden gelip

ýetendigini habar berýär. Meselem, **ýalan-ýaşryk, ýaş-ýeleň, pul-puç, bölüp-büçmek, bölek-büçek, ölüp-öçmek** we başgalar.

Türkmen dilinde **l** sesiniň **ý** çekimsizi bilen çalşyrylyşy-da duşýar: **egrelmek – egreýmek, egreltmek – egreýtmek, dogralmak – dograýmak, dograltmak – dograýtmak.**

Sözün ortasynda **l** sesiniň dowamly aýdylyşy-da häsiýetli. Ýöne türkmen dilinde dowamly aýdylýan **l** sesiniň käbir sözlerde gysgalmak meýliniň bardygyny bellemelidiris. Meselem, **şülle – şüle, çille – çile, lellik, lellim, lellermek – lälilik, kelle – kelesañ.**

Bir musulman gaçsa iki kapyrdan

Kellesine saňsar daşy gerekdir (Magtymguly).

Aklykda bäs eýlär beden

Kyrk **çilläniň** gary bilen (Mollanepes).

L çekimsiziniň sözüň ortasynda düşürilip aýdylýan ýagdaýlaryna-da duş gelinýär. Meselem, **geltir – getir, oltur – otur, geler – ge:r, bolar – bo:r** we başgalar.

Ýyrak ýer sawyn argyş **keltürür** (Mahmyt Kaşgarly).

Mollanepes diýr ýanaşyp

Oltursa öz ýary bilen (Mollanepes).

Geým biçseň uzyn biç, gyýsa **bo:r** (Atalar sözi).

Türkmen dilinde **h** çekimsiziniň ulanylyşy onçakly işjeň däl, ol esasan, alynma sözleriň başynda we ortasynda ulanylýar. Sözüň ahyrynda bolsa köp sözlerde düşürilýär ýa-da **ý** sesi bilen çalşyrylýar. Meselem, **syýah – syýa, patyşah – patyşa, käh – kä, güwäh – güwä** we başgalar.

Muňa sözüň ortasynda hem duş gelinýär. Meselem, **hahlamak – halamak, ähtiýaç - ätiýaç, bähs – bäs, hoşhal – hoşal, bahadyr – batyr** (Deňeşdir: **batyr** – rus dilinde **bogatyr**), **anha – ana, ynha – ine** we başgalar. Käbir alynma sözlerde ol **ý** sesi bilen özleşdirilipdir. Meselem, **zäh – zeý, zeýkeş, zeýger, behi – beýi, şa:hy – şa:ýy, şahadat – şaýat** (Deňeşdir: şahadatnama), **dehgan – deýhan – daýhan** we başgalar.

Baryň, kazy bilen müfti getirň,

Wezir-wekil şahat bolup otyryň (“Şasenem – Garyp”).

Türkmen dilinde **h** çekimsiziniň sözüň başynda artdyrylyşy-da häsiýetli. Meselem, **hyjap – ejap, hakyl – akyl, heser – eser, hö:l – ö:l, hakyda – akyda, hesel – asal, hezzet – ezzet, yzzat** we başgalar.

6. METATEZA

Türkmen dilinde käbir sözlerde sözüň öz içindäki sesleriň orun çalyşmagy-da bolup geçipdir. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde, halk döredijiliginde metatezanyň dürli görnüşlerine duş gelinýär.

Ýanaşyk gelen sesleriň orunlaryny çalyşmagy (kontaktly metateza) türkmen dilinde giňräk ýaýrapdyr. Onuň iki görnüşine duşulýar.

1) Ýanaşyk gelen çekimsiz sesleriň orunlaryny çalyşmagy:

Iki bognuň sepgidinde ýanaşyk gelen sonorly we galmagally çekimsizler öz orunlaryny çalşypdyrlar. Meselem:

ňl-lň: ýaňlyş we **ýalňyş** (Deňeşdir: ýaňylmak, ýaňyltmaç).

Ýazmas atym bolmas, **ýaňylmas** bilge bolmas (Mahmyt Kaşgarly).

(Azaşmaz awçy bolmaz, ýalňyşmaz - alym).

ňş-şň: kiňsemek we **kişnemek** (Deňeşdir: çyňsamak, yň-çyň etmek, yňranmak, aňňyrmak we başgalar).

Baýtal hokranmasa, at **kiňsemez** (Atalar sözi).

gr-rg: öwren (ögren-) we **örgeň** (şiwe).

Hünäri **öwren-de**, ýigren (Atalar sözi).

rp-pr: ýaprak we **ýarpak**, **torpak** we **toprak** (Deňeşdir: **turab**).

Bir kem otuz ýaşka kirdim halym harab,

Yşk ýolunda bolalmadym misli **turab** (Ahmet Ýasawy).

gm-mg: tagma we **tamga**. Bu sözüň türkmen dilinde saklanan **tagma** görnüşi beýleki türki dillerdäki **tamga** aýdylyşyna garanda gadymydyr. Türkmen dilinde şu kökden ýasalan **da:glamak**, **tagma**, **tegmil**, **tegmilt** sözleriniň aslynda hem **g** sesi saklanýar.

Iki bognuň sepgidinde **ý** sesiniň öňden gelmek meýli käbir alynma sözleriň özleşdirilişinde hem duýulýar. Meselem, **çärýek** we **çeýrek**.

2). Çekimsiz sesiň ýanaşyk gelen çekimli ses bilen orunlaryny çalyşmagy.

Ýazuw ýadygärliklerinde

neçe
niçe
ýitmek
ýemek

Häzirki zaman türkmen dilinde

näçe we ençe
i:nçe
iýtmek
iýmek (Deňeşdir: rus
dilinde **ýem**, **ýeş**).

Çekimli ses bilen çekimsiz sesiň orun çalyşmagyna sözüň ikinji bognunda hem duş gelinýär. Meselem:

ogry we **ogurlyk**;
aňry we **aňyrda**;
agry we **agyrmak**.

Ogrudan ogurlamak halal (Atalar sözi).

Ogurlyk eden uýalmaz, üstüne gelen uýalar (Atalar sözi).

Bir bogunda gelen çekimli we çekimsiz sesleriň orun çalyşmagy käbir alynma sözleriň özleşdirilişinde hem duş gelýär. Meselem, **galaba we aglaba, truba we turba, brigadir we birgät, birgadi:r** we başgalar.

Käbir sözlerde ýanaşyk gelen bogunlar hem orunlaryny çalşypdyrlar. Meselem, **omzamak** (omuz sözünden) we **zomamak**. Şu kökden bolan **zomaky, zomakylyk** ýaly sözler bolsa indi many taýdan hem tapawutlanýarlar.

Bogunlaryň orun çalşygyna **ečki** we **geçi, za:my** we **mazy** ýaly sözleri-de mysal getirmek bolar (Deňeşdir: **zamy, zamça**).

Ečki eti em bolup, erkeç eti ýel bolur (Mahmyt Kaşgarly).

Geçiň ýüze ýetinjä, derisi müňe ýeter (Nakyl).

Türkmen dilinde bir bogunly sözüň başky we ahyrky çekimsizleriniň orun çalşygy (distaktly metateza) hem duş gelýär. Meselem, **kys** (häzir **gysmak**) we **syk, küňç** we **çüňk**.

Bu hadysa käbir pars alynma sözleriniň özleşdirilişinde hem duýulýar. Meselem: **palyz – pazyl;**

tefeş – petiş;

fitil – pilte we başgalar.

Mysallardan görnüşi ýaly, metateza hadysasy sesleriň taryhy ösüş-özgerişinden tapawutlanyp, esasan bogun gurluşy, bogunlaryň sözde geliş tertibi bilen baglanyşykly ýüze çykypdyr.

7. BOGUN

Türkmen diliniň bogun tipleriniň gadymy türki bogun gurluşyna gatnaşygy

Ýazuwda sözlemleri, sözleri, goşulmalary, sesleri gözümüz bilen görýäris, bir zadyň soralyandygyny, habar berilýändigini ýa-da kimdir birine ýüzlenilýändigini nokat, sorag, ýüzlenme belgileriniň kömegi bilen kesgitleýäris. Janly gepleşikde bolsa şu zatlaryň hemmesi fonetik serişdeleriň kömegi bilen bildirilýär. Gepleiş akymyny intonasiýanyň kömegi bilen aýry-aýry jümlelere (frazalara) bölýäris, Jümlede näçe taktyň bardygyny hem-de olaryň çäklerini her sözde bir bognuň güýç bilen basylyp aýdylyşy arkaly kesgitleýäris. Sözleriň haýsy biriniň nygtalýan esasy sözdügi bolsa logiki basymyň kömegi bilen gulak arkaly bilrýäris.

Dil birlikleriniň iň kiçisi sözleriň, goşulmalaryň manysyny tapawutlandyrmaga ukyply çekimli we çekimsiz fonemalardyr.

Fonemalar aýry-aýrylykda ulanylmaýarlar. Olar söz emele getirmek üçin ilki bilen bogna birleşýärler.

Bogun döretmekde esasy hyzmaty çekimli fonema ýerine ýetirýär. Çekimsiz sesler bogna girmek üçin çekimli fonemanyň ýa öňünden, ýa yzyndan, ýapysýarlar, bile aýdylýarlar. Sözüň şu hili birbada aýdylyan böleklerine bogun diýilýär. Sözde

näçe çekimli ses bar bolsa, şonça-da bogun emele gelyär. Çekimli ses bogunda çekimsizleri özüne çekmek, birleşdirmek hyzmatyny ýerine ýetirýär.

Bogna giren çekimli we çekimsiz fonemalar bir-birine täsir edýärler we özara uýgunlaşýarlar. Ikisiniň-de bogna girmezinden owalky gylyk-häsiýetleri belli bir derejede üýtgeýär. Nähili sesler bilen gelşine laýyklykda bogunda çekimli fonemalaryň-da, çekimsiz fonemalaryň-da dürli-dürli wariantlary ýüze çykýar. Fonemalarda ýüze çykan özgerişleriň düýp sebäbini anyklamak üçin bogun galyplarynyň jikme-jik öwrenilmegi zerurdyr.

Fonema we bogun sözüň ses gurluşyndaky esasy birlikler hasaplanylýar.

Has irki döwürlerde türki dillerde kök sözler bir bogunly bolupdyrlar we olar ses gurluşlary taýdan **kvk** (**k** – **konsonant**, çekimsiz; **v** – **wokal** çekimli sesi aňladýar) gurluşly bogna barabar bolupdyr diýlip çak edilýär. N. A. Baskakowyň pikiriçe, gadymy türki dilde kök sözler-de, bogunlar-da **kvk** tipli bolupdyrlar. Meselem:

kal	ga:l-
kel	gel-
kol	gol
kö:l	kö:l
kyl	kyl-
kul	gul
kül	kül
tyk	dyk-
tik	dik-
tük	tüy (ýüň).
tak	dak-
tek	dek, deý
tok	dok
tök	dök-

(Seret: Н. А. Баскаков. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, 19, 177-178 с.).

Oguz-Orhon ýazuw ýadygärliklerinde inçe we ýogyn çekimsizler üçin aýry-aýry belgileriň (tagmalaryň) bolandygy irki döwürlerde türki dillerde many tapawutlandyrmakda bogunda esasy hyzmaty çekimsizleriň ýerine ýetirindigini çaklamaga esas berýär (Seret: Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М., Л., 1951). Kbir alymlaryň pikiriçe, ilki başda türki wokalizm bir çekimlili bolanlygyndan bogundaky çekimsizleriň täsiri netijesinde kem-kemden galyşlary taýdan tapawutlanýan, giň we dar çekimliler döräpdirler. Türki dilleriň ösüşiniň soňky döwürlerinde çekimliler hatarlary taýdan-da, dodaklaryň gatnaşygy boýunça-da özara tapawutlanýan 8 çekimli emele gelipdir. Netijede, bogun döretmek hyzmatyny çekimliler öz üstlerine alypdyrlar.

Türki dilleriň grammatikasynda agglýutinatiwlik güýçlendigiçe, yzdan gelen sözler ilki leksiki manylaryny ýitirip, kömekçi sözlere öwrülipdirler. Soňra olar önden gelen asyl sözler bilen palatal we labial taýdan sazlaşyp, söz görnüşlerini-de ýitirip, goşulma halyna geçipdirler. Sözüň düzüminde bogunlaryň sany artdygyça, üç elementli **kvk** gurluşly bogun tipinde hem käbir özgerişler ýüze çykypdyr. Ondan başky çekimsiziň düşüp galmagy netijesinde **/k/vk** bogun tipi, soňky çekimsiziň düşüp galmagy bilen **kv/k/** bogun tipi däräpdir. Çekimsizleriň iki tarapdan (başdan we ahyrdan) düşürilmegi **/k/v/k/** bogun tipiniň döremegine getiripdir. Türki dilleriň ösüşiniň soňky döwürlerinde sözüň ikinji bognundaky dar çekimliniň düşüp galmagy we iki bognuň birleşmegi netijesinde **kvkk** gurluşly täze bogun tipi ýüze çykypdyr. Soňra ondan başky çekimsiziň düşürilmegi sebäpli, **/k/vkk** gurluşly altynjy bogun tipi döräpdir diýlip çak edilýär.

Şeýlelikde, türki dillerdäki **kvk** gurluşly üç sesli bogun iň gadymky bogun tipi hasaplanylýar. Iki we bir elementli **kv**, **vk**, **v** gurluşly bogunlar bolsa ondan çekimsizleriň düşüp galmagy netijesinde soňra ýüze çykypdyrlar.

Mongol we gadymy turki dillerde soňlary çekimli fonema bilen gutaran bir we iki sesli **w**, **kw** gurluşly bogunlar işjeň ulanylypdyr. Beýleki dilleriň täsirinde türki dilleriň bogun tiplerinde çekimsiz sesleriň sany gitdikçe artypdyr. Düzüminde üç sany çekimsiz bolan **kvkk** gurluşly bogunlar, ylaýta-da bognuň ahyrynda iki çekimsiz tirkeşip gelyän bogunlar otnositel soňraky döwürleriň önümi hasaplanylýar.

Başgaça aýdanymyzda, gadymy türki diliň bogunlarynyň fonema düzümi kök sözleriňkä barabar bolup, onda **v** hem **kv** gurluşly iki sany aýyk bogun we **vk** hem **kvk** gurluşly iki sany ýapyk bogun bolupdyr.

Häzirki türki dillerde söz bilen bognuň ses gurluşy barabar gelmeýär, indi olarda üç, hatda üçden-de köp bogunly sözlere duşýars. Häzirki türki dilleriň bogun gurluşlarynda özboluşly aýratynlyklar ýüze çykypdyr. Olar sözde aýyk we ýapyk, örtülgi we örtüksiz bogunlaryň tirkeşip-utgaşyp gelişleri taýdan-da, bogunlaryň fonema düzümi taýdan-da azda-kände tapawutlanýarlar.

Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde bognuň gurluşlary taýdan tapawutly esasan 6 sany görnüşi duşýar.

Türkmen diliniň bogun tipleriniň görnüşleri

Bognuň ahyry	Bognuň başy	Örtüksiz bogunlar	Örtügli bogunlar
Aýyk bogunlar		v	kv
Ýapyk bogunlar		vk; vkk	kvk; kvkk

Türkmen diliniň bogun tiplerini sözde geliş orunlaryna garap iki topara bölmek bolar: 1) sözüň başynda gelyän bogunlar; 2) sözüň ortasynda we ahyrynda gelyän bogunlar.

Türkmen dilinde **v**, **vk**, **vk** gurluşly örtsiz bogunlar diňe sözleriň başynda gelip bilýärler. Olarda çekimli fonemalaryň 16-sy hem gelip bilýär. Örtügsiz bogunlarda gelen çekimliler soňky bogunlaryň çekimli seslerine aýdanyny etdirýär, inçe-ýogynlyk, dodaklanyp-dodaklanmazlyk taýdan soňky bogunlar başky bognuň çekimlisine eýerip gelýärler. Bu bogunlarda gadymy türki uzyn çekimliler hem, adaty çekimliler-de ulanylýar. Giň çekimliler hem, gysga aýdylyan dar çekimliler hem oňat saklanýarlar, gysgalmaýarlar, düşüp galmaýarlar. Meselem:

V – bogun tipi: a-ta, a:ga, o-rak, o:-dun, ö-küz, ö:-nüm, i-ki, i:-ge, e-kiz, ä:-dik, u-zyn, ü-züm we başgalar.

VK – bogun tipi: aý-dym, al-ma, aw-çy, aň-la ar-myt, ag-lak, ak-la, a:z-lyk, a:ç-lyk, ap-gyrt, at-ly, as-gyr, we başgalar. **VK** – bogun galypyna deň gelýän bir bogunly sözlere çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulanda, bognuň soňundaky çekimsiz ses ikinji bogna geçýär, birinji bogun bolsa **V** – gurluşly bogna öwrülýär. Meselem, **al**, **al-dy**, emma **a-lar**, **a-la-ryn**; **at**, **at-ly**, emma **a-tym**; **a:w**, **a:w-çy**, emma **a-wa** we başgalar.

VKK – bogun tipi: aýt-, elt-, art-, üns, üýn, erk, ast, üst we başgalar. Bu hili sözlere çekimli ses bilen başlanýan goşulma goşulanda, bogun tipi üýtgäp, soňky çekimsiz ikinji bogna geçýär. Meselem, **aýt-**, **aý-dar**, **üst**, **üs-tü-ne** we başgalar. Bu bogun tipinde tirkeşip gelen iki çekimsiziň soňkusy dymyk, öňküsi sonorly seslerden bolýar. Bognuň ahyrynda süýkeş we zarply dymyk çekimsizleriň tirkeşip gelşi **ast**, **üst**, **äht** ýaly ýek-tük sözlerde duşýar.

Türkmen dilinde **kv**, **kvk**, **kvkk** bogun tipleri bolsa sözün başynda-da, ortasynda-da, ahyrynda hem gelip bilýärler. Bularyň ulanylyş gerimi örän giň, sebäbi örtülgi bogunlar sözün islendik ornunda gelip bilýärler.

KV – bogun tipi: ka-ka, ça-ga, o-ka-dy, iş-le-di we başgalar. Bu bogun gurluşly düýp sözler türkmen dilinde köp däl, **bu**, **şu**, **me** ýaly iki-üç söz duşýar.

KVK – bogun tipi sözün islendik ornunda gelip bilýär, ol gurluşy taýdan gadymy türki kök sözlerine barabar gelýär. Meselem, **baş**, **baş-lyk**, **köp**, **köp-çülik**, **e-kin**, **çö-kün-di** we başgalar.

KVKK – bogun tipinde bognuň soňundaky çekimsiz sesleriň ilkinjisi, esasan, sonorlylardan, seýregräk süýkeş çekimsizlerden bolýar, soňkusy, köplenç, dymyk çekimsizlerden bolýar. Meselem, **gork-**, **ýu:rt**, **dy:nç**, **sürt-**, **halk**, **gulp**, **tülp**, **gorp**, **turp**, **harp**, **gurp**, **dö:rt**, **ýyrt-**, **kert-**, **gurt**, **berç**, **torç**, **harç**, **türk**, **berk**, **görk**, **genç**, **ýenç**, **sanç-**, **künç**, **gaýt-**, **şeyt-**, **wagt**, **nagt**, **tagt**, **dost**, **rast**, **kast** we başgalar. Bu bogun tipi türkmen dilinde hemmesinden soňra ýüze çykydyr. Bir bognuň çäginde iki çekimsiziň ýanaşyk gelşi türkmen dili üçin häsiýetli däl. Bognuň başynda-ha iki çekimsiz asla gelip bilmeýär. Bognuň ahyrynda hem ýokarkylar ýaly mysallarda ýanaşyk gelen çekimsizleriň aralygyndan janly gepleşikde, köplenç, ysgynsyz dar çekimli artdyrylýar, bir bogun ikä öwrülip aýdylýar. Meselem, **wagt – wagyt**, **halk – halyk**, **sünk – sünük** we başgalar. **Dost**, **rast**, **mest** ýaly sözlerden soňky çekimsiziň taşlanyp aýdylmagy-da **kvkk** gurluşly bogun tipiniň türkmen dili üçin häsiýetli daldigini aňladýar.

Çekimli bilen başlanýan goşulma goşulanda **kvk, kvkk** gurluşly örtülgi bogunlardaky basymsyz aýdylýan gysga dar çekimliler düşürilýär. Meselem, **ogul – oglum, göwün – göwni, towus – towsup** we başgalar. Basymly aýdylýan çekimliler beýleki bogunlardaka garanda has aýyl-saýyl eşidilýärler.

Sözün hemme ýerinde örtülgi bogunlarda çekimli sesler birmeňzeş aýdylmaýarlar, basym adaty ahyrky bogna düşensoň, olardaky çekimliler güýçli aýdylýarlar. Iki bogunly sözde basym soňky bogna düşende, birinji örtülgi bogundaky dar çekimli has ysgynsyz aýdylýar. Meselem, **birinji-brinji, birlik – brlik, gyzył – gzarmak, bilmek – blmek, blim** we başgalar.

Sözün ortasyndaky we ahyryndaky örtülgi bogunlarda gadymy türki (birinji, asyl etimologik) uzyn çekimliler gelip bilmeýärler, olar sada sözleriň diňe birinji bogunlarynda gelip bilýärler. Soňky bogunlardaky uzyn çekimliler, köplenç, çekimsiz sesleriň düşüp galmagy bilen baglanyşykly, sebäbini düşündirip bolýan ikinji uzynlykdyr. Sözün soňky bogunlarynda uzyn çekimliler, esasan, alynma sözlerde duşýar: **i:ma:n, asma:n, ta:ry:h, ta:ly:p**.

Käbir alymlar türkmen diliniň asyl sözleriniň birinji bogunlarynda duş gelýän gadymy türki uzyn çekimlileriň-de örän irki döwürlerde bogundan çekimsiz sesiň düşüp galmagy netijesinde dörandigini güman edýärler. N. A. Baskakow muny türkmen we çuwaş dillerinde şol bir sözleriň bogun gurluşyny deňeşdirmek bilen delillendirýär. Meselem, türkmen dilinde **gö:k** - çuwaş dilinde **kuwak**, türkmen dilinde **du:z** - çuwaş dilinde **tuwak**, türkmen dilinde **o:t** - çuwaş dilinde **wut** (Seret: Н. А. Баскаков. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988, 200 с.).

Bogunlaryň gurluşy öz gadymky bolşuny türk dilleriň hemmesinde birmeňzeş saklamandyr. Gadymy türki kök sözleriň – bogunlaryň häzirki türk dillerde saklanyşyny deňeşdirip öwrenmek sözlerimiziň, bogunlarymyzyň has gadymy döwürlerdäki ses gurluşyny göz önüne getirmäge ýardam edýär.

Soňlary çekimli sesler bilen gutaran bogunlarda sesleriň özüni alyp baryşlary bilen soňlary çekimsiz seslere gutaran bogunlarda özüni alyp baryşlary deň däl. Şu tarapdan hem bogunlar 1) açyk bogunlara: **v, kv** we 2) ýapyk bogunlara: **vk, kvk, vkk, kvkk** bölünýärler (Seret: A. Nurmammedow. Türkmen dilinde sözün bogun gurluşy. Aşgabat, 2005).

Gadymy türki dilde iki sany açyk bogun (**v, kv**) we iki sany ýapyk bogun (**vk, kvk**) bolan bolsa, türkmen dilinde ýapyk bogunlaryň sany köpeldi, **vkk** hem-de **kvkk** bogun tipleri ýüze çykypdyr. Bir wagtky açyk bogunly sözlerde çekimliler mukdar taýdan özgeripdir, gysga aýdylan çekimlileriň düşüp galmagy netijesinde sözleriň bogun sany-da kemelipdir, açyk bogunlar ýapyk bogna öwrülipdirler. Meselem:

gu-zy-la – guz-la-mak, a-gy-ry – ag-ra-mak

u-ky-la – uk-la-mak, a-gy-la – ag-la-mak

sü-ri-le – sür-le-mek, a-gy-na-mak – ag-na-mak

gu-ra-syn – gur-sun, so-ra-mak – sor-mak we başgalar.

Ýüz göreniň **ýüzi gursun** (Atalar sözi).

Ýigit aryf bolsa aslyny **sorma** (Magtymguly).

Bu hadysany käbir pars alynma sözleriniň özleşdirilişinde hem görýäris. Meselem:

ka-re-wan – ker-wen: It üýrer, **kerwen** geçer (Nakyl).

a-re-zu – ar-zuw: Köňül **arzuw** eýlär, Watanyň, seni (Zelili).

a-bu-roý – ab-raý: Märekede bir **abraýly** kişiniň

Ýamanyny örtüp, ýaýyň ýagşysyn (Magtymguly).

Türkmen dilinde **kepder – kepderi, giýew – giýewi, eken – ekeni, ýaban – ýabany, zaman – zamana, kapas – kapasa, güman – gümana, owaz – owaza, nyşan – nyşana, mydam – mydama, nesip – nesibe** ýaly söz wariantlary-da bogun gurluşlary taýdan tapawutlanýarlar. Eger türkmen dilinde ýapyk bogunlaryň artmak meýlini göz önünde tutsak, olaryň iki bogunly görnüşleri soňra ýüze çykan bolmaly.

Häzirki türkmen diline rus diliniň üsti bilen giren alynma sözlerde dilimize mahsus bolmadyk bogun tiplerinden ýene-de 5 sanysy (kkv, kkvk, kkvkk, kkkvk, kvkkk) duşýar. Olaryň hemmesi-de örtülgi bogunlardyr, hatda bognuň başynda iki, üç çekimsiziň gelşi-de bar. Meselem, **tru-ba, stu-dent, stol, klub, spraw-ka**. Bognuň soňunda iki-üç sany çekimsiziň tirkeşip gelşi-de bar. Meselem, **pre-zi-dent, par-la-ment** we başgalar.

Bu hili bogunlarda ýanaşyk gelen çekimsizleriň arasyndan gysga, ysgynsyz aýdylýan dar çekimliler artdyrylýar ýa-da proteza, metateza hadysasy ýüze çykýar: **turba, /y/sport, k(u)lub** we başgalar.

Soraglar we ýumuşlar:

Türkmen diliniň çekimli fonemalarynyň düzüminde ýüze çykan mukdar we hil özgerişleri, ondaky esasy meýilleri aýdyp beriň.

Çekimsiz seslerimizde ýüze çykan özgerişleri: zarply dymyk çekimsizleriň süýkeşlere (k-h, ç-ş, t-s) we açyk çekimsizlere (k-g,t-d, p-b, ç-j), olaryň-da sonorly çekimsizlere geçmek meýillerini mysallar arkaly düşündiriň.

Sözdäki sesleriň orunlaryny çalyşmagynyň türkmen diline häsiýetli görnüşlerini we olaryň sebäplerini aýdyp beriň.

Türkmen diliniň bogun gurluşynyň nähili özboluşly aýratynlyklary bar? Bogun tiplerini we bognuň görnüşlerini aýdyp beriň, olary öwrenmegiň orfografik kadalarymyzy kämilleşdirmekdäki ähmiýetini düşündiriň.

EDEBIÝATLAR

- Amansaryýew J. Türkmen dialektologiýasy. Aşgabat: Türkmenistan, 1970.
- Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlügi. Aşgabat, 2004.
- Çommadow O. Türkmen diliniň kerki topar dialektleri. Aşgabat,
- Geldimyradow A. Türkmen dilinde wariantlaşma. Aşgabat, 1988.
- Hydyrow M.N. Türkmen diliniň taryhyndan materiallar. Aşgabat, 1958, 1962.
- Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. Москва, 1955.
- Nartyýew N. Türkmen dialektologiýasynyň esaslary. Çärjew. 1994.
- Nazarow O. Türkmen dilinde rus alynma sözleri. Aşgabat: Ylym, 1981.
- Nurmuhammedow A. Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany” we türkmen diliniň çekimli sesleri. “Türkmenistanda ylym we tehnika”, 2000, №6.
- Nurmuhammedow A. Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany” we türkmen diliniň çekimsiz sesleri. “Türkmenistanda ylym we tehnika”, 2000, №7.
- Nurmuhammedow A. Türkmen dilinde sözüň bogun gurluşy. Aşgabat, 2005.
- Nurmuhammedow A, Kürenow S. Türkmen dilinde süýkeş we sonorly çekimsizler. Aşgabat, 1979.
- Öwezow A. Türkmen edebi dilinde alynma sözleriň ulanylyşy. Aşgabat, 1988.
- Серебренников В. А., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Москва, 1986.
- Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, 1970.
- Täçmyradow T. Türkmen diliniň orfoepiýasy. Aşgabat, 1976.
- Türkmen diliniň gysgaça dialektologik sözlügi. Aşgabat: Ylym, 1977.
- Türkmen diliniň orfoepik sözlügi. Aşgabat, 1978.
- Weýisow B. Türkmen diliniň taryhy (Giriş. Fonetika). Aşgabat: Magaryf, 1992.
- Вопросы методов изучения истории тюркских языков. Ашхабад, 1961.

TARYHY LEKSIKA

1. Taryhy leksikada öwrenilýän meseleler

“Türkmen diliniň taryhy” dersiniň bu bölümünde dilimiziň sözlük düzümindäki milli özboluşlylygyň kemala geliş taryhy yzarlanylýar.

Ilki bilen sözlük düzümimizdäki sözler döreýiş çeşmeleri taýdan seljerilýär. Ondaky in gadymy altaý söz gatlagy, türki dilleriň sözlük goruny (sözlük fonduny) düzyän umumytürki sözler, oguz, garlyk, gypjak, bulgar söz gatklary, şeyle hem syýasy, ykdysady, medeni gatnaşyklaryň netijesinde başga dillerden alnan sözler aýyl-saýyl edilýär. Dilimizi beýleki türki dillerden tapawutlandyran leksiki aýratynlyklar ýüze çykarylýar.

Dilimiziň sözlük düzüminde leksiki hem semantik neologizmleriň döreýişleri, olaryň kem-kemden işjeň ulanyşa girişleri; möwriti öten köne zatlaryň, köne düşüňjeleriň atlarynyň könelişip, leksiki hem semantik arhaizmler hökmünde işjeň ulanyşdan düşüp galyşlary aýry-aýry sözlerimizde ýüze çykan semantik hem fonetik özgerişlerem taryhy leksikada öwrenilýär.

1959-njy ýylda ýörite türki dilleriň taryhyny öwrenmek usulyýetiniň meselelerine bagyşlanylan Bütinsoýuz Türkologik maslahatyň Aşgabat şäherinde geçirilmegi dilimiziň taryhyny öwrenmek işiniň ilerlemegine uly itergi beripdir. Ondan bari gadymy we orta asyr ýazuw ýadygärliklerini, halk döredijiligi eserlerini öwrenmek boýunça käbir işler edilenem bolsa, häzirikçe dilimiziň leksiki aýratynlyklaryny, sözlük düzümimiziň ösüş taryhyny dolulygyna öz içine alýan jemleýji işler, okuw gollanmalary ýok. Muňa-da esasan, gadymy we orta asyrlarda oguz, uýgur, arap hatlarynda ýazylan eserleri boýunça taýýarlykly dil taryhçylarynyň azlygy, galyberse-de, ateistik dünýägaraýşyň höküm süren sowetler döwletinde dini mazmundaky edebiýatlara, milli mirasa gyýa göz bilen garalmagy sebäp bolupdyr.

Saparmyrat Türkmenbaşynyň tagallasy netijesinde Milli Golýazmalar inşitutynyň açylmagy, Milli medeni miras merkeziniň işe girizilmegi bilen dünýäniň dört künjünden gadymy golýazmalarymyz ýygnaýyp, neşir edilip, öwrenmek üçin elýeterli boldy, ene dilimizi, şol sanda, sözlük düzümimizi öwrenmekde täze eýýam başlandy.

Sözlük düzümimiziň we aýry-aýry sözlerimiziň geçen asyrlardaky ýagdaýyny anyklamak üçin gerekli maglumatlary, esasan:

- 1) şol asyrlardan gelip ýeten ýazuw ýadygärliklerinden;
- 2) halk döredijiliginden, ylaýta-da, atalar sözi, nakyllardan, halk dessanlaryndan;
- 3) türkmen şiwelerinden;
- 4) beýleki türki dilleriň sözlüklerinden ýygnamaly bolýarys. Bular esasy çeşmelerdir.

Etnonimler, toponimler, medeni gatnaşyklar netijesinde başga dillerden alan we bizden olara giden sözler leksikamyzyň taryhyny öwrenmek üçin kömekçi çeşmeler bolup hyzmat edýärler.

Leksikamyzdaky milli aýratynlyklary, ony baýlaşdyran içki hem daşky çeşmeleriň dürli döwürlerdäki mynasybetini, sözlük düzümimizde we ondaky sözleriň ses gurluşynda, manysynda ýüze çykan özgerişleri, esasan, deňeşdirme hem deňeşdirme-taryhy derňew usullaryny ulanmak arkaly anyklaýarys. Sözlerimiziň gadymy we orta asyr ýazuw ýadygärliklerindäki manylary şiweleriň hem halk döredijiligi eserleriniň maglumatlary bilen takyklynylyp, häzirki türkmen dilindäki ýagdaýy bilen deňeşdirilýär. Ösüş-özgerişleriň baş ugry we olardaky esasy meýiller maglumatlary deňeşdirmek arkaly kesgitlenilýär.

Gadymky morfema düzümi tanalmaz derejede özgeren käbir sözlerde köki we affiksal morfemalary dikeltmek üçin etimologik derňew usulyndan peýdalanylýar.

Medeni gatnaşyklar netijesinde başga dillerden geçen sözlerde ýüze çykan özgerişleri bolsa degşirme derňew usulyny ulanmak arkaly anyklaýarys.

Dürli döwürlerde sözlerimizde we sözlük düzümimizde ýüze çykan taryhy özgerişleri öwrenip, ösüş-özgerişleriň ugruny, ondaky esasy meýilleri kesgitlemek ylmy taýdan-da, amaly jähetden-de örän uly ähmiýete eýe.

2. TÜRKMEN DILINIŇ SÖZLÜK DÜZÜMI, ONUŇ ÖZBOLUŞLYLYGY

Türkmen dili düşünjesi Ýer ýüzünde özüni türkmen hasaplaýan ähli ynsanlaryň özara pikir alyşmak, düşünmek üçin ulanýan dil birliklerini hemmesini öz içine alýar. Söz – dil birlikleriniň esaslaryndan biri. Biz tebigatdaky, jemgyýetdäki ähli zatlary, düşüňjeleri söz bilen atlandyrýarys. Olary her halk özüçe atlandyrýar. Mysal üçin, parslar towşany gulagynyň eşegiň gulagyna çalymdaşdygyna görä **harguş** (ýagny eşekgulak) atlandyran bolsa, biz onuň towusganlygyna esaslanyp, **towusgan** (towşan) at goýupdyrys. Tomzaga tomarlamak häsiýetine, byçga, oraga, elege, aýakgaba hyzmatyna, gurbaga çykarýan sesine görä at berlipdir. Diýmek, sözler diňe zatlaryň düşüňjeleri däl, eýsem milletleri-de tapawutlandyryjy esasy görkezijidir. Olaryň birini beýlekisinden zatlary, düşüňjeleri atlandyryşy boýunça, ýagny sözüne görä tapawutlandyrýarys. Meselem, biz **baş** diýsek, ruslar oňa **golowa**, parslar **ser** diýýärler. Biz **göz** diýsek, ruslar **glaza**, parslar **çäşm** diýýärler. Biz **el** diýsek, ruslar oňa **ruka**, parslar **däst** diýýärler. Şu synalaryna **baş**, **göz**, **el** diýýän ynsanlar haýsy materikde, haýsy ýurtda ýaşaýandyklaryna garamazdan biziň doganlarymyzdyr. Sözlerindäki umumylyk olaryň asyldaşdyklarynyň subutnamasydyr.

Dilimiziň sözlük düzümi münýýlyklaryň önümidir, halkymyzyň başdan geçiren taryhy, başga halklar bilen eden gatnaşyklary, ýeten ykdysady - medeni derejesi onda öz beýanyny tapýar. Türkmen diliniň, S.Atanyýzowyň hasaplamalaryna görä, bir milliona golaý sözi özüde jemleýän örän baý sözlük

düzümi bar. Ol özüniň sözlük düzümi boýunça dünýäniň ähli dillerinden düýpli tapawutlanýar.

“Türkmen diliniň sözlük düzümi” diýen **şün** je häzirem işjeň ulanylan umumyhalky sözleri-de, ulanylyş gerimi çäkli şiwe sözlerini-de, halk döredijiligi eserlerinde, ýazuw ýadygärliklerinde duşýan gadymy sözleri-de, heniz işjeň ulanylyşa girip ýetişmedik täze sözleri-de, adalgalary, has atlary-da öz içine alýar. Olaryň arasynda baryp altaý, fin-ugor dil umumylygy döwürlerine degişli edilýän, mongol, tungus, manjur dillerinde-de gabat gelýän, azyndan 10 – 15 müň ýaşly goja sözler-de, türki dilleriň sözlük goruna (fonduna) degişli umumytürki häsiýetli sözlerem bar. Olaryň arasynda oguz, gypjak, garlyk, bulgar dil toparlaryndan diňe birine degişlileri, hut türkmen diliniň özüne, hatda belli bir şiwesine häsiýetlileri, “gojalyp” ulanmakdan galanlary-da, **sersaglyk, arkadaşlyk, bitaraplyk, garaşsyzlyk, ruhubelentlik...** ýaly soňky baş-on ýyllykda döränleri-de bar.

Sözlük düzümimizdäki sözleri döreyiş çeşmeleri taýdan öz sözlerimize we özleşdiren sözlerimize bölmek mümkin.

Dilimiziň sözlük düzümindäki sözleriň aglaba bölegini türki sözler gatlagy tutýar. Olary-da “ýaşlaryna” garap, şertli ýagdaýda umumytürki sözler, oguz, gypjak, garlyk, bulgar topar dillerine häsiýetli sözler, “türkmençe”, ýagny hut türkmen diliniň öz sözleri... ýaly gatlaklara bölüp öwrenmek bolar.

Dilimizdäki bir we iki bogunly asyl düýp sözleriň köpüsi umumytürki häsiýetli gadymy sözlerdir. Muňa **baş,, göz, agyz, dil, diş, gulak, ayak, el...** ýaly beden agzalarymyzyň atlaryny, **bar - , gel- , güt - , çyk - , gir - , tur - , dur - , ýat - , ýör - , mün - , düş - , gör - , eşit - , al - , ber - , iý - , iç- , geý - , öt - , çap...** ýaly asyl işlikleri, **bir, iki, üç, dört, baş, alty, ýedi, sekiz, dokuz, on, ýigrimi, otuz, kyrk, elli, altmyş, ýetmiş, segsen, togsan, ýuz, müň...** ýaly mukdar bildirýän sözleri, **ak, gara, gök, sary, gyzy, ýaşyl, kiçi, aý, süýji...** ýaly hil bildirýän sözleri, **men, sen, ol, biz, siz, olar, ne, kim...** ýaly çalyşmalary goşmak bolar.

Türki dilleriň sözlük goruny (fonduny) düzyän bu sözler azda-kände fonetik parhly olaryň ählisinde diýen ýaly şol bir ýa-da ýakyn manylarda ulanylýarlar. Bu sözleriň türki halklaryň hemmesinde ýa-da aglabasynda bir meňzeş ulanylmagy bulary türki dilleriň aýrybaşgalaşmasyndan owalky döwre – iň gadymy gatлага degişli etmäge doly esas berýär. Bular türki halklaryň özara düşünişmeklerine mümkinçilik berýän umumytürki häsiýetli sözlerdirler, türki halklaryň gan birliginiň (genetik) - asyldaşlygynyň subutnamasydyrlar.

Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlüğini ýazan S. Atanyýazow bulardan käbiriniň, meselem, **gulak** sözünün diňe türki dillerde däl, eýsem mongol, manjur, tungus, hatda altaý, fin-ugor dillerinde hem şol bir manyda az-kem fonetik tapawutly ulanylyandygyny belleýär. Rus dilindäki ses we gulak manylaryndaky **гул yuu;** pars dilindäki **gu:ş, hüşgär** sözleri-de taryhy taýdan **gulak** sözümüz bilen asyldaşdyrlar.

Alymlar garyndaşlyk gatnaşyklaryny bildirýän sözleriň leksikamyzyň iň gadymky gatlagyna degişlidigini, olardan otuzysynyň mongol, tungus, manjur

dillerinde hem duşýandygyny belleýärler. Özem gadymky fonetik keşplerini, asylky manylaryny beýleki dillere seredende bizde oňat saklandygyny belleýärler. (XI asyrdaky Mahmyt Kaşgarly, XX asyrdaky E. W. Sewortýan öz işlerinde belki-de hut şonuň üçin sözleriň türkmençe aýdylyşlaryny baş söz hökmünde berendirler!) Mysallara ýüzleneliň:

Gadymy ýazuw ýadygärliklerimizde duş gelýän **ata** sözi häzirki türkmen, türk, gagauz, gazak, garagalpak, başgyrt, tatar, gyrgyz, uýgur dillerinde **ata**, özbek dilinde **ota**, çuwaş dilinde **atta**, altaý, tywa, hakas dillerinde **ada** görnüşlerinde aýdylyp, 1) öz kakaň; 2) kakaňyň kakasy; 3) nesilbaşy manylarynda ulanylýar. **Ata** sözünüň gadymky manylaryndan üçüsi-de türkmen dilinde saklanypdyr: Oýnasa, botasy ýeňer, çynyrgatsa – **atasy** (Atalar sözi).

Her ogulda alty **ataň** soýy bar (Magtymguly). Bular: Adam ata, öz ataň (kakaň), azan ata, sünnet ata, ylym ata, gaýyn ata bolmaly.

Oguz asylyly azerbaýjan dilinde **ata** sözi diňe öz kakaň, gagauz dilinde bolsa diňe gaýyn ata manysynda ulanylýar. Türk dilinde öz kakasyna **baba**, kakasynyň kakasyna **büyük baba** diýilýär. Türkmen dilinde **ata-baba** sözleri tirkeşdirilip ulanylýar we gadymky manysyny saklap gelýär: “Eziz Türkmenistan - **ata** Watanyň!”

Ene sözünüň-de gadymky bolşy türkmen dilinde oňat saklanypdyr:

Eneçe ýar bolmaz, Bagdatça - diýar!

Aglasa **enem** aglar, galany ýalan aglar.

Enesini gör-de, gyzyňy al (Atalar sözi).

Häzirki türkmen dilinde bu söz öz ejeň (ene dili, ene süýdi); gaýyn ene; öweý ene; göbek ene; nesilbaşy (How ene) manylarynda ulanylýar. Bu sözün ýaşy uly aýallara ýüz tutma söz (garry ene) hem-de « enesi » ýaly ewfemistik hyzmatlarda ulanylyşy-da bar:

Häzirki türkmen dilinde ene manysynda **eje** sözünüň ulanylyşy barha işjeňleşýär.

Eje sözi Oguz-Orhon daş ýazgylarynda-da bar, **ežý** görnüşinde mongol dillerinde hem duş gelýär.

Tywa dilinde **aça** kaka manysynda, hakas dilinde **aja** uly erkek dogan – aga, **iye** daýy, ene manylarynda, şor dilinde **aça** özünden uly erkek hem gyz doganlar manysynda, uýgur dilinde diňe uly aýal dogan manysynda, altaý dilinde **ede** görnüşde daýza, uly aýal dogan manylarynda duşýar.

Türkmen dilinde **eje** sözünüň gadymky ene manysy oňat saklanypdyr. **Eje** sözi ýaşy uly aýallary hormatlap, ýüztutma söz hökmünde hem giňden ulanylýar. Uly aýal dogana bolsa **ejeke** (eje-eke) diýilýär.

Ogul, gyz, aga, ini, uýa sözleriniňem gadymky boluşlary türkmen dilinde oňat saklanypdyr.

Ogul sözi azerbaýjan, türk, uýgur dillerinde bizdäki ýaly **ogul**, özbek dilinde **ugil**, gagauz, tywa, hakas, şor dillerinde **ool**, altaý dilinde **uul**, ýakut dilinde **yol**, çuwaş dilinde **ywal** görnüşlerinde aýdylyp, çaga, nesil, erkek oğlan manylarynda hem-de ýüztutma söz hökmünde ulanylýar.

Şu kökden bolan **oglan** sözi hakas dilinde **oglah**, tywa dilinde **olah** ýaly aýdylýar. Türkmen dilindäki **gyz oglan, erkek oglan, oglanlyk ýyllary** söz düzümleri **ogul – aglan – oglak** sözleriniň asyldaşdyklaryny, ilki başda **oglan** sözünüň çaga manysynda ulanylandygyny, beýleki manylarynyň soňra ýüze çykandygyny çaklamaga esas berýär. Türkmen diliniň mysallary bu sözüň manysyndaky özgerişleri yzarlamak üçin gymmatly maglumatlary özünde saklaýar:

Ýetim **owlak** saklasaň, agzyň-burnuň ýag bolar, ýetim **oglan** ekleseň, agzyň-burnuň gan bolar (Atalar sözi).

Oglanly öýde ogurlyk ýatmaz.

Oglana iş buýur, yzyndan özüň ýüwür (Atalar sözi).

Alymlar **oglan** sözünüň türk dilinde hyzmatkär, ýumuş oglany manysynyň, has atlardan soňra gelende şazada – soltan nesli manysynyň bardygyny belleýärler. Meselem: Garaja oglan, Nejep oglan... we başgalar.

Gy:z sözi türk, azerbaýjan, gagauz dillerinde **kyz**, özbek, uýgur dillerinde **kiz**, altaý, tywa dillerinde **kys**, ýakut dilinde **kyys**, çuwaş dilinde **hýs** görnüşinde aýdylyp, **gyz çaga** manysynda ulanylýar.

Bizde bu sözüň manysy has giňelipdir. Ol **gyz oglan, gyz dogan, gyz gardaş, uly gyz, boý gyz, çykan gyz, çuwal gyz** ýaly söz düzümlerinde başga sözleri aýyklar hem, özi aýyklanyp hem gelýär. Ol ýüztutma söz hökmünde hem ulanylýar:

Gyzyl ýüzli ýigidiň **gyz dogany** bolmasyn, gyz dogany bolsa-da, gyzyl ýüzi solmasyn

Gyzym, saňa aýdýan, gelnim, sen düşün (Atalar sözi).

A:ga – uly erkek dogan manysyndaky umumytürki söz, hut şu manyda mongol dillerinde hem duşýar. Dilimiziň söz baýlygyny hygtap, Alşir Nowaýý hem özüniň “Mukaddimat-ul lugateýn” eserinde bizde uly erkek dogana **aga**, kiçisine **ini** diýilýändigini, parslarda bolsa ikisine-de bir söz bilen **bradär** diýilýändigini bellän eken.

Bu söz häzirki türkmen dilinde diňe özüňden uly erkek dogany aňlatman, eýsem, kakaňyň uly erkek doganlary babatynda hem, özüňden ýaşy uly erkek adamlara ýüztutma söz hökmünde hem giňden ulanylýar. Azerbaýjan hem türk dillerinde ýüztutma söz hökmünde **dadaş, agadadaş, agabeý** sözleri has ýörgünli. Olarda **aga** sözi köplenç hojaýyn manysynda işledilýär. **Aga** hem **beg** sözleriniň ýüztutma söz hökmünde tirkeşdirilip ulanylyşyna bizde diňe halk dessanlarynda duş gelinýär:

Aga-begler, uzak ýoldan sag-salamat geldiňizmi?

Gyrgyz dilinde uly erkek dogana **ake**, kiçi erkek dogana **uke** diýilýär, ýüztutma söz hyzmatynda gazak dilinde **agaý** ulanylýar.

Kiçi erkek dogan manysyndaky **ini** sözi oguz dillerinden diňe türkmen diline häsiýetli. Azerbaýjan, türk, gagauz dillerine onuň ýüz tutma söz hökmünde ulanylyşy-da mahsus däl.

Türkmen dilinde **ini** hem **aga** sözleriniň tirkeşdirilmeginden hasyl bolan **agini** (aga-ini) sözi-de bar. Ol erkek doganlar manysynda däl-de, ýakyn garyndaşlar manysynda ulanylýar:

Aga-ini, garyndaş, hiç kim bolmaýdyr ýoldaş
Merdana bol, garyp baş, ömrüň ýel dek öter- ä (Ahmet Ýasawy).

Gadymy ýazuw ýadygärliklerinde dogan manysynda ulanylan **garyndaş** (ýagny bir garyndan bolan) sözi häzirki türki dillerde **garyndaş** hem **gardaş** görnüşlerinde, özlerem tapawutly manylarda ulanylýarlar. Häzirki türkmen dilinde **garyndaş** sözüniň dogan däl-de, ilen-çalan manysy ýörgünli.

Gardaş görnüşi dogan manysynda hem-de ýüztutma söz hyzmatynda ulanylýar:

Gy:z **gardaşyň** ýada berme
Düýp babaňa har getirer (“Görogly”).

Kaýda mekan tutduň, **gardaş** Abdylla (Magtymguly).

Gardaşdyr tireler, dogandyr iller,
Owal–ahyr birdir biziň ganymyz. (Türkmenistanyň Döwlet senasyndan)
Häzirki türkmen dilinde **gardaş** sözüne garanda **dogan** ulanylyşy has işjeň.
Dogan sözi oguz dillerinden, esasan, türkmen dilinde saklanyp galypdyr:
Doganoglan adalgasyna derek azerbaýjan dilinde **kardaş ogly**, gagauz dilinde **kardaşyn oolusy** diýilýär.

Türkmen dilinde **dogan** sözüniň gatnaşmagyndan hasyl bolan **erkek dogan**, **aýal dogan**, **süýtdeş dogan**, **öweý dogan**, **enebi:r dogan atabi:r dogan...** ýaly adalgalar-da bar.

Ä:r ýolda, ogul bilde, **dogan** nirde...
Dogan dogana galadyr,
gadyr bilmeze beladyr.
Bir **dogan** biler, bir-de - dogran (Atalar sözi).

Dogan sözüniň aýyrgyç hyzmatynda ulanylyşy seýrek:
Eý adamzat, **dogan** ilden gaýry mähriban ýurt bolmaz (Magtymguly).
Ýöne bu sözün ýüztutma söz hökmünde ulanylyşy barha güýçlenýär.
Nika garyndaşlygyny bildirýän **är**, **hatyn**, **gaýyn**, **guda**, **giýew**, **gelin**, **daýy**, **ýegen...** ýaly adalgalar-da umumytürki häsiýetli gadymky gatлага degişli sözlerdir.

Gadymy ýazuw ýadygärliklerinde erkek adam we adamsy manylarynda ulanylan **ä:r** sözi mongol dillerinde **ere**, azerbaýjan, uýgur, şor dillerinde **er**,

başgyrt, tatar, hakas dillerinde **ir**, çuwaş dilinde **ar** görnüşlerinde saklanylypdyr. **Ä:r** sözüniň türkmen dilinde mert kişi manysy – da ýüze çykypdyr:

Men – men diýen **ärler** ýatyr gum bolup...

Ýeriň ýerden, **äriň ärden** parhy köp (Magtymguly).

Ýagşylyga ýagşylyk her kişiniň işidir,

Ýamanlyga ýagşylyk – **är** kişiniň işidir (Atalar sözi).

Ha:tyn – aýal manysyndaky umumytürki söz. Şu manyda azərbayjan dilinde **gadyň** we **arwat** (a. awrad), gagauz dilinde **kary** sözleri ulanylýar. Häzirki türkmen dilinde **ha:tyn**, **arwat**, **garry** sözlerine garanda **aýa:l** (a) sözüniň ulanylyşy has ýörgünli:

Iki **hatyn**, bir **är**, üç **aýal** bolar (Magtymguly).

Kuda sözüne derek türk dilinde **dünür**, gagauz dilinde **dünürji** ulanylsa, türkmen dilinde **guda** ulanylyşy ýörgünli:

Gurduň **gudasy** köp, tilkiň - aşnasy (Atalar sözi)

Türkmen dilinde **guda–dünür** ýaly tirkeşdirilip ulanylyşy-da bar.

Ga:ýyn sözi-de umumytürki adalga. Türkmen dilinde bu söz **gaýyn ata**, **gaýyn ene**, **gaýyn ekeji**, **gaýyn aga** söz düzümlerinde gadymky bolşunda saklanylypdyr.

Adamsynyň kiçi erkek doganyny bildirýän **ýüwürji**, äriň kiçi gyz doganyny bildirýän **baldyz** sözleri-de gadymy türki gatлага degişli sözlerdir.

Giyewi, **köreken** (türk dilinde **damat**), **ýeňňe** sözleri-de umumytürki adalgalardyr.

Türkmen dilinde **ýeňňe** söziniň durmuşa çykýan gyzy äriň öýüne ugradýan aýal manysynda ulanylyşyna-da gabat gelinýär:

Gidene baldyz, gelene – **ýeňňe** (Atalar sözi).

Gelin sözi-de umumytürki häsiýetli gadymy adalga. **Gelmek** işliginden ýasalan bu söz entek çagasy bolmadyk ýaş aýal manysyndadyr. Gyrgyzlarda bu hakda şeýle ata sözi bar:

Beýe tuumaýynça baýtal aty kalbaýt,

Gatyn tuumaýynça **kelin** aty kalbaýt.

Gelneje (**gelin eje**) sözi agalarymyzyň aýaly manysyndadyr. Bu söz ýaş uly nätanys aýal maşgalalara ýüzlenilende ýüztutma söz hökmünde hem giňden ulanylýar.

Ejemiziň erkek doganlaryny bildirýän **daýy** sözi-de umumytürki adalga. Gypjak topar dillerinde onuň has gadymy **taga**, **tagaý** görnüşleri saklanylypdyr. Altaý dilindäki **taý aga**, **taý ede** adalgalary **daýy** hem **daýza** sözleriniň asyldaşyklaryny çaklamaga esas berýär.

Häzirki türkmen dilinde bu sözleriň ýüztutma söz hökmünde ulanylyşlary güýçlenýär. Aýal doganlaryň çagalary manysyndaky **ýegen** sözüniň-de ýüztutma söz hökmünde ulanylyşy ýörgünli.

Il arasyndaky “ýedi ýat” aňlatmasy atadan bärki nesilleri **agtyk** (türk dilinde **torun**), **çowluk, ýuwluk, gowluk, geňlik, taňlyk, ýatlyk...** aňladan bolsa gerek. Bu düşüňjeler türki dillerde dürlüçe atlandyrylýar. Olar türkmen diliniň hut özüne mahsus sözlerdir.

Türkmen we mongol dilleriniň arasyndaky leksiki barabarlyklar diňe garyndaşlyk gatnaşyklaryny bildirýän sözlerde däl, eýsem **öküz – üher, buga – buh, inek – inegen, inen – iňen, düýe – teme (n), bugra – bugura, bota – botugan, taýlak – taýylah, torum – torum, gulan – hula (n), goýun – honi (n), goç – huça, serke – serh...** ýaly mal atlarynda hem, **bugdaý – buday, iýmiş – jims, ýigde – jigü, üzüm – üzem, aýran – aýyrag, gurt – hurut, talhan – talh (an), kepek – hebeg, gapyrga – habirga (n), döş – döş...** ýaly azyk-owkat atlarynda hem duşýar.

Leksiki barabarlyklara diňe atlarda däl, eýsem **gara – hara, gaty – haty...** ýaly sypatlarda, hatda **baglamak – baglah, bakmak – baka, büremek – bürkek, arçamak – arçih, esirgemek – asrah...** ýaly işliklerde hem duş gelinýär.

Leksiki barabarlyklar bu halklaryň genetik asyldaşlygynyň-da, müňýyllyklaryň dowamyndaky medeni-durmuş umumylyklarynyň-da netijesi bolup biler. Her halda olar türki dilleriň esasy sözlük goruny (fonduny) düzýän umumytürki häsiýetli bu sözleriň gadymy hem öran durnuklydyklaryndan, türkmen – mongol dil gatnaşyklarynyň Oguz han eýýamyndan hem has ön başlanandygyndan habar berýärler.

Altaý dil umumylygy hakdaky ylmy çaklamanyň tarapdarlary “Aýrana gelen tabagyny gizlemez” atalar sözünde saklanan **aýran** sözüniň Gunlardan galan sözdüğine, onuň **aýyrag, aýyra** görnüşlerinde diňe mongol dillerinde däl, eýsem tungus, manjur dillerinde hem duşýandygyna kepil geçýärler. Mongol dillerindäki ýumşamak manysyndaky **pambaýh**, eýran dillerinde pagta manysynda ulanylýan **pämbe**, rus dilindäki **bumaga** sözleriniň taryhy taýdan **pamyk, mymyk** sözlerimiz bilen asyldaşdygyny belleýärler.

Türkmen – mongol dillerindäki leksiki barabarlyklar diňe ol ýa beýleki bir sözüň gadymydygyny, umumytürki häsiýetlidigini subut etmek üçin däl, eýsem sözlerimizde bolup geçen fonetik, semantik özgerişleri yzarlamak üçinem gymmatly material berýärler.

Türkmen diliniň sözlük düzüminde türki dilleriň belli bir toparyna: oguz, gypjak, garlyk, bulgar... taýpa dillerine mahsus sözler-de uly orun tutýar.

Türkmen diliniň, esasan, günbatar oguz taýpalarynyň arasynda kemala gelendigine görä, leksikamyzda oguz sözleri köp.

VI – VIII asyrlara degişli Oguz-Orhon daş ýazgylary oguz söz gatlagy hakda maglumat berýän in gadymy ýazuw ýadygärligidir. Ýöne alymlar Kyltegin, Bilge kagan, Donykok ýadygärlikleriniň leksikasynyň X – XI asyrlarda Sypperýa

boýunda ýaşan oguzlaryňkydan tapawutlanýandygyny, hatda orta asyr sözlüklerinde “oguzça” diýlip ýorite görkezilen sözleriňem Oguz-Orhon daş ýazgylary bilen doly deň gelmeýändigini belleýärler (Seret: Самойлович А.Н. Очерки по истории туркменской литературы. – Китапда: Туркмения, т.1. Ленинград, 1929, 135с.) Munuň sebäbini VIII – IX asyrlarda oguz döwletiniň ikä: günbatar hem gündogar oguzlara bölünmegi netijesinde türki taýpalaryň köpçülikleýin göçe-göçlükleri we etniki düzümlerindäki özgerişler bilen düşündirmek mümkin. Oguz asylyly türk, azerbaýjan, gagauz dilleriniňem özbaşdak ösüş ýoluna düşenlerine mün ýyl töweregi wagt geçipdir. Türkmen dili bilen deňeşdirenimizde indi olaryň-da sözlük düzümlerinde düýpli özgerişler ýüze çykypdyr. Mukaddes Ruhnamada bir millet – iki döwlet – diýlýän türk doganlarymyzyň leksikasyndaky özboluşlylyga iki halkyň ata sözlerini deňeşdirenimizde has aýdyň göz ýetirýäris:

1. Akyl **para** ile satylmaz (Akyl **pula** satylmaz).
2. Diliň **kemigi** ýok (Diliň **sünki** ýok)
3. El ile gelen **dügün** baýramdyr (Il bilen gelen **toý-da** baýram).
4. Iki **köpek** bir kemigi paýlaşmaz (Iki **it** bir sünki paýlaşmaz).
5. **Dişi köpek** kuýrugyny sallamaýança, **er köpek** ardyna düşmez (**Ganjyk** guýrugyny bulamasa, **köpek** yzyna düşmez).
6. **Babasy** ekşi alma ýer, oglunyň dişi kamaşyr. Dedesi **koruk** ýemiş, torunuň dişi kamaşmyş (**Atasy** turşy alma iýer, oglunuň dişi gamaşar. Atasy bişmedik üzüm iýipdir, agtygynyň dişi gamaşypdyr).
7. Aç kurt **ýawrusunu** ýer (Aç gurt **çagasyny** iýer).
8. **Çojuguna iýi, kötü huý** anadan geler (**Çagasyna** ýagşy, ýaman gylyk eneden gelir).
9. Damdan düşse, kedi gibi dört aýagynyň üstüne düşer (Tamdan gaçsa, pişik kimin dört aýagynyň üstüne düşer).
10. **Ekinji** kyrk ýylda biter, **bezirgan** kyrk günde (Daýhan kyrk ýylda doýar, bazarçy kyrk günde).
11. **Dilenji** degnegine dönmüş (Gedaý taýagyna dönükdir).
12. Iki aýagyny bir **pabuça** koýdular (Iki aýagyny bir gonja sokdular).
13. Akmak **mysafir** ew sahibini agyrlar (Akmak myhman öý eýesini hezzetlär).
14. **Anasyny, babasyny** dinlemeýen **ewlat, koçasyny** saýmaýan **awrat**, üzengi ile ýüreýen aty kapynda tutma, hiç tutma, sat! (**Enesini, atasyny** diňlemeýän **perzendi**, ärini saýmaýan aýaly, üzeňni bilen ýöreýän aty gapynda saklama, hiç eglenme, sat!).
15. **Jewiz** gölgesi – **ýawuz** gölgesi, sögüt gölgesi – ýigit gölgesi (Hoz kölegesi – ýagy (ýowuz) kölegesi, söwüt kölegesi – ýigit kölegesi).
16. Her kes kendi **ölüsi** için aglar (Her kim öz ölüsi için aglaýar).
17. Alym olmak **kolaý**, adam olmak **zor** (Alym bolmak aňsat, adam bolmak kyn).

18. Dag ne kadar **ýuksek** olsa, kerwan, elbet, aşar (Dag näçe beýik bolsa-da, kerwen aşar).
19. Dag ne kadar **ýüje** olsa, bir geçidi **bulunyr** (Dag näçe beýik bolsa-da, bir geçelge tapylar).
20. Sütten agzy **ýanan**, ýogurdy üfleýerek ýer (Süýtden agzy **bişen**, gatygy üfläp iýer).
21. Balyk başyndan **kokar** (Balyk başyndan porsar).
22. Arpa ekip, bugdaý **bekleme** (Arpa ekip bugdaýa garaşma).
23. Düşen **kalkar**, **ýorulan** – çöker (Ýykylan turar, ýadan oturar).
24. Dul **kary kendi** sabunuýla ýykanyr (Dul aýal öz sabyny bilen ýuwunar).
25. **Kilisesini** ýykyp, ýerine mesjit **ýaptym** (Buthanasyny ýykyp, ýerine metjit saldym).*
26. **Gençlik** kaçar we **haýat** uçar, bu **ruýa** gibi kendin **çabuk** geçersen* (Ýaşlyk gaçar we ömür uçar, bu düýş kimin özüň tiz geçersiň).
27. Işe **ajele** ile girme, sabyr ile hereket et, ajele ýapylmyş olan işler **ýaryn** pişmanlyk getirir* (Işe howlukmaç başlama, sabyr bilen hereket et, gyssagda edilen işler ertir puşmana getirer).
28. **Şarkdan** bahar **rüzgary** eserek geldi, **süslemek** için jennet ýolunu açdy* (Gündogardan bahar şemaly ösüp geldi, bezemek üçin jennet ýoluny açdy).
29. Bir gün hökümdaryn **çok jany sykyldy*** (Bir gün hökümdaryň örän içi gysdy).
30. Altyn **anahtar** bar kapyýy açar (Altyn açar bar gapyny açar).

Mysallardan görnüşi ýaly, aslynda bir millet hasaplanylýsa-da, türk we türkmen dilleriniň leksikasynda özboluşly aýratynlyklar ýüze çykypdyr:

Türkmen dilinde

pul
süňk
toý
it
ganjyk
kaka, ata
çaga
agtyk
daýhan
çörek
myhman
aýal
açar
är

Türk dilinde

para
kemik
dügün
köpek
dişi it
baba
çocuk, ýawry
torun
ekinçi
ekmek
mysapyr
awrat, kary
anahtar
koja

* Ýyldyz belgili mysallar “Kutadgu bilik” eseriniň türkçe neşirinden alyndy.

pişik	kedi
gedaý	dilençi
düýş	ruýa
ýel, şemal	rüzgar
selle, peş, çalma	saryg
ýaşlyk	gençlik
ho:z	jewiz
ö:z	kendi
aňsat	golaý
ky:n	zor
beýik	ýükse, ýüje
gyssagly, tiz	çubuk, ajele
erte, ertir	ýaryn
gadagan	ýasak
köp, kân	çok
ýalta, erkek, iş ýakmaz	tembel
ýaramaz, erbet	kötü
ýykylmak	düşmek
çykarynmak	soýunmak
bişmek	ýanmak
porsamak, yslanmak	kokmak
garaşmak	beklemek
ýadamak	ýorulmak
tapmak	bulmak
etmek	ýapmak
bezemek	süslemek
ýuwunmak	ýykanmak
çilim çekmek	sigara içmek
içi gysmak	jany sykylmak
we başgalar	

Şol bir zadyň, düşünjäniň başga-başga sözler bilen aňladylyşyna oguz asyllı azerbaýjan dilindenem mysal getirmek bolar. Mysal üçin, azerbaýjan doganlarymyz zynmak, taşlamak, yerine **byrakmak**, sözleşmek yerine **danyşmak** (türk dilinde – konuşmak), howlukmak yerine **telesmek** (Telesen tandyra düşer), owlak yerine **keji ýawrysy**, ýalta yerine **tembel**, ýagty yerine **parlak** ulanýarlar.

Häzirki azerbaýjan dilinde *owlak, guzy, ädik, burç, ýalyn, ýagty, ýalta, garaşmak, sözleşmek, howlykmak...* ýaly köp sözlere duş gelinmeýär.

Käbir sözlerde bolsa semantik özgerişler yüze çykypdyr. Mysal üçin, **gözlemek** sözünüň agtarmak, **joşmak** sözünüň eçilmek, **janly** sözünüň mal, dowar, **otly** sözünüň poýezd, **alçak** sözünüň şoh, degişgen manysy azerbaýjan diline mahsus däl. **Alçak** sözi-de kelçik, suwumsyz manysynda ulanylýar. “Alçak aş iýer,

bodul – daş ” türkmen ata sözünün manysyna azerbaýjan doganlarymyzyň düşünmezligi ýa-da nadogry düşünmegi mümkindir.

Orta asyr ýazuw ýadygärlikleriniň dilini öwrenen alymlar türkmen diliniň sözlük düzüminde gypjak asyly dillere häsiýetli sözleriň-de uly orun tutýandygyny belleýärler (Seret: Мухаммедова З.В. Исследования по истории туркменского языка XI – XIII вв. Ашхабад, 1973, Баскаков А.Н. Введение в тюркологию. Москва, 1962)

Meselem:

Oguzça

el
ýüz
alyn
öý
gapy
kopek
gurt
çybyn
peşe
kok
ileri, öň
soň
özge
eý
ysyrmak
garyşmak
sataşmak
göndermek

Gypjakça

gol
pet (Et ete gider, çorba-**pete**)
maňlaý
tünek
işik
it
böri
siňek
çirkeý
ys
burun
keýin
başga
ýagşy
dişlemek
bulaşmak
ýolukmak
uzatmak...

we başgalar.

Orta asyr sözlüklerinde “gypjakça” diýlip bellenen bu sözler türkmen dilinde örän işjeň ulanylýarlar.

Sözlük düzümimize gypjak sözleriniň köpçülikleýin aralaşmagynyň düýp sebäbini soňky iki müň ýylyň dowamynda oguzlaryň dürli döwletleriň çäginde gypjak, garlyk, bulgar taýpalaryna goşulyşmagy bilen düşündirmek bolar.

Ykdysady, medeni, syýasy gatnaşyklar netijesinde gypjak, garlyk, bulgar taýpa dillerinden geçen sözler türkmen diliniň leksikasynda beýleki türki diller bilen umumylyklaryň artmagyna we baý sinonimler hatarynyň döremegine getiripdir. Meselem: **jeren, keýik, saýgak, maral, aýrak; gurt, böri, möjek, kaşgar, janawar (azerbaýjan, gagauz dillerinde); sümme, tokay, orman; ys, kok; ses, üýn; yurt, tünek, öý; saýry, sökel, kesel, igli; kök, damar; tal, söwüt; saman, sypal, pahal, kemil (şaly samany); bugra, erkek, ner; arwana, maýa, inen; bota, köşek, torum, ogşuk, taýlak; tana, göle, höjek, buzaw; erkek, serke,**

teke; goduk, sypa, kürre, taýhar; alys, yrak, uzak, daş; gysga, kelte, jotdy; ýeg, ýagşy, eý, oňat, gowy; etmek, eýlemek, kylmak... we ş.m.

Sözlük düzümimizdäki oguz, gypjak, garlyk, bulgar söz gatlaklaryny anyklamaklyk orta asyrlarda türki dilli edebiýatyň ösmegine türkmen diliniň ýetiren täsirini öwrenmek üçin zerurdyr.

Sözlük düzümimizde umumylyklar bilen bir hatarda hut türkmen diliniň özüne häsiýetli milli aýratynlyklarymyz-da bar.

Meselem, **çörek** sözi, esasan, türkmen diline häsiýetli. Gyrgyz, gazak, uýgur dillerinde bu manyda **nan, togaç**, özbek dilinde **non**, altaý dilinde **kalaş, aş**, hakas dilinde **halas**, tywa dilinde **хлеб** sözleri ýörgünli (Seret: G. Babaýewa. Agzalan iş).

Şa : ly, tüwi sözleri-de beýleki türki dillere häsiýetli däl. Gyrgyz dilinde oňa **kürüç**, gazak dilinde **kürüş**, **ak bugdaý**, özbek dilinde **guruç**, uýgur dilinde **gürüç**, hakas, altaý, tywa dillerinde rus dilindäki ýaly **пуч** diýýilýär.

“Ýazyň ýuwundysy gyşa **gatyk**”, “Agzyňda aş **gatyklamak**” durnukly söz düzümlerinden görnüşi ýaly, garmak, goşmak manysyndaky **gat** işliginden ýasalan **gatyk** sözi-de beýleki türki dillerde ýörgünli däl. Gyrgyz, altaý, hakas, gazak, uýgur, özbek dillerinde bu iýmite **aýran**, türk dilinde **yogurt** diýilýär.

Abu Haýýanyň sözlüğinde **koz** görnüşinde “türkmençe” diýlip bellenen **jewiz** manysyndaky bu miwe diňe türkmen dilinde **ho:z** atlandyrylýar. Gyrgyz, gazak dillerinde oňa **žangak**, özbek dilinde **ýongok**, uýgur dilinde **ýaňak**, altaý, hakas, tywa dillerinde bolsa **kuzuk/huzuk** diýilýär.

Iýmiş – umumytürki söz, ol uýgur dilinde **ýemiş**, gyrgyz dilinde **žemiş**, tywa dilinde **çimis**, hakas dilinde **nimis** ýaly aýdylýar. Türkmen dilinde **iýmiş** sözi bilen bir hatarda şol manyda **miwe** sözi-de işjeň ulanylýar.

Ýaprak düşünjesi-de türki dillerde dürlüräk aňladylýar: gyrgyz dilinde **žalburak**, gazak dilinde **žaprak**, özbek dilinde **ýoprok**, **barg**, hakas, tywa dillerinde **pür, бүрү**.

Türkmen dilinde **ýaprak** sözi-de, **pür** sözi-de bar, olar tapawutly düşünjeleri aňladýarlar. (Arçanyň püri ýaly köp we durumly bolmagy arzuw edilip, oğlanlara Pürli ady goýulýar).

XVIII – XIX asyr türkmen nusgawy edebiýatynda ýaprak manysynda **berk** (p. barg) sözi-de işjeň ulanylypdyr. **Batbörek**, **belke** (p. berke) sözleri-de taryhy taýdan asyldaşdyrlar.

Palta, bolta, malta sözleri türki dilleriň aglabasynda agaç ussasynyň iş guralyny aňladýar. Onuň türkmen dilindäki manylary biraz tapawutlanýar.

“Ýere urdum **paltany**,
Agzy gyzyly haltany.
Ýerden bir oğlan çykdy,
Uly iliniň soltany” (Matal).

Bu mysalda **palta** ussanyň däl-de daýhanyň iş guraly manysyndadyr.

Aýpalta söweş guralyny aňladýar.

Palta sözi häzirki türkmen dilinde gural ady, oğlan ady, oýnalýan kartdaky walet manylarynda ulanylýar. Soňky manysy sinekdoha netijesinde ýüze çykydýr.

Bu gurala tywa dilinde **süge** (mong. süh) diýilýär. Bu söz **kak-sok** etmek, **suhlamak** görnüşlerinde türkmen dilinde hem saklanypdyr.

Biçmek, pyçak sözleri bilen asyldaş bolan **byçgy** sözi-de esasan, türkmen diline mahsus. Gyrgyz dilinde bu gural **araa**, altaý dilinde **kiree**, hakas dilinde rus sözi bilen **pila** atlandyrylýar. Türkmen dilinde **byçgy** we **ary** sözleriniň manysy tapawutly, ary iki adam bolup işlenýän uly byçgyny aňladýar.

Gyrgyz, uýgur dillerinde **çömüş, çömüç** ýaly aýdylýan **çomuç** sözünden **çe** goşulmasy goşulup, ýasalan **çemçe** (<çomuç+çe) sözi-de häzirki türkmen dilinde many taýdan çomuçdan tapawutlanýar. Çemçäniň türkmen dilinde **agaç çemçe, demir çemçe, nahar çemçesi, çay çemçesi** ýaly tapawutly görnüşleri bar: **Çemçeläp** ýygnanyňy çanaklap dökme (Atalar sözi).

Çemçe manysynda gyrgyz, gazak, uýgur, özbek dillerinde **kaşyk, koşuk, koşik, kaşyk-kalak** sözleri ulanylýar.

Tagan sözi-de esasan türkmen dilinde duşýar. “**Tagan** aýagy üç bolar, biri-birine güýç bolar“. Gyrgyz dilinde oňa **ojak, tulga** (mong. tula-direg), uýgur, özbek, gazak dillerinde **üçaýak, demir ojak** diýilýär.

Bedre sözi-de türki dillerden, esasan, türkmen dilinde işjeň ulanylýar. Türkmen dilinde suw gaby manysynda **bedre** bilen bir hatarda **setil, çeker, gowa** (**gow** sözünden), **könek** (gö:n sözünden) sözleri-de bar.

Gyrgyz dilinde şu manyda **çaka**, gazak dilinde **şaka**, uýgur dilinde **çeläk**, özbek dilinde **çelak** sözleri ulanylýar. Kürüşge manysyndaky **çelek mardak** (şiwe), türk dilindäki **bardak** sözleri **bedre** sözünüň rus dilinden alnandygyna şübhe döredýär. Onuň tersine, türki dillerden rus diline geçen bolmagy gaty ähtimal.

Ele, ýagny barmaklara geýilýän geýim manysyndaky **ellik** sözüne-de diňe türkmen dilinde gabat gelinýär. Gyrgyz, altaý, hakas dillerinde oňa **meeleý**, uýgur dilinde **peleý**, özbek dilinde **kyl kap**, tywa dilinde **hol gawy** diýilýär.

Aýak geýimi manysyndaky **balak** sözi-de beýleki türki dillerde duş gelmeýär. Gadymy ýazuw ýadygärliklerinde şol manyda **iç ton**, altaý dilinde **ystan** (rus dilinde **ştany** görnüşinde özleşdirilipdir), gyrgyz dilinde **şym**, özbek, uýgur dillerinde **şim** sözleri ulanylýar.

„Şasenem-Garyp“ dessanynda bu sözüň **jama** aýdylyşy bar:

Ýüpekden **jamasy** bardyr Senemiň.

Taryhy taýdan **pižama** (p. paý+jama), **çemodan** (jama+dan) sözleri **jama** bilen asyldaş bolmaly.

Ýüň düşek manysyndaky **keçe** sözi hem diňe türkmen dilinde duşýar. Gyrgyz dilinde oňa **kiýiz**, altaý dilinde **kiýis**, hakas dilinde **kiis**, tywa, uýgur,

özbek dillerinde **kigiz** diýilýär. Onuň **ki:z** aýdylyşyna türkmen halk döredijiliginde hem duş gelinýär:

Ýele ýargak, aýaza kiz (Atalar sözi).

Türkmen dilindäki **keçe** aýdylyşy bu sözüň **kigiz - kigizçe – ki:zçe – keçe** ýaly gysgalan görnüşi bolsa gerek.

Türkmen diliniň hut özüne mahsus durnukly söz düzümleri-de bar:

at salmak, gylyçdan geçirmek, gan gusdurmak, ýer öpmek, gara geýmek (Gorkut ata 114, 123, 243, 475, 518 s) we başgalar.

Özleşdirilen sözler gatlagy

Dilimiziň sözlük düzüminiň belli bir bölegini başga dillerden alnan sözler tutýar. Olary öwrenmek diňe dilimiziň taryhy üçin däl, eýsem geçmişde haýsy halklar bilen gatnaşykda bolandygymyzy, ol halklaryň türkmen durmuşynyň haýsy ugurlaryna we näderejede täsir edendigini, maddy hem medeni taryhymyza ýetiren täsirlerini anyklamak üçin hem gymmatly çeşme bolup durýar.

Alynma sözleriň aglabasy, adatça öz dilimiziň kada-kanunlaryna tabyn edilip, fonetik, semantik, hatda grammatik taýdan-da „türkmençeleşdirilip“ özleşdirilipdir. Şu jähetden olar türkmen diliniň ösüşiniň dürli döwürlerindäki özboluşlygyna düşünmek üçinem baý material berýär.

Dilimiziň sözlük düzümindäki alynma sözleri-de taryhy taýdan birnäçe gatlagga bölmek mümkin.

Türkmen diliniň leksikasyndaky pars sözleri. Taryhy maglumatlara görä Türkmenistanyň häzirki çäklerinde türkmenler asyrlar dowamynda eýran dillerinde sözleşen parslar, täjikler, owganlar, puştunlar, buluçlar, kürtler bilen goňşy ýaşapdyrlar. Bu halklaryň bir meňzeş tebigy, ykdysdy şertlerde goşulyşyp ýaşamaklary, bilelikde gün-güzeran dolandyrmaklary, medeni derejelerindäki, dini garaýyşlaryndaky umumylyk şu sebitlerde türkmen-pasr ikidilliliginiň döremegine, olaryň sözlük düzümlerinde leksiki barabarlyklaryň ýüze çykmagyna sebäp bolupdyr.

Günbatar Gun döwletiniň çäklerinde eýranlylar bilen garyşyp ýaşan türki kowumlaryň diliniň goňşularynyň täsiri netijesinde Gündogar türki kowumlarynyňkydan ep-esli tapawutlanandygyny baryp Mahmyt Kaşgarly-da bellän eken. Ol ylaýta-da, şäherlileriň diliniň alynma sözler bilen has köp hapalanandygyny, öz dillerinde şol düşüňjani aňladýan sözüň bardygyna garamazdan, **gara erik, sary erik, tüýli erik** diýmegiň ýerine **gara alu, sary alu, şeft alu, kişi takyk, tişi takyk** diýmän, parsça **horus, mäkiýan** sözlerini ulanyşlaryny ýazgarypdyr.

Türkmen diliniň leksikasyndaky pars sözleriniň aglaba bölegi has irki döwürlere degişli bolmaly. Käbir türkmen toponimlerine baryp mundan üç ýarym

müň ýyl töweregi ozal ýazylypdyr diýlip çak edilýän “Awesta” kitabynda hem duş gelinýär. Ine olardan käbirleri:

Tura (n) –Turuň nesilleri bolan türki kowumlaryň ýaşaýan ýurdy.

Merw – Murgabyň aşak akymyndaky sebitleriň ady.

Nisaýa – Nusaý.

Warezanh – beýiklik, depe (Deňeşdiriň: Berzeňni)

Paurita – Eýranyň demirgazygyndaky Part welaýatynyň ady (Deňeşdiriň: Paraw-häzirki Serdar etrabynda dag hem oba ady. Parawbibi-arhitektura ýadygärligi. Pöwrize – oba ady, häzirki Arçabil, Parandoz, Parapamiz-Garabilde, Bathyzda gyr atlary. Bu toponimler gadymy halk ady – parlar bilen baglanyşykly bolsa gerek diýip çaklaýarys).

Arz Manuşa - Manys ýerleri.

Ýektaňrylyk garaýşyny öňe süren, haýyr işleriň piri hasaplanan **Ahura Mazdanyň** (halk döredijiliginde Hormuzd) ady, hatda **Horezm, Horasan** sözleri-de taryhy taýdan asyldaş bolsa gerek.

Harawywa – Eýranyň gündogarynda bir derýa. Gadymy edebiýatlarda **Areýa** görnüşde duşýan, **ary** halkynyň mesgeni manysyndaky bu toponim häzirki Hyrat sebitleriniň adydyr.

Mazan – Hazaryň günortasynda döw-mezeňleriň ýaşan gadymky mesgeni (Deňeşdiriň : Mazenderan).

“Awesta” kitabynda duş gelen bu toponimlerimiz agzalan eseriň şu topraklarda dünýä inendigine güwä geçýär, türkmen diliniň-de näderejede gadymydygyndan habar berýär.

Adatça bir dilden beýlekisine söz alynsa-da, goşulmalar geçmeýärler. Türkmen dilinde welin türki dillere mahsus bolmadyk **bi-, na-/nä-, bed-/ bet** ýaly sözöňi goşulmalara-da, - **stan, -zar, ana, -kär/gär, gäh, -gyn, - ban/-man, -baz, -gir, -dan, -hane, - zar, -zada, -keş, - nama, - hor, -pez...** ýaly bir görnüşli sözsoňy goşulmalara-da duş gelinýär. Olar aslynda pars sözleri bilen giren hem bolsa, häzirki wagtda türkmen sözlerindenem täze söz ýasamaga işeňňir gatnaşýarlar (Seret: Azymow P. Türkmen dili (söz ýasayjy goşulmalar). Aşgabat, 1950). Meselem, **Türkmenistan, gülüstan, çölüstan, ekinzar, işgär, seýilgäh, küldan, aşpez, bitaraplyk...** we ş.m. Türkmen dilindäki pars alynma goşulmalary-da türkmen-pars dil gatnaşyklarynyň örän gadymydygyny tassyklaýar.

Türkmen-pars gatnaşyklary orta asyrlarda hem güýçli eken. Emir Aly (Myrally) Şir Nowaýy “Muhakamat-ul lugateýn” eserinde sowatsyz nökerden patyşa çenli türki kowumlardan bolan her kesiň diňe düşünişmek däl, eýsem gözel şygrylar ýazmak derejesinde parsçany kämil bilendiklerini belläpdir. Turki diliň sözlük düzüminiň has baýdygyny, onuň hiç babatda parsçadan pes daldigini nygtamak bilen, döwürdeş şahyrlaryň öz eserlerini parsça ýazýandyklaryna nägilelik bildiripdir. Munuň düýp sebäbini bolsa parsçanyň söz ussatlary tarapyndan işlenilen, kämilleşdirilen edebi dildigi bilen düşündiripdir, döwürdeşleriniň öz ene dilinde ýazmaga çagyrypdyr. Diýmek, türkmen diline pars

sözleriniň köpçülikleýin aralaşmagyna, bir tarapdan, türkmen-pars ikidilliligi, ikinji tarapdan, parsy dildäki nusgawy edebiýat sebäp bolupdyr.

Orta asyr ýazyjy-şahyrlaryny öz daşyna üýşüren edebi merkezleriň üçüsiniňem (Horasan, Horezm, Balh edebi mekdepleri) şu topraklarda emele gelmegi-de türkmen diliniň leksikasynyň pars sözleri bilen baýlaşmagyna güýçli itergi beripdir. Pars nusgawy edebiýatynyň täsiri hatda XVIII-XIX asyrlarda hem gowşamandyr. Andalyp, Magtymguly, Kemine, Seýdi, Zelili, Mollanepes... ýaly şahyrlarymyzyň şygrylarynda diňe aýry-aýry pars sözleri däl, eýsem, pars izafeti arkaly baglanyşdyrylan söz düzümleri-de işjeň ulanylypdyr:

Tahyr bir ýar yşkynda çyn **ryswaýy-jahandyr ...**

Buýy bet goşmagyl **müşki-anbara...**

Çeşmiň jellady – jahan, gaşyňdyr **keman**, eý **dost**.

(Mollanepes)

Aýy ruhsarym bile hurşydy-didarym gerek.

Sen erür sen hublar içre **husny-yklymynda** şah ...

Ýüz mün gyza deger diýp ki birje **tary muýuň** (Seýdi).

Aždarha dek ýassanyp **genji-nahana** zülpuň ...

Örüm-örüm saçlaryň **kemendi-dara** ogşar (Kemine).

Pars dilinden alnan sözleriň aglabasy at söz toparyna degişli bolup, olar esasan türkmen diliniň grammatikasynyň kada-kanunlaryna boýun egdirilip özleşdirilipdir. Olaryň köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edişleri türkmen sözlerinden tapawutlanmaýar. Meselem:

Märekede bir **abraýly** kişiniň

Ýamanyny örtüp, ýaýyň ýagşysyn . . .

Aç **roýuňy** göreý diýsem, bizden ki uýat eýleýir (Magtymguly).

Bakjaňy bilmez **beýewanlarda** ýörgen **zaglar** (Şeýdaýy).

Çeşmimden akyzyp ganly ýaşymy (Seýdi)

Pars dilinden alnan atlaryň sany münlerçe, olar durmuşyň dürli ugurlaryna degişli. Şertli ýagdaýda olary birnäçe semantik topara bölmek bolar:

1. Gurluşyga degişli atlar: **tam, eýwan, dalan, dalbar, däliz, çadyr, diwar, balar, kuňre, sypa, tekçe, penjire, çarçube, gümmez, howuz, howdan**. ... we başg...

2. Öý goşlarynyň atlary: **desterhan, ataşgir, kepgir, desmal, jam, legen, çarşak**...

3. Azyk-owkat atlary: **hörek, huruş, nahar, börek, belke, çekize, bürünç, palaw** ...

4. Kesp-kär, wezipe atlary: **şa, wezir, galandar, bakgal, kerwen, jerçi, segban, harban, padyman, sarban, serdar, sertip, serheň, harazman, kilwan...**

5. Söwda bilen baglanyşykly atlar: **dellal, hammal, bazar, bezirgen...**

6. Aw guşlarynyň atlary: **baz, bürgüt, şüňkar, laçyn...**

Sonam el bermedi, saldym **bazymy**,

Laçyn kowdy, garga aldy gazymy (Magtymguly)

Pars dilinden alnan atlaryň käbirleri häzirki wagtda işjeň ulanyşdan galypdyrlar, şoňa görä olaryň manylary-da unudylyp başlapdyr. Meselem:

Her keliň öz **berberi** bar (**berber** – saç alýan, dellek).

Guş **mürüşgäri** tanamasa-da, **mürüşgär** guşy tanar (**mürüşgär**-emirşikär, awçybaşy).

Harbaryny göteren **sarbaryny-da** göterer (**harbar**-eşek ýüki, **sarbar**-güýe ýüki)

Ekseň ekin, baksaň goýun, okasa oylan, dokasa hatyn **mädiýan, güwiýan, mäkiýan...** (“Ýedi hazyna” sanawajyndan). **Mädiýan**-ýylky, **gäwiýan**-sygyr, **mäkiýan**-towuk manysyndaky sözlerdir.

Ussa – **muzduny** ber-de gyssa (muzd – iş haky).

Köýünde köýüp men boýnumy burma (köý – köçe, ugur, ýol).

Alynma sözleriň arasynda azda-kände sypat sözleri-de duşýar. Ýöne olar türkmen dilinde, köplenç, hil-häsiýet atlary ýaly özleşdirilipdirler:

Jomardyn bir akjasy **jümriniň** hazynasyndan bereketli (**jomart** – sahy, **jümri** – ogy).

Hydyr diýenim **hyrs** çykdy (**Hyrs** – gysganç. Deňşdiriň: harsydünýä).

Sen erür sen **huplar** içre husnyň yklymynda şah (**Huplar** – oňatlar, bu ýerde oňat adamlar manysynda).

Pis pisi tapar, suw – **pesi** (Nakyl). Görnüşi ýaly, **pist, pest** sözleri-de at hyzmatynda özleşdirilipdir.

“Tahyr bir ýar yşkynda çyn **ryswaýy** jahandyr” (Mollanepes).

“Ruýy syýah” söz düzüminiň fonetik taýdan özgeren görnüşi bolan **ryswa** – ýüzigara, masgara manysyndadyr.

Sypatlaryň at hyzmatynda özleşdirilişi **syýah** sözünde has-da aýdyň duýulýar:

Syýa gaşa çalyp sürme,

Apatdyr gara gözleriň (Magtymguly).

Messana **syýa** çeşmi jan algujy käpirler (Şeýdaýy).

Daglaryna çöker ebri **syýalar** (Mollanepes). **Ebri syýalar** – gara bulutlar.

Häzirki türkmen dilinde **syýa** sözi doly atlaşypdyr. Indi ol **gara syýa, gyzyly syýa** söz düzümlerinden görnüşi ýaly, diňe at hyzmatynda ulanylýar.

Pars dilinde **oňat, gowy** manylarynda hil aňladan **beh, hoş, hub** ýaly käbir sypatlar türkmen dilinde öz asyl manysynda däl-de, ümlük hyzmatynda özleşdirilipdir:

Päh-päh ajaýyp sim-u ten
Oldur meni mejnun eden (Mollanepes)
Be, bu oglanyň bolaýşyny !
Hoş, sag boluň, saglykda görşeliň !
Hop şeýle boldy diýsene !

Hud, in çalyşmalary-da türkmen diline öz ozalky manylarynda däl-de, güýçlendiriji sözöňi kömekçiler hyzmatynda özleşdirilipdir : **hut özüm, hut özüň, hut özi, hut özümiz, hut özüňiz, hut özleri, hut şeýle; ine, ana, ynha, ine şonda, ynha şu, ana şol...**

Türkmen diliniň ýadygärliliklerinde **ýek, du, se, çehar, häft, set, hezar ...** ýaly mukdar aňladan pars sözlerine-de duş gelinýär:

Kylgyl meniň ýolum rowan, **çar** pasly baharly daglar
Gara zülpuň ýüzde ýüze bölündi
Her zülpuň tarynda **set** para könlüm (Mollanepes).

Hepde(haft), çärýek(çehar-ýek), ýekelli, ýeke-täk, dagy-duwara, penje, dutar ýaly sözlerimiziň düzüminde hem pars sanlaryny görýäris.

Dördünji oglumyza **Çary**, başinjimize **Penji** atlaryny goýýarys.

Ýöne pars sanlarynyň mukdar manysy häzirki türkmen dilinde öçügsileşipdir.

Dört çaryýar, kyrk çilten, kyrk çille ýaly ulanylyşy hem olaryň asylky san manylaryny ýitirendiklerini tassyklaýar.

Aklykda bäs eýlär beden,

Kyrk çilläniň gary bilen (Mollanepes). Şular ýaly türkmen hem pars dilleriniň manydaş sözleri tirkeşdirilip ulanylanda, pikir has nygtalýar, täsirlilik güýçlenýär.

Alynma sözüň manysy öçügsileşende, ony sinonimi bilen tirkeşdirip ulanmaklyk beýleki söz toparlaryna-da häsiýetli. Meselem: **çöl-beýewan, pylsyratköpri, gele gurt sürüsi, ziba-gözel, gep-söz, tüp-yssy, dost-ýar, gül-çiçek, gül-läle orta miýana we başgalar:**

Uzyn-gysganyň arasy **orta-miýana**, söwdüгим (Kemine).

Pars dilinden geçen “diý-” manysyndaky **goftan** işligi **göýä** görnüşde özleşdirilipdir. **Göýä** sözi **bilbilgöýä, jadygöý, suhangöý** sözlerinde saklanan aslyndan tapawutlanyp, meňzetmegi bildirýän **ýaly, dek, deý** sözsoňularynyň manysynda, köplenç, olar bilen bilelikde kömekçi söz hyzmatynda ulanylýar:

Çyrpynşar gyz-u juwan
Göýä diýersiň tazy deý (Magtymguly).

Keşti çekmek, amaty gelmek, zar aglamak, zut gaçmak hem aslynda manydaş işliklerdir. **Keşt, amat, zar, zut** sözleri bize geçende işlige mahsus grammatik häsiýetlerini ýitirip, türkmençe sinonimleri bilen tirkeşdirilip ulanylmaga başlapdyrlar.

Pars sözleri türkmen diline geçende olaryň aňladan leksiki manylarynda hem käbir özgerişler ýüze çykydyr.

Meselem, **derd** sözi aslynda kesel agyry manysynda eken. (Deňeşdiriň **derdeser** - kellagyry).

Etiň çigi et getirer, nanyň çigi **dert** getirer (Atalar sözi). Häzirki türkmen dilinde **dert, derdeser** sözleri ünji, alada manysynda hem ulanylýar:

Iki iki dört bolar
Gyz ýaşy on dört bolar
On dördüne ýetende
Enesine **dert** bolar ...

Döwlet sözüniň-de başky manysy – baýlyk, bagt:

Ile **döwlet** geler bolsa, bagşy bilen ozan geler
Bidöwletniň çagasy asmandaky aýy dilär (Atalar sözi:).

Döwlet sözüniň bagt manysynda ulanylyşyny-da görmek bolýar:

Oguldyr **döwletniň** başy.
Baş döwletin tapan mala seretmez (Magtymguly).

Bagtyýarlyk arzuwlap, oglumyzyň adyna Döwlet goýýarys.

Türkmen döwleti, döwlet gurluşy ýaly söz düzümlerinde bolsa bu söz ýurt, watan we ony edara edýän guramalar manylarynda ulanylýar.

Sözün manysynyň giňelmegindäki kanunalaýyklygy ýüze çykarmakda pars sözlerindäki semantik özgerişleriň ýörite öwrenilmegi möhüm ähmiýete eýedir.

Läle aslynda gül ady:
Gün çykdy, gül-**lälek** çykdy,
Harman başyna jäjek çykdy (THD).

Gül, läle, çeçek manydaş sözler bolup, türkmen dilindäki **Gülälek, Gülçeçek** manydaş sözleriň tirkeşdirilmeginden dörän has atlardyr. Häzirki türkmen dilinde **läle** sözüniň manysy giňelip, gül manysynda hem-de gyz ady, gyzjagazlaryň baharda lälezarlykda läle ýaly iki ýana çaykanyň aýdýan aýdymynyň - edebi žanryň ady bolup ulanylýar.

A.Öwezowyň „Türkmen edebi dilinde pars sözleriniň ulanylyşy” (Aşgabat: Ylym, 1988). A.Saryýewiň „Magtymgulyň eserleriniň dilinde pars dil elementleri” (Aşgabat. TDU. 1990) işlerinde pars sözlerinde ýüze çykan fonetik

özgerişler hakda hem gymmatly maglumatlar berilýär, olaryň aglabasynyň türkmen diliniň ses aýratynlygyna we bogun gurluşyna tabyn edilip özleşdirilendigi bellenilýär. Türkmen diliniň fonetik özboluşlygyna akyl ýetirmekdäki ähmiýetini göz önünde tutup, käbir mysallara seredip geçeliň.

Gülruh – sözi aslynda gül ýüzli diýmegi aňladýar. Magtymgulynyň şygrylarynda ol **roý, raý** görnüşlerde işledilipdir:

Aç **roýuňy** göreý diýsem, öwrülip uýat eýleýir ...

Aklyň bolsa, bir **abraýly** kişiniň

Ýamanyny örtüp, ýaýyň ýagşysyn ...

Abraý (aby-raý) – ýüzüň suwy manysyndadyr. (Deňeşdiriň: Ýerini bilip sözleseň, **ýüzüň suwy** dökülmez).

Size **abraý** nesip etsin ylahym (G. Ezizow)

Ryswa – sözi hem aslynda **ruý** we **syýah** sözleriniň fonetik taýdan bitişmeginden dörän ýüzügara manysyndaky sözdür. **Gülruh, roý, abraý, ryswa** sözlerini deňeşdirenimizde, pars sözlerindäki **h** çekimsiziniň türkmen dilinde ý sesi bilen özleşdirilendigini görýäris. (Deňeşdiriň: **dahgan-dayhan, zähkeş-zeykeş, behi-beýi, şahy-şayy, ylahym-ylaýym** we ş.m.

Ylahyýet, şahmat sözlerinde **h** sesi saklanan hem bolsa, sözün ahyrynda ol bütinleý düşürilipdir: **şah-şa, hemrah-hemra, ageh-ägä, güwäh-güwä, günäh-günä, Allah-Alla**. Muny Pendi (Pänj+däh-baş oba manysynda) sözünüň mysalynda hem görýäris. Aýt baýramynda bolan çaga goýulýan Aýty – Haýty, Aýydow – Haýydow ýaly has atlardaky wariýantlylyk hem, Hasan, Hüseýn sözleriniň **Esen, Söýün** ýaly özleşdirilmegi-de bu çekimsiziň türkmen dilinde sözün başynda hem ýörgünli daldigini tassyklaýar.

Pars edebi diliniň täsiri ondan söz almaklyk tä Magtymguly ruhy eýýamyna çenli dowam edip, dilimiziň diňe leksikasynda däl, eýsem fonetikasynda hem, belli bir derejede grammatikasynda hem öz yzyny galdyrypdyr. Heniz-henizlerem çagalarymyzy we şäherlerimizi Serdar, Myrat, Merdan, Dünýä, Jahan, Ruhabat, Türkmenabat ... ýaly pars aslyly sözler bilen atlandyryşymyz geçmişte pars täsiriniň örän güýçli bolandygyndan habar berýär.

Türkmen diliniň leksikasyndaky arap sozleri. Türkmen diliniň leksikasynda arap diliniň sözleri-de ep-esli orun tutýar. Taryhdan bilşimiz ýaly, 651-nji ýylda Merw, Abywert, Nusaý; 712-nji ýylda Horezm; 716-njy ýylda Dehistan, Hazar sebitleri Arabystandan gelen çarwa beduinleriň (bedewileriň) tabynlygyna geçýär. Ilatyň iman getirmegi-yslamy kabul etmegi bilen dilimize arap sözleri aralaşyp ugraýar. Aby Reýhan Biruny **türkmen** etnonimini-de **iman** sözi bilen baglanyşdyryp, irki zamanlarda iman getiren islendik oguza **türk iman** (ýagny imanly türk) diýendiklerini, olaryň ýerli halka garyşyp, çagalarynyň ýüz keşpleriniň türke meňzändiklerini (türk manend), olaryň terjimeçilik edendikerini (terjuman) bellän eken.

Seljuklar döwründe köp sanly oguz-türkmen taýpalary yslam baýdagy bilen Kawkaza, Kiçi Aziýa, arap ülkelerine tarap ýöriş edýärler, olar baran ýurtlaryndaky ýerli ilatlar, şol sanda, araplar bilenem goşulyşýarlar.

Ýusubyň: “Müsürde şa bolandan, öz ýurdunda gedaý bolanyň ýagşy”.
Tahyryň: “Tatarda Zöhre jan, Bagdatda Mahym/ Gözlerimiň agy-garasy, gyzlar” – diýmekleri ýönelige däl.

Görogly eposynyň “Ar alyş” şahasyndaky wakalar, Arap Reýhanyň, Bibijanyň çeper keşpleri türkmen-arap etnik gatnaşyklaryndan habar berýär. Arabyň gyzynyň **Bibijan** atlandyrylyşy-da ýöne ýerden däl. “Işanlara barsaň, iş bar, bibilere barsaň, pişge” (Atalar sözi). **Bibi** sözi pygamber nesli, ruhany maşgalasy babatda ulanylýar.

Türkmen halkynyň düzümindäki hojalar, seýitler, magtymlar, atalar öz asyllaryny pygamber neslinden hasaplaýarlar. Oglanlara Allanyň, onuň resullarynyň, Muhammediň, gyzlara Hatyja, Äşe, Patma atlarynyň goýluşyny, käbir şiwelerde oglan-gyz atlarynyň Azat-Azada, Reşit-Reşide, Halym-Halyma, Selim-Selime kimin arap dilindäki ýaly tapawutlandyrylyşyny hem etnologik taryhymyzy hasaba almazdan, diňe dini täsir bilen düşündirmek mümkin bolmasa gerek.

X-XI asyrlarda yslam dünýäsinde ylmyň, medeniýetiň gülläp ösmegi, arap diliniň dünýä dili hökmünde ykrar edilmegi arap sözleriniň dilimize köpçülikleýin aralaşmagyna itergi beripdir. Ildeşlerimiz Abu Reýhan Biruniniň, Ibn Sinanyň, Muhammet Horezminiň, Mahmyt Kaşgarlynyň, Zamahşarynyň ... eserleri arap dili arkaly бүтін dünýäde meşhurlyk gazandylar. Arap sözleriniň dilimize köpçülikleýin aralaşmagy-da yslam ylmyň we medeniýetiniň altyn asyry atlandyrylan şol döwürlere degişli.

Öz eserlerini arapça ýazan ildeşlerimiziň arap dilini kämil bilendikleri jedelsiz. Ejdatlarymyz Mukaddes Gurhanyň dilini ýoýman, bolşy ýaly dogry okamagyň we dürs ýazmagyň hatyrasyna arap elipbiýini-de hiç bir üýtgeşsiz kabul eden ekenler.

“Öweleme, düweleme, gara goýnuň gany bilen, salkym üzüm sany bilen”diýlip başlanýan sanawaçdaky **öweleme** (owal – arapça, birinjiden), **düweleme** (**du** parsça - ikinjiden) sözlerinden çen tutsak, orta asyrlarda hatda türkmen-pars-arap üçdilliligi-de bolan bolmaly.

Türkmen dilindäki arap alynma sözlerini ýörite öwrenen R.M.Kasymow türkmen dilinde, arap diliniň masdardan söz ýasaýjy 15 galypynyň I, II, III, IV, V, VI we VIII porodalaryna degişli sözleriň gabat gelýändigini belläpdir. (Касымов Р. М. Арабские лексические элементы в туркменском языке. Ашхабат, 1947, 19 с.).

Arap sözleri morfema gurluşy taýdan türkmen sözlerinden düýpli tapawutlanýarlar. Olar, esasan, üç çekimsizden ybarat bolan kökden infiksleriň we prefiksleriň goşulmagy arkaly ýasalypdyrlar. (Seret: Майзель. Арабские и персидские лексические элементы в турецком языке. Москва, 1944, 6-7 с.) Иванов С. Арабизмы в турецком языке. ЛГУ, 1973, 12-14 с.) Meselem:

klm – kelam, tekellim takal.

ktb – kitap, kätip, mekdep.

glm – ylym, alym, mugallym, maglumat, tälim, taglymat...
hkm – häkim, häkimiýet, höküm, hökümet, hikmet ...
mlk – mälik, mülk, mellek, memleket ...
hrb – harap, haraba, harby. ...
drs – ders, idris, medrese, müderris.
sjd – sejd, mesjit
tlb – talap, talyp, talaban, matlap.
şgr – şygar, şygyr.
gşk – yşk, aşyk, magşuk
zlm – zalym, zulum, mazlum.
dwr – döwür, döwran, müdir.
jbr – jebir, mejbur.
kbr – kebir, ekber, ekabyr ...
kst – kast, maksat.
hls – halas, halys, mahlasy.
mdm – mydam, daýym, elmydam
msl – mysal, mesele, misli
krr – karar, ykrar, tekrar.
slm – salam, selim, yslam, muslim, musulman başg.

Taryhy taýdan kökdeş bolsalar-da, häzirki türkmen dilinde bular aýry-aýry sözler ýaly duýulýarlar. Hatda hut şol bir sözün **nebi-enbiýa, şeý-eşýa, halk-halaýyk, ajap-ajaýyp, pakyr-pukara, hal-ahwal** ýaly birlik hem köplük sanlary-da indi başga-başga sözler kimin tanalýarlar. Şoňa görä olara **halk – halaýyk-halaýyklar, hal-ahwal-ahwalat-ahwalatlar, pakyr-pukara-pukaralar, edebiýat - edebiýatlar...** ýaly köplük san goşulmasy ýene-de bir gezek goşulypdyr.

Arap dilinden alnan sözleriňem mukdary münlerçe, olar durmuşyň dürli-dürli ugurlaryna degişli. Olaryň aglaba bölegi din, mekdep-medere, ylym-bilim, edep-terbiýe ... bilen baglanyşykly sözlerdir. **Kitap, mekdep, harp, elipbiý, şahyr, şygyr, şygar, kyssa, nazym, hikmet, aruz, hekaýat, rowaýat, hamsa, mesnewi, rubagy, murapbag, nusga, isim, sypat, hal, ahwalat** ... ýaly diňe dil we edebiýat adalgalarynyň sany onlarça. Olar türkmen dil bilimine, edebiýatymyza orta asyr arap filologiýasynyň näderejede güýçli täsir ýetirendiginden habar berýär.

Arap sözleri grammatik taýdan, esasan, birlik sanda baş düşümde gelen atlar hökmünde, köplenç türkmen diliniň öz kada-kanunlaryna tabyn edilip özleşdirilipdir:

Owal başda, **kadyr** Alla,
 Senden bir **kerem** istärin.
 Badam gabak, alma ýañak,
 Bir ziba **senem** istärin (Magtymguly).

Butparazlar butdan alsa **myradyn**

Hajatyny Hakdan dilän almazmy (Magtymguly).
Häkim bolsaň, **halky** Gün kibi çoýgul (Magtymguly).
 Her kim öz **mülküne** soltandyr şadyr,
Kysmatyna kaýyl bolsa adamzat (Magtymguly).
Aryf bolsaň, aslyn sorma ýigidiň (Magtymguly).
 Ýagşylyk et, derýa at, **Halyk** biler,
Halyk bilmese, balyk biler (Atalar sözi).

Arap diliniň özüne mahsus fonetik aýratynlyklary bar. Köp sözler fonetik taýdan „türkmençeleşdirilip” özleşdirilen. Meselem, Allah-Alla (Deňeşdiriň: ylahy, ylahyýet, ylahym/ylaýym), Samoil – Ysmaýyl, Solomon – Süleýman, Isus – Isa, Ilýa – Ylýas, Mouseý – Musa, Abram – Ybraýym (Deňeşdiriň: iberiý - ýewreý) we şm.

Ata-baba manysyndaky **jed** (köplügi-ejdat) sözi **çet** görnüşde kabul edilipdir. „Çetine degmek” aňlatmasy jedine, ýagny ata-babasyna dil ýetirmek manysyndadyr.

Arap sözlerinde käbir semantik özgerişlerem ýüze çykypdyr.

Bedew – aslynda Orta Aziýany boýun egdiren bedewin taýpasynyň adynyň gysgalan görnüşi, etnonim. Görogly şadessanynda ýaşajyk Röwşen gelnejesi Gülendamy zor bilen almaga gelen Arabyň atyndan tohum alyp galýar. **Bedew** sözi türkmen diline arap aty, tohum at manysynda geçipdir.

Bedewi arapda, tili parsyda,

Bagş eýlediň bady şütüriň ýagşysyn (Magtymguly).

“**Bedew** jul içinde, göwher kül içinde belli“(Atalar sözi).

Her ýyl Gurbansoltan aýynyň soňky dynç gününde türkmen bedewiniň günü ýurdumyzda ähliahk baýramy hökmünde belleniýär.

Lukman - Abu Aly Ibn Sinanyň il içindäki ýörgünli ady. Häzirki türkmen dilinde bu söz wraç manysynda ulanylýar: **çaga lukmany, göz lükmany, maşgala lukmany, lukmançylyk instituty.**

Wagşy, kezzap, ýezit sözleriniň üçüsi-de aslynda belli şahsyýetleriň atlary (Seret: Ýeni rehber ansiklopediýasy, 26 , 226 s.)

Wagşy-bin Harb Habeşi Muhammet pygamberiň kakasynyň doganyny bukuda ýatyp, naýzalap hem gylyç bilen wagşylarça kerçimlän hebeşi guluň ady. Ol soňra şol gylyjy bilen ýalançy pygamber Müseýlemetul **Kezzaby-da** öldürüpdür.

Ýezit – Emewi halypalarynyň ikinjisi Muaweniň ogly. Ol 646-679-njy ýyllarda halyf bolan döwründe Alynyň çagalaryna ikilik edipdir.

Bu wakalar beýik Magtymgulynyň şygrylarynda şeýle ýatlanylýar:

Müňkürler jem bolup ýykdy Kábäni,
Ýezit gitdi agaçlaryn satmaga ...
 Dilin tapsaň munis bolar **Wagşynyň**

Wagşy, Kezzap, Ýezit sözleri häzirki türkmen dilinde ýaramaz gylykly adamlar babatynda ulanylyp, sypat sözleri hökmünde tanalýarlar.

Mejnun – “Leýli-Mejnun” dessanyndaky Kaýysyň ady, jynly manysyndaky lakam. Häzirki türkmen dilinde bu soz yşka düşüp dünýäni unudanlar babatynda ulanylýar.

Mawzoleý – jesedi öz öýünde jaýlanan bir ildeşimiziň – Mawzalyň ady bilen baglanşykly, Mawzalyň öýi manysyndadyr. Häzir **mawzoleý** sözi türbe, aramgäh manysynda, jyns at hökmünde ulanylýar.

Garyp sözi **gurbet** sözi bilen asyldaş bolup, ýurdundan aýrylan adamy aňladypdyr:

Garyp ölşe, üç aýdan soň ýoklarlar (Görogly)
Merdana bol, **garyp** baş, ömrüň ýel dek öter-ä (Ahmet Ýasawy)

Baýramga bes **garyplyk** kär etdi,
Gurbet any hary-zar, bimar etdi (Baýram han)

Garrylyk, garyplyk ölüm üçüsi
Men bilmedim haýsy uly, kiçisi (Magtymguly).

“Şasenem - Garyp” dessanyndaky **Garybyň** ady hem hut şol aýralyk manysyndadyr.

Garyp sözi häzirki türkmen dilinde, esasan, ýoksul manysynda ulanylýar.

Aşyk sözi öň aýdyjy, şahyr manysynda eken. “Görogly ” eposynda Aşyk Aýdyň aýdym-sazyň piri. Bu sözüň gadymky manysy azerbaýjan dilinde oňat saklanypdyr. Häzirki türkmen dilinde **aşyk** yşka düşen ýigit, **magşuk** gyz manysynda ulanylýar.

Söwda sözi nusgawy edebiýatymyzda yşk manysynda işledilipdir:

Başym çykmaz bir **söwdaýa** sataşdym (Magtymguly)

Söwda merkezi, söwda ministrligi söz düzümlerinde bolsa bu söz söwda-satyk manysyndadyr.

Beýaz – arap dilinde ak reňki aňladýar. Türkmen dilinde ol **bi:z** görnüşde özleşdirilip, ak reňkli mata – mytgal manysynda ulanylýar:

Eski pamyk **biz** bolmaz (Nakyl).

Sakar-dowzah, tamug, jahennem, behişt, jennet, uçmah, aman-esen-sag-salamat, aýyt-baýram, hamd-sena-öwgi, sahyp-eýe, gaýry-agýar-başga-özge-ýat-keseki kimin mysallardan görşümüz ýaly, alynma sözler dilimiziň sinonimler hataryny baýlaşdyrypdyr.

Nusgawy şahyrlarymyzyň eserleri arap dilinden söz almaklygyň tä XVIII asyryň aýaklaryna çenli dowam edendigini bellemäge esas berýär.

Algebra, himiýa, algoritm, alkohol, almanah, kiosk, konditer, sirop ... ýaly Ýewropa dilleriniň üsti bilen aýlanyp gelen arap sözleriniň sany türkmen dilinde onçakly köp däl. Bular, esasan rus dilindäki aýdylyşynda we şol bir manylarda özleşdirilipdirler

Bir diliň başga bir dile täsiri, umuman, dil gatnaşyklary bir taraplaýyn bolmaýar. Bizden arap diline geçen türkmen sözlerini öwrenmeklige ýaňy girişildi. Ýörite öwrenilmänligi üçin, olar hakda häzirlilikçe gutarnykly netijä gelmek kyn.

Türkmen diliniň sözlük düzümindäki rus sözleri we halkara leksika

Türkmen we rus halklarynyň arasyndaky ykdysady, syýasy, medeni gatnaşyklar has ir, baryp Gun imperiýasy döwürlerinde başlanypdyr. Bu gatnaşyklar olaryň dillerinde hem öz yzyny galdyrypdyr. Rus diliniň 17 jiltlik uly sözlüğünde bir müňden gowrak sözüň türki halklara degişlidigi bellenilýär.

Rus dilindäki türki sözleri öwrenen alymlar **товар, алтын, деньги, копеек, монета, таможня...** ýaly söwda-satyk bilen baglanyşykly sözleri has irki döwürlere degişli edýärler.

Ownuk mal manysyndaky **dowar** sözümiziň rus diline **товар** görnüşinde haryt manysynda geçmegi pul ornuna haryt alyş-çalşygy bolan döwürlerden habar berýär. Bu sözüň haryt manysy Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde hem berlipdir:

“**Tawar** tamug kapysyn açar”.

Товарищ sözi **towar** hem ýoldaş manysyndaky **eş** sözleriniň birleşmeginden ýasalan, dowar sürüşen ýoldaş manysyndaky türki söz hasaplanylýar.

Rus dilindäki **алтын** sözünüň-de **al** hem **tin**, ýagny **al** (gyzyl) metal manylaryndaky iki sözüň birleşmeginden dörändigi aýdylýar...

Metal pul birligi manysyndaky **tenge** sözümüz rus dilinde **dengi** görnüşinde özleşdirilipdir.

Pul – iň kiçi pul birligini aňladypdyr:

Pulsuz bazara barandan, köpensiz göre giren ýagşy.

Bir pulluk öýüm bar, mün **pulluk** höziri (Atalar sözi).

Bir **pul** düşse bir üflisiň eline,

Göwsün açyp gezer gyşyň ýeline (Magtymguly).

Rus dilindäki **плата, оплата, платный, платить ...** sözleriniň **pul** bilen kökdeş sözlerdigi jedelsiz.

Копеек sözünüň gelip çykyşyny-da käbir alymlar XIII-XIV asyrlarda Kazan hanlygynda ýüzüne tugra hökmünde köpegiň şekili zikgelenen teňne bilen baglanyşdyrýarlar. **Копеек** görnüşinde özleşdirilen **köpek** sözi rus dilinde teňne, pul manysynda ulanylmaga başlapdyr.

Türkmen we rus dillerindäki **таможня** - **tamgaşy**, **бумага** - **pamyk**, **очаг** - **ojak**, **отара** - **otarmak**, **канава** - **ganaw**, **штаны** – **iş don**, **башмак-раşmak**, **туман** - **duman**, **урюк** - **erik**, **игла** - **iňňe**, **ситец** - **çit**, **капкан** - **gapan**, **кабан** - **ýekegapan**, **юрта** - **ýurt**, **папа** - **baba**, **кеклик** - **käkilik**, **беркут** - **bürgüt**, **кулан** - **gulan**, **удод** - **hüthüt** ... ýaly sözleri-de asyldaş sözler hasaplaýarlar.

Rus dilindäki **кто, я** at çalyşmalarynyň baş düşümden beýlekilerde **меня, мне, мной, кем, кому, о ком** görnüşlerine gelip, **men** hem **kim** sözlerini ýatladyşy, 20-den soňra bölek sanlaryň onluklaryň yzyna goşulyp, **двадцать один, двадцать два** ... kimin edil türkmen dilindäki ýaly sanalyşy-da üns bererlikdir.

Türki sözler rus onomastikasynda hem belli yz galdyrypdyr. **Кантемир** (gan we demir), **Тимирязов** (demir we nyýaz), **Кутузов** (guduz), Суворов (suwara), Рахимов (rahym) türki asylly familiýalardyr. Alymlar hatda rus diliniň familiýa ýasaýjylarynyň-da aslyny **ew** hem **içeri** sözleri bilen baglanyşdyrýarlar. Mongol agalygy zamanynda salgyt ýygnaýjylaryň raýatyň kimiň öýündenligini (ew) we kimiň içerisindenligini (iç) sözleri bilen bellige alandyklaryny, soň-soňlar munuň Иванов Сергей Петрович ömüründe resmi dolanyşyga girendigini belleýärler.

Russiýanyň kartasyna ser salsak, onda **Саратов** (Sary dag), **Волга** (bulga), **Казан** (gazan), Урал (oral), Уфа (oba) ... ýaly türki asylly toponimleriň onlarçasyny görýäris. Belli türkolog A.N.Baskakow diňe Moskwa şäheriniň köçe atларыndan 300 töwereginiň türki sözlerdigini anyklapdyr.

Rus dilindäki edebiýatlarda **yaşuly, başlyk, kazan, tandyr, çurek, plow, dograma, şaşlyk, çal, kişmiş, aýwa** ... ýaly sözlerimiz türkmen halkynyň milli özboluşlygyny şöhlelendirmek üçin işjeň ulanylýarlar. Bu deliller türkmen-rus gatnaşyklarynyň uzak taryhynyň bardygyny tassyklaýar.

Türkmen-rus gatnaşyklary XIX asyryň ikinji ýarymyndan Gyzylsuw (Krasnowodsk) – Daşkent harby demir ýolunyň çekilmegi, Türkmenistanyň Russiýa tabyn edilmegi bilen has hem güýçlenip ugraýar.

Moskwa, Kazan, Peterburg uniwersitetleriniň Gündogary öwreniş fakultetleriniň alymlary türkmen edebiýatyny, halk döredijiligini, dilimizi öwrenmeklige çynlakaý girişýärler. Agabekow, Şimkewiç ... ýaly harby çinownikler rus esgerlerini türkmenleriň dăp-dessurlary, dil aýratynlyklary bilen tanyşdyrmak zerurlygyndan ugur alyp, amaly ähmiýetli okuw gollanmalaryny ýazýarlar. Ilkinji okuw gollanmalarında halkymyzyň gündelik durmuşynda giňden ulanylan nakyllaryna, atalar sözüne, durnukly aňlatmalaryna-da aýratyn üns berlipdir.

Döwlet edaralarynda işlar ýaly ýerli halkdan hünärmenleri ýetşdirmek maksady bilen ýerli-rus mekdepleriniň açylmagy, Aşgabatda türkmen dilinde gazetiň çykarylyp ugramagy rus sözleriniň türkmen diline köpçülikleýin girmegine oňaly şertler döredipdir.

XX asyryň yigriminji ýyllaryndan başlap türkmen durmuşynda ýüze çykan özgerişleri aňlatmak üçin sözleri rus dilinden almaklyk has güýçlenýär.

SSSR-iň düzüminde Türkmenistan Sowet Sosialistik respublikasynyň döredilmegi, ýurtda medeni rewolýusiýanyň yglan edilmegi, ýedi ýaşdan ýetmiş ýaş aralygyndaky ilatyň okuwyň dürli görnüşlerine (likbez, başlangyç mekdep, FZU, tehnikum, pedkurs, institut)... giňden çekilmegi birinji nobatda magaryfa, medeniýete degişli täze adalgalaryň ýüzlerçesiniň rus dilinden alynmagyna sebäp bolýar.

Dünýä rewolýusiýasy, komintern ideýalary diňe rus dilinden däl, onuň üsti bilen nemes, fransuz, iňlis dillerindenem: **respublika, rewolýusiýa, partiýa, deputat, delegat, teatr, kino, balet, hudožnik, artist, poçta, roman, gazet, žurnal, futbol, sport, traktor, tramwaý, awtobus; institut, ýanwar, fewral, mart, aprel, maý, iýun, iýul, awgust, sentýabr, oktýabr, noýabr, dekabr ...** ýaly halkara adalgalaryň hem ýüzlerçesiniň alynmagyna sebäp bolupdyr.

Alynma sözleriň adatça asylykly manylary belli bolmaýar. Meselem, it ýyldyzy görnende okuwçylaryň ünsüniň gowşaýandygyna görä, gadymy Gresiyada okuw ýatyrylyp, dynç alşa - kanikula goýberilipdir.

Kanikuly – sözi it ýyldyzyny aňladypdyr. Bu söz rus diline okuwçylaryň dynç alýan möwsümi manysynda giripdir, türkmen dilinde hem ol hut şu manyda alnyapdyr.

Gazeta sözi hem ispan dilinde hökümdaryň permany ýazyylan bir tagta kagyzyň bahasyny aňladan eken. Ol rus diline, ondan türkmen diline-de gündelik metbugatyň ady hökmünde geçipdir.

XX asyryň başynda täze ykdysady, syýasy şertlerde türkmen durmuşyndaky täzelikleri aňlatmak üçin täze-täze adalgalaryň başga dillerden barha köp alynmagy, manylarynyň düşnüksizligi olary mümkingadar millileşdirmek meýliniň ösmegine getiripdir. Bu meýil, esasan, birnäçe görnüşde ýüze çykypdyr:

1) Türkmençä terjime etmek (kalkalaşdyrmak) meýli: **рабочий – işçi, служащий - gullukçu, ученик - okuwçu, читатель - okuýu, писатель - ýazuýu, слушатель - diňleýji, учеба - okuw, писание - ýazuw, черчение - çyzuw, чистописание – arassa ýazuw, орфография - dürs ýazuw, пятерка - başlik, пятерочник - başlikçi, дневник - gündelik, завуч - okuw müdiri, контрольная работа - barlag işi, домашняя работа - öý işi, железная дорога - demir ýol.** Bu sözleriň aglabasynyň şowly çykandygyny bellemek gerek!

2) Adalga hökmünde öňden ulanylyp ýörlen pars, arap sözlerini almak meýli: **škola - mekdep, учитель - mugallym, книга - kitap, тетрадь - depder, поэт - şahyr, поэзия - şygryýet, проза - kyssa, лозунг - şygar ...**

3) Başga dilleriň sözlerini ... türkmen diliniň öz ses we bogun gurluşyna laýyklyk almak meýli: **конфета - kemput, кружка - kürüşge, фээтон - paýtun, окошка - ärişge, сотых - sotuk, счет - çot, мягкий обув - mökgi, легковая машина - lökge, телятина - teletin...**

1936-njy ýylda bolup geçen Türkmenistanyň Birinji lingwistik gurultaýynda täze düşüňjeleri aňlatmak üçin özümizde ýa beýleki türk dillerde laýyk söz ýok bolsa, olary rus dilinden almaklyk karar edilýär. Bu kararyň kabul edilmegi bilen rus dilinden söz almaklykda täze eýýam başlanýar.

Ilki latyn, soňra rus elipbiýine esaslanýan ýazuwa geçilmegi bilen başga dilleriň sözlerini rus orfografiýasyndaky ýaly ýazmaklyk kanunlaşdyrylýar. Bu ýagdaý tä geçen aryryň togsanynjy ýyllaryna – ýurt Garaşsyzlygyny alýançak dowam etdi.

Ýurdumyzda emele gelen rus-türkmen ikidilliligi (bilingwizm) täze düşüňjeleri aňlatmak üçin özümizde laýyk söz bolsa-da, bolmasa-da rus sözlerini almak meýlini has hem güýçlendirdi. Rusça-türkmençe garym-gatym sözleşmek adaty ýagdaýa öwrüldi.

1936-1990-njy ýyllar dilimiziň jemgyýetçilik hyzmatynyň-da peselen döwri boldy. Çeper edebiýat, gazet-žurnallar türkmen dilinde neşir edilse-de, döwlet dolandyryş işleri rus dilinde alnyp barylýardy. Ýörite orta we ýokary mekdeplerde okuwlary, esasan, rus dilindedi. Radio-telewideniýede rusça gepleşikler agdyklyk edýärdi. Ylmyň, tehnikaň, medeniýetiň dili hökmünde rus diliniň dünýä ýüzündäki abraýy-da ony öwrenmäge bolan ymtlylygy artdyrdy. Rus dilinde kämil gepläp, yazyp bilýän işgärler ony bilmeýänlerden ileri tutulýardy. Şol sebäpli türkmen diliniň jemgyýetçilik hyzmaty barha daralýardy.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň tagallasy bilen diňe ýurdumyz däl, eýsem ene dilimizem öz garaşsyzlygyna eýe boldy, döwlet dili hukugyny gazandy. Onuň jemgyýetçilik hyzmaty-da üzül-kesil giňeldi.

Serdarymyzyň dil taglymaty ene dilimizi gerekmejek alynma sözlerden arassalamagyň dogry ýoluny görkezdi. Durmuşda ýüze çykýan täze düşüňjeleri aňlatmakda, ylmy adalgalarymyzy millileşdirmekte esasy üns ene dilimiziň öz içki mümkinçiliklerine gönükdirildi. Rus dili sözlük düzümimizi täze sözler bilen baýlaşdyrýan esasy çeşme bolmak hyzmatyny ýitirdi.

Mukaddes Ruhnama we beýleki Atalyk kitaplarymyz dilimiziň leksiki özboluşlygyny, baýlygyny, sözleriniň many goýazylygyny, täsirçililigini, kämilligini, hut şu günki ýagdaýyny şöhlendirýär. Olar bize ene dilimizi söýmegiň, sarpa goýmagyň, sözlere aýawly garamagyň, arassalygyny gözüň göreji ýaly goramagyň, alynma sözler sebäpli işjeň ulanyşdan gysylýp çykarylan sözleri täzedan dolanyşyga girizmegiň, ylmy adalgalarymyzy millileşdirmegiň ajaýyp nusgasy bolup hyzmat edýär.

Başga dillerden söz almaklyk diliň sözlük düzümini täze sözler bilen baýlaşdyrýan çeşmeleriň biridigi jedelsiz. Adatça täze dörän zady, täze düşüňjani aňladyp bilýän laýyk söz öz diliňde bolmadyk ýagdaýynda ol başga dillerden alynýar. Alynma sözleriň ýene bir özboluşly aýratynlygy bar: olar sinonimler hataryny-da baýlaşdyrýarlar, köplenç, aýdylýan pikiri aýdyň göz önüne getirer ýaly derejede täsirli beýan etmek üçin ulanylýarlar, stilistik öwüşgünçligi bilenem tapawutlanýarlar.

Meselem:

Taňry—Alla, Hudaý, Hak, Halyk, Ýaradan, Eýe;
 ýalawaç-resul-nebi-enbiýa-pygamber;
 ata-baba-jed-ejdat-peder;
 ýawry-enik-bala-çaga;
 giýew-köreken-damat;
 baş-kelle-ser;
 erin-dodak-leb;
 dil-zyban;
 ýuz-pet-roý-meňiz-çähre;
 göz-göreç-garak-dide-çeşm;
 görk-husn-jemal;
 eşik-geýim-lybas;
 saryk-çalma-selle-pes;
 guşak-uçgur-kemer-çember;
 goja-hoja-pir-şyh;
 dileg-hajat-myrat-maksat-arzuw;
 geçit-köpri-pyl-syrat;
 ugur-ýol-rah;
 ot-ataş-nar;
 esrik-serhos-mes-pyan;
 öň-burun-owal-ozal;
 baky-mydam-elmydam-daýyma-müdimi;
 esen-aman-sag-salamat;
 aýralyk-hijr-pyrak-gurbet;
 agyry-kesel-dert;
 gara-jürjenek-zeňni-hindi-negr;
 ownuk-uşak-hyrda-maýda;
 çygyr-synyr-araçäk-serhet;
 doň-buz-ýah;
 öwgi-sena-hamd-taryp;
 buýruk-emr-perman;
 uruş-söweş-jeň;
 çitik-syçançy-pişik-muşek-gürbe-kedi;
 bilge-aly-m-danyşment;
 ary-täze-päk-päkize-tämiz;
 iýmit-hörek-lukma;
 eşek-har;
 ýazyk-günä-suç-hata;
 sypa-kurre-taýhar;
 çeçek-gül-läle;
 syrkaw-sökel-hassa-näsag... we başgalar

Türkmen diliniň sözlük düzüminde türki dilleriň garlyk, gypjak, bulgar toparlaryna häsiýetli sözlerden bolan sinonimler hatary-da ep-esli orun tutýar:

it-köpek-ganjyk-tula;
gurt-böri-möjek-kaşkar-garşan;
keýik-jeren-saýgak-maral;
gaplaň-peleň-ýolbars-babyr-arслан-şir;
tana-göle-höjek-öjek-buzaw;
sülgün-gyrgawul-ýabantowuk;
çybyn-siňek-peşe-megeş;
taýak-degenek-çomak;
beşik-sallançak;
uly-kette-goçak;
öküs-köp-kän-çok-telim-ençe;
ýeg-ýagşy-eý-oňat-gowy;
alys-yrak-yzak-daş
etmek-eýlemek-kylmak;
ýanmak-köýmek-örtenmek;
ylgamak-ýüwürmek-çapmak-depmek;
ulamak-goşmak-garmak-gatmak-sapmak;
duşmak-sataşmak-uçramak;
görmek-bakmak-seretmek-gözlemek-esetmek-ser salmak we başgalar.

Olaryň arasynda tirkeşdirilip ulanylmalary -da bar: **gara-jürjenek, sakar dowzah, sümme tokaý, owuz süýt, çöl-beýewan, ogry-jümri, kesp-kär, howp-hatar, ses-üýn, kök-damar, ugur-ýol, toý-dügün, guda-dünür, syrkaw-sökel, ys-kok, degre-daş, pylsyrat köpri, saňgaty daş, dazzarkel** we başgalar.

Şol bir sinonimler hataryna girýän sözler stilistik öwüşginleri, täsirliligi taýdan tapawutlanýarlar: **ölmek-ýogalmak-aýrylmak-çatlamak (çaga babatynda); dünýäden ötmek-bakyýa gitmek-gaýdyş bolmak, “ak baýdakla gitmek”, “aýy otuz iki bolmak”, wepat bolmak (etmek), kazasy dolmak, amanadyny tabşyrmak...**

Gelip çykyşy taýdan kowumdaş hem kowumdaş däl dillerden alnan sözleriň hasabyna türkmen diliniň sözlük düzümi gürrüňsiz baýlaşypdyr. Olaryň çeperçilik serişdesi hökmünde ýerlikli ulanylmagy dilimiziň çeper edebiýat stiliň ösmegine, XVIII-XIX asyr edebiýatymyzyň nusgalyk derejesine görterilmegine oňyn täsir edipdir.

Ikinji bir tarapdan, başga dillerden söz almaklyga aşa ýykgyň edilende, diliň sözlük düzümi gerekmejek sözler bilen hapalanýar, nesilleriň düşünişmeginde kynçylyk döredýär. Başga dillerden alnan sözleriň öňden ulanylyp gelýän sinonimlerini işjeň ulanyşdan gysyp çykarýan halatlary-da ýok däl. Bu ýagdaý XX asyr türkmen diliniň mysalynda has aýdyň görünýär. Mukaddes Ruhnamada dilimiziň arassalygyny goramagyň, söz baýlygyna eserdeň garamagyň ähmiýetine aýratyn üns berilýär. Saparmyrat Týmkenbaýyňmygtaýsy ýaly, “ Diliň

arassalygyny saklamak nesilleriň arasyndaky üznüksizligi üpjün edýär, milletiň ömrüni uzaldýar”.

Sözlük düzüminiziň aglaba bölegini tutýan öz sözlerimiz-de, münýýlyklaryň dowamynda başga halklar bilen eden gatnaşyklarymyzyň netijesinde özleşdiren sözlerimiz-de ene dilimiziň leksikasyndaky milli özboluşlylygymyzy hasyl edýär.

Dilimiziň sözlük düzümi halkymyzyň taryhyny, ýeten maddy, medeni derejesini, aň-düşünjesini, dünýägaraýşyny, mahlasý, milli özboluşlygyny gorkezyň täsin aýna, janly ensiklopediýa!

Türkmen dilini beýleki türk dillerden tapawutlandyryň bu leksiki aýratynlyklar ata-babalarymyzyň geçmişde dine ýaň halklar bilen ýakyn gatnaşykda bolandygyny däl, eýsem gadymy we orta asyr ýazuw ýadygärlikleriniň häzirki türk halklaryň haýsýna şoligini anyklamakda hem ygtybarly çeşmedir.

3. Sözlük düzümimizde ýüze çykan özgerişler

Halkyň durmuşynda bolup geçýän özgerişler bada-bat onuň sözlük düzümünde hem öz beýanyň tapýar. Diliň sözlük düzümi edil durmuşyň özi ýaly üznüksiz täzelenip, üsti ýetirilip durýar, şol bir wagtyň özünde onda özara berk baglanyşykly iki sany hadysa dowam edýär:

1. Täze zatlaryň, täze düşüňjeleriň atlary işjeň ulanyşa girýärler.
2. Köne zatlaryň, köne düşüňjeleriň atlary kem-kemden ulanyşdan düşüp galýarlar we olaryň manýlary unudylýar.

Täze sözleriň işjeň ulanyşa girmegi we könelişen sözleriň işjeň ulanyşdan düşüp galmagy – bular sözlük düzümimizde üznüksiz dowam edýän, özara berk baglanyşykly hadysadyr.

1. Täze sözler

Täze sözler ýasalyşlary taýdan iki hili bolýarlar: semantik neologizmler we leksiki neologizmler.

Semantik neologizmler – bular durmuşda ýüze çykan täze zatlaryň, täze düşüňjeleriň dilimizde öňden bar bolan sözler arkaly aňladylmagyndan dörän neologizmlerdir. Munda täze söz ýasalman, öňki sözler täze manyda ulanylmaga başlaýar.

Täze dörän zadyň, hadysanyň öňden bar zatlara keşp, reňk, hyzmat, düzüm we ş. m. haýsydyr bir alamatynyň meňzeşligine görä sözüň täze manysy ýüze çykýar. Mysal üçin, **dil** aslynda tagam duýmak, çýnelen iýmiti aňry iteklemek hyzmatyny ýerine ýetirýän synamyzyň ady;

Dil – sözleýiş seslerini aýtmaga işjeň gatnaşýan gep organynyň ady.

“Türkmen dili” diýlende **dil** sözi türkmenleriň özara düşüňişmeklerini üpjün edýän guraly manysyndadyr.

Üç ýaşyna ýetende saýrap duran **dil** biter
(Atalar sözi).

Watançylyk urşy ýyllarynda **dil** sözünüň ýene-de bir täze manysy ýüze çykypdyr: “Esgerler daňdanlar **dil** getirdiler”. Bu sözlemde **dil** sözi **ýesir** manasyndadyr.

Dil sözünüň pars diliniň täsirinde ýüze çykan ýürek, köňül manylary-da bar:

Lalyň **diline** enesi düşer (Atalar sözi).
Iki **dilli** biwepadan dön könlüm (“Saýatly - Hemra”).

Söz – lingwistik adalga, at bermek hyzmatyny ýerine ýetirýän esasy dil birligi. **Sözlük, sözlem, sözleýiş** adalgalary-da şundan ýasalypdyr.

“**Söz bermek**”,... “**Sözünde tapylmak**”, “**Başganyň sözi**”... söz düzümlerinde ol wada, gep, habar manylarynda gelýär.

Aýdabilmen birje **sözüm** bar saňa,
Aýdaýynmy, aýtmaýynmy, ne diýr sen?!...
(“Saýatly - Hemra”).

Söz sözi jemagat önündäki çykyş (doklad) manysynda hem ulanylýar.

Söz manysynyň giňelmegi netijesinde dörän semantik neologizmlere diňe dil bilimine degişli adalgalardanam **at, sypat, düşüm, eýe, habar...** ýaly onlarça mysal getirip bolar.

A:t köp manyly söz, has at, lakam, tahallus, nisbe, manylarynda ulanylýar:
Men bu gün matam tutup, **Mätäji** goýdum adyma.

“Kim? Näme? Nire? diýen soraglara jogap bolup, köplük, degişlilik, düşüm goşulmalary bilen üýtgeýän sözleriň hemmsine **at** diýilýär”. **At** sözünüň grammatik adalga manysy soňra ýüze çykan semantik neologizmdir.

Sypat, düşüm, eýe, habar sözleriniň grammatik adalgalar bolup ulanyşlary hem semantik neologizimlerdir.

Ýa:ý aslynda ok atmak üçin ulanylan gadymy ýaragyň ady.

“**Ýa:ý bermek**” egrelmek manasyndadyr.

Ýa:ý sözünüň häzirki grammatiki hem matimatiki adalga manysy meňzeşlik esasynda soňra ýüze çykypdyr.

Tagta – kesilip ýüzi tekizlenen agaç, gurluşyk materialy.

Onuň **synp tagtasy, hormat tagtasy** manylary soňra ýüze çykypdyr.

Ýaýlym sözi başda süri agym berer ýaly öri meýdanyny aňladypdyr. Soňra ol köpelsin niýet edilip, oglanlara dakylpdyr. Onuň ýaňy-ýakynda ýüze çykan teleýaýlym manysy semantik neologizmdir.

Hasap, synag sözleriniňem zaçot, ekzamen manylaryny semantik neologizm hasaplamak bolar.

Söz manysynyň giňelmegi netijesinde semantik neologizmleriň döreýşi alynma sözlere-de mahsus: sabyr, takat, çydam manylaryndaky **kara:r** sözüniň ýygnaklarda köpçülik tarapyndan gelnen netije (постановление) manysyny XX asyr türkmen dili üçin semantik neologizmdi.

Menzil sözüniň demir ýol wokzaly; **diýar** sözüniň Türkmenistan Watanymyz; **maslahat** sözüniň döwlet dolandyryş organy manysy semantik neologizme mysal getirmek bolar.

Sözüň her bir manysy aýry-aýry döwürleriň önümidir.

Sözlüklerde sözüň asyl hem soňraky manylary arap sifrleri bilen 1.2.3.4... ýaly tapawutlandyrylyp görkezilýär. Meselem:

Perde:

- 1) tuty, örtük
- 2) tuwak, maska
- 3) adam ady (Perde, Perdegül atary, adatça, ýüzi tuwakly doglan çagalara goýulýar)...
- 4) saz guralynda kirşiň tutylýan bogny
- 5) drama eseriniň bir bölegi

Semantik neologizmler diňe atlarda däl, eýsem işliklerde hem giň ýaýrapdyr. Meselem, **oýnamak** işliginiň dürli döwürlerde dörän birnäçe manysy bar:

- 1) oýna gatnaşmak: **Oýunçy** utulanyny bilse ýagşy (Atalar sözi).
- 2) spektaklda rol ýerine ýetirmek: Mugallymymyz Şüküriň roluny oýnady.
- 3) degişmek, oýun etmek: **Oýnasa**, ogly ýeňer, çynyrgatsa – atasy (Atalar sözi).
- 4) saza goşup el-aýagyňy hereketlendirmek: **Tans oýnady**.

Ýykylmak:

- 1) ýumrulmak (ýer ýykyldy, jaý **ýykyldy**).
- 2) göreşde basylmak: Göreşde ataňam bolsa **ýyk** (Atalar sözi).
- 3) büräp ýere ýazylmak: Söýenişen **ýykylmaz** (Atalar sözi).
- 4) başga ugra gitmek, ugryňy üýtgetmek, ýykgyn etmek.
- 5) ýüzi gaýtmak (pyçak, gylç, pil, palta ýaly gurallar babatda).
- 6) synagda ikilik baha almak.

Ýuwmak:

- 1) Suw bilen arassalamak.
- 2) günäden saplanmak.
- 3) üstünligi bellemek.

Oýnamak sözüniň spektaklda rol ýerine ýetirmek, **ýykylmak** sözüniň synagda ikillik almak, **ýuwmak** sözüniň üstünligi bellemek manylary soňraky ýüze çykan semantik neologizmlerdir.

Garaşsyzlyk ýyllarynda semantik neologizmleriň sany has hem artdy. Muny **geňeş** sözüniň mysalynda hem görýäris. Öňler bu söz toý maslahaty manysynda ulanylypdyr:

Ile geňeşseň, **geňeş**, ýöne öz bileniňden galma.

Geňeşli biçilen don gysga bolmaz (Atalar sözi).

Häzirki türkmen dilinde **geňeş** döwlet häkimiýetiniň organy manysynda hem ulanylýar.

Ulgam, sanaw, düzüm... ýaly sözleriň täze manylarda ulanylmagy şol manylarda ulanylyp gelnen **sistema, spisok, sostaw** sözlerini işjeň ulanyşdan gysyp çykarypdyr.

Serdar, häkim, perman, arçyn talyp, kärende, mülkdar, sebit, paýdar, kazy, kazyýet... ýaly köne sözleriň onlarçasý Garaşsyzlyk ýyllarynda täze manylarda işjeň ulanyşa ýaňadan gaýdyp geldiler. Bu hili sözleri hem semantik neologizmiň bir görnüşi hasaplamak bolar (Seret: S. Gүjikow. Garaşsyzlyk ýyllarynda türkmen diliniň leksikasynyň ösüşi. – Kitapda: Türkmenistanyň gumanitar ylymlary Saparmyrat Türkmenbaşynyň beýik idealaryny we işlerini wagyz edijilerdir. Aşgabat, 1999, 17 – 18 sah.).

Sözün asylyky manysy bilen onuň haýsydyr bir meňzeşlige görä soňraky ýüze çykan manysynyň arasynda semantik baglanyşyk düýbünden üzülmeýär. Bu durnuklylyk dürli nesilleriň özara düşünişmeklerini üpjün edýär we az söz bilen köp many aňlatmaga mümkinçilik berýär. Şeýlelikde, söz manysynyň giňelmeginden döreýän semantik neologizmler sözlük düzümimizi baýlaşdyrmakda esasy çeşmeleriň biri bolup hyzmat edýär.

Leksiki neologizmler.

Dilimiziň sözlük düzümi leksiki neologizmleriň hasabyna-da üznüksiz ösýär, baýlaşýar. Olaryň-da döreýşleri taýdan tapawutly birnäçe görnüşi bar:

Goşulmalar arkaly ýasalan täze sözler. Türkmen dilinde söz ýasaýjy goşulmalaryň sany onlarça bolup, olardan XX asyrdan - **çy/-çi, -lyk/-lik, -çylyk/-çilik** isimlerden; **k, w, -ym/-im, -ma/-me, -ygy/-iji** – işliklerden at ýasamaga işjeň gatnaşan iň önümlü goşulmalardyr. Meselem: **işçi, gullukçy, okuwçy, tomaşaçy, başlyk, başlik, başlikçi, täzelik, täzelikçi, maldarçylyk, pagtaçylyk, ýygnak, barlag, okuw, ýazuw, çyzuw, saýlaw, sanaw, bilim, sözlem, düzüm, açyş, dolandyryş, ýazyjy, alyjy, satyjy, duralga, düşelge, adalga...** we başgalar.

Işlik ýasaýjylardan XX asyrdan ylaýta-da **-la/-le, -lan/-len, -laş/-leş, -landyr/-lendir** goşulmalarynyň önümliligi artdy. Meselem, **tankytlamak, analizlemek, baýlaşmak, gurplanmak, medeniýetleşmek, suwlulandyrmak, iýmitlendirmek...**

Mysallardan görnüşi ýaly, bu goşulmalar asyl, ýasama, hat-da alynma sözlerdenem täze söz ýasamaga işeňňir gatnaşypdyr. (Seret: Azymow P. Türkmen

dili (söz ýasaýjy goşulmalar). Aşgabat, 1950: Şonuňky. Türkmen diliniň meseleleri. Aşgabat, 1969).

Garaşsyzlyk, bitaraplyk, ruhobelent, didarlaşmak, hususlaşdyrmak, kärendeçi, telekeçilik, galkynyş, meýilnamalaşdyrmak... ýaly sözlerem morfologik söz ýasalaşyň öňden gelýän ülnülerine laýyklykda soňky 5 – 10 ýyllykda ýasalan täze sözlerdir.

Söz ýasalyşyň sintaktik ýoly bilen ýasalan täze sözler. Söz ýasalyşyň bu täriniň önümliligi barha artýar. Häzirki türkmen dilinde goşma söz, gysgaldylan goşma söz, söz düzümi görnüşli neologizmleriň sany barha köpeliýär. **Özbaşdak, üçdillilik, serkerdebaşy, maksatnama, meýilnama, şaýol, şadessan, Ýaşulular maslahaty, Türkmen howa ýollary, GDA, TBM...** we başgalar. Garaşsyzlyk ýyllarynda dörän bu täze sözlerimiz bada-bat işjeň leksikanyň hataryna geçip gitdiler.

Özleşdirilen täze sözler.

Alynma sözlerden bolan leksiki neologizmler hem sözlük düzümimizi baýlaşdyrýan çeşmeleriň biridir. Eger türkmen-pars, türkmen-arap köpdilliligi höküm süren orta asyrlarda täze sözler pars hem arap dillerinden alnan bolsa, XX asyrda täze syýasy, ykdysady, medeni şertlerde täze düşüňjeleri aňlatmak üçin sözler esasan rus hem beýleki Ýewropa dillerinden alnypdyr. Ylmy, tehniki, syýasy, çeper edebiýatlaryň döwlet dili hasaplanan rusçadan terjime edilmegi, ýurdumyzda emele gelen rus-türkmen ikidilliligi dilimize halkara häsiýetli sözleriň köpçülikleýin aralaşmagyna sebäp bolupdyr. Olaryň aglaba böleginiň türkmen diliniň fonetik özboluşlylygyna, mysal üçin, çekimlileiň inçe-ýogynlyk hem dodak sazlaşygyna, bogun gurluşyna laýyk gelmezligi olary **фабрика-fabrik, машина-maşyn, резина-rezin, газета-gazet, ведро-bedre, чайник-çäýnek, сотых-sotuk, класс-klas, металл-metal, рус-ors, легковая машина-lökge, мягкая обувь-mökgi ...** ýaly „türkmençeleşdirip“ almak hem-de terjime etmek meýilleriniň ösmegine getiripdir.

Fonetik taýdan üýtgedilip özleşdirilen sözleriňem, rus dilindäki morfema gurluşy saklanyp terjime edilen **okuw, okuwçy, okyjy, gündelik, ýazyjy, alyjy, satyjy, işçi, gullukçy, ýaryş, ýygnak, saýlaw, okuw kitaby, ses bermek, ilkinji gurama...** ýaly kalkalaşdyrylan sözleriňem ýüzlerçesi işjeň leksikanyň hataryna girip gitdiler. Muňa garamazdan, Türkmenistanyň Birinji hem Ikinji lingwistik gurultaýlarynda türkmen diliniň sözlük düzüminde ekwiwalenti bolmadyk jemgyýetçilik-syýasy, ylmy-tehniki düşüňjeleri aňlatmak üçin sowet hem halkara häsiýetli sözleri asyl bolşunda üýtgetmän almak kararyna gelnipdir. Sözlük düzümimizi öz içki serişdelerimiziň hasabyna däl-de, başga dillerden, birinji nobatda rus dilinden söz almak arkaly baýlaşdyrmaga ýykgyn edilmegi bolsa öňden ulanylyp gelnen köp sözlerimiziň alynma sininimleri tarapyndan gysylyp çykarylmagyna we netijede dilimiziň garyplaşmagyna hem hapalanmagyna getiripdir.

Saparmyrat Türkmenbaşynyň dil taglymatynda halkymyzyň söz baýlygyna eserden garmak, dilimiziň sözlük düzümini mümkingadar öz içki mümkinçiliklerimiz arkaly baýlaşdyrmak teklipe edilýär. Bu babatda Mukaddes Ruhnamada şeýle diýilýär: “Biz mundan beýläk-de dilimiziň arassalygyny saklamalydyrys. Elbetde, halkara adalgalary bolar. Ýöne türkmençe berip bolýan düşüňjeleri olaryň dilimize ýat, gelişmeýän galyby bilen almaly däliris ” (Ruhnama, 175 s.).

2. Köne sözler.

Sözleriň işjeň ulanylyşdan düşüp galmagy, manylarynyň unudulmagy-da halkymyzyň durmuşynda ýüze çykan özgerişler bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

Gadymy oguzlaryň aw guşlaryny özlere oňon edip alandyklaryny bilýäris. Meselem, **şahyn, bürgüt, şunkar, towşançyl, awçy guş, çakyr** – Oguz hanyň agtyklarynyň oňonlary (Seret: Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. Aşgabat 2001, 80-83 s.). Aw guşlarynyň atlaryna türkmen taryhynyň Gorkut ata, Görogly beg, Magtymguly ruhy eýýamlarynyň eserlerinde hem ýygý-ýygýdan duş gelinýär.

Aw awlaýalym, guş guşlaýalym, sugun keýik ýykalym, ýiýelim, içelim, hoş geçelim...

Ga:zan **şahyny** saldy, alymady. Bir bölek ga:za şa:hyn girişi kibi käfire at saldy. A:k **şunkar** guşa erkeginde bir koküm bar. (Mysallar şu kitapdan alyndy: Kitaby Dädem Gorkut. Aşgabat, 1992, 31, 172, 478, 558 sah.)

Oturşyň **torguşa** meňzär...

Uçurdym **şunkar** guşumy...

Tarlan salsaň **tugun** bile depişer

(Mollanepes).

Sonam el bermedi, saldym **bazymy**,

Laçyn kowdy, garga aldy gazymy.

(Magtymguly).

Häzirki ylmy-tehniki öňegidişlik eýýamynyň okyjylary bu aw guşlaryny tanamaýarlar. Oguz han eýýamyna degişli awçylyk bilen baglanyşykly **guş salmak, aw awlamak, awuny almak** ýaly durnukly söz düzümleriniň manylaryna-da düşünmeýärler.

Öri gözleginde dünýäniň dört künjine düşen ejdatlarymyzyň gün – güzeranynda maldarçylyk uly orun tutupdyr. Sözlük düzümimizde goýundyr düýe mallary bilen baglanyşykly sözleriň köpdügi, çagalarymyza şindizem söýgi bilen **gyzym, köşegim** diýip ýüzlenişimiz hem muny tassyklaýar.

Ilatyň aglaba böleginiň oturymlylyga geçmegi, ekerançylyk bilen meşgullanyp başlamagy sebäpli maldarçylyk leksikasyna degişli sözleriň bir

bölegi, aýratynam, mallaryň ýaş hem jyns aýratynlygyny bildiren sözler işjeň ulanyşdan düşüp galypdyr, manylary-da unudylypdyr.

Gorkut atanyň kitabyndan alnan käbir mysallara seredip geçeliň:

Atdan **aýgyr**, düweden **bugra**, goýundan **goç** öldürgil...

Aýgyr atym bogazlaýyp aşymy bergil (383s.)

Gaýtabanyň maýasyny ýükli goýduň, **ner** oldy. Gara aýylly goýnuňy ýükli goýduň, **goç** oldy (502s.).

Mere, goýun başlary **erkeç**, bir-bir gel, geç (526s.).

Bir ýa:zy:n, bir güýzi:n **buga** bile **bugraýy** sawaşdyrarlardy (20s.).

Buga – **buga** diýdikleri gara inek buzagusy degilmidir (455s.).

Gördi kim ogry **köpek**, ýene ta:na öwüni bir – birine gatmyşlar (16s.).

Gaýtabanlar garrysa, torum bermez, gara **goçlar** garrysa gulun bermez (385s.).

Ant içmişem gysyr **gysraga** bindigim ýok (319s.).

Mysallardaky **aýgyr** sözi atyň erkegini, **gysrak** – urkaçy jynsyny aňladypdyr.

Buga, **ner** (iner), **heşdek**, **göhert**, **erkek**, **keşer**, **aýry**, **lök**, **çetir** sözleri düýäniň erkegini, **inen**, **arwana**, **maýa** urkaçy jynsynyň adydyr. Erkeklik mazi biçilenine **atan**, **agta** diýlipdir:

Bir dahy **bugra** diledi, kim **maýa** görmemiş olan (Gorkut ata, 225 s.).

Atan ýüki aş bolsa, aja az görüner.

Buga – sygryň erkegi, **inek** urkaçy jynsy, **buzagy**, **ta:na** sözleri çagasy manysyndadyr.

Goç sözi goýnuň, **erkeç** geçiniň erkek jynsyny aňladypdyr. Erkeklik jynsy biçilenine bolsa **bagta** diýlipdir. Göwreli, bogaz manysyndaky **ýükli**, öldürmek, soýmak manysyndaky **bogazlamak** sözleri-de işjeň ulanyşdan çykypdyr.

Türkmen diliniň sözlük düzümi ylaýta-da dowarlaryň ýaş, jyns, reňk, hil-häsiýet aýratynlyklaryny bildiren sözlere baý.

Goýun – et, süýt, ýün berýän, guzlaýan, mäleýän, gäwüş gaýtarýan dowaryň bir görnüşiniň umumy ady. Onuň alty aýa çenli çagasy **guzy**, bir ýaşyny doldurany **tokly**, iki ýaşyň içindäkisi **işsek**, iki ýaşdan soň **öweç**, dört ýaşyndakysy **maň**, soňra **maňramaz**, baş-altý ýaşan garry goýun bolsa **mälemez** atlandyrylypdyr.

“Kerri goýun iki ürker” atalar sözündäki **kerri** – gulagy çala eşidýän, **maşal** sözi alny sakar goýun, **baggoýun**, **bordeki** sözleri hurşlyk üçin niýetlenip elde bakylan goýun manysyndadyr.

Geçi – dowaryň et, süýt, çöpür berýän, çekreyän görnüşiniň umumy ady. Onuň çagasyna alty aýa çenli **owlak**, alty aýdan bir ýaşa çenli **çebiş** diýilýär, birki ýaşanyňa **dog**, şahsyzy **kelek**, gyzgylt-goňur reňklisi **gär** geçi atlandyrylypdyr.

Dowaryň ýatagy manysyndaky **agyl**, owlak-guzuýyklaryň agyly manysyndaky **körpeç**, goýun-geçi saglanda kökermek üçin ulanylan ýüp manysyndaky **köken** sözleri-de işjeň ulanyşdan galypdyrlar. Bu söz rus diline **kukan** görnüşinde geçipdir. **Kök**, **kökermek** sözleri taryhy taýdan asyldaş sözlerdir.

“Düýeli baý – dünýeli baý”, “Düýe maly – dünýe maly” diýilmegi-de ýöne ýerden däl. Onuň diňe eti, süýdi iýmit bolman, ýüňi geýim-gejim. Düýe maly çöllük ýurtlarda minit-ulag (ulag) hyzmatyny-da ýerine ýetiripdir. Muňa “Ýyrak ýer sawyn argys keltürür” (Mahmyt Kaşgarly), “**Sarbaryny** göteren **harbaryny-da** göterer”, “**Sarwan** düýesini tanyr” ... ýaly atalar sözleri-de güwä geçýär.

Sarwan – düýe çopany, **sarbar** – düýe ýüki. Bu sözleriň **sar** bölegi düýäni aňladan bolmaly. Kābir alymlar “Awesta” kitabyny ýazan Zarduştryň adyny-da düýe bilen baglanyşdyrýarlar.

Düýäniň hem ýaş we jyns aýratynlyklaryny bildiren sözleriň aglabasy ulanyşdan galyp, manylary unudylypdyr:

Büsrek, **arwana** - bir örküçli, **erek** – iki örküçli, **kärderi** – iner bilen arwanadan bolan, **maýa** – bugra bilen arwanadan bolan, **göhert** – kärderiden bolan, **heşdek**, **iner** – bugradan bolan görnüşlerini aňladan eken.

Inen inrese, **botu** bozlar (Mahmyt Kaşgarly, 1, 142).

Iki **bugra** ypaşur, orta kökögül ýenjülür (Mahmyt Kaşgarly, 1, 105).

Hatarda **ner** bolsa yük ýerde galmaz,

Ak **ner** çökmese, boz maýa gaýmaz ...

Arwananyň ýüki galmaz, ugraşanda ner biläni...

Kyrk ýyl **maýa** gezinçäň, ýekeje ýyl **ner** gezgin (Mollanepes).

Bugra, **inen**, **ner**, **maýa** sözleriniň aňladan manylary indi köplere düşnüksiz.

Düýe babatda ulanylan **çökmek**, **esremek**, **kükremek**, **sürmek**, **gaýmak**, **botlamak**...ýaly işliklerem işjeň ulanyşdan çykyp, unudylyp barýarlar.

Bota, **köşek**, **torum**, **taýlak**, **ogşuk** düýe çagasynyň ýaş aýratynlyklaryny bildiren sözlerdir:

Bolsa ger özüňden kiçig,

Saýgyl **botañ** (Azady).

Düýe aýdar: „**Botlar** men,

Botlan ýerim ýatlar men” (Magtymguly).

Düýe maly bilen baglanyşykly **howut**, **hatap**, **halyk**, **çemmer**, **ýapagaç**, **çomy**, **çetnik**, **burunlyk**, **büýli**, **çomakaý**, **owsar**, **toýry** ... ýaly esbap atlary-da könelişipdirler.

Düýä münip **hataba** bukma,

Düýe çokerip, **çemmer** işme... Bu ata sözlerindäki **hatap**, **çemmer** sözleriniň manylary köp okyjylara düşnüksiz.

Çemmer – howudyň mākām durmagy üçin düýäniň garnynyň aşagyndan alnan ýüp.

Hatap – howudyň öň tarapynyň üstünden berkidilen, toýnuk şekilli dört bölek ağaç.

Kejebe – gelin mündürmek üçin düýäniň üstünde gurlan otag.

Toýry – düýe sürmek üçin ulanylan, hamdan örülen ýogyn gamçy.

Owsar – düýe idilýän ýüp...

Düýe malyna **tur-tur, çök-çök, gaýt-gaýt, kös-kös, tes-tes ...** ýaly türkmençe buýruk berlişi-de üns çekerlikdir.

„Ekseň ekin, baksaň goýun, okasa oylan, dokasa hatyn, mädiýan, gäwiýan, mäkiýan“... sanawaçdaky ýedi hazynanyň dördünjisi **mädiýan**, ýagny ýylky, gylýal. **Baýtal, hanyzat, gysrak** gylýalyň urkaçy jynsyny, **aýgyr, esrek** – erkegini, **agta** onuň biçilenini aňladypdyr. Atyň alty aýlyga çenli çagasyna **gulun, taý, taýçanak**, alty aýdan bir ýaşyna çenli erkek guluna **ýapagy**, urkaçysyna **gysrak**, iki – üç ýaş aralygyndakysyna **gunan, gunança**, üç ýaşanyňa **dönen** diýlen eken: Garryýypdyr **gulun** bermez... Biň aýgyr dileýipdir kim **gysraga** aşmamys ola (Gorkut ata, 98, 224s.).

Atçylyk bilen baglanyşykly **ükür, ýylky, ýylkyban, üzeňni, aýyl, uýan, jylaw, çeki, jul, göwüs bent, basryk, gaşaw, teble, köstek, ýüwrük, çaman, ýorga, öňürdük...** ýaly gadymy adalgalaryňam aňladan manylary häzirki okyjylaryň köpüsine düşnüksiz.

Ükür – baýtal sürüsi (Deňeşdiriň: ükürjik, ogurjyk?)

Ýylky – ýont, baş öwredilmedik gylýal:

Kişi alasy içtin, **ýylky** alasy taşdyn (MK, 1, 117) Kişi sözleşü, **ýylky** – ýyslaşy (MK, 3, 114).

Ýylkyban – gylýal çopany, atbakar.

Argun – ýabany hem eldeki atdan bolan taý.

Teble – at baglamak üçin ujy halkalyja demir gazyk.

Köstek (kössek) – bag, duşak.

Jylaw – atyň uýany.

Hamyt – araba goşmak üçin alaşanyň boýnuna geýdirilýän esbap (TDS, 297 s).

Küçen – alaşanyň gerşini ýaralamazlyk üçin hamydyň iç tarapyna düýrlenip goýulýan keçe (TDS, 406s).

“**Hopba bolmak,**” “**hopba etmek**” söz düzümlerindäki saklanan **hopba** sözünüň at manysy bizde unudylypdyr, emma fin dilinde häzirem saklanylýar. Bu söz Ewropa dillerine **ippo** (Deňeşdir: ippodrom - aýlaw) görnüşinde geçipdir.

Alymlar rus dilindäki **лошадь** sözünüňem gelip çykyşyny **alaşa at** sözleri bilen baglanyşdyrýarlar.

Irki döwürlerde atyň eti-de, süýdi-de iýmit hökmünde ulanylan ekeni: “Il oňlasa, atyňy soý”, “At eti – it eti, baýtal eti – bal eti ”... Yeriňden öri turgul. **Atdan aýgyr** düweden **bugra**, goýundan **goç** öldürgil. İç oguzyň, taş oguzyň beglerini üstüne ýygnak etgil. Depe kibi **et** ýyg, köl kibi **gymyz** sagdyr. (Gorkut ata)

Ulaglyk hyzmatynyň peselmegi sebäpli, eşegiňem jyns, ýaş aýratynlyklaryny bildiren sözleriň birnäçesi köneliştir:

Bir **mada** eşek sen, gelip sen deme,

Gasygy gam bilen doly, dünýe heý (Magtymguly).

Urkaçy mal babatda, adaty, **ene** sözi ulanylýar (meselem, ene goýun). Beýik söz ussady eşek hakda **ene** sözünü ulanmagy ýerliksiz hasaplapdyr, **mada** sözünü ulanypdyr. **Mada**, **maçy** sözleri eşegiň urkaçy jynsyny, **haňňy** erkegini aňladypdyr. Ene manysyndaky **mada** sözi **dama**, **madam**, **mat**, **mäçehe**... ýaly dürli fonetik görnüşlerde beýleki Ýewropa dillerinde hem duş gelýär.

Kürre, **taýhar**, **sypa**, **palaň**, **gaňňa**, **nogta**, **harbar** sözleri-de eşek bilen baglanyşykly arhaizmlerdir.

Türkmen halkynyň düzümindäki käbir etnonimler hem (**akgoýunly** (ärsary), **garagoýunly** (ärsary, ýomut, sakar), **goýunçy** (ärsary, saryk), **merri** (ärsary), **tekeli** (göklen), **geçi**, **geçili** (ärsary, ata, olam, ýomut), **geçemen** (ýemreli), **çebiş** (ärsary, ata), **ýymga**, **umga** (eýmir), **düýe**, **düýeler**, **düýeji** (ärsary, ata, ýemreli, teke), **taýlak** (baýat, salyr), **torum**, **çetir** (ata), **köşek** (ärsary, esgi), **erek**, **erekli** (salyr, gökleň), **çoça** (ärsary), **öküz** (ärsary, ata, ýomut), **sygyr** (nohur), **inek** (çowdur), **göle** (ärsary), **höjek** (teke, hydyrili), **tana** (ärsary, ata, ýomut, teke), **gäw** (teke), **ýaby** (teke, gökleň), **ýapagy** (saryk), **taýlar** (ärsary, eski), **eşek**, **eşekli** (ata, nohur, ärsary, salyr, teke, olam), **eşekbaş** (ýomut), **eşekçi** (salyr), **har** (göklen, teke), **kürre** (ärsary, ýomut, sakar, teke) we ş.m). ata-babalarymyzyň aglaba böleginiň maldarçylyk bilen meşgul bolandyklaryndan habar berýär.

Bu sözleriň käbirleriniň ýyl atlary hökmünde ulanyşlary-da muňa doly güwä geçýär: Ýyl başy **syçan**, **sygyr**, **bars**, **towşan**, **lu**, **ýylan**, **ýylky**, **köý**, **bijin**, **takyk**, **it**, **doňuz** – boldy tamam. Bu haýwanlar mongol dillerinde hem **siçgan il**, **ud il**, **bars il**, **tuşgan il**, **luy il**, **ilan il**, **ýunt il**, **koý il**, **piçin il**, **tahagu il**, **it il**, **tongus il** – ýaly atlandyrylýar (Alymlar **Pekin** şäheriniň adynyň-da gelip çykysyny **bijin** sözi bilen baglanyşdyrýarlar (Seret: Atanyýazow S. Türkmen diliniň söz köki (etimologik) sözlügi. Aşgabat, 2004).

Käbir haýwan atlarynyň aý atlary bolup gelişleri-de üns bererlikdir:

Şemsi aýlaryň atlary	Manysy	Kamary aýlaryň atlary	Köne türkmen dilinde atlandyrylyşy	Ýewropa aý atlary	Türkmen aý atlary

Hamal	Guzy	Mäherrem	Aşyr	Mart	Nowruz
Sowur	Öküzçe	Sapar	Sapar	Aprel	Gurbansoltan
Jöwza	Ekizekler	Rabigilowwal	Dörttirkeşik	Maý	Magtymguly
Seretan	Leňneç	Rebigilsany	-# - # - # - #	Iýun	Oguz
Eset	Ýolbars	Jumadilowwal	- # - # - # -	Iýul	Gorkut
Sümbüle	Başak	Jumadilahyr	- # - # - # - #	Awgust	Alp Arslan
Mizan	Terezi	Rajap	Rejep	Sentýabr	Ruhnama
Akrap	Içýan	Şaban	Meret	Okýabr	Garaşsyzlyk
Kowus	Keman	Remezan	Oraza	Noýabr	Sanjar
Jedi	Owlak	Şewwal	Baýram	Dekabr	Bitaraplyk
Deluw	Gowa	Zülkagda	Boş aý	Ýanwar	Türkmenbaşy
Hut	Balyk	Zülhiçje	Gurban	Fewral	Baýdak

Şemsi (arapça – Gün) aý atlarynyň aňladan manylary unudylypdyr. Olardan käbiri, meselem, **eset, akrap...** diňe “Eset – ekmegi bes et,” “Akrapda urmasam, ahyretde hem urmaryn” ýaly daýhançylyk bilen baglanyşykly ata sözleriniň düzüminde saklanylyp galypdyr.

Kamary (arapça Aý) aý atlaryndan **Aşyr, Sapar, Rejep, Meret, Oraz, Baýram, Gurban** – häzirki türkmen dilinde, esasan, adam atlary hökmünde ulanylýar. Olar şol aýlarda dünýä inen oğlanlara-da, gyzlara-da dakylýar. Gyz atlary köplenç **bike, gül, ogul** sözleriniň goşulmagy arkaly tapawutlandyrylýar.

“Gorkut ata”, “Görogly” eposlarymyzda duşýan söweş geýimleriniň we ýarag atlarynyň-da käbirleriniň manylary unudylypdyr.

Gorkut atanyň kitabyndan käbir mysallara seredip geçeliň:

Mere, bazergänler, bu aýgyry we dahy bu **ýaýy** we bu **gürzini** maňa beriň (158s).

Gylyç we **süňi** we **çomak** we gaýry jeň a:letin geýdirip to:natdylar (526s).

Çalybilen ýigide **okla** gylyçdan bir **çomak** ýeg (14s).

Başyňdaky **tugulgaňy** ne ögersen, mere käfir, börügimçe gelmez maňa (33s).

Üç yüz saý **jydaly** ýigit bunuň ýanyna jem oldy (565s).

Mysallardaky **ýa:ý, gürzi, gylyç, süňi, çomak, ok, tugulga, gönder, degenek, jyda** – söweş gurallarynyň atlarydyr. **Jyda, süňi, gönder** – naýzanyň, **sapan, manjynak** – daş atan ýaraglaryň atlary. **Demren, süňülik** – naýzanyň ujuna geýdirilen demir manysyndadyr. **Çomak, degenek, gürzi, tokmak, serdesse** – taýak görnüşli ýaraglaryň atlary bolan.

Tuwulga – demir telpek, **garujyk, dyzjyk** sözleri bilege we dyza baglanýan, **mahmuz** aty debsilemek üçin ädigiň ökjesine berkidilen söweş geýimleriniň atlary.

Tokuş, gyrys sözleri söweş manysynda ulanylypdyr:

Gyrys günü öňden depen alpymyz Salyr ogly Gazan (38s).

Wasla – wasyl bolabilmen jan edip, eý Gaýyby,

Niçe kim hijran **çerigi** birle eýlärmek **tokuş...**

Mysaldaky **çerik** sözi hakynatutma goşun manysynda.

Gülle, ok-ýaý, tir, keman, sapan, manjynak, şemhal, top sözleri-de könelişen sözlerdir:

Ýene niçe topy-**şemhallaryny**...

Ajal otdur, ten **mylytkdyr**, jan – **gülle!** (**Magtymguly**).

Jüpbe, jöwşen, zire, sowut, kirewke, çaraýna – tyg, ok geçirmeýän demir geýim manysynda ulanylypdyr:

Jüpbe, jöwsen, zülpükär, tiri – **keman** istär köňül (**Magtymguly**).

Jüpbe, jöwşen, zire – **sowut**...

Tüwulga, çaraýna, boz **sowut** bile (**Kemine**).

Kirewke egninde, **tuwulga** – serde... (**Seýdi**).

Gümbür – gümbür **nagaralar** dögülüdi, **tebiller** çalyndy (**Gorkut ata**, 365s). **Nagara, tebil** jeň depregini aňladypdyr. “**Nagara urmak**”, “**tebil kakmak**” söz düzümleri-de könelişen adalgalarydyr.

Agyr **bukagu** topujagyn döger – diýgil (**Gorkut ata**, 381s).

Jynly diýip saldylyr paýyna **kişen**...

Bukagy (**bukaw**), **kişen** sözleri ýesire urlan künde, zynjyr manysynda ulanylypdyr.

Tug, sanjak sözleri söweş baýdagy manysyndadyr:

Gazan begiň gardaşı kăfiriň **tugyla, sanjagyny** gylyçlady, ýere saldy (**Gorkut ata**, 21s).

Söweş hereketlerini aňladan **guýulmak, çapmak, ýagmalamak, dürtmek, çalmak, depmek, gylyçdan geçirmek, gan gusturmak**... ýaly işliklerem indi işjeň ulanyşdan düşüp galypdyrlar:

Çalyşanda gara polat u:z gylyjyň kütelmesin. **Dürtüşerken** a:la gönderiň ufanmasyn (**Gorkut ata**, 30s).

Bazergänler ýatyr eken gafylla baş ýüz kăfir **guýuldylar, çapdylar, ýagmaladylar** (**Gorkut ata**, 148s).

Kăfire **at saldylar, gylyç çaldylar** o:niki müň kăfir **gylyçdan geçdi** (**Gorkut ata**, 129s).

Gara polat u:z gylyjyň **çalmaýynça** gyrym dönmez (**Gorkut ata**, 14s).

Çalasyn ýigitlerle Garagüne ogly dăli Budak soldan **depdi** (**Gorkut ata**, 119s).

A:k sakally A:ru:z gojaýa **ga:n gusdurdy** (**Gorkut ata**, 518s).

Orta asyrlarda ýörgünli bolan kesp-kăr atlarynyň-da binäçesi işjeň ulanyşdan düşüp galypdyr, olaryň aňladan manylary-da unudylypdyr.

Atym – mergen (Ýazmaz **atym** bolmaz, ýaňylmaz bilge (**MK**,3,67).

Alpylarbaşy – goşun başlygy, serkerde: **Alpylarbaşy** Gazan oglanjygy ile serhoş olup otyrdy (**Gorkut ata**, 587s).

Aşçybaşy – baş aşpez

Bakgal – azyk – owkat satyjy

Bazergän – satyjy, bazarçy: Mere, **bä:zergänler**, baryň yklym a:raň (Gorkut ata, 264s.).

Bilge – alym.

Bekewül – häkümdaryň iýmitine serediji.

Borugçy – hek taýýarlaýjy.

Börükçi – börük, telpek ussasy.

Çapar – habarçy, atly: Aryz goja **çapar** ýetdi (Gorkut ata, 108s.).

Çasus – içaly, jansyz.

Çawuş – gapyjy, sakçy: Ezraýyl ne **çawuş** gördi, ne gapyçy (Gorkut ata, 395s.).

Çeringär – deri ussasy.

Çekir – köşk hyzmatkäri.

Emira:hyr – seýishana ýolbaşçysy: Garajyk çopany **emirahyr** eýledi (Gorkut ata, 127s.).

Gannat – gant satyjy, konditer.

Galandar – derwüş.

Gassa:l – öli ýuwujy.

Geregeçi – gara öý ussasy.

Günlükçi – hakyna tutma daýhan.

Gowaçy – gowa taýýrlaýan ussa.

Gäwba:n – padyman, sygyr çopan: **Gäwban** ogly doňuz ile it oýnar
Beg ba:lasý sadranç oýnar, nart bile (Magtymguly).

Idişçibaşy – hökümdaryň iýip-içgisine serediji.

Ynak – hökümdaryň geňeşçisi.

Hajyp – diwan ýolbaşçysy.

Hannat – bugdaý satyjy.

Ýylkyçy – atbakar: Oguz hanyň **ýylkyçysy** gelip habar geltirdi (Gorkut ata, 508s.).

Ýonaçy – ýona ussasy.

Keçeçi – keçe ussasy.

Kilwa:n – degirmençi.

Kiştiwa:n – gämiçi.

Kylaguz – ýol belet.

Külal – küýzegär: **Külal** ommukdan suw içer. (Atalar sözi).

Misgär – mis ussasy.

Münetjim – astrolog, asman jisimlerini öwreniji.

Mirşikär – awa – şikara ýolbaşçylyk ediji.

Mürüt – mürşidiň şägirdi, sopy: Pir azman, **mürüt** azmaz. (Atalar sözi).

Nakga:ş – suratçy, hudožnik.

Nilgär – reňkçi.

Neçjär – agaç ussasy: Öz döwründe Nuh pygamber

Netjar işin tutup geçdi (Magtymguly).

Ozan – aýdyjy, rowaýatçy: Ile döwlet geler bolsa, bagşy bilen **ozan** geler (Atalar sözi).

Sarwan – düýe çopany: Öwüňiz ardynda **sarwanlar** saňa bakar (Gorkut ata, 320s.).

Terzi – biçimçi, tikiçi.

Terenji – daýhan.

Şahynçy başy – hökümdaryň aw guşlaryna serediji: Bir gije ýýip oturarken **şa:hynçybaşysyna** aýtdy (Gorkut ata, 587s.).

Atalar sözi-nakyllarda, ýazuw ýadygärliklerinde saklanan gadymy goş-golam, geým-gejim atlary:

Altmyş erkek derisinden **kürk** eýlese, topuklaryny örtmeýen, altý ögeç derisinden **kulah** etseň, gulaklaryny örtmeýen... Gazan begiň ta:ýysy at agyzly A:ru:z goja çapar ýetdi (Gorkut ata, 108s.).

Çigni guşly **jüpbe to:n** bergil bu oglana, geýer bolsun (Gorkut ata, 21s.).

Gazan bege geldiler, **saryklaryn** ýere urdular (Gorkut ata, 535s.).

Oglana gara **kepenek** geýdirmişlerdi (Gorkut ata, 378s.).

Hülle bolar bir garyba don berseň...

Nowaýy **jindeli**, egni **hyrkapuş** (Magtymguly).

Kürk, kulah, kepenek, hülle, jinde, hyrka, jüpbe, saryk sözleri geým-gejim atlarydyr.

Selle, çalma, saryk sözleriniň arhaizmleşmegine şol manydaky **peş** sözünüň işjeňleşmegi sebäp bolan bolsa gerek.

Peş geýeniň bary öwlüyä bolsa,

Köpelmezdi ilin günäsi beýle (Kemine)

“Pişigin ymam bolşy” halk ertekisinde-de şeýle setirler bar:

Pişşim, pişşim pişledi.

Pişşim **peşin** taşlady.

Öň bir-birden alýady

Indi köpläp başlady...

Çaryk, çokaý, çepek sözleri – de işjeň ulanyşdan düşüp galan leksiki arhaizimlerdir.

Ýele ýargak, aýza kiz (Atalar sözi).

Ýargak - ýary, deri, gön; Deňeşdiriň: ýaryganat, **ki:z** - keçe.

Ýargak hem **ki:z** gara öý üçin hem eşik bolup hyzmat edipdir.

Tuz, **ebmek** ýedürgil kişige, kula

Ýüzüni ýaryk tut, süçig söz bile (Kutadgu bilik)

Anasy **tewlük** ýuwka ýapar,

Ogul **tatyk** koşa kapar (MK,3,41s.).

Arpa, **gylçyk** aş eken, altyn, kümüş daş eken...

Her kim öz **kömejine** kül tartar.

Öýünde **öwmaç** owup bilmez, özgä **erişde** keser (Atalar sözi).

Gylçyk sözi bugdaý; **ebmek, tewlük** – çörek manysyndaky köne sözlerdir.
Kömeç, owmaç nahar atlary.

Mün – çorba.

Üz ýag (AX,25,55s) (Deňşdiriň: ýagly-ýüzli),

Awra – bişen et.

Süwlünç – gowrulan et (AX,25, 53s).

Çirkeme, çyrlama – etli somsa.

Bulgamaç – bugdaý aşy (AX,42,35,j.T,13s).

Kagut/kawut – gowrulan däne (MK,3,188s.).

Agyzdan galan nahar, sarkyt manysyndaky **zelle**, ýol azygy manysyndaky **tuşa** (Deňşdiriň: rusça tuşonka) sözleri-de ulanyşdan düşüp galypdyr:

Toýdan, aşdan iýip-içip, elter öýüne **zelläni**...

Ýagşylykdan jezaňa **tuşaýy rah** eýle dahy (Gaýyby).

Ho:z sözünüň işjeň ulanylyşa girmegi bilen bu miwäniň **çetlewük, ýañak, jewüz** ýaly gadymky atlary unudulupdyr.

Behi sözi **öküz alma, aýwa** (AX,18s) atlaryny, **injur** sözi **ilek; hurma** sözi **küwerek, käşir** sözi **çemrü** (AX,21, 86s), **kädi** sözi **çakça**, **kabak** sinonimlerini işjeň ulanyşdan gysyp çykarypdyr.

Süýt manysyndaky **owuz** (AX, 17s), gatyk manysyndaky **ýogurt**, süzme manysyndaky **örmeçek** (AX,101s), meý, şerap manysyndaky **süçi** (AX,51s), buza manysyndaky **sorma** (AX,57s), çakyr manysyndaky **sary** (AX,57s), üzüm suwy manysyndaky **bekmez** sözleri-de ulanyşdan galypdyr. **Meşrubat** (a) sözi bilen asyldaş bolan **şerap, şerbet** hem könelişen sözlerdir:

Suw ýerine şeker – **şerbetler** berseň... (Mollanepes).

Çaga bolanda, gelin gelende üstüne seçilýän **nogul, seçgi** sözleri-de häzirki türkmen dilinde işjeň ulanyşdan çykypdyr.

Könelişen gap-gaç atlary:

Sanaç, sykaç, tagarçak – un salnan gap, halta;

Supra, ýagma, desterhan –saçak;

Aşyç – gazan;

Idiş – gap-çanak;

Dirgi, ýugrun – legen;

Aýak, sygrak, gadah – şerap içilýän kase.

Meşribe, bardak suw küýzesi.

Güwelek – süýt-gatyk guýulýan küýze.

Ybryk – grafin.

Hum – däne salynýan uly küýze.

Kumuç – uly çemçe (AX,76s). Bu söz rus diline **kowş** görnüşinde geçipdir.

Altyn **aýagym** elimden düşdi (Gorkut ata, 397s).

Sygrak sürdürelim (Gorkut ata, 171, 160s).

- Haý, atamyň altyn **gadahyndan** şerap içen, meni söwen atdan insin (Gorkut ata, 524s).

Aş tatygy tuz, **ýugrun** ermes (MK,3,38s).

İki koçgar kellesi bir **aşyçta** pişmes (MK,3.392s.).

“Elli ýyldan il ýaňylar” – halk pähiminde nesilleriň üznüksiz täzelenip durşy nygtalýar. Edil durmuşyň özündäki ýaly şeýle üznüksiz täzelenişi biz dilimiziň sözlük düzüminde hem görýäris. Bu - söz toparlarynyň hemmejesine-de mahsus.

At arhaizmleri san taýdan has köpdür. Arhaizmler beden agzalarymyzyň atlarynda hem duşýar:

Et ete gider, çorba **pete** (Atalar sözi)

Erik **erni** ýaglyg, ernegü başy kanlyg (MK, 1,160s).

Suw **seňrikden** agansoň puşmandan ne peýda (Atalar sözi).

Erin sözi **dodak**,

Pet sözi ýüz manysyndadyr. **Pete-pet** gelmek - duşmak, ýüzbe-ýüz bolmak.

Peti gara – ýüzi gara.

Peti gitmek – ýüzi gitmek.

Türkmen diliniň ýuzuw ýadygärliklerinde **roý, ruh, çehre, lika** sözleri-de ýüz manysynda işledilipdirler (Deňeşdiriň: Gulruh, Gülçähre, Hüýrlukga):

Burun manysyndaky **seňrik, temek** sözleri-de arhaizmleşipdir.

“Dokmäde”, “zähresi ýarylmak”, “degnasyna degmek” durnukly söz düzümlerinde saklanyp galan **mäde, zähre, degna** sözleriniň-de aňladan manylary häzir köplere düşnüksiz.

Pilçe, çekge (Deňeşdiriň: rus dilinde **плечо, щёки**) sözleri-de häzirki türkmen dilinde işjeň ulanyşdan düşüp barýar.

Adam atanyň, öz atamyzyň, azan atamyzyň, sünnet atamyzyň, ylym atamyzyň, gaýyn atamyzyň önündäki perzentlik borjумыzy ýatladyp, beýik Magtymguly:

“Her ogulda alty atanyň **soýy** bar” diýýär. Häzirki türkmen dilinde **soý** sözüniň manysy unudylypdyr. Bu söz türk dilinde **soýat** görnüşinde familiýa manysynda häzir hem işjeň ulanylýar.

Görşümüz ýaly, at arhaizmleriniň arasynda anyk närseleri bildiren atlaram, düşünje bildiren atlaram, öz sözlerimizem, özleşdiren sözlerimizem bar.

Öwgi manysyndaky **sena, hamd, salawat**; köpri manysyndaky **geçit, pyl, syrat**; çöl manysyndaky **beýeban, ýazy**... sözleri-de öz sinonimleri tarapyndan işjeň ulanyşdan gysylýp çykarylan at arhaizmleridir.

Hil-häsiýet bildiren sözleriň arasynda hem könelişenleri az däl:

Alp çerikde, **bilge** tirikde belli (MK,1,369s).

Taz keligi börükçiye (MK,1,62s).

Dazzar darakly boldy, ol-da gerekli boldy (Atalar sözi).

Sart azugy **aryg** bolsa, ýolda ýer (MK, 1, 328)

Alp, bilge, taz, aryg sözleri batyr, alym, kel, arassa manylaryny bildiren sypat arhaizmleridir.

Aryg sözi aslynda dury, ýagty manysyndaky **ýaryk** sözi bilen asyldaş bolmaly:

Aýdan **arydyr** ýuzleri.

Ýagşy sözden **ýaryr** jahan (Magtymguly).

Bu gadymy sypat hakas dilinde **çaryk**, tywada **çyryk**, gyrgyzda **žaryk**, özbekde **ýoruk**, altaý dilinde **ýaryk** görnüşlerinde aýdylýar. Rus dilinde bu sözümüz **яркий** görnüşinde özleşdirilipdir.

Ýyrak ýer sawyn arkyş keltürür (MK,1,122s.).

Ýer – gaty, gök – **ýyrak**.

Gözden **ýyrasa**, köňüldeňem **ýyrar** (Atalar sözi).

Ötlüg inji ýerde kalmas (MK,1,29s.).

Äwek ewge tegmez (MK, 1,29s.).

Sabyr Rahmandan, **äwmek** şeýtandan.

Ermegüe eşik ört bolur. (MK,1,78s.).

Selki suwda belli, çaman ýolda .

Gurt çagasyndan **ekdi** bolmaz (Atalar sözi).

Bilmiş ýek – bilmez kişiden **ýeg** (MK 3,175s.).

Öýünde **saýak** saklama.

Sag al, **saýry** çyksa, bagtyňdan gör.

Innepsiz gelen düşeksiz oturur... (Atalar sözi).

Ýyrak, äwek, ötlüg, ernegü, selki, ekdi, ýeg, saýak, saýry... sözleri uzak, howlukjaň, deşik, ýalta, sölpä, eldeki, ýagşy, ýat, kesel manylarynda işjeň ulanyşdan düşüp galan arhaik sypatlardyr.

Arhaizmler alynma sypatlarda hem duşýar:

Osall bolsaň basarlar, ýaman bolsaň asarlar,

Orta – miýana bolsaň il agasy ýasarlar...

Bahyl baýlara barandan, **keremli** daglara bar (Atalar sözi).

Bir **ziba** senem islärin (Magtymguly).

Aždarha dek ýassanyp **genji** – **nyhany** zülpüň...

Gözeller içinde **huby, mahbuby** (Kemine).

Mysallardaky **orta-miýana, bahyl, keremli, ziba, nyhan, hub, mahbub...**sözleri häzirki türkmen dilinde işjeň ulanyşdan düşüp galan alynma sypatlardyr.

“**Ahat**” diýgil, köşegim.

“**Samat**” diýgil, köşegim.

Molla berjek nanyňy

Özüň iýgil, köşegim...

Öweleme, düweleme.

Gara goýnuň gany bilen

Salkym üzüm sany bilen

Agam ogly nirä gitdi?

– Duza gitdi...

Mysallardaky **ahat, öweleme, düweleme** sözleriniň bir, birinjiden, ikinjiden manysyndaky alynma sanlardygy häzir duýulmaýar.

Gara zülpüň ýüzde ýüze bölündi,
Her zülpüň tarynda **set** para könlüm... (Deňeşdiriň: rus dilinde **сто**)
Kylgyl meniň ýolum rowan
Çar pasly baharly daglar...

Aklykda bäs eýlär beden kyrk **çilläniň** gary bilen (Mollanepes).

Mysallardaky **set, çar, çille** sözleri ýüz, dört, kyrk manysynda ulanylan alynma sanlardyr.

Mukdar bildiren san çalyşmalarynyňam käbiri arhaizmleşip, işjeň ulanyşdan düşüp galypdyr:

Kamug ýerde ahat sen, Alla, samat sen...
(Gorkut ata, 494 s).

Öküşdir gudraty perwerdigäriň...
Agzymyz bir etsek **tükel** ärsary... (Seýdi).

Külli işiň beýany Gurhandadyr, Gurhanda
(Magtymguly).

Ýylan **kendi** egrisin bilmes (MK, 1, 147s).

Türkmen dilinde **öz** çalyşmasynyň ulanylyş ýygylgynyň artmagy sebäpli, sol manydaky **kendi** sözi ulanyşdan düşüp galypdyr.

Hut sözünüň-de manysy unudylypdyr. Ol indi **hut özüm, hut özün, hut özi** ýaly diňe tirkeşdirilip ulanylýar.

In, an görkezme çalyşmaları-da türkmen dilinde **ine, ana, ynha** görnüşlerinde özleşdirilipdir. Olar indi **ine şu, ana sol... ynha şonda** ýaly güýçlendiriji kömekçi söz hyzmatynda ulanylýarlar.

Görkezme çalyşmalarıň **oşol, uşbu** ýaly goşalandyrylyp ulanylyşy-da häzirki türkmen diline häsiýetli däl.

Işlik söz toparynda hem könelişen sözler az däl:

Janym ba:ba, maňa ýarar gy:z **bulduňmy** ? (Gorkut ata, 436s.). **Bulmak** – tapmak, A beg ba:ba, düweçe **boýumyş sen** , köşekçe akylyň ýo:k (Gorkut ata, 348s.). **Boýumak** – ösmek, ulalmak.

Ýyramak- uzaklaşmak: Közden **ýyrasa**, köňülden ýeme **ýyrar** (MK,3,377s).

Ýaňylmak – täzelenmek: Ýedi ýyldan mal **ýaňylar**, elli ýyldan-il (Atalar sözi).

Ýazmak-azaşmak; **ýaňylmak**-ýalňyşmak: **Ýazmas** atym bolmas, **ýaňylmas**-bilge (MK,3,67s).

Iglemek –kesselemek: A:dam gulagyndan **i:glä:r** (Atalar sözi).

Telleşmek-deň paýlaşmak: Oljany deň **telleşerler** ärsarynyň ýigitleri (Seýdi).

Ysyrmak-dişlemek: It **ysyrmas**, at depmez teme (MK,1,188s).

Ýarymak-ýagtylmak: Ýagşy sözden **ýaryr** jahan(Magtymguly).
Ä:wmek-howlukmak: **Äwmek** şeýtandan,sabyr Rahmandan (Atalar sözi).
Osmak-deňemek,saýmak: Ogry hem özüne **osar**, orramsy hem (Atalar sözi).
Atarmak-ugratmak: Myhmany **atar**,başyňy gutar(Atalar sözi).
Ýaşmaklanmak-ýaşynmak: Bany Çeçek **ýaşmaklandy** (Gorkut ata, 178 s).

Tonatmak-geýindirmek: Oglany **to:natdylar** (Gorkut ata, 537s.).
Soýmak-geýimlerini çykarmak: Bu ýigidi eneden dogma **soýuň** (Gorkut ata, 440s).
Depmek-çapmak, ýüwürtmek: Garyplar at münüp, **depse** eşekdir (Kemine).
Bitmek – önmek: Bunçalaýyn arwadyň bā:bekleri **bitsün** (Gorkut ata, 18s.).
Soý soýlamak-asyl-nesil yzarlamak: **So:ý soýlady** (Gorkut ata, 151s.).
Ülemek- paýlamak: Gara gowurma bişirip kyrk beg gyzyna **ulegül** (Gorkut ata, 54 s).
Syndyrmak – tankytlamak: Geliň, Gazany guýudan çykaryň, bizi ögsün, oguzy **syndyrsyn** (Gorkut ata, 597s).
Araklanmak- derlemek: **Araklanmyş** dāne-dāne nigārim (TKES, 29s).
Ýaşarmak – gögermek: Ga:ba agajyň gu:ramyşdy, **ýaşardy** ahyr (Gorkut ata, 328s).
Indirmek- düşürmek, **gonaklamak**-myhman almak: Emirahyrbaşy garşylady, **i:ndirdi, gonuklady** (Gorkut ata, 147s).
Ar gopmak-är döremek: Py:gamber zamanynnda bir **ä:r gopdy** –Gorkut atlyg (Gorkut ata, 47s).
Kakmak-gaharlanmak.
Ysmarlamak-tabşyrmak: Ýaranlar,sizi Hakga **ysmarladym** (Gorkut ata, 199s).
Ga:n gaşanmak –gan buşugmak: Meýdanda ne gadar at barsa,**ga:n gaşandy** (Gorkut ata, 460s).
Ýaş ýaşamak-ömür sürmek: **Ýa:ş ýa:şady** (Gorkut ata, 421s).
Tekellüm eýlemek- söz sözlemek: **Tekellüm eýlese** daşny kylyr mum (TKES,373s).

Kömekçi işliklerdenem könelişenleri bar. Meselem, **tāret kylmak** arassalamak, **tāret etmek**-arassalanmak. **Etmek** sözünüň ulanylyş ýygylygynyň artmagy bilen şol manydaky **kylmak, eýlemek** kömekçi işlikleri işjeň ulanyşdan galypdyrlar:

Hyzyr **doga eýleýip** , Ylýas **etse mynajat...**
Mollalar ylmyna **etmedi amal**,
Şerigat işine **eýlemeý jedel...**
Gol-aýagyň **şel kylar**, halk içre any **har eder...**
Reft amed kyl, mydar eýle, söweş etme şir bilāni
(Magtymguly).

Erdi kömekçi işligi gysgalyp **edi**, soňra- **dy /-di; erken- eken** soňra - **ka/kä; turur** kömekçi işligi gysgalyp **-dyr/-dir...** ýaly goşulma halyna gelipdir.

Sözsoňy kömekçilerden **içre, üzre**; baglaýjy kömekçilerden **ki, dahy** sözleri hem işjeň ulanyşdan çykypdyrlar:

Garaňky tüm **içre** ýo:l azsam, ümüm - Alla (Gorkut ata, 536s).

Istäp ki gözel ýary,

Gördüm **ki** salamatdyr (Mollanepes).

Däli Domrul ýüz kyrk ýyl **dahy** ýoldaşyla ýaş ýaşady (Gorkut ata, 421s).

Türkmeniň **dagy** gaýgysy bolmasa, düýesi ýaban çöker (Atalar sözi).

Dagy kömekçisi häzirki türkmen dilinde köplük bildirmek üçin ulanylýar:

Berdi dagy Serdar ýoluna gitdiler.

Diýmek, ulanylyş ýygylgy kemelip arhaizmleşmek söz toparlarynyň hemmesine-de mahsus hadysa eken. Bu hadysanyň sebäpleri türkmen dil biliminde heniz ýörite öwrenilmedik hem bolsa, sözleriň köneleşiniň, ulanyşdan düşüp galyşynyň iki görnüşüni bellemek mümkin.

1. Halkymyzyň maddy hem medeni derejesi bilen baglanyşykly köne zatlaryň, köne düşüňjeleriň özleri bilen bilelikde ulanyşdan galyşy.

Oguz han eýýamyndaky aw guşlarynyň-oňonlaryň, kesp-kärleriň atlary; Gorkut ata zamanasynda mallaryň ýaş we jyns aýratynlyklaryny bildiren sözler, Görogly beg döwründäki söweş esbaplarynyň atlary; Magtymguly eýýamyndaky öý goşlarynyň, geým-gejim hem zähmet gurallarynyň atlary; agram, uzynlyk ölçeglerini, pul birliklerini bildiren sözler we başgalar. Zatlaryň, düşüňjeleriň özleri bilen bilelikde ulanylyşdan galan bu hili köne sözleriň sinonimleri bolmaýar. Köne sözleriň bu görnüşi sözlüklerde **taryhy söz** (istorizm) diýlen ýörite bellik bilen tapawutlandyrylýar.

A:k **a:kja** getirdiler, puldur diýdim (Gorkut ata, 513s).

Gyz ady hökmünde işjeň ulanylýan **Akja** sözi kümüşden bolan pul birligini aňladypdyr.

Ýüz tümenlik sözüň **şay** almazlar,

Ger kişiniň ygtybary bolmasa (Magtymguly).

Tümen, dinar, dirhem, eşrepi altyndan bolan pul birlikleriniň atlarydyr. **Şay** sözi 5, **apbasy** 20 teňňelik gymmaty bolan metal puly aňladan ekeni.

Her atanda **on baş batman** daş atardy (Gorkut ata, 82s).

Kyrk iki müň agaç ýoldur bu dünýe (Magtymguly).

Batman sözüniň 32 kg, **put** sözüniň 16,3 kg, **gadak** sözüniň 400gr, **mysgal** sözüniň 4,26 gr, **çetber** sözüniň **kirbenkäniň** dörtten birine barabar agyrlyk ölçegini, **agaç** sözüniň 6 km töweregindäki aralygy bildirendigini indi köpler bilmeýärler.

2. İşjeň ulanylyşdan düşüp galan sözleriň ikinji bir özboluşly görnüşi arhaizmler atlandyrylýar. Bular sinonimler hataryndaky manydaş sözlerden haýsydyr biriniň ulanylyş ýygylgynyň artmagy sebäpli işjeň ulanyşdan düşüp galan köne sözlerdir.

Mysal üçin, **gorky** sözüniň ulanylyş ýygylgynyň artmagy bilen **howp, hatar, heder, howatyr, wehim** sözleriniň ulanylyş ýygylgy gowşapdyr:

Beladan **heder**, heder etmeseň, eder...
Tatar bar ýerinde **hatar** bar (Atalar sözi).
Gül **kokusyny** alsa, sähraýa çeker bu dil.
Bilbil **üýnün** eşitse, gowgaýa çeker bu dil (Yunus Emre).
Gardaşyň **üýni** garaňkyda belli (Atalar sözi).
Kok, **üýn** sözleri indi diňe **ys-kok**, **ses-üýn** ýaly tirkeşdirilip ulanylýarlar.
Bilge bilim satsa, biliglig alyr (Kutadgy bilik).
Arap dilinden alnan **a:lym** sözünüň işjeňleşmegi bilen şol manydaky **bilge** sözümyz unudylypdyr.

Oglan dogsa **kuty** bile, oglak dogsa oty bile (Atalar sözi).
Gutly, **gutlag**, **gutlamak** sözleriniň düzüminde saklanyp galan **kut** sözi-de häzirki türkmen dilinde işjeň ulanylyşdan çykypdyr. Şol manyda indi **bagt** sözi ýörgünli.

Bir **ýazykdan** är ölmez (Atalar sözi).
Ýazyk sözüne seredende **ýalňyş** sözünüň ulanylyş gerimi giň.
Magnyda getirmişler: „Gardaşdan ýar **yegrakdir**” (Yunus Emre).
Ýagşy, **oňat**, **gowy** sözleri bilen deňeşdirende häzir **ýeg** sözünüň ulanylyşy çäklidir.

Öz sinonimleri tarapyndan işjeň ulanyşdan gysylp çykarylan sözleriň bu görnüşi taryhy leksikadan tapawutlandyrylyp, sözlüklerde **köne söz** diýlen bellik bilen berilýär.

Ylmy edebiýatlarda könelişen sözleriň **semantik arhaizm**, **fonetik arhaizm**, **grammatik arhaizm** görnüşleri tapawutlandyrylýar.

Semantik arhaizmler. Bular sözüň özüniň däl-de, manylaryndan biriniň işjeň ulanylyşdan galmagydyr.

Mysal üçin, täze jaýa göçülende “**Ýurt** gutly bolsun!”, “**Ýurt** garşy alsyn!” diýlip dileg edilýär. “Göçen **ýurduň** gadyryny gonaňda bilersiň” diýilýär. **Ýurt** sözi öň öý manysynda eken. Rus dilinde hem ol hut şu manyda **юпра** görnüşinde özleşdirilipdir.

Baýguş aýdar: “Derdim bar,
Tesbihym bar, werdim bar.
Weýranada **ýurdum** bar.
Zary-girýän içinde“ (Magtymguly).

Ýurt sözi bu bentde öý manysynda, emma “Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar, **ýurdundan** aýrylan – ölünçä“ atalar sözünde ol Watan manysynda ulanylypdyr. **Ýurt** sözünüň Watan manysynyň işjeňleşmegi netijesinde onuň ilkibaşky **öý** manysy arhaizmlleşipdir.

Ýar sözünüň-de “Alla **ýaryň** bolsun! “ alkyşyndaky, **Allaýar**, **Hudaýýar** atларыndaky, **dört çaryýarlar**, **dost-ýar** tirkeş sözlerindäki gadymky dost manysy işjeň ulanyşdan düşüp galypdyr. Magnyda getirmişler:

„Gardaşdan **ýar** yegrakdir.
Oguldan dahy dahy, eger dogry **ýar** olsa“ (Yunus Emre).

Bu mysalda **ýar** sözi asylky dost manysyndadyr.

Alymlara uýsaň, açylar gözüň,

Jahyllara uýsaň kör dek bolar sen (Magtymguly).

Jahyl sözi sowatsyz, nadan manysynda gelipdir. Häzirki türkmen dilinde onuň bu manysy könelişip, ol ýetginjek manysynda ulanylýar.

Zähmet sözüniňem başky kynçylyk, azap, külpet manysy unudylypdyr.

Butparazlar butdan alsa **myradyn**,

Hatajyny Hakdan dilän almazmy? (Magtymguly)

Myrat, hajat sözleri „dileg“ manysynda eken. Bu sözleriň adam atlary hökmünde ulanylyşy olaryň gadymky manylarynyň arhaizmleşmegine getiripdir.

Allanyň epitetleri bolan **Eziz, Kerim, Baky, Azym** ýaly sözler hem indi adam atlary hökmünde ulanylýar. Şol sebäpli olaryň başky manysy semantik arhaizme öwrülipdir.

Eýe sözüniň-de hojaýyn manysynyň işjeňleşmegi onuň Alla manysynyň semantik arhaizme öwürlmegine getiripdir (Deňeşdiriň: Eýeberdi, Allaberdi, Hudaýberdi, Taňryberdi, Hakberdi, Halykberdi, Kerimberdi, Azymberdi).

Dem sözi-de häzirki türkmen dilinde diňe nepes manysynda ulanylýar. Onuň pursat manysy bolsa arhaizimleşipdir:

Bir **dem** ganymatdyr baryp-gelişin,

Dem şu **demdir**, bilin özge dem bolmaz (Kemine).

Garyp sözüniň-de başky gurbatdaky adam, mysapyr manysy könelişipdir. Ol indi diňe ýoksul manysynda ulanylýar.

Dünýä sözi öňler mal-mülk, baýlyk manysynda eken. Häzirki türkmen dilinde onuň bu manysy arhaizimleşip, ol, esasan, älem-jahan manysynda hem-de gyz ady hökmünde ulanylýar:

Dünýä üçin gam iýme, Hakdan özgäni diýme,

Kişi malyny iýme, syrat üzre tutar-a (Hoja Ahmet Ýasywy).

Dä:li sözi Gorkut atanyň kitabynda-da, meselem, Däli Domrul, Garaja oglanyň eserlerinde-de batyr, edermen manysynda gelen eken:

Arap ata münüp, naýza atanlar

Görünmeýär gözi ganly **dälimiz** (Garaja oylan).

Häzirki türkmen dilinde bu sözün batyr manysy arhaizimleşip, ol indi gorky-ürki bilmeýän psihiki näsag manysynda ulanylýar.

Düşüm sözi öň gelşik manysynda ulanylypdyr:

Gelin aýagy **düşümlü** bolsun!

Gelniň aýagy **düşsün**!

Onuň grammatik adalga hökmünde ulanylyşy **gelşik** manysynyň arhaizmleşmegine sebäp bolupdyr.

Dil omonimdeşlikden gaçýar. Semantik arhaizimleriň döremegine belli bir derejede gomogen omonimleriň-de sebäp bolan bolmagy mümkin.

Mysal üçin, eseriň bölümi manysyndaky **ba:p (a)** sözi bilen laýyk manysyndaky **ba:p** sözi; al-arwah manysyndaky **a:l (a)** sözi bilen hile-pirim manysyndaky **a:l** sözi; goşun hatary manysyndaky **sap** sözi bilen seplemek

manysyndaky **sap** sözi; gämi duralgasy manysyndaky port (**r**) sözi bilen berk däl manysynda **port** sözi; gül, gülälek manysyndaky **läle** (p) sözi bilen gyz ady, halk döredijiliginiň bir žanry bolan **läle** sözi ses taýdan gabat gelipdir. Netijede, omonimlerden biriniň ulanylyş ýygylgy peselipdir we onuň arhaizime öwrülmegine sebäp bolupdyr.

Fonetik arhaizimler – bular aýdylyşy könelişen sözlerdir.

Magtymguly, sözlär **tili** (dili) türkmeniň...

Gün ýörir gögüň ýüzinde,

Şuglasy (şöhlesi) ýerge düşer (Kemine).

Köňül (göwün) arzuw eýlä, Watanyň, seni (Zelili).

Grammatik arhaizimler – bular goşulmasy, ýagny formasy taýdan könelişen sözlerdir:

Näge (näme) hyýal etsem, ele getirdim,

Kaýda (nirä) baksam, oňa nazar ýetirdim (Magtymguly).

Ulalanda iş hoş ýakmaz

Ýaşlykda **köýmän** (köýmedik) ýigide ...

Asla seni **görmemişem** (görmedim) dildarym (Magtymguly).

Görmüşem (gördüm) säher çaglary (Mollanepes).

Başym goýup **söweşer men** (söweşerin), jygaňy ber, Jygalybeg

(Saparmyrat Türkmenbaşy).

Fonetik hem grammatik arhaizimleriň döremegine birinji nobatda edebi dilimiziň orfoepik hem grammatik normalaryndaky özgerişler sebäp bolupdyr.

Seýrek ulanylýandyklaryna görä könelişen sözleriň ähli görnüşleriniň-de täsirliçligi güýçli bolýar. Olar **ses-üýn ses-seda, ys-kok, guda-dünür, toý-dügün, il-ulus, dost-ýar, ownuk-uşak, ker-sagyr, ugur-ýol, çöl-beýewan, mizan-terezi, sümme tokaý, ýerzemin, sakar dowzak, ganym duşman...** ýaly öz sinonimleri bilen tirkeşdirilip ulanylanda bolsa pikiriň täsirliçligi has-da ýokarlanýar:

Meselem:

Ýetim ogluň gan aglaýyp **aram, karar, sabyr** gitdi

Ulus-illerim eňreşer, yurt **derbe-der**, Jygalybeg

(Saparmyrat Türkmenbaşy).

Sinonimleriniň biriniň işjeňleşmegi sebäpli ulanylyş ýygylgy peselip, işjeň ulanyşdan gysylýp çykarylan **zyban** (dil), **zynat** (bezeg), **zenan** (aýal), **sagyr** (ker), **sena** (öwgi), **ser** (baş), **saba** (ertir), **sapar** (ýola, gezek), **katra** (damja), **kalp** (ýürek), **kysmat**, **ýazgyt** (ykbal), **meňiz** (ýüz), **melek** (perişde), **dide** (göz), **pynhan** (gizlin), **nikap** (perde), **döwüş, jeň** (uruş), **alp** (batyr), **kanda** (nirde), **çyplak** (ýalaňaç)... ýaly köne sözler öwüşginliligi taýdan tapawutlanýarlar. (Seret: A. Geldimyradow. Türkmen edebi dilinde wariantlaşma. Aşgabat: Ylym, 1988, 142-158s.). Olar, köplenç, diliň çeperçilik serişdesi hökmünde ulanylýarlar:

Suw görmän **tamman** çykarma (Atalar sözi).

Çyplak dogduň, don gerek (Magtymguly).

Gara daga azm uran dag ýigitler **kanda** galdy.
Pelek bilen **döwüş** guran beg ýigitler gamda galdy.
Alp erenler şehit bolup, munda **garyp bende** galdy
Düňle çöller dükge düşüp iňňildeýär, Jygalybeg!

(Saparmyrat Türkmenbaşy).

Sözlük düzümimizde üznüksiz dowam edýän iki hadysa – täze sözleriň işjeň ulanyşa girişi hem könelişen sözleriň işjeň ulanyşdan düşüp galyşy öňki asyrlarda özakymlaýyn bolup geçipdir. Ýurt Garaşsyzlygymyzy alyp, ene dilimiziň döwlet dili hukugyna eýe bolmagy bilen oňa aňly-başly gözegçilik edilip başlandy. Sowetler döwründe täze düşüňjeleri aňlatmakda, esasan, başga dillerden söz almaklyga ýykgyň edilip, köp sözlerimiziň işjeň ulanyşdan ýerliksiz gysylp çykarylmagy, bir tarapdan, sözlük düzümimiziň garyplaşmagyna, ikinji tarapdan, fonetik hem gurluş taýdan tapawutly başga dilleriň sözleri bilen hapalanmagyna getiripdi. Öz işlerinde dilimiziň arassalygyny saklamaga çagyran käbir dilçilerimiz hatda milletçilikde hem aýyplanan ekenler (Seret: K..Сарыев. Влияние русского языка на обогащение словарного состава туркменского языка. Автореферат. Баку, 1954, 4с). Durmuşymyзда ýüze çykýan beýik özgerişleri aňlatmak üçin indi alymna sözlere däl-de, dilimiziň hut öz içki mümkinçiliklerine daýanylýar. Netijede, dilimiziň sözlük düzümi görnetin özgerdi: ol ses we bogun gurluşy, söz ýasalýş tärleri taýdan türkmen diliniň öz milli aýratynlyklaryna bap gelýän täze sözleriň hasabyna ep-esli baýlaşdy. Секретар – **kätip**, печат – **möhür**, профессия – **hünär**, специальность – **kesp-kär**, темп – **depgin**, клиент – **müşderi**, очко – **utuk**, чердак – **üçek**, таможня – **gümrükhana**, командировка – **iş sapary**, **ylmy sapar**, лабиал сингармонизм – **dodak sazlaşygy** ýaly sinonimler hataryndan öz sözlerimiziň işjeňleşmegi sözlük düzümimiziň arassalanmagyna oňly täsir etdi. Ýene bir bellemeli zat: alynma neologizmleriň işjeň leksika öwrülmegine onlarça ýyl gerek bolan bolsa, Garaşsyzlyk ýyllarynda ýasalan täze sözler bada-bat işjeň ulanylyşa girip gitdiler. Muňa bilim ulgamyna degişli täze adalgalardan birnaçesini mysal getirmek-de ýeterlikdir: **synag**, **hasap**, **usul**, **usulyýet**, **talyp**, **talyphaky**, **sowalnama**, **hünärmen**, **mugallymçylyk mekdebi**, **mekdep müdiri**, **sapaklaryň tertibi** we başgalar. Ýol berlen säwlikler geljekde gaýtalanmaz ýaly, sözlük düzümimizde bolup geçýän hadysalary we olaryň sebäplerini düýpli öwrenmegimiz gerek.

5. Sözlerimizde ýüze çykan özgerişler

Biz бүтін дүниäни, äлем-jahany söz bilen atlandyrýarys, söz görnüşinde beýnä ornaşdyrýarys. Söz arkaly oýlanýarys, öz pikirlerimizi-de sözün kömegi bilen daşymyza çykarýarys. Şoňa görä söz dil biliminiň ähli bölümlerinde öwrenilýän esasy dil birligi bolup durýar. Fonetikada onuň ses gurluşy, morfologiýada morfema gurluşy, sintaksisde özara baglanyşyp, söz düzümlerini, sözlemleri emele getirişi, leksikologiýada döreyiş çeşmeleri, aňladýan manylary, ulanylyşynyň gerimi, ýygylgy, stillere gatnaşygy öwrenilýär.

Sözün baş hyzmaty atlandyrmakdan ybaratdyr. Şoňa görä sözleriň many tarapyna aýratyn üns berilýär. Sözün asyl manysy, manynyň giňelmegi, daralmagy, sözün birmanylylyk, köpmanylylyk, göçme manylylyk häsiýetleri, omonimdeşligiň, sinonimdeşligiň ýüze çykyş sebäpleri, mahlasý, many gurluşyna (**sema**) degişli meseleleri öwrenmek bilen ýörite **semasiologiýa** bölümi meşgullanýar. Sözleriň manysynda ýüze çykan ösüş-özgerişler bolsa **taryhy semasiologiýada** öwrenilýär. Onda sözün semantik gurluşyndaky üýtgeşmeler we olaryň sebäpleri anyklanylýar, manynyň ösüş kanunlary, ondaky esasy meýiller kesgitlenilýär.

Şol bir sözün ýazuw ýadygärliklerimizdäki, halk döredijiligimizdäki, şiwelerimizdäki ulanylyşyny häzirki edebi dilimizdäki bilen deňeşdireniňizde sözleriň ses gurluşynda ýüze çykan wariantlylygyň-da, morfemalaryň bitişmek (fuziýa) hadysasynyň-da birinji nobatda many bilen baglanyşykly bolýandygyna göz ýetirýäris.

Sözlerde ýüze çykan taryhy üýtgeşmeleriň gönüden-göni sözleriň many gurluşyndaky özgerişler bilen baglanyşyklydygyna görä, söz manysynyň ösüş kanunlaryny bilmezden, sözün fonetik wariantlarynyň many taýdan tapawutlanyşlarynyňam, asyl we affiksall morfemalaryň özara bitişmekleriniňem, sözlerdäki köpmanylylygyňam, olaryň leksiki manylaryny ýitirip, kömekçi sözlere öwrülişleriniňem sebäplerine düşünmek mümkin däl.

1. Semantik özgerişler. Täze zatlaryň, täze düşüňjeleriň öňden ulanylyp ýörlen köne sözler arkaly aňladylmagy, şol bir sözün täze manyda ulanylmagy, ýagny söz manysynyň giňelmegi türkmen dilinde iň giň ýaýran semantik hadysadyr. Eger durmuşda ýüze çykýan her bir täze zat, täze düşüňje aýratyn söz bilen aňladylýan bolsa, onda dilimizdäki sözleriň sany gitdikçe artyp, millionlara ýeterdi, nesilleriň düşünişmegi kynlaşardy.

Sözlük düzümimizi san taýdan artdyrmazdan, ony baýlaşdyrmaga işjeň gatnaşýan, dil biliminde **semantik söz ýasalýş** atlandyrylýan bu önümlü usul öz sözlerimize-de, özleşdirilen sözlere-de häsiýetli.

Söz manysynyň giňelişine-köp manylylygyň ýüze çykyşyna degişli käbir mysallara seredip geçeliň.

Gün - ýagtylyk çeşmesi, planeta: **Gün** dogsa, älem görer.

“Ertirki guýrukdan **şu günki** öýken ýagşy” atalar sözünde **gün** sözi 24 sagada barabar wagt manysyndadyr.

“**Gün** – güýçliniňki, göwurga – dişliniňki” naklylynda we “**gün** görmek” durnukly söz düzüminde bolsa, ol gün-güzeran, eklenç manysynda geldi.

Aý sözi-de köp manyly sözdür.

Aý dogar, ýaşmak istär,

Meniň bu däli köňlüm

Ýara gowuşmak istär ... (Halk aýdymyndan)

Mysalda **Aý** sözi asmanyň gijeki ýagtyltgyjyny aňladýar.

Bu söz ýylyň on ikiden bir bölegine barabar wagt manysynda hem ulanylýar:

Aýda gelsin, aman gelsin (Atalar sözi).

Aýda gelseň, aýak iýersiň... (Atalar sözi).

Ýer sözünüň dürli manylarda ulanylyşyna seredip geçeliň :

Ýere – göge hökmi ýeten Süleýman (Magtymguly).

Gün ýörir gögüň ýüzünde

Şuglasy **ýerge** düşer (Kemine).

Durna gökde, duzagy **ýerde** (Nakyl).

Zer alma, **ýer** al (Atalar sözi)

Çöken düýe **ýer** tapar (Nakyl).

Ýerini bilip sözleseň, ýüzün nury dökülmez (Atalar sözi)...

Mysallaryň birinjisinde **ýer** sözi *planeta*, ikinjisinde *zemin*, üçünjisinde *mülk, mellek*, dördünjisinde we başınjisinde ol *orun* manysynda gelipdir. Onuň edara manysynda ulanylyşy hem bar: Dogany uly **ýerde** işleýär.

Köpmanyly sözleriň manylaryndan diňe birisi onuň asyl manysy bolup, galanlary meňzeşlik (metafora, metanimiýa, sinekdoha) esasynda ýüze çykan manylardyr. Bu manylaryň hersi bir döwrüň önümi.

Sözleriň asylky hem soňraky ýüze çykan manylary düşündirişli sözlüklerde 1, 2, 3, 4 ... ýaly sifrlar bilen belleniýär. Meselem:

Baş

1. Kelle : Balyk **başyndan** porsar. (Nakyl).

Başyň ýassyga ýetende

Ogul-gyzyň ýatça bolmaz (Magtymguly).

2. Depe: Daglaryň **başyndan** gitmez dumany (Magtymguly).

3. Hasyl : bugdaýyň **başy**-başak, üzümiň başy.

4. Baştutan : Müň işçiden bir **başçy** (Atalar sözi).

5. Birinji, esasy: Serkerde**başy**, **baş** agronom, ...

6. Öň, owal: **sözbaşy**, **başgün**. **Ýyl başy** syçan, sygyr...

7. Töwerek: Çay **başynyň** gürrüňi.

Aýak

1. Janly-jandarlaryň ýöreyän synasy: Geçini-de öz **aýagyndan** asýarlar, goýny-da (Nakyl).

2. Jansyz zatlary göterip duran sütün : stoluň **aýagy**. Tagan **aýagy** üç bolar. (Nakyl).

3. Zatlaryň gutarýan ýeri, çeti (giňişlikdäki orny): ýabyň **aýagy**.

4. Soňy, ahyry (wagt babatda) : ýylyň **aýagy**, aýyň **aýagy**.

Ýüz

1. Kelläniň ön tarapy: **Ýüz** otdan yssy (Atalar sözi).

2. Zatlaryň üst tarapy: asmanyň **ýüzi**, suwuň **ýüzi**, matanyň **ýüzi**, diwaryň **ýüzi**.

3. Kömekçi söz: **iş ýüzünde** ...

Arka

1. Göwräniň yz tarapy: ýagyrny.

2. Zatlaryň aňyrsy: jaýyň arkasy.

3. Nesil : ýedi arka.

4. Goldaw, hemaýat, hossar : **Arkaly** erke geplär, **arkasyz** - gorka geplär. (Atalar sözi).

Arkaly köpek gurt alar (Nakyl).

3. Kömekçi söz : Atlar **düşüm arkaly** baglanyşýarlar.

Ýa : n

1. Bedeniň sag hem sol tarapy.

2. Geýimiň goltuk tarapy : Don biçerler ýeňli, **ýanly** (Atalar sözi)

3. Orun - tarap görkezýän sözsoňy kömekçi : **bazaryň ýany**

Di : ş

1. Janly-jandarlaryň iýmit çeyneýän synasy:

İşlemedik-dişlemez (Atalar sözi)

2. Oragyň, byçgynyň kertyän ýeri : **oragyň dişi**, **dişemek**.

1. Daragyň syhlary : **daragyň dişi**.

Dil

1. Tagam duýýan, çeynelen iýmiiti iterýän syna.

2. Gep organy.

3. Lingwistik adalga :

Üç ýaşyna ýetende saýrap duran **dil** biter. (Atalar sözi).

4. Ýesir. Partizanlar **dil** getirdiler.

Sözlüklerde sözüň asylky we soňraky ýüze çykan manylarynyň sifrler bilen bellemegi söz manysynyň ösüşini yzarlamaga ýardam edýänligi bilen ähmiýetlidir.

Söz manysynyň giňelişi özbaşdak manyly söz toparlarynyň hemmesine-de mahsus. Ol ylaýta-da at söz toparynda has giň ýaýrapdyr. Oňa anyk zat atlarynda-da, düşünje atlarynda-da giňden duş gelinýär.

Meselem :

Orak

1. Ot orulýan gural : Arpa bişer, işiň düşer, **orak** diläp gelmezmiň?
2. Galla hasyly ýygnaýan möwsüm:
Dil bilen **orak** orsaň, bil agyramaz (Atalar sözi).

Du:z

1. Himiki jisim : Dünýä sözi meňzär **duzsuz** tagama (Magtymguly).
2. Iýmit : Bir gün **duza** müň gün salam (Atalar sözi).

Depe

1. Gum tümmegi : **Depe** özün dag saýar (Magtymguly).
2. Baş, kelle: Tomus **depesi** gaýnamadygyň gys gazany gaýnamaz.
Il aglak bolsa, doňuz **depä** çykar. (Atalar sözi).

Ok

1. Ýaýdan atmak üçin göni syh, tir.
2. Boýunturyga dakylan uzyn göni agaç.
3. Gülle : tüpeň oky, top oky.
4. Tekerleri birleşdirýän göni demir: arabanyň oky;
Oklaw, okaryk sözlerinde hem onuň asylky göni manysy saklanypdyr:
“Kirpigi – **ok**, gaşy – **ýaý**” mysalynda **ok**-göni, **ýaý** – egri manysyndadyr.

Ýa : ý

1. Tir atýan gadymy ýarag: Yspyhanda gurlan **ýaýy**, gözel, sen (Magtymguly).
2. Matematiki hem lingwistik adalga.

Kök

1. Ösümlikleri iýmitlendirýän damar : **çaýyryň köki, agajyň köki.**
2. Saçyň, dişiň teniň içindeki görünmeýän bölegi: **dişiň köki, saçyň köki.**
3. Matematik hem lingwistik adalga : **sözüň köki.**

Kök atmak, **köklemek, kökermek** sözlerinden çen tutsak, bu sözüň asylky manysy **bag** bolmaly.

Derweze

1. Uly gapy.
2. Sport adalgasy.

Top

1. Üýşmek topbak, topar, toplum; **bir top** mata.

2. Şar görnüşi daş atýan harby ýarag, puşka.
3. Top oky, snaryad.
4. Pökgi, sport adalgasy.

Ýol

1. Gatnalýan ýer zolagy: **Ýoly** ýörän ýeňer. Egri bolsa-da **ýol** ýagşy (Atalar sözi).
2. Usul, tär : Tilki näçe al bilse, awçy şonça **ýol** biler (Nakyl).
3. Ugur, ýörelge : **ýol**-ýörelge, **ýola** düşmek, **ýoluňy** ýitirmek.

Ýa : rma

1. Iri üwelen galla : **jöwen ýarmasy, tüwi ýarmasy**.
2. Ýarmadan bişirilen aş: **Ýarmany** ýara bererler, köjäni – köre (Atalar sözi).

Ça : ý

1. Ýapragy çaya atylyp içilýän ösümlik.
2. Çay ösümliginiň guradylan ýapragy.
3. Gaýnan suwa çay atylyp taýýaranylýan içimlik.
4. Hezzet-hormat: **çaya çagyrmak**.

Alma

1. Alma getirýän miweli ağaç.
2. Alma agajynyň hasyly.
3. Gyz ady.

Keýik

1. Ýabany (köne) : **keýik sögüt, keýik adam** (Mahmyt Kaşgarly).
2. Goşa toýnakly ýabany haýwan, aw:
Dogry gelen **keýigiň** iki gözünden başga aýby ýok (Nakyl).
3. Jeren, maral, saýgak.
4. Has at.

Gu:rt

1. Möjek, böri, garşan, gork.
2. Siňegiň tohumy.
3. Ýüpek gurçugy (Deňşdiriň : gu:rt, gu:rtjuk - gurçuk).
4. Has at.

Ba : g

1. Üzümlük: Ol **baglaryň** gara salkymlary üzüm olur (Gorkut ata, 405s).
Ata oğla **bag** gyýar, oğul ataýa salkym gyýmaz

(Türk atalar sözi).

2. Miweli agačaryň ekilen ýeri: bag-bakja :
Baga barsaň badam bardyr... (Halk aýdymyndan).
3. Üýşmek, bogy: **bir bag otluçöp**:
Bir derekden **bag** bolmaz (Atalar sözi).

Ulag

1. Azala, araba goşulan iş maly (**ulamak** işliginden).
2. Münülyň haýwanlar. Bu söz pars diline eşek manysynda geçipdir.
3. Transport: Ulag ministrligi.
Manynyň giňelmegi düşünje bildirýän atlarda hem duşýar:

Sy : n

1. Gözden geçiriş, barlag, synag, syn: Myhman az oturar, köp **synlar** (Atalar sözi).
2. Kemçilik, aýyp, syn : Hezzet-hormat **syn** etmegil
Görüm görülmegen ýerde (Magtymguly).
3. Esere berilýän ýazmaça baha, resenziýa.

Göreş

1. Güýç synaşma. **Göreşde** ataň-da bolsa ýyk (Nakyl).
2. Garaýyşlaryň garşylygy: **synpy göreş, syýasy göreş**.
3. Alada, hereket : **hasyl ugrunda göreş**

Agşam

1. Gün ýaşyp, garaňky gatlyşan wagty, şam.
2. Medeni çäre: edebi agşam; **Agşam** sözünüň bu manysy medeni çäreleriň adatça işden soň agşamlaryna geçirilýändigine görä, sinekdoha netijesinde ýüze çykypdyr.

Döwlet

1. Mal-mülk, baýlyk, gurb: **döwletli maşgala**.
2. Ýurdy edara ediji guramalar (syýasy adalga): **türkmen döwleti, döwlet uniwersiteti**.
3. Has at.

Bi:bi

1. Ruhanylaryň aýal-gyzlary babatda ulanylan ýüz tutma söz:
Işanlara barsaň iş bar, **bibilere** barsaň – pişge (Atalar sözi).
2. Aýal dogan.
3. Has at.

Kömek

1. Ýardam, mugtuna edilýän hemaýat, üme.

2. Has at.

Bu sözün birinji manysy örän gadymy bolup, ol diňe türk, mongol, tungus, manjur dillerinde däl, eýsem az-kem fonetik özgerişli fin-ugor dillerinde hem duş gelýär.

Töre

1. Uly emeldar (köne): Beg, **töre**, aksakgal-ýurduň eýesi (Magtymguly).
2. Kanun: Gök inmese, ýer dilinmese (ýarylmasa), türkmen **törünü** hiç kim bozup bilmez.
3. Has at: Ol, adatça, üçünji ogla goýulýar.

Töre sözünüň birinji manysy has gadymy bolup, ol altaý dil umumylygyna giren beýleki dillerde hem saklanypdyr.

Söz manysynyň giňelmegi - köp manylylyk özleşdirilen sözlere-de mahsus:

Mekdep

1. Kitap okalýan ýer, okuw jaýy: **orta mekdep, ýokary mekdep.**
2. Ugur, ýol: **Magtymgulynyň mekdebi.**

Menzil

1. Mesgen, öý, jaý.
2. Düşelge.
3. Belli bir aralyk ýol: **pyýada menzili, atly menzili:**
Her **menzilde** sermest guzy gapylar (Seýdi).
4. Wokzal, aeroport: **demir ýol menzili, howa ýol menzili.**

Ma:l

1. Baýlyk: Maliýe miniistrlygi, çig mal.
Mal sözi mongol, tungus, manjur dillerinde hem şol gadymky baýlyk manysynda duş gelýär.
2. Dowar, gara mal, haýwan: **Mal** eýesiniň gözünden suw iýer (Atalar sözi).

Ma:ýa

1. Süýşürintgi pul, serişde, kapital:
2. Ketekde galdyrylan ýumurtga.
3. Gönezlik, hamyrmaýa.
4. Has at. **Maýa** häzirki döwürde giň ýaýran gyz ady. Munuň türkmeniň ýowuz tebigatyna çydamly, çöl maly – maýa bilen-de, aý ady (doglan wagty) bilen-de baglanyşykly bolmagy mümkin.

Dünýä

1. Baýlyk, mal: **Dünýä** üçin gam iýme,
Hakdan özgäni diýme,

Kişi malyny iýme,
Syrat üzre tutar-a (Ahmet Ýasawy).

2. Jahan : Giňdir **dünýa**, geňdir **dünýä**.
3. Has at.

Derýa:

1. Deňiz: Umman **derýa**, aman-aman (Görogly).
2. Çaý: Tüni **derýa**, senden Garyp geçdimi (Şasenem-Garyp dessany).
3. Has at.

Şema : l

1. Demirgazyk, tarap ady.
2. Demirgazykdan öwürýän ýel.
3. Öwürgin.

Şera:p

1. İçilýän zatlaryň umumy ady, köplük sany **meşrubet**.
2. Meý.

Kela:m

1. Söz, sözlem.
2. Allanyň sözi.
3. Dersiň ady, dini adalga.

Şu kökden bolan **keleme** – Gurhandan alnan sitata, **tekellim** – söz, **takal** – monolog häsiýetli çykyş (doklad) ýaly başga-başga sözler hökmünde özleşdirilipdir.

Kelamylladan ant bolsun (Görogly).

Toty **tekellim** bir peri

Sözlär şeker zary bien (Mollanepes).

Pa:ra

1. Ownuk: Bu meniň ýüregim **para-paradyr** (Magtymguly).
2. Bölek pul. Pul manysy türk dilinde hazine oňat saklanýar.
3. Berim: Pygamber ornunda oturan kazy
Para üçin elin aç başlady (Magtymguly).

Ygtyba:r

1. Gup, hazyna: Mün tümenlik sözün şaýa almazlar,
Ger ýigidiň **ygtybary** bolmasa (Magtymguly).
2. Ynam: **ygtybarly çeşme, ygtybarly adam**.

Jöwza:

1. Hijri-şemsi ýylynyň ikinji aýynyň ady:

Jöwza ötüp seretanlar ýetendir (Magtymguly).

2. Tomsuň in yssy günleri.
3. Has at:

Jilt

1. Kitabyň daşy, sahaby.
2. Tom.

Şa:h

1. Alla (Seret: Şa:hberdi – Şa:berdi, Şabende, ýagny Abdylla).
2. Hökümdar, patyşa.
3. Uly: şatut, şakäse, şaýol.

Elwa:n

1. Reňkler: al-elwan (Birlik sany **lown**).
2. Mata.

Şaý

1. Närke, zat: Bir agaç, ýa bir semer, ýa saýry **şaý**...
Her **eşýadan** ýar sypatyn ders aldyň (Magtymguly).
Eşýa – şaý // şeý sözüniň köplük sany.
2. Detal: **ätiýaçlyk şaýlary, awtoşaýlar**.
3. Bezeglik: **şaý-sep**.

Senem

1. But: Üç ýüz altmyş **senem** bary gaýypdyr (Magtymguly).
2. Söýgüli gözel: Bir zyba **senem** istärin (Magtymguly).
3. Has at.

Lä:le

1. Gyzyň reňkli sährä güli: **güllälek**.
2. Edebiýat adalgasy: **läle kakmak**
3. Mejime, ortasy gülli ýalpak gap.
4. Has at.

Sala:t

1. Atgulaga meňzeş ýasy ýaprakly iýilýän ot.
2. Işdäaçar, ownuk gök önümlere gaýmak, ýumurtga garylyp taýýarlanylýan tagam (TDS, 577)

Ro:l

1. Awto ulaglary dolandyryjy mehanizm:

Roluň burýan saga-çepe,
Ýygan pagtaň bolmaz hapa (Aýdymdan).

2. Artistleriň başga birine öýkünişi: **Artygyň roly, Aýnanyň roly.**
3. Hyzmat: Uniwersitet meniň ykbalymda uly **rol** oýnady.

Altyn, tylla, kümüş, mähek, senem, laçyn, bilbil, toty, sona, tawus, gurt, böri, möjek, arslan, ýolbars, haýdar, şir, gaplaň, jeren, keýik, maral, alma, üzüm, badam, maýsa, ojar, sazak, gandym, çerkez ýaly jyns atlaryň adam atlary hökmünde ulanylyşlary-da türkmen dilinde giň ýaýran hadysa. Muny atlarda söz manysynyň giňelişiniň özboluşly bir görnüşi hasaplamak bolar.

Seýregräk bolsa-da türkmen dilinde has atlaryň jyns atlara geçişine hem duş gelinýär.

Ýurt Garaşsyzlygyna eýe bolalymyzdan bäri her ýylyň Gurbansoltan aýynda ýurdumyzda döwlet derejesinde **Bedew** baýramyny dabaraly belläp geçýäris.

Bedew sözi aslynda etnonim, Orta Aziýany boýun egdiren sähraýy araplaryň-bedewinleriň adydyr. **Bedewi** etnonimi ilki-ilkiler sypat hökmünde ulanylan eken: **Bedewi** atyn oýnadyp gelen ýigit, ne ýigit sen (Gorkut ata, 507s). Soňa baka bu söz dolulygyna jyns ada öwrülip gidipdir:

Tagty Süleýmandyr üsti **bedewiň** (Seýdi).

Erem – rowaýatlara görä, Nuh Pygamberiň agtygynyň adydyr.

Bu söz indi şol adamyň ösdürip ýetişdiren bagyny aňladýar.

Lukmançylyk instituty, **çaga lukmany, göz lukmany** diýýäris. Aslynda **Lukman** sözi-de ildeşimiz Ibn Sinanyň il içinde tutulan ýörgünli adydyr.

Gadymy Rim imperatorlary **Ýuliý** Sezaryň, **Awgustyň** atlary-da aý atlaryna (iýul, awgust) öwrülipdir. **Wolt, amper, om, rentgen...** ýaly fizika adalgalary-da aslynda görnükli fizikleriň atlarydyr.

Alymlar **mowzal, lodyr, huligan** sözleriniňem adam atlarydygyny belleýärler.

Mowzal baý adam bolupdyr diýýärler. Özünden önelge bolmansoň, ölensoň ýatlanar ýaly kaşaň köşk saldyrýar, emma onda ýaşamak nesip etmeýär, kazasy dolup ýogalýar. Dost-ýarlary üýşüp, ony öz öýünde jaýlamagy makul bilýärler. Başda **Mowzalyň ewi**, soňra **Mowzal öýi** ýaly aýdylan bu söz **mowzoleý** görnüşinde dünýä ýaýrap, häzir aramgäh, türbet manysynda jyns at hökmünde ulanylýar.

Mineral suwdur çakyr atlaryna öwrülen **Aşgabat, Nusaý, Berzeňni, Arçman, Ýasmansalyk, Garabekewül** ... toponimlerini hem söz manysynyň giňelişiniň özboluşly bir görnüşi hasaplamak bolar.

Söz manysynyň giňelişi diňe atlara däl, eýsem beýleki söz toparlaryna-da häsiýetli.

Sypatlarda söz manysynyň giňelişiniň käbir özboluşly aýratynlyklary bar. Hil aňladan sözlerde atlaşmak meýli güýçli. Meselem:

Kem

1. Bolmalysyndan az : **kem hyzmat, kemakyl**.
2. Ýetmez: Bir **kemsiz** gözel bolmaz (Atalar sözi).

Artyk

1. Bolmalysyndan köp.
2. Bedendäki artykmaç ösüntgi.
3. Has at (Adatça ol bedeninde artykmaç ösüntgi bolan çaga dakylýar)

Uşak

1. Ownuk, maýda: **kül-uşak, uşatmak**.
2. Çaga: oğlan-uşak.
Boz maýa aldyrsa elden köşegin,
Dört ýana delmürip gözlär **uşagyn** (Magtymguly).

Dä:li

1. Batyr: Çalasyn ýigitlerle Garagüne ogly **däli** Pudak soldan depdi (Gorkut ata, 119 s.)
2. Telbe: ruhy näsag. **Däliniň** mün gepi telek bolsa-da, bir gepi gerek (Atalar sözi).

A:k

1. Reňk; agrak, agymtyl, agyş.
2. Süýt önümi : Gyş **aksyz** bolma, ýaz-göksüz (Atalar sözi).

Gö:k

1. Reňk : Ak, **gök** geýdirme (Sanawaç).
2. Asman: Durna **gökde**, duzagy ýerde (Nakyl).
3. Bakja ekinleri: **gök** önüm, **gök** bazar.
4. Has at.

Gyzyl

1. Reňk: **Gyzyl** ýüzli ýigidiň gyz dogany bolmasyn. Gyz dogany bolsa-da, **gyzyl** ýüzi solmasyn (Atalar sözi).
2. Metal: **Gyzyl** görse, Hydyr azar (Nakyl).
3. Çäç, atylan, sowrulan bugdaý.
4. Has at.

Sary, gara, mele, mawý ýaly sypatlar hem adam ady hökmünde giňden ulanylýar.

Alynma sypatlarda hem atlaşmak meýli güýçli. Meselem, **syýa** sözi ilki geçende pars dilindäki ýaly reňk aňladypdyr :

Şol gözeliň **syýa** zülpün örmeli.

Ýüregi erimez **syýa** seň (gara daş) bolar (Magtymguly).
Daglaryna çöker ebri **syýalar**.
Syýa gaşa çalyp sürme,
Apatdyr gara gözleriň (Mollanepes).
Häzirki türkmen dilinde **syýa** sözi hat ýazylýan suwuklyk (çernila)
manysynda at hökmünde **gara** syýa, **gyzyl** syýa ýaly ulanylýar.

Zi:ba

1. Owadan: Alma ýañak, badam gabak bir **ziba** senem istärin (Magtymguly).
2. Gyz ady : Ziba, Zybagözel.

Aslynda dogry ýoly görkeziji manysyndaky **reşit**; eýelik ediji, hökümdar manysyndaky **mälik**; müdimi manysyndaky **baky**; mähriban manysyndaky **eziz**, beýik manysyndaky **azym**, eşitgir manysyndaky **semit**, elaçyk manysyndaky **kerim**, **sahy**; jomart, rehimli manysyndaky **rahym**; **rahman**; gudratly manysyndaky **kadyr**, günä geçiji manysyndaky **gapbar**; ýalkaýjy manysyndaky **gafur**; kysmat kesgitleýji manysyndaky **kasym**... sözleri-de häzirki türkmen dilinde, esasan, adam atlary hökmünde tanalýarlar. Bu sözler XVIII-XIX asyr nusgawy edebiýatymyzda entek Alla manysynda ulanylan eken.

Ynam edilen, ýagny Muhammet Pygamber manysynda ulanylan **emin** sözünüň-de manysy giňäpdir. Häzirki türkmen dilinde bu söz has at hem-de bäsleşiklerde ýeňijini kesgitlemek ynanylan adam manylarynda işjeň ulanylýar.

Sözleriň diňe leksiki manysynyň däl, eýsem söz toparynyň, ýagny grammatik manysynyňam üýtgeýşini görýäris.

Başda **mejnun** sözi jynly, telbe manysynda eken:

Päh-päh ajaýyp simu-ten,

Oldur meni **mejnun** eden (Mollanepes).

“Leýli-Mejnun” dessanynda bu söz Leýliniň yşkynda akylyny ýitiren ýigidiň adydyr:

Nejt dagynda gezen **Mejnun** yşkynda

Ýanar otly Leýli bolup galyp men (Magtymguly).

Häzirki türkmen dilinde **mejnun bolmak** yşka düşmek manysynda ulanylýar.

Mollanepesiň “**Päh-päh** ajaýyp simu ten” setirinde alynma sypatyň grammatik taýdan özleşdirilişiniň ýene bir täsin nusgasyny görýäris. **Päh** hem **ajaýyp** sözleri aslynda gowy, ýagşy manysyndaky sözlerdir. Häzirki türkmen dilinde **päh** sözi leksiki manysyny ýitirip, haýran galmagy bildirýän kömekçi söz – ümlük hökmünde tanalýar. Has gowy manysyndaky **beter** sözünüňem şu kökdendigi (beh-ter) indi duýulmaýar.

Sözün leksik manysynyň giňelip, söz toparlarynyň üýtgeýşine hal sözlerinde hem duş gelinýär. Meselem, **aman**, **esen** sözleri aslynda gurgun, sag-salamat manysynda eken. Saglyk-amanlyk soraşylanda häzir hem **amanmy?** **esenmi?** diýilýär.

Häzirki türkmen dilinde **aman**, **esen** sözleriniň has atlar hökmünde ulanylyşy has ýörgünli. **Aman**, **Esen** atlary, adatça, ejesiniň janyňa howp salan

çagalara dakylar eken. Soňky döwürlerde bu atlar ilimiz, ýurdumyz aman bolsun arzuwy bilen dakylýar, **Ilaman, Ýurdaman** atlary köpeliýär.

Ýaňy

1. Täze: Elli ýyldan il **ýaňylar** (Atalar sözi).
Donuň **ýaňysy**, dostuň könesi ýagşy (Atalar sözi).
Gadamyny ýalňys basdy:r **ýaňy** don geýmän ýigide (Magtymguly).
2. Ýakynda, täzelikde, biraz öň: **ýaňy** geldi, **ýaňy** gitdi.

Ýaky:n, ýaky:nda

1. Golaýda (giňişlik babatda): **Ýakynyma** sen gelmeseň, kim geler... Hemedan daş bolsa, kädisi **ýakyn** (Kädi sözi aslynda pel, keş manysyndaky pars sözi bolmaly).
2. Biraz öň (wagt babatda): ýaňy – ýakynda.

Ýokary

1. Ugur-tarap görkezýän hal: **Ýokarda** bir Aý bar (Yaremezan sanawajyndan).
2. Beýik, uly: **ýokary baha**.
3. Gündogar tarap.
4. Tör: Myhmany **ýokary** geçiriň.
5. Artyk, üste: kim **ýokary**.
Söz manysynyň giňelmegi işlik söz toparyna-da häsiýetli.

Dep-

1. Aýak bilen urmak: **depgi**
2. Toýnak salmak: At **depmez**, it gapmaz diýme (Nakyl).
3. Sürmek, çapmak: Garyplar at münip **depse** eşekdir (Kemine).
4. Agdarmak: **ýer depmek**.

Doň-

1. Gaty hala geçmek, gatamak (suwuklyk babatda).
2. Üşemek.
3. Aşa içmek. Bu sözüň serhoş, içgili manysy soňky ýyllarda ýüze çykdy.

Bit-

1. Gutarmak, tamam bolmak: **işim bitdi**.
2. Gutulmak, sagalmak: **ýara bitdi**.
3. Gögermek : Oýnap ekseň, boýlap **biter** (Atalar sözi).
4. Dykylmak : **elegiň gözi bitipdir, turba bitipdir**.

Ö:r-

1. Aýak üstüne galmak: **ör turmak**

2. Gögerip çykamak (ot-çöp, sakgal-murt hakda) : Kyrka çenli köse ýagşy, kyrkdan soňra **örse** ýagşy (Atalar sözi).

3. Oýanmak: Säher turup syl ýüzüňe çagaňy

Sen sag-aman **öreniňe** monça bol (G.Ezizow).

Çarwalarda ir bilen saglyk-amanlyk soraşylanda “Sag-aman örlediňizmi?” diýilýär. Bu ýerde “Malyňy örä aýlap geldiňmi”, ýagny örülediňmi manysynda bolaýmagy-da mümkin.

Otur-

1. Çökmek, dyz epmek (Aslynda **oltur** sözi aşak manysyndaky **olt** hem **dur** sözlerinden bolmaly). Giden getirer, **oturan** nyrh sorar (Atalar sözi).

2. Meýlis gurmak, oturyşmak: Agşam oňat **oturypdyrys**.

3. Türmä basylmak, oturyp gelmek. Bu manysy rus diliniň täsirinde ýüze çykypdyr.

Dile-

1. Soramak

2. Arzuw etmek: Duşmanyňa ölüm **diländen**, özüňe ömür **dile** (Atalar sözi).

3. Harydy bahalatmak.

Ulal-

1. Ösmek (boý hakda).

2. Kemala gelmek, ululyga ýetmek.

3. Meýdany giňemek: **şäher ulalýar**.

4. Wezipesi beýgelmek.

5. Gomparamak, ulumsyramak.

Oýna-

1. Oýna gatnaşmak: **Oýunçy** utulanyny bilse ýagşy (Atalar sözi).

2. Ýerinden gozganmak: oýnaklamak.

3. Degişmek : **Oýnasa**, ogly ýeňer, çynyrgatsa, atasy (Atalar sözi).

Açyl-

1. Güllemek: Baglar **gül açdy**.

2. Sagalmak, keselden gutulmak, ukudan oýanmak.

3. Arassalanmak, durlanmak: **kir açyldy, howa açyldy**.

4. Has at. Adatça, tiz-tizden syrkawlaýan çaganyň ady üýtgedilip, **Açyl** goýulýar.

Görşümüz ýaly, söz manysynyň giňelmegi dilimizi semantik neologizmler bilen baýlaşdyrýar. Söz manysynyň daralmagy onçakly giň ýaýran hadysa däl.

Söz manysynyň daralmagyna 1) sinonimlerinden biriniň işjeňleşmegi 2) şol düşünjäniň, zadyň özüniň ulanyşdan galmagy 3) başga dilleriň täsiri -de sebäp bolup biler. Mysal üçin, **ça:ga** sözüniň ulanylyş ýygylgynyň artmagy sebäpli hut şol manyda işjeň ulanylan **ogul, oglan** sözleriniň manysy birneme daralypdyr.

Atasy üç ýaşynda **ogly** bazara gider ...

Oýnasa, **ogly** ýeňer, çynyrgatsa atasy.

Oglanly öýde ogurlyk ýatmaz ...

Gyz oglan, erkek oglan söz düzümlerinde hem **ogul, oglan** sözleri çaga manysynda.

Häzirki türkmen dilinde bu söz diňe erkek oglany aňladýar.

Allaýar, Hudaýyar, dört çaryýar, dost-ýar sözlerinde **ýar** sözi dost manysyndadyr. Häzirki türkmen dilinde onuň dost manysy arhaizmleşipdir, ol indi diňe söýgüli (aşyk, magşuk) manysynda ulanylýar.

But sözi aýagy aňladypdyr: “Garga gaza ödkünse, **budy** synur” (Mahmyt Kaşgarly). Häzirem mallaryň ön aýaklaryna gol, yz aýaklaryna **but** diýilýär. Guşlaryň aýagy babatynda hem **but** ulanylýar. **Butnamak, büdremek** işliklerinde hem **but** sözünüň gadymky manysy saklanypdyr. **But** sözümiziň aýak manysy **fut, futbol, botinka...**sözlerinde hem duýulýar.

Häzirki türkmen dilinde onuň manysy birneme daralyp ol uýluk manysynda ulanylýar.

Şakga-şakga bilezik

On **elimde** on ýüzük – diýlip başlanýan sanawaçda **el** sözi barmak manysynda gelýär. Myhmançylyga sowgatsyz barlanda hem “Iki **elini** burnuna sokup gelipdir” diýilýär. **El** sözünüň gadymky **barmak** manysy tywa dilinde gowy saklanypdyr. Tywalar bir barmagyň inine barabar uzynlyga-da **elig** diýýärler. Aslynda **ellik** – ele, ýagny barmaga geýilýän geýimdir. **El** söz häzirki türkmen dilinde **gol** sözünüň sinonimi hökmünde ulanylýar. (Seret: golýazma, elýazma).

Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde **i:g, i:gli** sözlerine kesel, keselli diýlip düşündiriş berlipdir. “Adam gulagyndan **iglar**” atalar sözünde bu sözün hut şol gadymky manysy saklanypdyr. Häzirki türkmen dilinde **ig** sözünüň kesel manysy unudylypdyr. **Igli, iglemek** sözleri bolsa indi diňe arryk, arryklamak manylarynda ulnylarlar.

Içoguzyň, taşoguzyň beglerin üstüne **ýygnak** etgil ...Oguz begleri gelüp, oglan üstüne **ýygnak** oldular. (Gorkut ata, 96-97s.)

Bu sözün XX asyrdan maslahat, ~~ig~~ manysynda ulanylyşynyň artmagy bilen bu sözün şadessandaky manysy daralyp, işjeň ulanyşdan düşüp galypdyr.

Söz manysynyň daralmagy diňe öz sözlerimize däl, eýsem özleşdirilen sözlere-de mahsus.

A.N.Samoýlowiçiň tassyklamagyna görä, başda mugallym, ruhany, ýazyjy ýaly manylary aňladan **bagşy** sözi türkmen diline diňe aýdymçy manysynda geçipdir.

Türkmen durmuşynda täze dörän düşünjani aňlatmak üçin rus dilinden giren **уборная, туалет** sözleriniň **hajathana** diýlip terjime edilmegi **hajat** sözünü işjeň ulanyşdan gysyp çykarypdyr.

Karar sözünüň ýygnakda köpçüligiň gelen netijesi manysynda ulanylyp başlamagy-da onuň başky manysynyň daralmagyna sebäp bolupdyr.

Men bilmenem ne **söwdaly** başyň bar,
Ýyldyz dagym, neçün gitmez dumanyň (Görogly).
Salmyşam **söwda** başymny her ne gelse haýru-şer...
Bu gün ýşkyň **söwdasy**na düşmüşem (Magtymguly).

Ýokarky mysallardan görnüşi ýaly, **söwda** sözi öň alada, söýgi ýaly manylary aňladan eken. Bu sözüň söwda-satyk manysynda (meselem, Söwda ministrliği) ulanyp başlamagy onuň öňki manylarynyň daralmagyna, unudylmagyna getiripdir.

Garyp sözi hem öň ýurdundan aýra düşen ýeke-ýalňyz **gurbetdäki adam** manysynda eken: “Men **garyp** men, meni ýollaň ýoluma” (Şasenem-Garyp).

Häzirki türkmen dilinde manysy daralyp, ol diňe gursuz adam manysynda ulanylýar.

Aýdym-sazyň piri hasaplanylýan Aşyk Aýdyň piriň adyndaky **aşyk** sözünüň şahyr, bagşy manylary häzirki türkmen dilinde semantik arhaizme öwrülipdir. **Aşyk** sözi indi diňe yşka düşen manysynda ulanylýar.

Sena sözi-de häzirki türkmen dilinde Döwlet gimni manysynda ulanylmaga başlady.

2.Fonetik özgerişler. Sözleriň ýazuw ýadygärliklerimizdäki bilen häzirki aýdylyşlaryny deňeşdirenimizde olaryň ses gurluşynda hem käbir özgerişleriň bolup geçendigini görýäris.

Asyl sözlerde ýüze çykan ses üýtgeşmeleri sözüň fonetik wariantlarynyň döremegine getiripdir.

Taryhy fonetikamyzyň ýeterlik öwrenilmänligi üçin asyl sözlerdäki wariantlylygyň düýp sebäplerini anyklamak aňsat däl. Taryhy ses üýtgemeleri şibe aýratynlyklarynyňam, gatnaşyk eden kowumdaş däl dilleriň täsiriniňem, içki hem daşky faktorlaryň ikisiniňem netijesi bolmagy mümkin. Her halda türkmen dilini beýleki türki dillerden tapawutlandyryp duran özboluşly fonetik aýratynlyklarynyň bardygyny jedelsiz.

İň gadymy türki dillerden biri bolmagyna görä, türkmen dilinde gündogar türki dillere häsiýetli fonetik aýrtynlyklara-da, günbatar türki dillere mahsus aýrtynlyklara-da duş gelinýär: **çüýşe** sözünüň **süýşe** aýdylyşy-da, **şi:şe** aýdylyşy-da bar.

Çozmak-sozmak, çatan-satan, jyzlamak-syzlamak, çaykamak-ýaykamak, jigde-ýigde-igde, jülge-ýylga, jar-ýar, jaň-zaň-ýaň, ýol-zolak, ýola-zol-zol, sagry-ýagyrny, çotdy-jotdy-jütüdi, çylka-jylka, çydamly-jydamly, ýazlag-ýaýla... ýaly mysallar şol bir sözüň dürli fonetik wariantlarydyr.

Yarym ki hyýal etmiş başyga **çeçek** sanjar (Gaýyby).
Gün çykdy, gülälek çykdy,

Harman başyna **jäjek** çykdy (Läle).

Mysallardaky **çeçek** hem **jäjek** sözleriniň taryhy taýdan asyldaşdyklary jedelsiz.

Wariantlylyk özleşdiren sözlermize-de mahsus: „Et ete gider, çorba – pete” atalar sözündäki **çorba**, **şerap**, **şerbet**, umuman, içgi manysyndaky **meşrubat** (a) sözleri asyldaşdyrlar.

Çetine degmek - ata-babasyna dil ýetirmek manysyndadyr. durnukly söz düzüminde ata-baba manysyndaky **jedd** (a.-köplügi –ejdat) sözi **çet** görnüşde özleşdirilipdir.

Şol bir sözüň fonetik wariantlary bolan **ýaz**, **ýazlag** we **ýaýla**, **ýaýlym**, **ýaýnamak** manylary taýdan-da tapawutlanypdyrlar. Sözüň ses gurluşy onuň manysy bilenem gös-göni baglanyşykly, şoňa görä asyl sözlerdäki wariantlylygy sap fonetik hadysa hasaplamak bolmaz. Sözüň fonetik wariantlary onuň many wariantlaryny aňlatmakda möhüm serişde bolup hyzmat edýär. Fonetik söz ýasalýşyň özboluşly bir görnüşi bolmak bilen munda bir tarapdan, taryhy ses üýtgemeleri, ikinji tarapdan, söz manysynyň giňelmegi gatnaşýar.

Türkmen dilinde asyl sözlerde wariantlylygyň döremegine has işeňňir gatnaşan taryhy ses üýtgemelerinden şu aşakdakylary bellemek bolar:

1. Sözüň başynda (anlautda) dymyk çekimsizleriň açyklamasy:

Taz keligi börükçiye (Keliň gelýän yeri börük ussasyňyň ýany).

Tawar tamug kapysyn açar(MK,1,62).

Taýak bir **dälini** ýola getirmiş (Magtymguly).

Kirewke eginde, **tuwulga serde** (Seýdi)...

Kel manysyndaky **taz** sözi häzirki türkmen dilinde **dazzar**, **dazzarkel** ýaly aýdylýar: **Dazzar** darakly boldy, ol-da gerekli boldy (Nakyl).

Tawar sözi mal, haryt manysynda dünýäniň köp dillerine geçip gidipdir. Häzirki türkmen dilinde **tawar** hem onuň açyklan warianty **dowar** manylary taýdan tapawutlanýar.

Başy baş eden-aýak,

Aýagy baş eden **taýak**.

Dag daga daýag (Atalar sözi).

Taýak we **daýag** asyldaş sözlerdir, **daýamak**, **daýanç** sözleri-de şu kökden. Häzir olar many taýdan tapawutlanýarlar.

Demir telpek manysyndaky **tuwulga**, sözi-de **tuwak** hem **duwlanmak** sözler bilen asyldaş.

S. Atanyýazowyň pikirine, **Togrul beg** we **Däli Domrul** atlary-da şol bir sözüň fonetik wariantlarydyr.

Geçen asyryň segseninji ýyllarynda Gyrgyzystanda ylmy maslahatda bolanymyzda “SSKP-ä **dank**” diýlen ýazgyny geňläpdik. Görüp otursak, belli rus ýazyjysy M. Gorkiniň göwsünden ýüregini sogrup, tümlügi ýagtyldan gahrymany Dankonyň ady hem ýagtylyk, şöhle manysyndaky **taň** kökünden eken. **Taň** sözi gadymy sanskrit dilinde hem hut şol manyda duşýar. Türkmen dilindäki **daň** sözi

onuň açyklaşan görnüşidir. Biziň pikirimizçe, Alp Tong äriň ady-da **Taň** sözünden bolmaly.

Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğinde **togsan** sözünüň **tokuz** hem **on**, **yştan** sözünüň bolsa **iç** hem **ton** sözlerinden ýasalandygy aýdylýar. “Görk-görmek on, **dokuzysy-don**” diýen atalar sözi bar. **Dokuz** hem **togsan**, **don** hem **yştan**, **kaftan** sözlerini degşirenimizde, bu sözlerde başdaky **t** sesiniň açyklaşandygyny görýäris.

Tam - dom, teňne - dengi, tuman - duman ýaly türkmen-rus leksik barabarlyklary-da bu fonetik hadysanyň gadymydygyna şaýatlyk edýär.

“**Teweý** binip, koý ara ýaşmas” (MK., 3, 68).

“Aş **tatygy – tuz**”, “Ata **tony** ogulga ýarasa, atasyn **tilemes** (MK., 3.95) ... ýaly mysallary getirmek bilen sözüň başyndaky **t** sesini oguzlaryň açyklaşdyryp, **dewe, duz, don, datmak, dilemek** ýaly aýdýandyklaryny Mahmyt Kaşgarly hem bellän eken.

Sözleriň **togsan-dogsan, tikin-dikin , kyrk-gyrk** ýaly iki hili aýdylyşy türkmen şiwelerinde henizem dowam edýär.

Kulan kudykga түşe, **kurbaka** а́ггыр болур (MK., 3.134).

Koş kylyç kynga сыгмаз (MK., 1.340).

Karga kazga ödkünse, buty synur (MK., 1, 255) ýaly mysallarda bolsa sözüň başyndaky dymyk **k** sesiniň açyklaşyp **d** sesine geçendigini görýäris.

Türkmen we rus dillerindäki **капкан - gapan, кумыс - gumyz, канал, канава - ganaw...** ýaly leksik barabarlyklar-da asyldaş sözler hasaplanylýarlar.

Açyklaşmak hadysasynyň dowam edýändigini **gynamak, gynanmak** we **kyn, kynçylyk** sözlerinde hem aýdyň görünýär.

Inçe çekimlili sözlerde söz başyndaky **k** sesiniň açyklaşmasy bary-ýogy üç-dört sözde duş geldi: **kebelek, kewe-güýe, ker-gereň, kömür-gemre** (Deňeşdiriň: Kemerowa-kömür oba). **Kö:l** we **gö:l** sözleri indi manylary taýdan-da tapawutlanýar: **Gö:le** düşdüm –ýola düşdüm (Atalar sözi).

Pyçak hem **biçmek, byçgy** sözleri-de asyldaşdyrlar.

Iki koçkar başy bir aşyçta **pişmez** (MK., 3.342), **Pişmek** sözi-de häzirki türkmen dilinde **bişmek** görnüşinde aýdylýar. **Pişme** we **bişme** sözleri-de indi tapawutly manylarda ulanylýarlar.

Papa, pop hem **ba:ba** sözleri-de taryhy taýdan asyldaş sözlerdir.

Umuman, sözüň başynda dymyklaryň açyklaşmak, owazlylygynyň artmak meýliniň güýçlenýändigini bellemek bolar: **Ben-men, bu-munuň, bit-mite...** ýaly mysallar hem muny tassyklaýar.

Käbir sözlerde sözüň başyndaky zarply dymyk **k** çekimsizi süýkeş dymyk **h** sesine geçipdir:

Kagan işi bolsa, katun işi kalur (MK., 1, 368)

Her ýumry **koz** bolmaz...

Maýyly dähr olma, eý dil, ötdi döwranlar **kany** (Şeýdaýy).

Garryly öý-**gazna** (Rus dilinde - kazna).

Aýal oňsa, **hazyna**, oňmasa – kaza (Nakyl).

Kazna-gazna-hazyna, küýli-hüýli, karam-haram, kaýsy-haýsy, kany-hany, kaçan-haçan, koja-goja-hoja, galtak-hältek asyldaş sözlerdir.

Alymlar Kantemiriň adyny-da **han** we **temir** sözleri bilen baglanyşdyrýarlar.

Gadymy ýazuw ýadygärliklerindäki bilen deňeşdirenimizde sözüň ortasynda (inlautla) gelen dymyk çekimsizlerem açyklaşypdyr, aýyk çekimsizler bolsa sonorlylara öwürilipdir. Gorky manysyndaky **hatar** (a) köplügi-howatyr: türkmen dilinde aýyk **d** çekimsizi bilen **heder** görnüşde özleşdirilipdir.

Çar tarapdan rysgal-döwlet gelýändir.

Hem-de çar tarapda howp-**hatar** bar (Saparmyrat Türkmenbaşy).

Tatar bar ýerinde **hatar** bar (Nakyl).

Howatyrdan gaçyp gitdi gyzybaş (Abdysetdar Kazy).

Janym **heder** eder gara gözüňden ...

Beladan **heder** et, heder etmeseň – eder (Atalar sözi).

Entirmek we **endirmek** hem şol bir sözün fonetik wariantlarydyr. Olar indi manylary taýdan-da tapawutlanýarlar.

Şöz ortasyndaky gadymy **d** sesi bolsa galmagally dilujy ses bolanlygyndan owazlylygy artyp, sonorly dilorta **ý** çekimsizine öwürilipdir:

Karga kazga **ödkünse**, budy synur (MK., 1,254s).

Bilikni **bedik** bil, okuşny ulug.

Bu iki **bedütür** uyurmyş kulug (Kutadgu bilik).

Wepaga wepa kyl – ol kişilik haky.

Wepa kyl, köni bol, adyňy **bedüt** (Kutadgy bilik).

Alym kiç kalsa, **adaklanyr** (MK., 1.288).

Kutsuz **kudugka** kirse kum ýagar (MK., 1,428)

Şol bir sözüň fonetik wariantlary bolan **südrelemek** we **süýremek** hem manylary taýdan-da tapawutlanypdyr.

Käbir pars, arap sözlerinde zarply **d** çekimsizi söz ortasynda süýkes **z** sesi bilen özleşdirilipdir:

Hydmat-hyzmat, abad-öwez, çekide-çekize, Hydyr-Hyzyr, kümmet-gümmez we başgalar:

Hyzyr gezen çölde iller ýaýylsyn (Magtymguly).

Suwsana suw bermeseň, çölde **Hydyr** neýlesin (Nakyl).

Baýguş aýdar: “Derdim bar,

Tesbihum bar, **werdim** bar ... (Magtymguly).

Ýüke **werziş** biz boz eşek

Bolaýyn diýseň öylengil (Magtymguly).

Mysallardaky **werd, werziş** hem **berdaşly** sözleri şol bir sözüň fonetik wariantlarydyr.

Sözüň ortasynda zarply, dymyk **k** çekimsiziniň süýkeş aýyk **g** sesi bilen aýdylyşy-da giň ýaýran hadysa. **Buka, sekiz on, tokuz on** sözlerini türkmenleriň **buga, segsen, togsan** ýaly aýdýandyklaryny Mahmyt Kaşgarly hem bellän eken. Bu

hadysa öz sözlerimizde hem, özleşdiren sözlerimizde hem duş gelinýär: **ykra:r-ygra:r, ta:kat-ta:gat, sadaka- sadaga ...**

Takyk-tagyk-towuk, oglak-owlak, ýügürmek-ýüwürmek... ýaly mysallardan görnüşi ýaly, sözün ortasynda gadymky süýkeş **g** çekimsizi yzygiderli ýagdaýda sonorly **w** sesine öwrülipdir.

Oglak togsa, oty bilen, **oglan** dogsa, guty bilen...

Agylda **oglak** togsa, arykda oty biter (MK., 1,96s).

Ýagyny aşaklasa, başka çykar (MK., 1.297s).

Kagun karma bolsa, izesi iki eligin tegürir (MK, 1.388s).

Kesegü uzyn bolsa, elig koýmes (MK., 1, 418s).

Ýüwürjim ýüwürük atym, **ýügürüp** geler ýanyma (Atalar sözi).

Ýagy we **ýow, degre** we **döwre** ýaly wariantlar manylary taýdan-da tapawutlanypdyrlar. Bu sözlerdäki dodak çekimlilerini bolsa **w** sesiniň täsiri bilen düşündirmek bolar.

Sözün ortasyndaky gadymy **w** çekimsizi köplenç **ý** sesine geçipdir:

Ewdäki buzagu öküz bolmas (MK,1,417s).

Taýgan **ýügrügin** tülki **sewmez** (MK., 3, 190s).

Akyllyň işinden göwnüň söwünür (Atalar sözi).

Aşyň **suýugy** ýetimiňki, nanyň **köýügi**...

Anyk-aýyk, sanmak-saýmak sözleri-de taryhy taýdan fonetik wariantlardyr.

Gulzумы gyr **sanyp** kyrk ýol geçer men,

Eger ki meýl etse, ýar bizim sary (Magtymguly).

Soňuny **saýan** batyr bolmaz (Atalar sözi).

Türkmen dilinde baryp Ural-Altaý dil umumylygy döwürlerine häsiýetli R – Z – L - Ş ses barabarlyklaryndan saklanyp galan söz wariantlary-da duşýar: **göz-görmek, kö:z-kö:remek, semiz-semremek, guduz-guduramak, ekiz-ikirjiňlemek, ezmek-eremek, tomarlamak- tomzak, ýyrak-yrak-uzak...** we başgalar.

Süpür – süplük, tüýkür - tüýkülik, sygyr - sykylyk, gygyr - gykylyk, üsgür-üsgülewik, serwi-selbi, zerer-zelel, merhem-melhem, seýir, seýran-seýil; eňremek-eňsemek, çälmek-çäşermek, ýaş-ýeleň, ygal-ýagyş,ýalan-ýaşryk, dölöp-döşemek, deleme –deşik, çalam-çaş, talamak-taşalamak we başgalar (Seret: Н.З.Гаджиева. К истории анлаута в тюркских языках. – Kitapda: Тюркологические исследования. Москва. 1976, 77-92s.):

Il dälirese, dälire, gudurasa, **gudura**.

Guduzlan itiň ömri kyrk gün.

Eşek **semrän** günü eýesini deper.

Ak gün **agardar**, gara gün **garardar**.

Ýedi ýaşan aty **sygyryp** suwa ýakma

Soňky **tüýkülik** sakgal ezmez (Atalar sözi).

Görer gözün gymmaty, **kör** ýanynda bellidir (Magtymguly).

Bizge Mejnun kibi **seýri** beýebandyr nesip (Seýdi).

Ýör gideli, Kemine, **seýle** çemen isteseň (Kemine).

Sözün ahyrynda (auslautda) tersine, açyk çekimsizler, süýkeşler dymyklaşypdyr ýa-da düşüp galypdyrlar: **ýaýlag** – **ýaýla**; **saryg-saryk**, **sarygşlag-gyşlak** (Deňeşdiriň-Maňgyşlak), **çyrag** (çamçyrag) **çyra**; **ulug** (Deňeşdiriň: Ulugberdi, Ulugbek) – **uly**.

Türkmen dilinde çekimsizleriň düşürilmegi we artdyrylmagy netijesinde dörän wariantlaram bar.

Sözün başyndan **ý** sesini düşürip **ýigne-igne**, **ýigde-igde**, **ýyrak-yrak**, **ýygaç-agaç**, **ýyglamak-aglamak** ýaly aýtmagyň oguzlara häsiýetlidigini Mahmyt Kaşgarly hem bellän eken:

Közden **ýyrasa**, köňülden ýeme ýyrrar (MK,3,377s).

Ýyrak ýer sabyn argyş keltürür (MK,1,122s).

Ýygaç ujuna ýel tegür (MK,1,310s).

Yslamdan öň Hazarlylaryň Ybraýyma uýandyklary, **iberiý** dininiň bolsa döwlet dini hasaplanandygy hakda taryhy maglumatlar bar. Türkmen dilinde **iberiý** sözi **ýewreý** görnüşinde özleşdirilipdir.

Ý sesiniň sözün ahyryndan düşürilip aýdylyşy-da bar. **Hudaý-Huda**, **gedaý-geda**

Öli **aýatdan** doýmaz, diri **hezzetden** (Nakyl).

Yzzat-hormat, syn etmegil

Görüm görülmegen ýerde (Magtymguly).

Hezzet-ezzet-yyzat, **haýat-aýat**, **haýyt-aýyt** sözleri-de fonetik wariantlardyr. **Hasan-Esen**, **Hüseýin-Söýün**, **hasa-asa**, **hyjap-ejap**, **hesel-asal** sözlerini-de muňa mysal getirmek bolar.

H çekimsizini sözün ortasyndanam, ahyryndanam düşürip aýtmak türkmen dili üçin häsiýetli hadysa. Meselem, **Meşhet** şäheriniň ady bizde **h** sesi düşürilip, **Maşat** görnüşde özleşdirilipdir. Ýa-da başga bir mysal: Rus dilinde **богатыр** ýaly aýdylýan **bahadyr** sözi (Deňeşdiriň: Abulgazy Bahadur han) bizde **batyr** görnüşinde özleşdirilen.

Tahyr (a), **Tährän (Tegeran)** sözleri-de taryhy taýdan arassalanmak manysyndaky **täret**(taheret) bilen asyldaş bolmaly.

Hoşhal sözü-de **hoşal** görnüşde özleşdirilipdir.

Allah (Deňeşdiriň - ylahyýet), **şah**, **günäh**, **nikäh**, **güwah**, **gäh** (Deňeşdiriň- kä, käte) ýaly sözlerde bolsa **h** çekimsizi sözün ahyryndan düşürilipdir.

Gektaryň ýüzden bir bölegi manysyndaky **сотых** sözünüň **sotuk** görnüşde özleşdirilmegi-de söz ahyrynda **h** sesiniň türkmen dili üçin häsiýetli däldigini tassyklaýar.

G sesiniň düşürilmegi sebäpli dörän wariantlar-da köp:

Eşit, adam, dogan ilden **gaýry** mähriban ýurt bolmaz.

Bu işler **maglumdyr** mähnet çekene ...

Sopylar pirinden **taglym** almady ...

Dahan içre **magny** saçasam sözünden (Magtymguly).

Häzirki türkmen dilinde bu sözleriň **aýry**, **mälim**, **tälim**, **many** wariantlarynyň ulanylyşy has ýörgünli. **Päl** hem **pygyl** (a) sözleri-de asyldaşdyrlar.

Isimlerde inkärlik bildiren **degil** sözi häzirki türkmen dilinde **däl** aýdylýar:

Şek **degildir**, dostlarym, geldi kyýamatdan nyşan (Magtymguly).

Namart **degilem** Hakdan kasam içermen (Seýdi).

Sözün ahyryndan, ylaýta-da dar çekimlileriň yzyndan **g** sesiniň düşürilip aýdylyşy türkmen diliniň häsiýetli aýratynlygy:

Niçe **ýitig** biçek erse, öz sabyn ýonmas (MK, 1, 365s).

Kurug kaşyk agyzga ýaramaz (MK, 1, 304s).

Awçy neçe al bilse, **adyg** ança ýol biler (MK, 194s)

Ýitiglig enesi koýnun açar (MK, 3, 25s).

Sözün ortasyndan, ahyryndan, aýratynam zaman goşulmalaryndan **r** çekimsiziniň düşürilip aýdylyşy hem giň ýaýran hadysalardan biri:

Gyrmyldan gyr aşar ...

Ujuny düwmez üç **ötir**...

Giden **geti:r**, oturan nyrh sorar (Atalar sözi).

Bahar bolsa göz **gamaşdy:r**

Açylan güli näzliniň (Mollanepes).

Bilmen oýalykda, **bilmen** düýşümde

Pereňde Gyratyň owazy geldi (Görogly).

Erken-eken, - **ka** // -**kä**; **erdi-edi**, - **dy**// -**di**; **birlen-bilen-bile-**; **la/- le**; **yok erse-ýogsa**, - **sa**// - **se** ýaly mysallar sesleriň düşüp galmagy netijesinde käbir sözleriň hatda goşulma halyna çenli gysgalandygyny görkezýär.

Sesleriň orun çalyşmagy (metateza) netijesinde dörän wariantlar-da bar:

Agyz **ýese**, köz uýalyr (MK, 1, 89s).

Aç ne **ýemez**, tok ne temez (MK, 1, 121s).

Iýen agyz uýalar (Nakyl).

Agaç **iýmişinden**, ynsan kylmyşyndan belli (Atalar sözi).

Erkeç eti ýel bolur, **eçgi** eti-em.

Adam **ýañyla-ýañýla** alym bolar.

Oglanly öýde **ogurlyk** ýatmaz.

Agyry aşdan geler.

Başy **agyrmaýanyň** ýanynda başym **agraýar** – diýme. (Atalar sözi).

Yrýa boldy köpün okan nanazy

Taňry hiç birinden bolmady **razy** (Magtymguly).

Bir **mada** eşek sen gelip sen deme

Gasygy gam bilen doly, dünýä heý (Magtymguly).

Mysallardaky **ýemek-iýmek**, **ýañylyş** ~ **ýalňyş**, **ogry** - **ogurlyk**, **agramak-agyry**, **yrýa-ryýa**, **razy-yrza**, **mada** -**dama** ... sözleri sesleriň orun çalyşgy netijesinde dörän wariantlardyr.

Alymlar **sykmak-gysmak**, **künç-çünk**, **lagnat~nälet**, **fitil-pelte**, **tefeş** ~ **petiş**, **pälez~pazyl**, **tükli** (ýagny **tüýli**) ~ **tilki**, **rabat~arbat** (Deňeşdiriň:

Gyzylrabat – Gyzylarbat) sözlerini-de metateza netijesinde döran söz wariantlary hasaplaýarlar.

Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğinde **tilki** sözi **tükli** ýaly berlipdir: Taýgan ýügrügin **tükli** sewmes (Nakyl).

Türkmen dilinde çekimlisi uzyn hem gysga – iki hili aýdylýan sözlerem köp: **Ba:ý - baýnamak, ýa:ýla –ýaýlym, ga:p – gapjyk, ýo:l-ýoldaş, to:z – tozan, ýo:rmak –ýorgut, gu:rt – gurçuk, gu:ry-gurak, gy:sga – gysby, pu: ç –puçuk, ö:r – örk, örklemek, bi:rikmek-birleşmek, go:nmak-gonak** sözeriniň asyldaşlygy hiç hili şübhe doretmeýär.

A:za:t – Aza:t, ha:dy:sa-hady:sa, hara:ba-haraba, ha:lly-hally... ýaly alynma sözleriň iki hili özleşdirilmegi-de türkmen dilinde uzyn çekimlileriň gysgalmak meýliniň güýçludigini tassyklaýar.

Şahyrymyz Emi:r Aly Şiriň (Nowaýynyň) halk arasyndaky ýörgünli ady - Myra:ly. Emr ediji manysyndaky **emi:r** sözüniň başky çekimlisi düşüp, uzyn **i:** sesi gysgalypdyr. Emir sözi Ýewropa dillerine-de **mer** görnüşinde geçipdir.

Mi:ra:p (suwa emr ediji), **mirşikär** (aw-şikara emr ediji), **mirahyr**(ahyra, yagny athana emr ediji), **mürze** ...sözleri-de **emr(a)** bilen asyldaşdyrlar.

Agla - ýyglamak, gaňyr - gyňyr, erteki-irteki, ekiz-iki, heň-hiňlenmek, eňremek-iňlemek, solmak-süllerme, owmak-üwemek, ys-kok, kükemek... ýaly söz wariantlary bolsa türkmen dilinde giň çekimlileriň daralmak meýliniňem bardygyny bellemäge esas berýär.

Şeýh-şy:h, hezzet-yzzat, ana-ine, telefon etmek-til kakmak... ýaly sözleriň dar çekimliler bilen özleşdirilmegi-de pikirimizi tassyklaýar.

Türkmen dilinde sözün ahyrynda gelen dar çekimlileriň tersinç, gi çekimlilere öwrülme meýli bar. Meselem, **tanyş - tanamak, aýry - aýra, garry - garramak, gaty - gatamak, gataňsy, ýaňy - ýaňadan, egri - egrelmek, tütün - tütemek** we başgalar:

Adyň bende bolsa, eýäni **tany** ...

Ýigit **garryr** aýal ýaman ýoluksa (Magtymguly).

Akyl **aýnymaz**, altyn çüýrimez (Atalar sözi).

Çekimlileri hatarlary taýdan tapawutlanýan söz wariantlary-da bar: **gabarmak - gübermek, saçmak - seçmek, çaksyz - çäksiz, hasrat - hesret ...**

Sözün fonetik wariantlary diňe leksiki manylary däl, eýsem söz toparlary taýdanam tapawutlanmaga başlapdyrlar.

Sözün şol bir manydaky fonetik wariantlaryny dil özünde uzak saklamaýar. Wariantlaryň biri manysy ýa stilistik öwüşginliligi taýdan tapawutlanýar. Ýogsa-da olar **geým-gejim, garry-gurty, ýalan-ýaşryk ...** ýaly tirkeşdirilip ulanylýarlar.

Görşümiz ýaly, sözlük düzümimizde ~~ñ~~di umumytürki sözler däl, azda - kände tapawutly has gadymy gatlaklara degişli sözlerem bar. Meselem, **ta:m** sözi sanskritde **damas**, “Awesta” kitabynda **dam** öý manysynda, grek, latyn çeşmelerinde **domus** gurluşyk, gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde **tam** diwar, häzirki türk dilinde üçek manysynda duş gelýär. Türkmen dilinde oňgadymky aýdylsy-da, manysy-da oňat saklanypdyr:

Aňlaman sözleme **tamda** gulak bar (Magtymguly).

Şeker sözi arap dilinde sukar, parsda **şakar**, grek dilinde **saharos**, rus dilinde **sahar**, nemesde **zuçher** görnüşinde aýdylýar, sanskrit dilinde bosa ol şeker çinrigini aňladan eken. **Pul** sözi grek dilinde **pholis**, arapda **flus**, pars dilinde **pul**; **öküz** sözi sanskritde **uksa**, grekde **okos**, iňlisde **oh**, mongol dillerinde **ükür**; **o:jak** sözi arap, pars, rus dillerinde **oçak**; **tawus** sözi arap, grek dillerinde **taus** görnüşinde duşýar, mongol dillerinde bu söz **tagus** ýaly aýdylýp, bezemen manysynda ulanylýar. **Maýsa** sözünüň bugdaý, **tugrak** sözünüň möhür manysy hytaý dilinde hem bar. **Ýag** sözüne hytaý, hatda sümerleriň dilinde hem duş gelýändigini belleýärler. Käbir sözlerimiz, meselem, **buga** – **бык**, **teletin** – **телятина**, **gulan** – **кулан**, **bürgüt** - **беркут**, **käkilik** – **кеклик**, **hüwi** – **кукушка**, **hüthüt** – **удод**, **erik** – **урюк**, **üzüm** – **изюм**, **kişmiş** – **кишмиш**, **paşmak** – **башмаки**... görnüşlerinde rus dilinde hem işjeň ulanylýar.

Beýleki diller bilen leksiki umumylyklarymyz Adam atanyň türkmen bolandygyny aňlatmaýar, diňe ene dilimiziň örän uzak taryhynyň bardygyna güwä geçýär. Taryhyň jümmüşine aňry gitdigimizçe, dilleriň arasyndaky tapawutlar azalýar. Şoňa görä esasy ünsümizi sözleriň haýsy dilden haýsyna geçendigini anyklamaga däl-de, dilleriň ösüşindäki umumy kanunlara, esasy meýillere gönükdirmegimiz gerek. Söz wariantlary, aýratynam fonetik wariantlar dilimiziň taryhy üçin gymmatly maglumatlar berýän ygtybarly çeşme bolup hyzmat edýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Umumytürki sözleri we hut türkmen diliniň özüne häsiýetli sözleri saýlap göçüriň. Özleşdirilen sözleriň haýsy dillerden alnandygyny aýdyp beriň!

Biz Altyn asyra gadam basdyk. Biz geçmişdäki beýik taryhymyzyň hatyrasyna, geljekdäki bagtyýar nesillerimiziň hatyrasyna şu günki günün önümizde goýan borçlaryny üstünlik bilen amal etmelidiris. Öz aslymyza, öz gadymy ýörelgämize mynasyp bolmalydyrys (Saparmyrat Turkmenbaşy).

2. Türkmen diliniň öz sözlerini we özleşdiren sözlerimizi iki sütünä bölüp göçüriň.

1990-njy ýylyň 22-nji awgystynda men Türkmenistanyň Ýokary Geňeşiniň adyndan jarnama bilen çykyş etdim. Şonda Türkmenistanyň bütin çäginde häkimiýetiň hökmürowanlygyny, özbaşdaklygyny, doly ygtyýarlylygyny, mizemezligini, daşary ýurtlar bilen gatnaşyklarda özüniň garaşsyzlygyny we deňhukuklylygyny, döwlet özygtyýarlylygyny kanuny taýdan durmuşa geçirjekdigimizi yglan etdim. (Saparmyrat Turkmenbaşy).

3. Özleşdirilen sözleri saýlap göçüriň we her sözün haýsy dilden alnandygyny, manysyny düşündiriň.

Ýagşylyk et, derýa at, balyk biler, balyk bilmese, Halyk biler (Atalar sözi)

Bu olmak, aýrylmak galypdyr öňden.

Peder bize miras goýmuş bu derdi (Magtymguly).

Yrýa boldy köpün okan namazy,

Taňry hiç birinden bolmady razy.
 Pygamber ornunda oturan kazy
 Para üçin elin aç a başlady (Magtymguly)
 Bu zamanda ser aýakdyr, aýak-baş (Magtymguly)
 Butparazlar butdan alsa myradyn,
 Hajatyny Hakdan dilän almazmy (Magtymguly)

4. Bellenen sözleriň manysyny düşündiriň we manydaş sözleri tapyň:

Et ete gider, çorba – **pete** (Atalar sözi).
 Garga gaza ödkünse, **budy** synur (Mahmyt Kaşgarly).
 Ýagşylyga ýagşylyk her kişiniň işidir,
 Ýamanlyga ýagşylyk är **kişiniň** işidir (Atalar sözi).
Peş geýeniň bary öwlüýä bolsa,
 Köpelmezdi ilin günäsi beýle (Kemine).
Pir azman, **mürit** azmaz (Atalar sözi).
 Müň **içitden** bir **geçit** (Atalar sözi).
 Kişi malyny iýme, **syrat** üzre tutar-a (Ahmet Ýasawy).
 Saglygyň gadyryny bilgil hasta bolmasdan **burun** (Magtymguly).
 Ýanyp duran **nar** men, sönmenem, begler (Seýdi).

5. Könelişip ulanyşdan galan sözleriň manysyny anyklaň we sinonimlerini tapyň :

Oglak dogar oty bile, ogul dogar **guty** bile (Atalar sözi).
Kut belgisi - bilik (Kutadgu bilik).
Dügün gutly bolsun, han gyzy (Gorkut ata).
 Meni kyl musulman halal **lukma** iýer (Muin-ul mürit).
Haryň işi hardyr, dostlar,
 Mün magtasaň atça bolmaz (Atalar sözi).
 Bir **ýazykdan** är ölmez (Atalar sözi).
 Ýarym ki hyýal etmiş, başyna **çeçek** sanjar (Saýyly).
 Oturyp geýgil ýene **tyz tonuňy** (Wepaýy).
Tirig-esen bolsa, taň öküş körür (Mahmyt Kaşgarly).
 Munuň birle **mümin** bolur bu kişi
 Bu jümle **eren** hem, bu jümle **tişi** (Muin-ul mürit).
 Ečki eti em bolar, erkek eti ýel bolar (Mahmyt Kaşgarly)
Innepsiz gelen düşeksiz oturur (Atalar sözi).
 Iki **hatyn**, bir är – üç aýal bolar (Magtymguly).

6. Sinonimleri tarapyndan işjeň ulanyşdan gysylýp çykarylan sözleri tapyň, manysyny düşündiriň :

Haý, kyrk **eşim**, kyrk ýoldaşym (Gorkut ata).
 Tawar **tamug** kapysyn açar (Mahmyt Kaşgarly).
 Ýedi gün, ýedi gije **toý-dügün** edip,

Ýeme-içme oldy (Gorkut ata).
 Gül kokusyn eşitse, sähraýa çeker bu dil.
 Bilbil **üýnün** eşitse, gowgaýa çeker bu dil (Ýunus Emre).
 Ýol ýatyr-a ýol ýatyr.
Degresinde il otyr.
 Bir emmasy bolmasa,
 Guýruk munda ne ýatyr (Halk ertekisinden).
 Araz **çaýdan** geçdi Gyrat (Görogly).
 Aga-begler, uzak ýoldan **sag-salamat** geldiňizmi
Ýyrak ýer **sabyn** argyş keltürir (Mahmyt Kaşgarly).

7. Sinonimler hataryndan öz sözlerimizi we özleşdirilen sözleri sütünlere bölüp göçürin:

Baş-kelle-ser; erin-dodak-leb; dil-zyban; ýüz-pet-roý-meňiz-çähre-like; görk-husn-jemal; eşik-geým-lybas, tişi-hatyn-aýal-heleý-ýanyoldaş, ýassykdaş; dileg-hajat-myrat-maksat, arzuw; geçit-köpri-pyl-syrat ; çöl-ýazy-beýewan, ot-ataş-nar; esrik-serhoş-mes-pýan; öň-burun-owal; aýralyk-hijir-pyrak, ownuk-uşak-hyrda; öwgi-sena-hamd, buýruk-emir-perman, iýmit-hörek-lukma, syrkaw-sökel-hassanähoş we ş.m.

8. Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Türkmeniň baş eýýamynyň ruhy” kitabyndan alnan bölekden täze sözleri tapyň, olaryň neologizmiň haýsy görnüşine degişlidigini aýdyp beriň:

“...Şu şygrylar ýygýndysynyň üsti bilen baş müň ýyl alyslykdan – Oguz han Türkmeniden başlanýan taryhymyzy, ruhy akabamyzyň şu güne deňiş hakydasynda ezizlän milli gymmatlyklaryny çuňňur öwrenenimden soňky kalbymda heýjanlyk döreden pikirdir duýgularymy bir uşlyba düzüp, siziň dykgatyňyza ýetirmegi müwessa bildim».

9. Köne sözleriň manysyny anyklaň, olaryň işjeň ulanyşdan düşüp galmagynyň sebäplerini düşündiriň:

Owlak dogsa, oty bilen, ogul dogsa, guty bilen.
 Kut belgisi – bilik.
 Alp çerikde belli, bilge – tirikde.
 Emgek ekinde galmaz.
 Aty döwek garrydar.
 Işanlara barsaň, iş bar, bibilere barsaň – pişge...(Atalar sözi)

Gördüň-ä bir at,
 Etini iý-de, ýanynda ýat.
 Mollamydyň,müftümidin
 Nämäne gerekdi hat ?!
 Eý waý gözüm,waý gözüm
 Ylaýta-da çep gözüm („Aldanan möjek“ ertekisinden).

10. Sanawaçdan könelişen sözleri tapyň,manysyny düşündiriň, olaryň arhaizmiň haýsy görnüşine degişlidigini aýdyp beriň:

Şakga-şakga bilezik
On elimde on ýüzük.
Ýüzük suwun içer men
Egremçeden geçer men
Egremçe para-para.
Içinde goşa nara
Goşa narym üzüldi.
Çil ýüpege düzüldi.
Çil ýüpegiň çöjegi
Dessemmiliň pürçügi...

-Hapyz agam öýdemi?
Öýde bolsa daş çyksyn!
Oký-ýaýy duldamy?
Dulda bolsa,daş çyksyn!
Bedew atlar bagdamy?
Bagda bolsa,daş çyksyn!
Bedew atyň üstüne
Tylla eýer ýaraşar.
Tylla eýer üstüne
Hapyz agam ýaraşar.
Hapyz agam biline
Tirme guşak ýaraşar.
Tirme guşak üstüne
Kesgir gylyç ýaraşar.
Kesgir gylyç kesmäge
Duşman kelle ýaraşar...

11. “Gorkut ata” eposydan alnan mysallardan maldarçylyga degişli köne sözleri tapyp, manysyny düşündiriň:

1. Öwüňiz ardynda sarwa:nlar saňa bakar (320s.).
2. Oguz hanyň ýylkyçysy gelüp habar geltürdi (508s.).
3. Ýylkyçylary öldürdi,ýontlary ürküttdi (580.s.).
4. Gaýtaba:nlar garry:sa torum bermez (385s.).
5. Gaýtaba:nyň maýasyny ýüklü goýduň, ner oldy.
6. Bir ýa:zy:n, bir güýzi:n buga bile bugraýy sawaşdyrarlardy (20s.).
7. Buga-buga diýdikleri gara inek buzagusy degilmidir?(455s.).
8. Aýgyr atym bogazlaýyp aşym bergil (383 s).

9. Boýny uzy:n bedewi atlar giderse, benim gider, seniň-de içinde binidiň barsa, ýigit, aýgyl maňa (28 s).

10. Ant içmişem, gysyr gysraga bindigim ýok (319 s)

11. Gara goçlar garry:sa gulun bolmaz (386 s)

12. Mere, goýun başlary erkeç, bir-bir gel geç (526 s)

13. Atdan aýgyr, düweden bugra, goýundan goç öldürgil.

12. “Gorkut ata” eposyndan alnan mysallardan iýmit leksikasyna deňişli köne sözleri tapyp, manylaryny düşündiriň:

1. Heý Derse han, aga:ýyldan goýun bergil bu oglana, şişlik olgun (21 s).

2. Gara sykaç altynnda kömeçden ne bar? (303 s).

3. Kendirikde etmekden ne ba:r? (304 s).

4. Geldik ol kim solduran so:ýdur : saba:dança ýerinden ö:rü turur, elin-ýüzün ýu:madan tokuz bazlamaç, iki bir güwelek yogurt gözlär, toýunça tyka-basa ýer (16 s).

5. Ol ba:glaryň gara salkymlary üzüm olur (405 s).

6. Boýy uzy:n Burla ha:tunyny geltürüp, sygrak sürdürmek gerek -diýdi (52 s).

7. Altyn aýak sura:hylar düzülmüşdi (344 s).

13. “Gorkut ata” eposyndan alnan mysallardan harby leksika deňişli köne sözleri we dutrnukly söz düzümlerini tapyp, manylaryny düşündiriň:

1. Gylyç we süňe we çomak we saýry jeň a:letin geýdürüp to:natdylar (526 s).

2. Mere, ba:zergänler, bu aýgyry dahy bu ýa:ýy we bu gürzi maňa berün (158 s).

3. Başyňdaky tuwulgaňy ne öger sen, mere kä:fir, başymdaky börügiňçe gelmez maňa. Altmyş tutam gönderiň ne ögersen, myrda:r kä:fir, gyzylyk degenegimçe gelmez maňa (33 s).

4. Çalybilen ýigide okla gylyçdan bir çomak ýeg (14 s).

5. Üç ýelekli ga:ýyň oklar atyldy, demreni düşdi (11 s).

6. Sagdygyndan togsan okun ýere dökdi (484 s).

7. Çopanyň üç ýaşar tana derisinden sapanynyň aýasydy... Bir geçi tüýünden çatlagujydy (79-80 s).

8. Manjylagy agyr ta:şdan gazyldaýyp gaty i:nderdi.

9. Burmasy altyn tu:ç bo:zular çalyndy (116 s).

10. Gümmür-gümmür tabyllar çalyndy (365 s.).

11. Ga:zan begiň gardaşy kä:firiň tu:gyla sanjagyny gylyçlady, ýere saldy (121 s).

12. Gara polat u:z gylyjy çalmaýynça gyrym dönmez (591 s).

13. Ba:zergä:nler ýatur iken ga:fylla bä:ş ýüz kä:fir guýuldylar, çapdylar, ýagmaladylar (148 s).
14. A:k sakally ruz gojaýa ga:n gusdurdy (217 s).
15. Dürtüşerken a:la gö:nderiň owranmasyn (131 s).
16. Depegöz Oguzdan çykdy, bir ýuja ta:ga bardy, ýo:l kesdi, a:dam aldy, beýük haramy oldy (517 s).
17. Kä:fire at saldylar, gylyç çaldylar... On iki biň kä:fir gylyçdan geçdi (123 s).
18. Emira:hyrbaşy garşylady, i:nderdi, gonuklady (147 s).
19. Ezra:ýyly ne ça:wuş gördi, ne gapuçy (395 s).
20. Alpylarbaşy Ga:zan oglanjygyle serho:ş olup ýatyrlar (349 s).
21. Kyrk baş gul, kyrk gynak ogly Oruz başyna aza:t eýledi (128s).

14. Könelişen sözleriň manylaryny anyklaň, olaryň arhaizmiň haýsy görnüşine deňişlidigini aýdyp beriň:

“... Imdi mundan soň Çingiz owlady Arapmuhammet han ürgenjiniň ogly Abulgazy han aýtaturur kim köp emgekler körgenden soň ýaşymyz otuz dokuza ýetgende taryh mün taky ellik birde ýylan ýylynda Horezm memleketinde atamyz tahtyna olturup, yurt işige meşgul bolduk” (Abulgazy. Sejere-i teräkime).

15. Leksiki arhaizimleri tapyň we manylaryny düşündiriň.

Gara daga azym uran beg ýigitler kanda guldý?
 Pelek bilen döwüş guran beg ýigitler gamda galdy.
 Alp erenler şehit bolup, munda garyp bende galdy.
 Dünle çöller dükge düşüp iňnildeýär, Jygalybeg!
 (Saparmyrat Türkmenbaşy).

16. Grammatik arhaizimleri tapyň. Olaryň hyzmatyny düşündiriň, häzirki zaman türkmen dilinde işjeň ulanylýan görnüşlerini aýdyp beriň:

Bir tarapym Garagumum – göçün uran kerwendir.
 Duşman bolup gelene – merk, türkmene erk bergendir.
 Gahry gelse, tüweleýläp, tupan bolup turgandyr.
 Meger dünýäň yaradylşyn gözi bilen görgendir.
 Hydyrly çöl – Magtymgulyň halaty bar diýdiler.

Däli könlüm, telwas eýle, aram-jaýym Watandadyr,
 Oka, öwren, yhlas eýle, şöhrat-şanym Watandadyr.
 Gara başym gala tutdum, Aköýliniň owlady men...
 Otda ýandym, suwda söndüm, eýledim jöwlany men
 Keç ykbaly geçdi bilgeý, entek sürem döwrany men
 Her pursatda Haka sygnyp, çagyrmýsam Möwlamy men

Hem geçmişim, hem geljegim, hanymanym Watandadyr

(Saparmyrat Türkmenbaşy).

17. Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Ene dilim” şygryndaky könelişen sözleriň manysyny aýdyp beriň we çeperçilik hyzmatyny düşündiriň:

Ene dilim, eziz dilim – zybanym,
Gözümiň garasy, agy bar sende,
Dünýä sygmaz çagym saňa sygýaryn.
Säheriň-sabanyň aly bar sende.

Bir sözüň maňyzdan, bir sözüň many
Aşyga yşk-heser, hassaň dermany.
Sende bardyr Oguz hanyň kelamy.
Alp Arslanyň çeken ahy bar sende.

Baş mün ýyl ýaşadyň, baky juwan sen.
Ýaşayşyma kepil, dünýä güwäm sen
Beýik türkmen dowamaty, dowam sen
Baş eýýamyň paýhas-aňy bar sende.

Hoşamaý, hoş sözler kalbyň nurydyr.
Ähli kişi onuň intizarydyr
Bir jümleden ýürek pagyş-paradyr
Peri-peýkerlerden jady bar sende.

Ýetmiş iki dili suwara bilen
Pederlermiň bolandygyna buýsanýan.
Otparaz pygamber Zaratuştraň
Marguşdaky ýakan ody bar sende.

Sençe ýokdur merjen, dür-de, göwher-de,
Göz gamaşar älemgoşar öwsende.
Ruhymy gandyryň aby-köwser sen.
Köňlümiň awlagy-awy bar sende.

Göwnüň göge galar ýeke jümleden,
Ýeke sözden reýhan bolar dünýeler.
Gyşda odum, şamçyragym tümde sen
Magşuk lebleriniň dady bar sende.

Men tüçjar baý, sen-hasapsyz hazynam.

Ýoluma şuglasyn saçýan halypam.
Sen meniň taryhym, beýik hakydam.
Öten zamanlaryň ýady bar sende.

Her setirim ýyldyrym deý bark urar.
Uçmah güli, müşk-anbary burk urar.
Her sözi ataşdyr kalbyň çirkizer.
Jemşidiň jadyly jamy bar sende.

Döwlet dili bolan ene dilim bar.
Heý dünýäde şundan eziz näme bar?!
Ençe asyr bolduk beýle bagta zar.
Halkyň ryhy keşbi, ömri bar sende.

Sözde bardyr Allañ mübärek demi.
Pygamber dogasy, dertleň melhemi.
Sapar diýer yşka salyp sen meni
Hakdan halatymyň haly bar sende

EDEBIÝATLAR

- Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri. Aşgabat, 1969.
Ataýewa H. Türkmen diliniň leksikasynyň öz içki resurslarynyň hasaba ösüşi. Çärjew, 1961.
Ataýew G. Türkmen diliniň hünärmentçilik leksikasy. Aşgabat, 1989.
Ahally S. Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügi we türkmen dili. Aşgabat, 1958.
Amansaryýew J. Türkmen dialektologiyasy. Aşgabat: Türkmenistan, 1970.
Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlügi. Aşgabat, 2004.
Çöňňäýew Ý. Häzirki zaman türkmen dili. Leksika. Aşgabat, 1988.
Чунгаев Я. О связях туркменского и древнетюркского языков с венгерским. Ашхабад: Ылым, 1983.
Чунгаев Я. Лексические взаимосвязи тунгусо – манчжурских и древнетюркских языков. Ашхабад, 1983.
Dialekt leksikasy. Aşgabat, 1980.
Древнетюркский словарь. Ленинград. Наука. 1969.
Garajaýew Ç. Türkmen diliniň harby leksikasy. Aşgabat, 1984.
Geldimyradow A. Türkmen dilinde wariantlaşma. Aşgabat, 1988.
Güjükow S. Türkmen diliniň alkyşlar sözlügi. Aşgabat, 2004.
Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва. 1961.
Касымов Р. Арабские лексические элементы в туркменском языке. Ашхабад, 1947.
Mahmud Koşgoriý. Diwon lugat-at Türk. I-III t. Toşkent. 1960, 1961, 1963.

- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.Л., 1951.
- Meredow A. Ahally S. Türkmen klassyk edebiýatynyň sözlügi. Aşgabat 1988.
- Мухаммедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад: Ылым, 1973 г.
- Мусаев К. М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Москва, 1975.
- Nartyýew N. Türkmen dialektologiyasynyň esaslary. Çärjew. 1994.
- Насилов В.М. Язык Орхоно-Енисейских памятников. Москва. 1960.
- Nazarow O. Türkmen dilinde rus alynma sözleri. Aşgabat: Ylym, 1986.
- Öwezow A. Türkmen edebi dilinde alynma sözleriň ulanylyşy. Aşgabat, 1988.
- Penjiýew M. Türkmen diliniň ekerançylyk leksikasy. Aşgabat, 1979.
- Saryýew A. Magtymgulynyň eserleriniň dilinde pars dil elementleri. Aşgabat, 1990.
- Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. I – IV т. Москва. 1984.
- Täçmyradow T. Türkmen edebi diliniň sowet döwründe ösüşi we normalanyşy. Aşgabat: Ylym, 1984.
- Türkmen diliniň dialektleriniň oçerki. Aşgabat, 1970.
- Türkmen diliniň gysgaça dialektologik sözlügi. Aşgabat: Ylym, 1977.
- Türkmen diliniň sözlügi. Aşgabat, 1962.
- Türkmen diliniň frazeologik sözlügi. Aşgabat, 1976.
- Türkmen diliniň taryhyndan derňew. Aşgabat: Ylym, 1973.
- Türkmen diliniň taryhyndan derňewler. Aşgabat: Ylym, 1978.
- Hydyrow M.N. Türkmen diliniň taryhyndan materiallar. Aşgabat, 1958, 1962.
- Hydyrow M. Aýdarow G. Orhon-Ýeniseý ýadygärlikleriniň dili. Aşgabat, 1969.
- Weýisow B. Türkmen diliniň taryhy (Giriş. Fonetika). Aşgabat: Magaryf, 1992.
- Вопросы методов изучения истории тюркских языков. Ашхабад, 1961.

TARYHY MORFOLOGIÝA

Taryhy morfologiýada öwrenilýän meseleler, maglumat berýän çeşmeler we ulanylýan derňew usullary. Taryhy morfologiýada, esasan, söz toparlarynyň morfema gurluşynda, ýasalyşynda, üýtgeýişinde, şeýle hem grammatik kategoriýalaryň aňladylyşynda ýüze çykan taryhy özgerişler öwrenilýär. Sözleriň morfema gurluşynyň ösüş-özgeriş nukdaýnazardan öwrenilýänligi, kanunalaýyklyklaryň we esasy meýilleriň anyklanylýanlygy taýdan taryhy morfologiýa häzirki türkmen diliniň morfologiýasyndan tapawutlanýar.

Halkyň durmuşynda ýüze çykan ykdysady, syýasy, medeni özgerişler sözlük düzümdä bada-bat şöhlälenýär-de, onuň grammatik gurluşyna, morfologiýasyna düýpli täsir etmeýär. Diliň grammatik gurluşy sözlük düzümine garanda has durnukly bolýar. Hut şol durnuklylyk hem dürli nesilleriň düşünişmegini üpjün edýär. Muňa türkmen diliniň morfologiýasynyň mysalynda hem göz ýetirmek mümkin.

Türkmen diliniň morfologiýasynda türki dilleriň has gadymky häsiýetleriniň aglabasy, meselem, sözde ilki asyl, soňra affiksaly morfemalaryň gelşi, ilki söz ýasaýjy, soňra forma ýasaýjy, yzyndan üýtgediji goşulmalaryň goşulyşy (agglýutinatiwlik), morfologik söz ýasalyşyň beýlekilerden has önümliligi, atlaryň köplük, deňşililik, düşüm goşulmalary bilen üýtgeýişleri, işliklere dereje, ýokluk, zaman, ýöňkeme kategoriýalarynyň häsiýetlilik, soragyň **-my-mi** goşulmasy arkaly aňladylyşy... we başgalar häzirem örän berk saklanýar. Ýöne türki dilleriň ählisi üçin umumy bolan bu gadymy morfologik alamatlar bilen bir hatarda dilimiziň morfologik gurluşynda hut türkmen diliniň özüne mahsus bolan käbir özbozulýan aýratynlyklar hem ýüze çykypdyr. Türkmen dilini beýleki türki dillerden tapawutlandyryp duran bu aýratynlyklar, elbetde, Oguz han eýýamyndan bäri geçen ençeme asyrlaryň önümidir. Morfologiýamyzdaky özgerişleriň kem-kemden bolup geçeni üçin haýsy söz toparynda nähili özgeriş bolandygyny indi diňe dürli asyrlarda ýazylan ýazuw ýadygärlikleri deňeşdirmek arkaly bilýäris.

Söz toparlarynyň ýasalyşlarynda, üýtgeýişlerinde, grammatik kategoriýalaryň aňladylyşynda ýüze çykan özgerişleri öwrenmek bolsa dilimiziň grammatik gurluşyndaky ösüş meýillerini anyklamak üçin juda zerur. Dil birliklerindäki ösüşiň ugruny, ondaky esasy meýilleri anyklamazdan, morfologik kategoriýalaryň ösüşini öňden görmek, edebi normalarymyzy dogry bellemek mümkin däl. Diňe nazary jähedenem däl, eýsem ata-babalarymyzyň goýup giden edebi mirasyny geljekki nesle ýetirmekde taryhy morfologiýanyň amaly ähmiýetinde uludyr.

Morfologik birliklerde ýüze çykan özgerişleri anyklamak üçin dürli asyrlarda ýazylan ýazuw ýadygärlikleri esasy çeşme bolup durýar. Halkymyzyň başyndan geçiren pajygaly taryhy bilen baglanyşykly Oguz-Orhon daş ýazgylaryndan irki ýazuw ýadygärlikleri biziň günlerimize gelip ýetmändir. Şoňa görä agyzdan-agza geçip gelen halk eserleri, ylaýta-da atalar sözi-nakyllar,

dessanlar, eposlar hem taryhy morfologiýamyz üçin baý maglumatlary özünde saklaýan çeşmelerdir.

Türkmenistanyň tebigy şertleri dagynyk ýaşamagymyza we şiwelä aýratynlyklarymyzyň uzak saklanmagyna getiripdir. Diýmek, şiwelä aýratynlyklary-da morfologik birliklerimiziň ösüş-özgeriş taryhyny yzarlamak, ýazuw ýadygärliklerindäki maglumatlary takykklamak üçin gymmatly çeşme bolup durýar.

Geçmişde halkymyz diňe kowumdaş türk halklar bilen däl, eýsem pars, arap dilli halklar bilenem syýasy, ykdysady, medeni gatnaşykda bolupdyr. Şol gatnaşyklar belli bir derejede dilimiziň morfologik gurluşyna-da öz täsirini ýetiripdir. Şol täsirleri öwrenmekde beýleki dilleriň maglumatlary-da gymmatlydyr.

Taryhy morfologiýamyz üçin maglumat berýän bu çeşmeleriň biri beýlekisiniň üstüni ýetirýär. Şoňa görä ýazuw ýadygärlikleri, halk eserleri, şiweler, beýleki türk dilleriň maglumatlary aýrylmaz baglanyşykda, deňeşdirilip öwrenilmelidir. Morfologik birliklerde haýsy asyrda nähili özgerişleriň ýüze çykandygy, esasan, **deňeşdirme** hem **deňeşdirme-taryhy** derňew usullaryny ulanmak arkaly anyklanylýar.

2. Türkmen diliniň taryhy morfologiýasynyň öwreniliş ýagdaýy. Taryhy morfologiýamyzy öwrenmeklige geçen asyryň ellinji ýyllarynda Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Dil we edebiyat institutynda ýörite açylmagy, Türkmen döwlet uniwersitetinde “Türkmen diliniň taryhy” dersiniň okadylyp başlanmagy bilen çynlakaý girişiýär. 1959-njy ýylda türk dilleriň taryhyny öwrenmek usulyýetine bagyşlanylan Bütinsoýuz ylmy maslahatyň Aşgabat şäherinde geçirilmegi-de dilimiziň taryhyny öwrenmeklige uly itergi berýär. (Seret: Вопросы методов изучения истории тюркских языков. Ашхабад; 1961) Ýmy maslahatda gellen netijeler türkmen diliniň taryhy grammatikasynyň meselelerini öwrenmek üçinem, bu ders boýunça okuw gollanmalaryny taýýarlamakda hem ýol görkeziji çelgi bolýar.

S.Ahally (Mahmut Kaşgarlynyň sözlügi we türkmen dili. Aşgabat, 1958), **Z.Muhammedowa** (Исследования по истории туркменского языка XI-XIV в.в. Ашгабат, 1973), **M.Hydyrow** (Türkmen diliniň taryhyndan materiallar. Aşgabat, 1958, 1962) dilimiziň taryhyny öwrenmegiň başyny başlan ilkinji türkmen dilçileridir. **D.Mämetgulyýew** “Şasenem-Garyp”, **S.Baýlyýew** “Saýatly-Hemra”, **E.Çaryýewa** “Gül-Senuber” dessanlarynyň dil aýratynlyklary boýunça alymylyk dissertasiýalaryny goradylar.

B.Çaryýarow (Türk dilleriň günorta-günbatar toparynda işlik zamanlary. Aşgabat 1969) türkmen diliniň grammatik kategoriýalaryny beýleki türk dilleriň maglumatlary bilen deňeşdirip öwrenmegiň başyny başlady. **B.Hojaýew**, **A.Borjakow**, **G.Ballyýew**, **A.Annanurow**, **T.Guzuçyýew**, **M.Söýegow**, **S.Ärnazarow** işlik şekillerini, **S.Baýlyýew** düşüm kategoriýasyny beýleki oguz dilleriniňki bilen deňeşdirip öwrendiler.

Gönüden-göni türkmen diliniň taryhy grammatikasynyň meseleleri boýunça “**Türkmen diliniň taryhyndan derňew**” (1973), “**Türkmen diliniň taryhyndan**

derňewler” (1978), “Türkmen diliniň taryhy grammatikasynyň problemalary” (1980) atly makalalar ýygyndylary neşir edildi.

Geçen asyryň segseninji ýyllaryndan taryhy grammatikamyz bilen edebi dilimiziň taryhy tapawutlandyrylyp, “Türkmen diliniň taryhy” dersiniň aýry-aýry bölümleri hökmünde öwrenilmäge başlanyldy. (Seret: B.Weýisow. Türkmen diliniň taryhy. (Giriş. Fonetika) Aşgabat,1992 S.Baýlyýew. Türkmen diliniň taryhy grammatikasy. Aşgabat,1993).

Ýurt Garaşsyzlygyna eýe bolanymyzdan soň, Saparmyrat Türkmenbaşynyň tagallasy bilen Milli Golýazmalar institutynyň açylmagy, Milli Medeni “Miras” merkeziniň işe girizilmegi bilen türkmen diliniň taryhynyň, şol sanda taryhy morfologiýamyzyň öwrenilişinde hem täze eýýäm başlandy.

Gadymy we orta asyr ýazuw ýadygärliklerimiziň neşir edilmegi, Mahmut Kaşgarlynyň, Ýusup Balasagynlynyň, Ahmet Ýasawynyň, Gorkut atanyň, Zamahşarynyň döredijiligine, Oguz-Orhon daş ýazgylaryna... bagyşlanyp ýörite halkara ylmy maslahatlaryň geçirilmegi-de munuň aýdyň subutnamasydyr.

Türkmenistanyň hormatly Prezidenti G.M.Berdmuhamedowyň ygylan eden Täze Galkynyşlar eýýamynda ene dilimiziň taryhyny öwrenmäge ähli mümkinçilikler döredildi. Ýurdumyzda aspiranturalaryň, doktoranturalaryň ýola goýulmagy bilen taryhy grammatikamyzyň we edebi dilimiziň meselelerini öwrenmeklige, onuň milli terbiýedäki ämiýetine aýratyn üns berlip, bu derwaýys işe ukyply ýaş alymlaryň onlarçasý çekildi.

ATLAR

Sözlük düzümimizdäki sözleriň aglaba bölegi atlardyr. Dünýäde atsyz adam-da, ýer-de zat-da ýok. Düşünjeleriň-de öz ady bar. Atlandyrmak (nominatiwlik) diliň jemgyýetçilik hyzmatlarynyň esasyalaryndan biri. Has atlar we jyns atlar many aňladýşlary taýdan tapawutlanýarlar.

Jyns atlar dünýädäki närseleriň birini beýlekisinden tapawutlandyrmaga ukyply sözlerdir, bir jynsa (görnüşe) degişli zatlaryň umumy atlarydyr. Meselem, **at, eşek, düýe, sygyr, goýun, geçi** –haýwan atlary; **çopan, işçi, mugallym** kesp-kär atlary; **erik, alma, üzüm, badam** - miweleriň atlarydyr.

Görüp, eşidip, syzyp, dadyp, ysyny alyp bolýan anyk närseleriň (predmetleriň) atlaryndan başga **gaýgy, gam, alada, ünji, şatlyk, begenç, guwanç, ynam**...ýaly düşünje atlary-da bar.

Umumylaşdyрма jyns atlaryň hemmesine häsiýetli, aýratynam ol düşünje atlarynda güýçli. Mysal üçin, atam, enem maňa **oglum** diýse, ogul-gyzym **ata**, agtyklarym **baba**, uly doganlarym **inim**, kiçi doganlarym **aga**, uýalarymyň çagalary **daýy** diýip ýüzlenýärler. **Ogul, ata, baba, aga, ini, daýy**... düşünje bildirýän jyns atlardyr. Olaryň manysy has hem umumy.

Jyns atlaryň haýsy alamata görä şeýle at alandyklary sözköki (etimologik) sözlükde, aňladýan leksiki manylary bolsa düşündirişli sözlüklerde düşündirilýär. Jyns atlardaky ýaly umumylaşdyrmak has atlara häsiýetli däl. Olar köplük san

goşulmasyny-da kabul etmeýärler. Has atlaryň dakylşynyň-da käbir özboluşly aýratynlyklary bar.

Dil biliminiň has atlary öwrenýän ýörite **onomastika** pudagy bar. Onuň adam atlary öwrenilýän **antroponimika**, ýer-ýurt atlary öwrenilýän **toponimika**, tire-taýpa, halk atlary öwrenilýän **etnonimika**, haýwan atlary öwrenilýän **zoonimika** şahalary boýunça türkmen dil biliminde düýpli derňewler geçirildi. Muňa garamazdan, has atlar bizde iň az öwrenilen meselelerden biri bolmagynda galýar. Adam atlarynyň lakam (Baýram han, Keýmir kör), nisbe (Mahmyt Kaşgarly, Zamahşary), tahallus (Magtymguly-Pyragy, Abdylla Şabende) görnüşleri, oglan we gyz atlaryndaky milli özboluşlyklarymyz indiden öwrenilmeli.

Has atlaryň jyns atlara, jyns atlaryňam, tersine, has atlara geçişi türkmen diliniň häsiýetli aýratynlyklaryndan biridir. Mysal üçin, **lukman, mejnun, ýezit, kezzap** indi has atlar hökmünde tanalmaýarlar. Tersine **sazak, gandym, çerkez, gurt, böri, arslan, gaplaň, keýik, maral, jeren, alma, badam, üzüm...** ýaly jyns atlar adam atlary hökmünde hem giňden ulanylýarlar. Sözün manysy, onuň has atmy, jyns atmy, gürrüniň kim ýa-da näme hakda barýandygy, esasan, sözlem içinde takyklyanylyr: **Alma** ekdik, **Alma** ýygdyk, **Alma**-mugallym.

Janly gepleşikde has atdygyny, jyns atdygyny kesgitlemäge sözlenilýän pursat kömek edýär. Ýazuw dilinde welin bu mesele uly kynçylyklary döredýär, has atdygyny bildirmek üçin elipbiýe ýörite 30 sany baş harp girizilýär.

Morfema gurluşy taýdan türkmen diliniň atlary agglýutinatiw gurluşlydyrlar. Morfemalaryň tirkeşip gelşinde berk tertip saklanýar. Başda leksiki manyly asyl morfema, soňra söz ýasaýjy, onuň zyzndan söýgülik, köplük, degişlilik, düşüm goşulmalary goşulýarlar.

Söýgülik, köplük, degişlilik, düşüm kategoriýalary hem-de sözlemde sypatlar, sanlar tarapyndan aýklanmaklyk at söz toparynyň esasy morfologik aýratynlyklarydyr.

Ýasalyşlary taýdan atlar asyl atlara we ýasama atlara bölünýärler.

Türkmen diliniň atlarynyň aglaba bölegi bir we iki bogunly, umumy türki häsiýetli, häzir morfemalara bölünmeýän asyl atlardyr.

Häzirki türkmen dilinde asyl söz ýaly duýulýan käbir atlaryň taryhy taýdan ýasama söz bolmaklary ähtimal. Mysal üçin, etimologik derňew geçirenimizde **byçgy** hem **pyçak** sözleriniň ikisiniňem **biç** işliginden ýasalandygyny, fonetik üýtgeşmeler zerarly asyl söz bilen goşulmanyň bitişip, asyl söze öwrülendigini görýäris. Diýmek, **asyl söz** we **kök** düşüňjeleri tapawutlanýarlar. Sözün etimologik derňew netijesinde dikeldilen gadymky asly babatda **kök** adalgasy ulanylýar. (Seret: S. Atanyýazow. Türkmen diliniň sözköki sözlügi Aşgabat, 2004).

Söz ýasalyşyň morfologik täri arkaly ýasalan ýasama atlar san taýdan asyl atlardan köp, olary işliklerden ýasalan atlara we isimlerden ýasalan atlara bölmek mümkin.

Isimden at ýasaýjy umumy türki häsiýetli iň önümlü goşulmalar:

-çy/-çi:

Guş bolup **awça** görünme, gyz bolup **sawça**...

Mün **işçiden** bir **başçy** (Atalar sözi).

-daş/-deş:

Garyndaşyň üýni garaňkyda belli (Atalar sözi).

Ýa başyn biýr, ýa baş alar

Mert ýigit **ýoldaş** üstünde (Magtymguly).

-lyk/-lik:

Bize geldi **bizlik** boldy (Atalar sözi).

Kemlik eýle kemal bar (Atalar sözi).

Ýigitlik bir gyzyl güldür (Magtymguly).

Işliklerden iş atlaryny ýasayjy iň önümlü goşulmalar şulardyr:

-k/-ak/-ek/-yk-ik:

Gaýynsyz gelin - **gapaksyz** gazan (Atalar sözi).

Bir **ýazykdan** är ölmez (Atalar sözi).

Bilge **bilik** satsa, bilimli alar (Kutadgu bilik).

Görk - on, dokuzysy - don (Atalar sözi).

-m/-ym/-im:

Bilim gökden ýol ýasar (Atalar sözi).

Yzzat, hormat syn etmegil **görüm** görülmegen ýerde (Magtymguly).

Her näçe ýaşasaň ahyr **ölümdir** (Magtymguly).

-yş/-iş:

Menem bu **uruşy** itden öwrendim (Görogly).

-gy/-gi:

Açda **algyň**, bege **bergiň** bolmasyn (Atalar sözi).

-yn/-in:

Emgek **ekinde** galmaz (Atalar sözi).

Gelin bolmasak-da, gerdeginden garap görüpdik (Atalar sözi).

-ma/-me:

Ýarmany ýara bererler, köjäni köre (Nakyl).

Tapsaň **gowurma** iý, tapmasaň - gowurga (Atalar sözi).

-ç:

Dag daga **daýanç** (Nakyl).

-y/-i:

Gorkudan ne peýda çykajak jana (Magtymguly).

Sözleri goşmak hem tirkeşdirmek arkaly ýasalan atlar: aşçybaşy, gözyaş.

Aý-Gün, ata-ene, ogul-gyz, aga-ini, çöl-beýewan, geým-gejim, guda-dünür, biş-düş...

XX asyrda atlaryň sintaktik ýol bilen ýasalyşy has hem işjeňleşdi. Rus dilinden ylmy, çeper, publisistik edebiýatlaryň terjime edilmegi **öňde baryjy, talap edijilik, demir ýol, medeniýet öýi, çagalar bagy, Türkmen howa**

ýollary... ýaly söz düzümi görnüşli täze atlaryň ýüzlerçesiniň döremegine sebäp boldy.

Rus diliniň publisistik stiliniň täsirinde goşma atlaryň täze bir görnüşi – **şäherkom, MTS, BMG, GDA**... ýaly gysgaldylan goşma atlar-da ýüze çykdy.

Atlaryň diňe ýasalyş ýollarynda däl, eýsem köplük, degişlilik, düşüm kategoriýalarynyň aňladylyşynda hem käbir özgerişler bolup geçipdir.

1. Atlarda köplügiň aňladylyşy

Zatlaryň sanynyň birden köpdüginini, ýagny nämälim köplük bildirmek üçin häzirki türki dilleriň çuwas dilinden beýlekilerinde (onda **sem** goşulýar) atlaryň yzyna **-lar/-ler** goşulmasy goşulýar.

Nämälim köplük aňladan bu gadymy goşulma asyl atlara-da, ýasama atlara-da birmeňzeş goşulýar. Ol gönüden-göni düýp sözüň yzyndan, degişlilik, düşüm goşulmalaryndan öňürti gelýär. Meselem: **işler, işçiler, täzelikler, goşgular, günebakarlar, aý-günler, ata-eneler, demirýolçylar, MTS-ler**.

Söýgülik, kiçilik bildirýän – jyk – jik, - jagaz goşulmaly **oglanjyklar, owlajyklar, gyzjagazlar**... ýaly sözler bolaýmasa, **-lar/-ler** forma ýasaýjy goşulmalaryň hemmesinden öňürti goşulýar. Ilki köplük, yzyndan degişlilik, soňra düşüm formalarynyň goşulyş tertibi türkmen dilinde örän berk saklanýar.

„Hem **daýymlara** barýan, hem-de atyma baş öwredýän” mysalyndaky ýaly degişlilik goşulmasyndan soňra goşulanda **daýymlar** köplügi aňlatman, maşgala manysynda gelýär. „**Myratlara** gitdim” ýaly ulanylanda hem Myratlar maşgala manysyndadyr.

Köplük san goşulmasy has atlara-da, sözleýji we diňleýji manysynda gelen **men, sen** çalyşmalaryna-da goşulmaýar, çünki olaryň özüleri birlik sandaky zatlary aňladýarlar.

Ýürek, kelle, dil, bil ýaly ýeke-täk synalarymyzyň atlaryna goşulanda bolsa **-lar/-ler** goşulmasy stilistik hyzmaty ýerine ýetirýär:

Öwez guçsun **billeriňden**, sorsun şirin **tilleriňden** (Görogly).

Dessanlarymyzda bu goşulmanyň onsuzam köplük düşünjesini bildirýän **biz, siz** sözlerine goşulyp: **bizler, sizler** ýaly ulanylyşyna duş gelinýär:

Hemra diýer **sizler** kimler bolar siz (Saýatly Hemra).

Bu ýagdaýda hem bu goşulma köplük däl-de, hormat bildirmek hyzmatynda gelýär.

Türkmen dilinde-**lyk/-lik, -çylyk/-çilik, -zar** goşulmalary arkaly ýasalan atlardanam köplük düşünjesi aňlanylýar: **baglyk, çöllük, maldarçylyk, pagtaçylyk, gülzar, lälezar**. Şoňa görä-de bulara köplük san goşulmasy goşulmaýar.

Hiç bir goşulma goşulmazdan sözüň özünden köplük düşünjesiniň aňlanylýandygy nazarda tutulyp, käbir işlerde **saç, sakgal, gaş, diş, gulak, kirpik, göz, aýak, barmak, dyz, omuz, ýüz**... ýaly mysallara köplügiň leksiki ýol bilen

aňladylyşy hökmünde seredilýär. A. N. Kononow, A. M. Şerbak...ýaly alymlar muny bu sözleriň düzüminde köplük, jübütlik aňladan gadymy türki **-s,-z,-ş,-l,-k,-n,-m...**goşulmalarynyň bardygy bilen düşündirýärler. (Seret: Сравнительно - историческая грамматика тюркских языков. Морфология, Москва,1988,10). Şu ylmy çaklamany tassyklaýan gymmatly maglumatlar türkmen dilinde hem duşýar.

Köplük - jübütlik aňladan gadymy **-s/-z** goşulmasy diňe **göwüs, ýüz, göz, omuz, dyz** sözlerinde däl, eýsem at çalyşmalarynda (**biz,siz**), degişlilik goşulmalarynda (**elimiz, eliňiz**), işlik ýöňkemelerinde (**bileris, bilýäris, bilersiňiz, bilýärsiňiz**) hem saklanypdyr.

Kirpik, ýañak, eňek, gulak, dodak sözlerinde asyl söz bilen tanalmaz derejede bitişen **-k** goşulmasy işlik ýöňkemelerinde häzirem köplük manysynda ulanylýar:**geldik, okaýardy, oglandyk.**

Köplük bildiren **-ş** goşulmasy-da işligiň şariklik derejesiniň düzüminde saklanypdyr.

Uruşaň, uruş, ýaraşmaga ýer goý (Atalar sözi). **Döwüşseň** mert bilen **döwüş**, gaçany kowujy bolma (Görogly).

Köplük düşünjesi **-daş/-deş,-ş** goşulmalary bilen ýasalan **ildeş,obadaş, oýnaş, ograş...** ýaly atlarda hem duýulýar.

Türkmen diliniň maglumatlary **-lar/-ler** goşulmasynyň-da taryhy taýdan köplük aňladan iki goşulmanyň (**-la/-le+r**) birleşmeginden emele gelendigini çaklamagy esas berýär. Köplügiň **-la/-le** goşulmasy arkaly aňladylyşy diňe özbek hem gyrgyz dillerine däl, türkmen diliniň günbatar ýomut şiwesine-de häsiýetli.

Köplügiň **-la/-le** goşulmasy bilen **gyzlammyz, oglanlammyz** ýaly aňladylyşy edebi dilimizde hem barha güýçlenýär.

Türkmen dilinde zatlaryň anyk mukdary „**On** oglany orup iýdim, **kyrk** gyzy gyryp iýdim” ýaly sintaktik ýol bilenem aňladylýar. Bu ýagdaýda san tarapyndan anyklanylýan adyň yzyndan **-lar/-ler** goşulmaýar, **on oglan, kirk gyz, üç-dört adam** ýaly ulanylýar.

Köplük san goşulmasy alynma atlara-da, esasan, meňzeş goşulýar:**maşyn-maşynlar, telewizor-telewizorlar.**

Tarap-etrap, mülk-emläk, melek-melaýyk, alym-ulama...ýaly alynma sözleriň haýsynyň birlik, haýsynyň köplük sandadygy duýulmaýar. Şonuň üçin, olara türkmen diliniň hem köplük san goşulmasy goşulýar:**etraplar, edebiýatlar.**

Köplük sözleriň gaýtalanmagy arkaly **desse-desse gül, petde-petde pul, halta-halta bugdaý, maşyn-maşyn odun** ýaly aňladylanda hem anyklanýan adyň yzyna **-lar/-ler** goşulmaýar:

Köçelerden **bölek-bölek** gyz geçer...

Gül tირerler **desse-desse** (Mollanepes).

Adyň önünden **hemme, külli, ähli, barça** ýaly san çalyşmalary getirilende bolsa aýyklanýan ada-**lar/-ler** goşulýar:

Toýa gelen **külli** türkmen gyzlary

Hemmäň gutlaň bu gün näzlim toýuny (Görogly).

Hemme gyzlar geldi, Aslym gelmedi (Asly Kerem).

2. Atlarda deňişliligiň aňladylyşy

Türki dillerde atlarda eýelik ediji şahsy we eýelik edilýän zady bildirýän ýörite goşulmalaryň - deňişlilik kategoriýasynyň bardygy ilkinji gezek N.K.Dmitriýewiň ünsüni çekipdir. (Seret: Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва. 1988, 22, 28 с).

Türkmen dilinde deňişliligiň aňladylyş ýollary-da, serişdeleri-de, esasan, beýleki türki dillerdäki bilen meňzeş. Bu fakt dilimiziň örän gadymylygyndan habar berýär.

Çekimlilere we çekimsizlere gutaran deňişlilik goşulmaly atlaryň düşümlerde üýtgeýşindäki aýratynlyklar bu kategoriýanyň düşümlerdenem ön kemala gelendigiňi çaklamaga esas berýär.

Alymlar irki ýazuw ýadygärliklerini häzirki türki dilleriň maglumatlary bilen deňeşdirmek arkaly gadymy türki dilde deňişlilik şu hili goşulmalar bilen aňladylandyr diýip çaklaýarlar:

I şahsyň birliги –**m/-ym/-im**; köplügi: **-byz/-biz,-ybyz/-ibiz**

II şahsyň birliги –**ň/-yň/-iň;-yg/-ig,-g**; köplügi: **-ňyz,-ňiz,-yňyz/iňiz,-gyz/giz/-ygyz/-igiz**

III şahsyň birliги we köplügi: **-y/-i,-sy/-si**.

(Seret: Б. Серебрянников, Н. Гаджиева. Сравнительно историческая грамматика тюркских языков. Баку. 1979, 94с).

Gadymy türki deňişlilik goşulmalary oguz asylyly dillerden türkmen dilinde has oňat saklanypdyr. Türk, azerbaýjan, gagauz dillerinde II şahsyň deňişlilik goşulmasyndaky dilardy, burun ýolly ses ýitirilip, **-yň/-iň** goşulmasy **-yn/-in** görnüşe gelipdir.

Alymlar birinji şahsyň **-ym/-im/-m** goşulmasynyň gelip çykyşyny **men**; **-ymyz/-imiz/-myz/-miz** goşulmasyny **biz**; II şahsyň **-yň/-iň/-ň** goşulmasyny **sen**; **-yňyz/iňiz,-ňyz/-ňiz** goşulmasyny **siz** at çalyşmalary bilen baglanyşdyrýarlar. (Seret: Сравнительно историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва. 1988, 22, 28 с).

Türki dillerde aýyklaýan (eýelik edijini bildirýän) sözüň öňden, aýyklaýan - eýelik edilýän zady bildirýän esasy sözüň bolsa yzdan gelmek häsiýeti bar. Şoňa görä **men**, **sen** at çalyşmalarynyň yzdan gelip goşulma öwrülendigi onçakly ynandyryjy däl. Eger-de hakykatdanam **men**, **sen** at çalyşmalary deňişlilik goşulmalaryna öwrülen bolsa, onda bu hadysa gaty irki döwürlere deňişli bolmaly. Şol döwürlerde aýyklaýan söz pars dilindäki **kitabý män** ýaly yzdan gelip bilmeli.

Oguz-Orhon daş ýazgylarynda-da, häzirki türki dilleriňem hiç birisinde atlarda deňişliligiň **men**, **sen** sözleri arkaly aňladylyşy duşmaýar.

Aýyklaýan sözüň aýyklaýjydan öňürti gelişine deňişli izafetli söz düşümleri bolsa dilimize pars edebi diliniň ýetiren täsiri bolsa gerek:

Bahry şygry içre Mähri bir dürdür (Mähri Hatyn).

Ýokmuş **ruýy zeminde** wasl-y dilberden leziz (Mähri Hatyn).

Sen-sen **täji serim, ruhy rowanym** (“Şasenem-Garyp”).

Ýakty bagrym **ataşy hijran** meniň (Seýdi).

Lal olupdyr har içinde **bilbili bag-y** erem (Mollanepes).

Kelp kassaby kelli kassap kimiň maly içdikleri gandyр (Şeýdaýy). (Kelb-i kassap, ýagny gassabyň iti kimin – bolmaly).

Eýelik ediji şahsy bildirýän aýyklaýjy sözüň galdyrylyp ulanylyşy türkmen dilinde has ýörgünli. Bu ýagdaýda zadyň haýsy şahsa degişlidigi aýyklandyran esasy sözdäki degişlilik goşulmasy arkaly kesgitlenýär:

Ilim-günüm bolmasa, **Aýym, Günüm** dogmasyn (Atalar sözi).

Hojam Şükür **hanymyz**,

Ýuwa, ýelmik **nanymyz**.

Ýuwa ýelmik gutarsa.

Neneň geçer **halymyz** (Halk döredijiligi).

“**Sesiň sesimize** goşulanok”-diýip,

Gargalar bilbili hordan kowdular (Amandurdy Annadurdyýew).

Gotur **goluňda** bolmasyn (Atalar sözi).

Sag al, saýry çykça, **bagtyňdan** gör (Atalar sözi).

Az galypdyr **Aý-Günüňiz** batmaga (Magtymguly).

Karga kazga ötkünse **budy** synur (Mahmyt Kaşgarly).

Eşek semrän günü **eýesini** deper (Nakyl).

Degişlilik –**ýňky/-iňki/-nyňky/-niňki** goşulmasy arkaly **meniňki, seniňki, biziňki** ýaly aňladylanda zadyň haýsy şahsa, kime degişlidigi belli bolýar, emma eýelik edilýän zadyň nämedigi näbelliligine galýar. Onuň nämedigini diňe kontekstden anyklamak mümkin:

Zat – tapanyňky (Atalar sözi).

Gün - güýçliniňki, **gowurga** - dişliniňki (Atalar sözi).

Döwran – seniňkidir, oglum Öwezjan (Görogly).

Goluňda bolmasa bir gezek zadyň,

“**Meniňki**” diýip başyn tutup bolmaýar (Magtymguly).

Halk dessanlarynda bu goşulmanyň –**ky/-ki** böleginiň galdyryp ulanylyşy-da duşýar:

Sorar olsam, içit **kimiň**?

Sorar olsam binit **kimiň**? (Gorkut ata).

Şasenem diýr: “Dünýä maly **seniňdir**,

Ýowuz günüm, namys-arym **seniňdir**,

Göwsümdäki goşa narym **seniňdir**,

Synam saňa tagty rowan, Garybym” (“Şasenem-Garyp”).

Eýelik edilýän zadyň kime, nämä, nirä we bir adama ýa-da köpçüligе degişlidigini anyk görkezmek gerek bolanda degişlilik morfologik-sintaktik

serişdeler: hem-ä eýelik düşümde gelen söz, hem-de degişlilik goşulmalary arkaly aňladylýar:

Meniň öýüm

Biziň ilimiz

Seniň öýüň

Siziň iliniz

Onuň öýi

Olaryň ili

Bu ýagdaýda eýelik düşümde gelip, eýelik ediji şahsy bildirýän aýyklaýjy söz logiki (fraz) basym bilen nygtalyp aýdylýar. Oňa goşulan –**yň/-iň/-nyň/-niň** goşulmasynyň eýelik düşüm atlandyrylmasy-da hut şonuň üçindir.

Eýelik-degişlilik gatnaşygyndaky bu sözler özara ylalaşma täri bilen baglanyşýarlar. Ylalaşma täri esasy söz bilen aralykdan başga aýyklaýjylary girizmäge-de mümkinçilik berýär. Meselem, **meniň öýüm, meniň täze öýüm, obadaky täze öýüm** we başgalar.

Eýelik ediji şahs bilen eýelik edilýän zadyň bilelikde görkezilmegi netijesinde anyk degişliliğiň aňladylyşy birnäçe ösüş basgançaklaryny başdan geçiripdir:

1. Iki sany adyň hiç bir goşulmasyz **gözýaş, aýakgap, düýeçal, goňşokara, tamdyrçörek, tüpeňdäri, elýaglyk, biz oba...** ýaly tirkeşdirilmegi arkaly degişliliğiň aňladylyşy has gadymy bolsa gerek:

Teweý binip, **koý ara** ýaşma (Mahmut Kaşgarly).

Agalar, **bag içre** bir gözel gördüm...

Gedalar geldi **toý üste** (Şasenem-Garyp).

Kesgir gylyç kesmäge **duşman kelle** ýaraşar (Sanawaç).

2. Degişlilik söz düzümindäki garaşly sözün goşulmasyz, aýyklandyran esasy sözün degişlilik goşulmaly ulanylyşy:

Bäri gelgil, **başym bagty, öwüm tagty** (Gorkut ata).

Arslan enigi ýene arslandyr.

Atan ýüki aş bolsa, açka az görüner (Mahmyt Kaşgarly).

Kut belgisi – bilik (Kutadgu bilik).

Ata kesbi ogla halal (Atalar sözi).

Gül gunçasy, gara **gözüm garasy**

Gara dagdan iner sili Türkmeniň...

Ten kapasy içre wagşy **jan guşy...**

Hak bendesi Haka çapar (Magtymguly).

3. Düşüm kategoriýasynyň aňladylyşy

Sözlemde sözleri baglanyşdyrmaga we olaryň arasyndaky dürli hili sintaktik gatnaşyklary bildirmäge hyzmat edýän düşümler atlaryň türki dilleriň hemmesine mahsus bolan umumytürki häsiýetli gadymy grammatik kategoriýalaryndan biri.

Ý.W.Sewotryan, N.K.Dmitriýew, A.M.Şerbak... we beýleki görnükli dilçiler baryp VI-VIII asyr ýazuw ýadygärliklerinde atlaryň 6 düşümden ybarat bolan kämil düşüm ulgamynyň bolandygyny belleýärler.

Atlary baglanyşdyrmaga hyzmat edýän bu goşulmalara çuwaş, ýakut, gumuk dillerinde **padež**, türk, azerbaýjan dillerinde **hal**, özbek dilinde **kelişik**, tatar, başgyrt dillerinde **kileş**, garagalpak we gazak dillerinde **sepleü-septeü**, türkmen dilinde **düşüm** diýlip dürlüçe at berlipdir.

Türkmen dil biliminde grammatik düşümler G.Ataýew, lokal-giňişlik düşümleri M.Hamzaýew, ýazuw ýadygärliklerimizdäki düşüm goşulmalary S.Baýlyýew tarapyndan ýörite öwrenilip, kandidatlyk, doktorlyk dissertasiýalary goraldy. Muňa garamazdan heniz düşümlerimiziň sany hakda hem gutarnykly netijä gelnenok. Mysal üçin, S.Baýlyýew türkmen dilinde baş, eýelik, ýöneliş, ýeňiş, wagt-orun, çykyş hem gural-instrumental düşümler bolupdyr diýen pikiri öňe sürýär. (Seret: Категория склонения в письменных памятниках туркменского языка. А Д Д. Ашгабат, 1990, 15, 43 с). Biziň pikirimizçe, alymyň gural-instrumental düşüm atlandyran bary-ýogy üç-dört sözüň düzüminde doňup galan, düşüm hyzmatyny ýitiren, häzirki wagtda hal ýasaýjy önümsiz goşulma hasaplanylýan **-yn/in** goşulmasyny hemme atlara mahsus dældigine-kategorial häsiýetiniň yokdygyna görä, häzir düşümleriň hataryna goşmak dogry däl. S.Baýlyýewiň **düşüm** adalgasyny rusçadan terjime hasaplaýşy hem ynandyрмаýar. **Düşüm**-gelşik manysyndaky gadymy türki söz. Onuň şu manysy “Gelniň aýagy düşümlü bolsun, çopanyň taýagy!” diýen alkyşda oňat saklanypdyr.

Sözsoňy kömekçiler arkaly baglanyşan sözleriň many gatnaşyklarynyň düşümlerinkiden tapawutlydygyna görä, biz käbir alymlaryň sözsoňy kömekçiler bilen baglanyşan atlar babatda **nämälim düşüm** adalgasyny ulanyşlaryny-da oňlamaýarys.

Diňe gural (instrumental) düşümi däl, eýsem bilelikdelik (komitativ) düşüminiň **-la/le, -ly-li**; deňeşdirme düşüminiň **-ça/-çe** goşulmalary-da özleriniň başdaky düşümlük hyzmatlaryny doly ýitiripdirler, olar hal ýasaýjy goşulmalar hökmünde hem işjeň ulanyşdan düşüp galypdyrlar. Şoňa görä olary-da düşüm hasaplamaýarys.

Baş düşüm. Bu düşümde gelen sözüň sözlemde baş agza-eýe bolşuna görä, ol baş düşüm atlandyrylypdyr. Asyl ýa-da ýasama atdygyna, köplük, deňişlilik goşulmalaryny alan-almandygyna garamazdan, düşüm goşulmasyny kabul etmedik atlar baş düşümde gelen hasaplanylýar. Olar sözlemde habar tarapyndan aýyklanyp, gymyldy-hereketiň subýektini aňladyp gelýärler, habar bilen sanda we ýöňkemedede ylalaşýarlar:

Magtymguly, **kim** bar ölmez,
Ajal doýmaz, **zemin** dolmaz,
Asman inmez, **ýer** çöwrülmez,
Gün ýörür, Aýlar görüner (Magtymguly).
Goç **ýigitler** myhmanynda bellidir...
Başym çykmaz, ne gowgaýa sataşdym.
Ömrümüz zaýa döndi...
Guwanar **duşmanyň, dostuň** ýat bolar.

Ýürekleri at başy dek ýigitler
 Hatynça ýok **at-ýaragy** bolmasa (Magtymguly).
Suw sonasy ýaşylbaşy görende
 Laçyn **köňlüm** telwas eder köllere (Kemine).
 Diňe atlar däl, eýsem atlaşyp, baş düşümde gelende beýleki söz toparyna
 degişli sözlerem sözlemde eýe bolup gelýärler:
Kimse ondan dogmady, ol kimseden (Wepaýy).
Ýalaňaç suwdan gaýtmaz (Nakyl).
Gelen ýük ýazdyryp, geçip baradyr (Magtymguly).
 Nepes diýr, adatdyr möwç urup **joşma**,
 Aşyga humardyr ogryn **garaşma** (Mollanepes).
 Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde baş düşümde gelen atlaryň diňe
 eýe däl, eýsem habar bolup gelen halatlary-da duşýar:
Kirpigiň-ok, gaşyň-ýaý,
Men onuň **nyşanasy** (Zelili).
 Sözsoňy kömekçiler bilen bilelikde olar sözlemiň aýyklaýjy agzalary-da
 bolup bilerler.
Eýelik düşüm.
 Bu düşüm atlary we at deregine gelen beýleki sözleri atlar bilen
 baglanyşdyrmaga hyzmat edýän umumy türki häsiýetli ýeke-täk düşümdir. Şu
 jähetden ol atlary işlikler bilen baglanyşdyrýan beýleki düşümlerden düýpli
 tapawutlanýar. At bilen adyň baglanyşmagyndan emele gelýän degişlilik
 gatnaşygyndaky isim söz düzümlerinde eýelik ediji şahsy bildirýän söze eýelik
 düşümiň goşulmasy, eýelik edilýän närsäniň adyna bolsa degişlilik goşulmasy
 goşulýar.
 Sözdäki soňky bognuň çekimlä ýa çekimsiz gutarandygyna, çekimlisiniň
 inçe - ýogynlygyna, dodaklanyp - dodaklanmazlygyna eýerip goşulýan köp
 görnüşli **-nyň/-niň/-nuň/-nüň/-yň/-iň/-ň** goşulmasy manysyna görä eýelik düşüm
 atlandyrylypdyr.
 Käbir alymlar **gözýaş, aýakgap, başdarak, ýüňdarak, aýagulag, başuç,**
aýaguç, gözagry, içagyry... gurluşly ysnyşma (ýanaşma) täri arkaly goşulmasyz
 baglanyşan degişlilik söz düzümlerini ýaşy taýdan has gadymy hasaplaýarlar.
 Degişlilik söz düzümleriniň **düýeçal, tupendäri, gozaçöp, duztorba...** ýaly
 goşulmasyz ulanylyşy häzirkiki türkmen diline hem häsiýetli. Olar indi başym
 taýdan hem bitişip, goşma sözlere öwrülip gidipdirler.
 Türkmen dilinde eýelik edijini we eýelik edilýän närsany bildirýän atlar
 ýanaşyk gelen ýagdaýynda eýelik düşümiň goşulmasyz ulanylyşy has ýörgünli:
 Bärei gelgil, **başym bagty, öwüm tagty** (Gorkut ata, 49).
Dünýä görki sim-u-zerdir...
Adam ogly baş gün duza myhmandyr...
Ýigit başy esen bolsa mally bolar, malsyz bolmaz (Magtymguly).
 Oýanyp sen **gije ýary...**
 Aýlanyp **derýa lebinde** ýaryn istär Zöhre gyz (Mollanepes).

Şygyrda inwersiýa sebäpli eýelik düşümdäki at bilen aýyklanan adyň aralygynda başga sözleriň gelýän ýagdaýlary-da bar:

Meniň **ýarym** syýa **zülpün** örmeli (“Görogly”).

Gara **saçyň** bolsam **agyna** gurban...

Meniň **dilim**, seniň **eliň hünäri**

Nusga bolup galsyn ilden-illere (Kemine).

Keýpi açylar duşman görende **mertler** (Zelili).

Seniň **oglyň** iki **gözün** oýdular (“Hüýrlukga-Hemra”).

Mysallarda gürrüň “mertleriň keýpi”, “saçynyň agy”, “ýarymyň zülpi”, “ogluňyň gözi”... hakdadyr.

Değişlilik söz düzüminden eýelik düşümiň däl-de, değişlilik goşulmasynyň galdyrylyp ulanylyşy-da duş gelýär:

Bu gün üstünden düşdi

Biziň güzer (güzerimiz bolmaly) Aýperi (Mätäji)

Biziň ilin (ilimiziň bolmaly) jerenidir bu jeren

Ýelden ýyndam atlar bar **biziň Türkmenistanda** (Türkmenistanymyzda bolmaly).

Eýelik ediji şahsyň eýelik düşüm, eýelik edilýän zadyň değişlilik goşulmasy arkaly aňladylyşy değişlilik söz düzümleriniň arasynda in kämilidir.

“Eremin bagy”, “gözümiň rōwşeni”, “bagtymyň täji” gurluşly değişlilik söz düzümleri değişliliğin has anyk aňladylýandygy taýdanam, aralykdan başga aýyklaýjylary getirmäge mümkinçilik berýänligi taýdanam amatly. Şoňa görä-de eýelik düşüminiň bu hili goşulmaly görnüşiniň ulanylyş ýygylgy gitdikçe güýçlenýär.

Eýelik düşümiň sözlemde değişlilik gatnaşygyndaky atlary baglanyşdyrmak we eýelik edijini bildirýän sözi nygtamak hyzmatlary häzirki türkmen dilinde hem berk saklanýar.

Mundan başga eýelik düşümde gelen atlaryň yzyndan **başynda, aýagynda, ýüzünde, ýeňsesinde, öňünde, zynda, üstünde, astynda, ýanynda...** ýaly kömekçi atlary getirip, at bilen işligiň baglanyşdyrylyşy, orun gatnaşygynyň aňladylyşy-da bar:

Goja **daglaryň başynda** lembar-lembar gar **görüner...**

Dag başynda goşa çynar

Dök ýapragyň, düşe, çynar (Görogly).

Ýap boýunda duran, oylan

Okun-ýaýyn guran, oylan (Halk aýdymyndan).

Ylmy, çeper, publisistik, syýasy edebiýatlaryň köpçülikleýin terjime edilmegi, rus dilindäki orun bildirýän **за, перед, под, на...** ýaly sözöňi kömekçileri aňlatmak zerurlygy “çaý başynda gürleşmek”, “iş ýüzünde ýerine ýetirmek”, “öz üstünde işlemek”...ýaly orun gatnaşygyndaky işlik söz düzümleriniň işjeňleşmegine oňalyly täsir edipdir.

At bilen işligi baglanyşdyryp, orun gatnaşygyny bildirmäge hyzmat eden **üzre, içre** sözsoňy kömekçilerimiz bolsa işjeň ulanylyşdan düşüp galypdyrlar:

Bagyň içre girdim, ýördüm... (“Şasenem-Garyp”).

Bilgin uzak gitmez aýy dostlugy,

Gahry gelse, **depäň üzre** daş döker (Magtymguly).

Ýusup kimin **zyndan içre** aglasam (Mollanepes).

Eýelik düşümde gelen adyň yzyndan **içre, üzre** sözsoňylaryny getirip, orun gatnaşygynyň aňladylyşy häzirki türkmen dili üçin häsiýetli däl.

Ýöneliş düşüm.

Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde gymyldy-hereketiň yönelen ugruny, işiň obýektini bildirmek üçin köplük, degişlilik goşulmalaryny alan-almadyk asyl we ýasama atlara **-a/-e, -k, -ga/-ge, -gary/-geri, -ýa/ýe, -na/-ne** goşulmalary goşulypdyr. Aňladýan esasy manysy boýunça ýöneliş düşüm atlandyrylan bu goşulmalardan **-a/-e, -na/-ne** goşulmasyndan beýlekileri häzirki türkmen dilinde işjeň ulanyşdan düşüp galypdyr.

Telim münň ýyllyk taryhy ösüşiň netijesinde özbaşdak manyly sözleriň sözsoňy kömekçilere, olaryňam kem-kemden goşulmalara öwrülendigi hakda ylmy çaklama bardy. Şondan ugur alyp, käbir alymlar tarapyndan ýöneliş düşüm goşulmalarynyň gelip çykyşy babatda dürli garaýyşlar öňe sürülenem bolsa, heniz gutarnykly netijä gelmenok. Dil biliminiň häzirki derejesi her bir goşulmanyň haýsy sözdendigini anyklamaga mümkinçilik bermeýär. Bu asla mümkin däl. Bizniň pikirimizçe, munuň ylmy ähmiýeti, zerurlygy-da ýok.

Gymyldy-hereketiň yönelen ugruny, obýektini görkezip, atlary işlik bilen baglanyşdyrmaga hyzmat eden umumytürki goşulmalardan gadymkysynyň, esasan, çywaş hem oguz – türkmen dillerinde üýtgeşsiz saklanan **-a/-e** goşulmasydygyny alymlar biragyzdan ykrar edýärler. Türkmen dilinde **-a/-e** goşulmasy asyl at, ýasama at-parhy ýok, soňy çekimsizlere gutaran atlara goşulýar:

Küne baksa, köz kamar (Mahmyt Kaşgarly 1,327).

Ata kesbi **ogla** halal (Atalar sözi).

Aýalsyza mydar bolmaz

Dönse hökmi **Süleýmana** (Magtymguly).

Ýüzüm **Aýa** düşdi, gözlerim **Güne** (Mollanepes).

Elip dek kamatym ogşady **dala**,

Arzuw eýläp ýetibilmen **wysala** (Mollanepes).

At çalyşmalaryna-da **-a/-e** goşulypdyr:

Kadyr kysmat etse **maňa** bara sen...

Sen, sen dinim, imanym

Saňa gurban bu janym (Mollanepes).

Gulam, şahym, **saňa** dada gelmişem (Zelili).

Gam astynda ýatyp sen, ne **oňa** melhem bardyr (Magtymguly).

Ýöneliş düşümde gelen **men, sen, ol** at çalyşmalarynda ýüze çykan fonetik özgerişler: alynky hatar **-e** çekimlisiniň yzky hatar **a** sesine; diluji **n** çekimsiziniň dildardy **ň** sesine öwrülip, **maňa, saňa, oňa** görnüşe geçişi bu goşulmanyň taryhy taýdan **-ga** bilen asyldaşdygyny çaklamaga esas berýär.

Diňe atlara we at çalyşmalaryna däl, eýsem at deregine ulanylýan (substantiwleşen) sözlere-de, iş atlaryna-da ýöneliş düşümiň **-a/-e** şekili goşulypdyr:

Magtymguly, sözüň **bilene** sözdür,

Bilmedik adama gury owazdyr...

Ölüm bolmaz abu haýat **ičene...** (Magtymguly).

Jaý imesdir **eglenmäge, durmaga** (Magtymguly).

Indi Senem **diýre** halym galmady (“Şasenem-Garyp”).

Iki çeşmim bir **görmäge** zar saňa (Kemine).

Ýüz bāşe taý geler han Ogulmeňli (Misgini).

I-II şahsyň degişlilik goşulmasyny kabul eden atlara-da ýöneliş düşümiň **-a/e** şekili, goşulypdyr:

Ne kakarsen baňa, agam Gazan... ölersem, seniň **ugruňa** ben öleýim...

Giň **etegiňe**, tar **goltugyňa** gysylmaga gelmişem (Gorkut ata, 207 s).

Ýedi **pyštyma** çekmerin, ýerden **göterene** çekerin (Atalar sözi).

Derdim köpdür, derman **goluma** düşmez...

Öz beren **janyňa** jebir etme, Jepbar (Magtymguly).

Didaryňa muştak men, **derdime** dāri, dilber (Mätäji).

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde III şahsyň degişlilik goşulmasyndan soňra ýöneliş düşümiň **-a/-e** däl-de, **-na/-ne** goşulmasy goşulypdyr:

Buga **aýak üstüne** turamady, düşdi, **depesiniň üstüne** ýykyldy. Oglan **byçagyna** el urdy... Oguz begleri gelip **oglan üstüne** ýygnak oldular (Gorkut ata, 21 s). Derse han **öwüne** geldi. Çagyryp **hatynyna** sözlär, görelim, hanym, ne söýlär (Gorkut ata, 19 s).

Oýnaşyna yşanan ärsiz galar (Atalar sözi).

Her kim öz **mülküne** soltandyr, şadyr,

Kysmatyna kaýyl bolsa adamzat (Magtymguly).

Wada eýläp, neçün wepa kylmaz sen

Wagdasyna, ygraryna ýalan gyz (Mollanepes).

Ýöneliş düşümiň türki dilleriň gypjak toparynda ýörgünli bolan **-ga/-ge** şekili türkmen diliniň ýadygärliklerinde köplenç çekimsizlere gutaran atlara goşulypdyr:

Ýagyny aşaklasa, **başka** çykar (Mahmyt Kaşgarly 1,297).

Atan ýüki aş bolsa, **açka** az körüner (Mahmyt Kaşgarly 1,105).

Şusegen **utka** tenri münüz bermes (Mahmyt Kaşgarly 1,426).

Suw **ičirmeske** süt ber (Mahmyt Kaşgarly 3,142).

S. Ý. Malow gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde ýöneliş düşümiň, esasan, **-ka/-ke** şekiliniň ulanylyp, Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde hem, “Kutadgu bilik” eserinde hem **-ga/-ge** goşulmasyna bary-ýogy birki sany sözde duş gelendigini belläpdir. Biziň pikirimizçe, **-kä/-ke** ýöneliş düşümiň **-ga/-ge** goşulmasynyň dymyk çekimsizlerden soňra gelip, assimilýasiýa netijesinde dymyklaşan fonetik wariantydyr.

Türkmen dilinde açyk, ylaýta-da sonorly çekimsizlerden soňra **-ga/-ge** şekili has ýörgünli:

Agyr baha älemni alty **pulga** almaz men (Magtymguly).

Uçarga ganat ýok, **ýörärge** perman (Seýdi).

Ýanar **otlarga** salyp, kül edip sowurar sen,

Ahyr meni öldürip, nähak **ganga** galar sen (Seýdi).

Perişan **halymga** nazar salmaz sen (Mollanepes).

Ýöneliş düşümiň **-ga/ge** hem **-ry/-ri** goşulmalarynyň bitişmeginden dörändir diýlip çak edilýän **-gary/-geri** şekili türkmen diliniň ýadygärliklerinde örän seýrek duş gelýär:

Negü bar ajunda **angar** hilesiz,

Negü hile bar kim **angar** çäresiz,

Kamug neňe hile, etiç, çäre bar,

Meger bu **ölümge**, ölüm çäresiz (Kutadgu bilik).

Ir eýýamlarda gymyldy-hereketiň ýönelen ugruny görkezenem bolsa, ýöneliş düşümiň **-ra/-re**, **-ry/-ri** şekili häzirki türkmen dilinde düşüm hyzmatyny doly ýitiripdir.

Pes, ol tegür galadan **taşra** çykdy, meýdana girdi, är diledi...

Taşra, aýak ýoluna çykdy (Gorkut ata, 468, 488 s.).

Içre, **üzre** sözleri sözsoňy kömekçiler hökmünde tanalsa, **aňry**, **bäri**, **daşary**, **ileri**, **içeri**, **ýokary** ýaly sözler häzir tarap bildirýän hallar diýlip tanalýarlar. Düşüm hyzmatyny ýitirenleri üçin bu hilli sözlere ýöneliş düşümiň ýene bir goşulmasy artdyrylyp, **aňryk**, **bärik**, **ilerik**, **gaýrak**, **ýokaryk**... ýaly ulanylýarlar:

Bir **ýerik** kän barsaň gadyryň az bolar (Kemine).

Ýöneliş düşümiň **-k** goşulmasy goşulyp, **obak**, **bärik**, **şu taýyk**... ýaly aňladylyşy käbir şiwelerimizde henizem saklanýar.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde soňlary çekimlilere gutaran atlara köplenç ýöneliş düşümiň **-ýa/-ýe** şekili goşulypdyr. Bu-da käbir şiwelerimizde bar:

Gül kokusyn eşitse, **sähraýa** çeker bu dil

Bilbil üynün eşitse, **gowgaýa** çeker bu dil (Ýunus Emre).

Menzilim bag içredir, **sähraýa** aşyk bolmuşam...

Kişi bilmez ne **söwdaýa** sataşdym...

Nazar eýleseňiz uşbu **dünýäýe**,

Gelen geçer, durmaz, köne saraýdyr (Magtymguly).

Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde ýöneliş düşümiň has gadymky-goşulmasyz aňladylyşyna-da duş gelinýär:

Ilgeri geldi, **dyz** çökdi (Gorkut ata, 346 s).

Mundan gitsen, **şähri Bostan** baryp git (Görogly).

Ýör, öwez **Töwriz** gideli (Görogly).

Baýguş **uzak** uçmaz-weýrana geler (Magtymguly).

Serwi saňa salam biýr, baksaň **her ýan**, gözelim...

Ýaryň **ýolun** garar men,
Bakmaz men özge ýola...

Tä ölinçäm seniň **ýoluň** garar men (Mollanepes).

Selbinýazym, sal **bazar**

Satar sen alma, nary (Mätäji).

Ýöneliş düşüm manysynda ulanylan **sary**, **garşy** sözsoňy kömekçileri häzirki türkmen dilinde işjeň ulanylyşdan düşüp galypdyrlar:

Bu ülkede töhmet bilen ölmegil,

Dolanawer **meňzil-mekan saryýa** (“Şasenem-Garyp”).

Gulzymy gyr sanyp **kyrk ýol** geçer men,

Eger ki meýil etse ýar **bizim sary** (Magtymguly).

Gähi-gähi sallanyp ýörir sen **bizim sary** (Mätäji).

Meniň köňlüm Aýa bakar,

Aý bakar **asmana garşy** (Kemine).

Iş atlaryna goşulanda ýöneliş düşüm arkaly sebäp-maksat gatnaşyklary aňladylypdyr:

Yunus diýr:ogluň ýok **bile gitmäge**,

Gyzyň ýokdur seniň ýasyň **tutmaga** (“Görogly”).

Indi **Senem diýre** halym galmady... (“Şasenem-Garyp”).

Geýmegine ýaşyly bar, aly bar (“Asly-Kerem”).

Guçmana ýaraşar inçe billeriň (Seýdi).

Duzak gurup aşyklary **tutmaga**,

Zülpün **başdan-aýak** tor eden gelin (Mollanepes).

Bir bölejik bulut gelýär **ýagmaga** (Saýyly).

Ýöneliş düşüm goşulmasynyň wagt-orun, çykyş düşümleriniň hyzmatynda, orun gatnaşygyny bildirip gelşi-de bar:

Ilek hoja ogly Sary Gulmaş Gazan begiň **öwi üzerine** şehit oldy... Bir gury **çaýyň üzerine** bir köpri ýapdyrmyşdy (Gorkut ata).

Didara doýma ýok, hiç **mähre** ganma

Ýör, başyňa guwanaýyn ýol bilen (Kemine).

At bilen işligiň arasyndaky giňişlik gatnaşygyny bildirmäge hyzmat eden bu lokal düşümleriň her biri häzirkî türkmen dilinde many taýdan-da, şekil taýdan-da gutarnykly aýrylyşypdyrlar.

Ýeňiş düşüm.

Häzirkî türkmen dilinde köplük, degişlilik goşulmalaryny kabul eden-etmedik atlar ýeňiş düşümiň **-y/-i, ny/-ni,-n** goşulmasy arkaly täsirini geçirýän işlikler bilen baglanyşyp işlik söz düzümini emele getirýärler. Ýeňiş düşüminde işliklere eýerip gelýän bu atlar gönüden-göni gymyldy-hereketiň, işiň obýektini görkezýärler, şoňa görä täsirini geçirýän işliklere obýektli işliklerem diýilýär. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde gymyldy-hereketiň, işiň obýektiniň görkezilişiniň, birnäçe görnüşine duş gelinýär.

Ýeňiş düşümiň goşulmasyz aňladylyşy:

Depe kibi **et** ýyg, köl kibi **gymyz** sagdyr, uly toý eýle **hajat** dile...

Waý, **göz** açyp gördüгим, **köňül** berip söwdüгим...

Sagle soluna **göz gezirdi**, oğlanjygyny görmedi (Gorkut ata, 259).

Magtymguly, aýama **jan, biliň** guşa, geý gazap **don**

Duşdum **üm** bilmez nadana (Magtymguly).

At çapdyryp, **altyn gabak** atdyryp,

Gülüp, oýnap, **göwün** açan ýerleri (Zelili).

Aga-begler, altyn **käse** içiňler (Görogly).

Suwsana **suw** bermeseň, çölde Hydyr neýlesin (Atalar sözi).

Binamaz elinden **iýmäňiz tagam** (Wepaýy).

Mejnun olsaň **göz** aç, başyňny göter (Andalyp).

Halk dessanlarynda has işjeň ulanylan **gylç çalmak, kesim kesmek, göz görkezmek, gan gusdurmak, baş kesmek, jan almak, jan bermek, gan dökmek...** ýaly hut türkmen diline mahsus bolan durnukly söz düzümlerimizem ýeňiş düşümiň goşulmasyz ulanylyşynyň gadymydygyndan habar berýär:

Mere, sen **başmy** kesdiň, **ganmy** dökdüň, **açmy** doýurdyň, **ýalaňaçmy** tonatdyň (Gorkut ata, 564 s).

Degişlilik goşulmasyny kabul eden atlaryňam täsirini geçirýän işlikler bilen goşulmasyz baglanyşan ýagdaýlary az däl:

Beg ýigit, sen meniň **üýnüm** aňla, **sözüm** diňle... Sal **gyljyň**, kes **başym** (Gorkut ata, 105, 604).

Tanalmasaň gelip **atyň** tutmazlar (Magtymguly).

Men çykmyşam baglap **esbasy rahtym** (“Gül-Bilbil”).

Gül **ýüzüň** görmesem günüm aý bolar (Kemine).

Gara **saçyň** gije diýip uklyp men (Mollanepes).

Saýat han diýr: “Aýdan **sözüň** tutar men” (“Saýatly-Hemra”).

“Gawun iýdim” hem “Gawuny iýdim” mysallaryndan görnüşi ýaly, ýeňiş düşümiň goşulmaly we goşulmasyz aňladylandaky manylary deň däl. “Gawuny iý-” söz düzüminde obýekt has anykl. Goşulmaly baglanyşyk işligi başga taraplardanam aýyklamaga, ýagny söz düzümini giňeltmäge mümkinçilik berýär. Şol sebäpli-de ýeňiş düşümiň goşulmaly ulanylyşynyň ýygylgy, işjeňligi barha artýar.

Ýazuw ýadygärliklerinde ýeňiş düşümiň **-yg/-ig** goşulmasyna hem duş gelinýär:

Kişi ýylky birle adyrdy bilik,

Bilik birle ýaňluk köterdi **elig**.

Ýeri, ýylky bolma, bilik bil, okuş

Bilik birle sözle, ýyrak tut **tilig** (“Kutadgu bilik”).

Kara **bulutyg** ýel açar, urunç birle el açar (Mahmyt Kaşgarly 1, 336).

Dar çekimliden soňra sözüň soňunda gelen süýkeş **g** sesi düşüp, türkmen dilinde bu goşulma **-y/-I** görnüşe gelen bolmaly (Deňeşdiriň: ulug-uly, saryg-sary, yssyg-yssy...) Ýeňiş düşümiň **-y/-I** şekili asyl, ýasama, köplük, degişlilik goşulmalaryny alan-almadyk parhy ýok, soňy çekimsiz sese gutaran atlara, at deregine gelen beýleki sözlere goşulyp, olary täsirini geçirýän işlikler bilen baglanyşdyrmaga we gymyldy-hereketiň obýektini görkezmäge hyzmat edýär:

El **eli** ýuwar, iki el birigip **ýüzi** ýuwar...

Almy ham ýeňer, **hamy** zom ýeňer...

Aşyňy ajygana ber, **gyzyňy** aşygyna ber (Atalar sözi).

Ýetimi görende güler ýüz bergil (Magtymguly).

Çekimli sese gutaran atlara bolsa ýeňiş düşümiň **-ny/-ni** şekili goşulypdyr.

Almany göge at, ýere düşýänçä ýa pelek (Atalar sözi).

Namart mert ýerinde **durmany** bilmez (Magtymguly).

III şahsyň degişlilik goşulmasyny kabul eden sözlere-de, edil çekimlär gutaran atlar ýaly ýeňiş düşümiň **-ny/-ni**, janly gepleşikde bolsa **-n** şekilleri goşulypdyr.

Bir sordy – olanja **süýdüni** aldy, iki sordy **ganyny** aldy, üç sordy **janyny** aldy. Gylyç we süni we çomak we saýry **jeň aletin** geýdirip tonatdylar (Gorkut ata, 513, 526).

Bilen **bilenini** işlär, bilmedik **barmagyny** dişlär...

Enesini gör-de, **gyzyny** al,

Gyrasyny gör-de, **bizini** al (Atalar sözi).

Aryf bolsaň **aslyn** sorma ýigidiň...

Butparazlar butdan alsa **myradyn**,

Hajatyny Hakdan dilän almazmy (Magtymguly).

Golun ýassap, **ýüzün** ýelpöp ýatar men (“Saýatly-Hemra”).

Ýeňiş düşümiň **-ny/-ni** şekiliniň soňy çekimsiz gutaran atlara goşulyşynda duş gelinýär. Muny türki dilleriň gypjak toparynyň täsiri bilen düşündürmek bolar:

Eý, Wepaýy, **bileniňni** gizleme,

Bilmeziňni bilerem diýip sözleme (Wepaýy).

Gargyşym **daşlarny** mum deý erider...

Her kişi kim **ýamanlykny** kast eýlär,

Iki dünýä öz işine kast eýlär.

Ýagşy gylyk **duşmanyňny** dost eýlär.

Gylygyň bet bolsa, işiň jeň bolar (Magtymguly).

Eşitgin **arzymny**, haraýym Döndi (Zelili).

Umudy wasyl birlen **işikni** kiçik açdym (Mollanepes).

Ýeňiş düşümiň **-ny/-ni** şekiliniň çekimsiz sese gutaran atlara goşulyşy häzirki türkmen edebi dili üçin häsiýetli däl.

Wagt-orun düşüm.

Türkmen diliniň in gadymy ýazuw ýadygärliklerinde hem **-da/-de** goşulmasy atlary işlikler bilen baglanyşdyryp, olaryň arasyndaky wagt hem orun gatnaşyklaryny görkezipdir. Bu goşulmanyň **wagt-orun düşüm** atlandyrylmagy-da hut şonuň üçindir. Bu goşulma wagt düşünjesini bildirýän sözlere goşulanda

haçan diýen soraga jogap bolýar we gymyldy-hereketiň wagta bolan gatnaşygyny görkezip gelýär:

Kyrk günde ýarasy oňaldy, sap-sag oldy (Gorkut ata, 27 s).

Girmişinde sag adak, çykmyşy-da – sol,

Bu uluglar görsetipdir beýle ýol (Wepaýy).

Başyň ýassyga **ýetende**, sabyr-karar bolmaz sende...

Dokuzumda berdim taňry salamy,

Onumda boýnumda Hakyň kelamy.

On birimde tutdym döwet-galamy.

Okyp-okyp many saçan günlerim (Magtymguly).

Gyz juwanlar **ýygylanda** sen düşer sen göze, gelin (Seýdi).

Oglanlykda sensiň mährim alan ýar (Mätäji).

Wagt düşünjesini bildirýän sözler düşüm goşulmasyny kabul etmezdenem wagt gatnaşygyndaky işlik söz düzümini emele getirip bilýär:

Bir gije ýatyrtdym tünüň ýarynda (Magtymguly).

Agaň ogly nirä gitdi?

Duza gitdi.

Haçan geljek?

Güýz geljek (Sanawaçdan).

Ýaz gelip men gaýdabilmen,

Galdym zemistana, begler (Şeýdaýy).

On dördi gije Aý kimin (“Şasenem-Garyp”).

Wagt-orun düşümiň bu hili goşulmasyz aňladylyşy dilimiziň ösüşiniň has irki döwürlerine degişli bolmaly.

Wagt-orun düşümiň **–da/-de** goşulmasy arkaly orun gatnaşygynyň aňladylyşy-da gadymy:

Çok jahyllar seni **gökde** arar, **ýerde** istär (Gorkut ata, 18 s).

Agylda oglak dogsa, **aryk**da oty biter (Mahmyt Kaşgarly, 1,96).

Emgek **ekinde** galmaz (Mahmyt Kaşgarly, 1,134).

Durna **gökde**, duzagy-**ýerde**...

Balyk **suwda**, gözi **daşda** (Atalar sözi).

Bagda durmaz yzzat görse eşekler...

Magtymguly, tiliň sakla **dahanda** (Magtymguly).

Zelili diýr kiştim **suwda** synandyr.

Sensiz indi **bu ýerlerde** durar ýok (Dowan).

Gökdäki dilegim **ýerde** gowuşdy (“Saýatly-Hemra”).

III şahsyň degişlilik goşulmasyny kabul eden sözlere **–da/-de** däl-de, **-nda/-nde** şekiliniň goşulmagy türkmen diliniň özboluşly aýratynlygydyr.

Alynyň ogullary – pygamber neweleri Kerbela **ýazysynda** ýezidiler **elinde** şehit oldy... Bir ýastykda baş goýdugym, **ýolunda** öldüğim... (Gorkut ata, 250, 420 s).

Kämil tapsaň goý **ýolunda** başyňny...

Mesgen tutmuş gara **dagyň burnunda**,

Alynyň mülkünde, **Ysa ornunda**,

Ýeriň arkasynda, **göğüň garnynda**,

Meniň Sahypjemalymny gördüňmi? (Magtymguly).

Jellat gözler jan almanyň **kastynda** (Kemine).

Wagt-orun düşümiň **–da-de** goşulmasynyň ýöneliş hem çykyş düşümleriň manysynda ulanylan halatlary-da bar:

Agajan, **kaýda** barar sen;

Kanda barar ýollar, Öwez (“Görogly”).

Kanda barsaň, huda bolsun ýoldaşyň (Mollanepes).

Halapdan **munda** gelmişem (“Şasenem-Garyp”).

Meniň gazabymdan heder etmediň.

Neçün ýygdyň almalary **bagymda** (“Saýatly-Hemra”).

Lokal düşümleriň many ýakynlygyna, ýagny “düşege oturyň”, “düşekde oturyň”, “düşekden oturyň” ýaly üç hili ulanylyşyna häzirki türkmen dilinde hem duş gelinýär.

Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde orun gatnaşygyny bildirmekte işjeň ulanylan **işre** sözsoňy kömekçisi bolsa könelişen sözleriň hataryna geçipdir.

Bibijan, **bag işre** bir oglan gördüm...

Goýnuň işre biten bostan (“Hüýrlukga-Hemra”).

Dagy hijiran **synaň üzre** goýuldy...

Her zaman, Magtymguly, **halk işre** gezme lap edip (Magtymguly).

Wagt-orun düşümde gelen söz sözlemde, esasan, wagt ýa orun ahwalaty bolup gelýär.

Çykyş düşüm.

Köplük, degişlilik goşulmalaryny alan-almadyk atlara goşulyp, olary işlikler bilen baglanyşdyrmaga hyzmat edýän **–dan/-den** goşulmasy arkaly türkmen dilinde örän köp many gatnaşyklary ýüze çykarylýar. Esasan, gymyldy-hereketiň çykan, başlanan ýeri göz önünde tutulyp, ol **çykyş düşüm** diýip atlandyrylypdyr.

Bu goşulmanyň **-dan** görnüşi ýogyn çekimlili, **-den** inçe çekimlili sözlere, **-ndan/-nden** bolsa III şahsyň degişlilik goşulmasyny alan sözlere goşulyp, dürli many gatnaşygyndaky işlik söz düzümleri emele gelipdir:

Gymyldy-hereketiň başlanan-çykan obýektiniň görkezilişi:

Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar, **ýurdundan** aýrylan ölünçä aglar...

Göwün **göwünden** suw içer, gamyş **bogundan** (Atalar sözi).

Ahyr wagty **ary imandan** aýyrmasyň. **Gylyjyňdan** syparym ýok (Gorkut ata, 343, s).

Köksünden ýa **bogazyndan** bogazlasa,

Bolur ol mutlak halal her kim ýese (Wepaýy).

Kapdan Kaba ýetdi Hezretiň çawy...

Magtymguly, goluň çekgil **haramdan...**

Ilinden aýry düşen çarh urar ili gözlär...

Dat eýläp **tilinden** kyldym pyganlar.

Ýaş ýerine akdy **gözünden** ganlar (Magtymguly).

Toýdan aşdan iýip-içip, elter öýne zelläni...

Telbe bolup düşdüm ilň **gözünden** (Seýdi).

Aýnymdan ab akar girýän (Mätäji).

Çykyş düşüm arkaly wagt gatnaşygynyň aňladylyşy:

Owwalyndan ber salam owsat tagam (Wepaýy).

Aýaly **başdan**, çagany **ýaşdan** (Atalar sözi).

Boljak oğlan **ýaşlygyndan** bellidir (Magtymguly).

Çykyş düşümi arkaly sebäp gatnaşygynyň aňladylyşy:

Adam **gulagyndan** iglär (Atalar sözi).

Janym heder eder **ala gözünden** (“Saýatly-Hemra”).

Howatyrdan gaçyp gitdi gyzybaş...

Ýaman öz **pälinden** tapar (Magtymguly).

Pyrkatyndan elip kaddym ýaý imdi (Mollanepes).

Şol sebäpden aglaýyr men nâzli ýar elden gider (Mätäji).

Çykyş düşüm goşulmasy arkaly gymyldy-hereketiň obýektleriniň deňeşdirilişi:

Kişi ýalganyndan tileme wepa (“Kutadgu bilik”).

Peýdasyz **perişdeden** aşna döw ýagşy (Nakyl).

Müň **işçiden** bir başçy (Atalar sözi).

Atdan beýik, itden pes (Matal).

Gurban erkek, **tişi koýdan** ýagşyrak,

Tişi eçkü hem **tekedden ýagşyrak** (Wepaýy).

Eşit adam **dogan ilden** gaýry mähriban ýurt bolmaz...

Nep almaýan kişi sözden, öwütten

Aýralygy ýokdur gury **söwütten...**

Owal-a mal ýagşy, **maldan** baş ýagşy (Magtymguly).

Nepes diýer kem durma
Deň-u duş-u dost-ýardan (Mollanepes).
Syýadan garadyr saçy (Mätäji).

Çykyş düşümiň goşulmasy arkaly umumy zatdan bir böleginiň aňladylyşy:

Atdan aýgyr, **düýeden** bugra, **goýundan** goç gyrdyrmyşdy...
Gara sykaç altynnda **köýmeçden** ne bar...
Ol **şerapdan** içen esrük olur (Gorkut ata, 17, 303, 406 s).
Kyrk goýundan bir goýun bolar zekat (Wepaýy).

Çykyş düşümdäki sözden soňra **özge, aýry, gaýry** sözsoňy kömekçilerini getirmek arkaly obýekt has nygtalýar:

Esgi **şaldan aýry** puşş geýmedi (Magtymguly).
Senden özge ýary gözüm görmesin (Mollanepes).

Obýektiň materialynyň aňladylyşy. Munuň goşulmaly aňladylyşy-da, goşulmasyz aňladylyşy-da duşýar:

Bir awuç **toprakdan** adam eýlediň (Wepaýy).
Alman gitmez **demir donly** Görogly...
Guwanma **keseekten** bolan **binaýa** (Magtymguly).
Gyrymyzy bag, **kümüş** tumar,
Tylladan heýkelli saçyň (Mätäji).

Gorkut ata kitabynda çykyş düşüm goşulmasynyň galdyrylyp ulanylyşynda duş gelindi:

Garaňky tün içre **ýol** azsam, ümüm – Alla (Gorkut ata).

Çykyş düşümiň bu hili goşulmasyz ulanylyşy häzirki türkmen dili üçin häsiýetli däl.

Görşümüz ýaly, türkmen diliniň ýadygärliklerinde dürli hili many gatnaşyklaryny aňladan çykyş düşümiň manysy daralyp, häzirki türkmen dilinde has anyklaşypdyr. Çykyş düşümde gelen sözler indi, esasan çykyş doldurgyjy ýa-da orun, wagt, sebäp ahwalatlary bolup gelýärler.

Sypatlar

1. **Sypatlaryň leksika-semantik aýratynlyklary.** Sypatlar bilen at söz toparynyň arasynda aýratynlyklar bilen bir hatarda umumylyklar hem köp. Atlar sypat deregine (**ýüpek** mata, **ýüň** ýaglyk, **demir** çemçe, **beton** jaý, **molla** Nepes, **çopan** oglan), sypatlar bolsa (Gara, Sary, Mele, Mawy...) at deregine ulanylýarlar. Atlaryň sypatlaşmagy, sypatlaryň atlaşmagy türkmen dilinde giň ýaýran grammatik hadysadyr.

Ak, gök geýdirme.

Arpa çörek iýdirme.

Agyzla gapdyrma

Toýnakla depdirme... (Sanawaçdan).

Ýaz **göksüz** bolma, gýş-**aksyz**.

Ýalaňaja ýaz ýagşy.

Arkaly erke geplär, **arkasyz** gorka geplär (Atalar sözi).

Mysallar sypatlaryň at söz toparyna ýakyndygyny, taryhy taýdan atlardan gelip çykandygyny çaklamaga esas berýär.

Häzirki türkmen dilinde sypatlar manylary taýdan at söz toparyndan tapawutlanýarlar we özbaşdak söz topary hasaplanylýarlar. Atlar zatlary, düşünjeleri atlandyrýarlar. Sypatlar zatlaryň özboluşly aýratynlyklaryny häsiýetlendirýän, atlary aýyklarap gelýän, hil-häsiýet düşünjelerini aňladýan sözlerdir.

Düşünje aňladýan sözler bolmagyna görä, sypatlaryň manylary örän abstrakt bolýar. Meselem: **hor**, **semiz**, **agyr**, **ýeňil** sözlerinden nämäniň hor ýa semizdigi, agyr ýa-da ýeňildigi belli bolmaýar. Sypatlaryň leksiki manysy diňe aýyklanýan söz bilen bilelikde alnanda aýdyňlaşýar:

Ýaman hatyn **ýagşy** ýigide duş bolar...

Gadyrdan gardaşdan ýüzüň öwürme (Magtymguly).

Berimsiz beglerden, **bahyl** baýlardan

Çöle çyksañ, erkek **çopan** ýagşydyr (Zelili).

Uzak ýerde ot bitse, **arryk** malym semremez.

Garpyzyň **agyryny** al, gawunyň **ýeňilini** (Atalar sözi).

Manylarynyň abstraktlygy we şol sebäpli ýeke özleriniň ulanylmaýanlygy taýdan sypat söz topary atlardan düýpli tapawutlanýar.

Zatlary häsiýetlendirmek – atlary aýyklarap gelmek sypatlaryň esasy leksika – grammatik aýratynlygy bolup durýar.

Türkmen dili sypatlara diýseň baý. Diňe ynsany häsiýetlendirmek üçin ulanylýan **akylyly**, **akysyz**, **dana**, **samsyk**, **pähimli**, **kemakyl**, **guşkelle**, **zehinli**, **körzehin**, **okumyş**, **bilimli**, **bilimsiz**, **aňly**, **aňkaw**, **jomart**, **sahy**, **gysganç**, **husyt**, **abraýly**, **biabraý**, **ýüzigara**, **akýürekli**, **içigara**, **gopbam**, **kiçigöwünli**, **wäşi**, **alçak**, **şoh**, **bodul**, **dymma**, **ýañra**, **ýuwaş**, **gaharjaň**, **batyr**, **gorkak**, **gaýratly**,

bigaýrat, işeňňir, işjeň, ýalta, işýakmaz, edepli, gödek, halal, haram, asyly, bedasyl, owadan, gözel, bedgörk, betnyşan, sag, dāli, tentek, dogruçyl, ýalançy, kezzap, galjaň, biperwaý, sakaw, ker, sagyr, kör, batyl, uzyn, gysga, kelte, ýaş, garry... ýaly sypatlaryň sany onlarçadyr.

Okuw kitaplarynda sypatlar manylary taýdan 11 topara bölünýärler:

1. Ýagdaý bildirýän sypatlar: **oňat, ýagşy, ýaman, kyn, aňsat, ýyrtyk...**
2. Degişlilik bildirýän sypatlar: **diplomatik** gepleşik, **sportiw** ýaryş, **ata** Watan...
3. Gylyk-häsiýet bildirýän sypatlar: **batyr, gorkak, öwünjeň, ýygra, ýüwrük, çaman, süsek, depek...**
4. Reňk bildirýän sypatlar: **ak, gara, gök, ýaşyl, sary, goňur, gyzy, mawy ...**
5. Tagam bildirýän sypatlar: **ajy, süýji, turşy, şor ...**
6. Möçber, ölçeg bildirýän sypatlar: **uly, kiçi, uzyn, gysga, giň, dar...**
7. Orun bildirýän sypatlar: **ýerdäki** behişt, **gökdäki** dileg, **obadaky** klub, gaýraky oba...
8. Wagt bildirýän sypatlar: **güýzlük** bugdaý, **gyşky** kelem, **tomusky** dynç alyş...
9. Barlyk bildirýän sypatlar: **çaýly** käse, **otluk** meýdan...
10. Ýokluk bildirýän sypatlar: **bulutsyz** howa, **görümsiz** adam, **bitertip** okuwçy...
11. Ugurdaşlyk – umumylyk bildirýän sypatlar: **pikirdeş, ýürekdeş, obadaş, gullukdaş oglan...**

Sypatlaryň manylary taýdan toparlara bölünüşini örän şertlidir. Olary manylary boýunça 11 däl, onlarça semantik topara bölmek bolar.

Zatlaryň hil-häsiýetlerini bildirýän sözlere **sypatlar** diýilse-de, hil bildirýän sypatlaryň zatlaryň beýleki aýratynlyklaryny häsiýetlendirýän sypatlardan tapawutlanýandygyny bellemek gerek.

Hil bildirýän sypatlar aýyklanýan zadyň hiliniň bolmalysyndan kemdigini ýa-da artykdygyny aňlatmaga ukyply sözleri öz içine alýar. Hiliň derejesini bildirýän ýörite goşulmalary diňe hil sypatlary kabul edýär.

Hiliň bolmalysyndan kemdigini bildirmek üçin düýp derejedäki sypatlaryň yzyna **-rak/ -räk** (ak – agrak, gök – gögräk) **-ymtyl/ -imtil** (çal – çalyymtyl, mele-melemtil), **-ymtyk/-imtik** (şor – şorumtyk, süýji – süýjimtik), **-gylt** (sary – sargylt, gyzy – gyzygylt), **-as/-es** (agyr – agras, ýeňil – ýeňles) goşulmalary goşulýar.

Aýyklanýan zatda hiliň bolmalysyndan artykdygy hem dürli serişdeler arkaly aňladylýar:

1. Sypatyň önünden **iň, iňňän** (iň kän), **örän, has, şar, çym ...** ýaly güýçlendiriji kömekçileri getirmek arkaly: **iň süýji** gawun, **örän edepli** gyzy, **has peýdaly** iş, **şar gara** saç ...
2. Sypatyň önünden onuň birinji bognuny gysgaldyp, yzyna **p,m,s** seslerinden birini goşup tirkeşdirmek arkaly: **ap-ak** gar, **göm-gök** asman, **dos-dogry** ýol... Hiliň artyklyk derejesiniň bu hili aňladylýşy örän gadymy dil

hadysasy bolup, ol diňe türki dillerde däl, eýsem altaý dil umumylygyna girýän mongol, tungus, manjur dillerinde hem duş gelýär.

3. Sypatlaryň önünden çykyş düşümde gelen at getirilip deňeşdirmek arkaly:

Atdan beýik, itden pes. (Matal).

Bal süýji, **bal**dan bala **süýji**. (Atalar sözi).

Magnyda geltirmişler: “**Gardaşdan ýar ýegräkdir.**”

Oguldan dahy datly, eger dogry ýar bolsa (Ýunus Emre).

Asaldan şirin sözleriň (“Görogly”).

Ýalan dünýäniň behişi, **gyzyl gülden täze** gelin (Şeýdaýy).

Ýüregi **daşdan gaty** nämähribanym nâz eder (Mollanepes).

4. Şol bir sypaty gaýtalamak arkaly:

Süýji – **süýji** iýmegiň **ajy-ajy** gägirmesi bar.

Gyzyl – **gyzyl** horazlar harmandadyr, ýar, ýar (Öleňden)

Zatlaryň hilini däl-de başga aýratynlyklaryny häsiýetlendirýän beýleki sypatlar dereje goşulmalaryny kabul etmeýärler. Çünki olar zatlary başga taraplardan aýyklaýarlar. Meselem, atlaryň yzyna – **daky/-däki** goşulmasy goşulyp ýasalan sypatlar zatlary orun taýdan aýyklaýarlar, dereje goşulmalaryny kabul etmeýärler.

Başyňdaky tugulgaňy ne öger sen, mere, käfir, **başymdaky** börügimçe gelmez maňa (Gorkut ata. 33 s).

Oba daşyndaky depe eýerlenen ata meňzär (Magtymguly).

Atlaryň yzyna **-ky/-ki** goşulyp ýasalan sypatlar zatlary wagt taýdan aýyklaýarlar;

Erteki guýrukdan **şu günki** öýken ýagşy (Atalar sözi).

Gündizki hyýalyň gije düýş bolar (Mollanepes).

Atlara **-ly/-li, -syz/-siz** goşulyp ýasalan barlyk, ýokluk sypatlary-da dereje goşulmalaryny kabul etmeýärler:

Ter öleňli, gyzyl gülli, bilbilli, bostanly daglar (“Görogly”).

Minnetli aş ajy bolar zäherden...

Ýigit başy esen bolsa, **mally** bolar, **malsyz** bolmaz.

Akylsyz ärler zer bilen ýazylan bet hata meňzär (Magtymguly).

Aýrylmaz goňşyňa **unutgysyz** söz aýtma (Atalar sözi).

Bilimli nesil – **kuwwatly** Watan (Mukaddes Ruhnamadan).

Atlardan , at çalyşmalaryndan **-lyk/ -lik** goşulyp ýasalan sypatlar-da dereje goşulmalaryny kabul etmeýärler, hil däl-de, degişlilik gatnaşygyny bildirýärler:

Atalyk terbiýe, **ogullyk** borç, **bizlik** ýumuş, **menlik** iş we başgalar.

Türkmen dilinde atlaryň öňdäkisiniň yzky ady aýyklar, sypat hyzmatynda ulanylyşy-da örän ýörgünli. Onuň birnäçe görnüşine duş gelinýär.

Öňdäki adyň yzky ady degişlilik taýdan aýyklar gelşi:

Garaguş ganatly, **arslan** ýürekli (“Görogly”).

Ylym atam, şirin tilli ussady (Gül-Bilbil”).

Eziz Türkmenistan – **Ata** Watany...

Ene dilim, eziz dilim, zybanym (Saparmyrat Türkmenbaşy).
Zatlaryň materialynyň görkezilişi: **daş** köpri, **agaç** çemçe, **ýüpek** mata, **ýüň** ýaglyk:

Ýüpek donuň içinde ýagşy, ýaman bilinmez (Atalar sözi).
Altyn kâse, gülgün şerap içiňler meýdan içinde...
Seri durna telli, **samyr** telpekli (“Görogly”).

Arap at, ýowly ýigide
Almaz zülpikar gerekdir (Magtymguly).
Üsti ýapylgydyr **kümüş** kerpiçden
Gyrmyzy bag, **kümüş** tumar.
Tylladan heýkelli saçyň (Mätäji).

Zatlaryň meňzeşlik taýdan aýyklanyşy:

Gaýmak dodaklaryň, **bal** agyzlaryň (Görogly).
Badam gabak, **alma** ýañak...
Goç ýigit **demir** galadyr (Magtymguly).

Sypat hyzmatynda gelendiklerine garamazdan, bu hili at aýyrgyçlaryny aňladylýan many gatnaşyklary taýdan-da, dereje goşulmalaryny kabul etmeýişleri jähetden-de sözüň doly manysynda sypat hasaplamak bolmaz.

Sypatlar diňe manylary taýdan däl eýsem gurluş-ýasalyşlary taýdan-da özboluşly aýratynlyklara eýedir.

2. Sypatlaryň morfologik aýratynlyklary.

Morfema gurluşy taýdan sypatlary asyl we ýasama sypatlara bölmek mümkin.

Asyl sypatlar. Türkmen dilindäki morfemalara bölünmeýän asyl sypatlaryň aglabasy bir we iki bogunly umumytürki häsiýetli gadymy sözlerdir:

Gara keçe **ak** bolmaz ...
Gury agaja ýaprak bitmez (Atalar sözi).
Aýdan **aryg** (Gorkut ata).
Arka berip sygyndygym, **goja** daglar ýerindemi ...
Ýalňyz balam, algyl pendim, ýurduňy terk ediji bolma (“Görogly”).
Aç gözlerim toprak bilen doýurdy ...
Al çeçek geýinmiş daglar (“Şasenem-Garyp”).
Eýäm görkezmesin **ýaman** hatyny ...
Ýat ýerlerde mysapyrlyk çekenden
Ursa, sögse, horlasa-da il **ýagşy** (Magtymguly).
Tomaşaňa **ulug** iller üýşüpdür (Kemine).

Ýazuw ýadygärliklerimizde duş gelyän **ak, kara, kök, kyzyl, saryg, ýagyz, örüň, aryg, tirig, ulug, kiçig, bedük, ýawuk, ýaryk, ýyrak, ýablak, ýeg...** ýaly köp sypatlarymyz azda-kände fonetik tapawutly türki dilleriň hemmesinde duşýar. Bular, türki dilleriň sözlük goruna degişli gadymy sypatlardyr.

Türkmen diliniň gadymy hem orta asyr ýazuw ýadygärliklerinde pars we arap asylyly sypatlar hem işjeň ulanylypdyr:

Maglum işdir gaýdajakdyr gelenler...

Ötdi **hoş** wagt, **horram** wagty...

Goç ýigidiň **pis** aýaly gözüne jellat görüner...

Bende, sen **bet** işe batyrlık etme...

Nadan ogul atasyna seretmez...

Şirin mahbub erür süňňüň kuwwaty... (Magtymguly).

Uzyn, gysganyň arasy

Orta – miýana söwdügim (Kemine).

Ak ýüzünde hallar **hindidir**, hindi (“Saýatly – Hemra”).

Biri **mürçe miýan** inçe billidir (Şabende).

Eý ýaranlar, **haram** işe ulaşmaň...

Menem diýen goç ýigide

Bir **mynasyp** ýar gerekdir... (Magtymguly).

Rewolýusion hereket, **kommunistik** partiýa, **agrar** mesele, **sportiw** ýaryş... mysallaryndaky ýaly özleşdirilen alynma sypatlary-da, türkmen dilinde morfemalara bölünmeýändiklerine görä, asyl sypatlaryň bir görnüşi hasaplamak bolar.

Ýasama sypatlar. Bular san taýdan has köp. Morfologik, sintaktik, analitik söz ýasalyş ýollary bilen ýasalan sypatlaryň arasynda umumytürki häsiýetlileri-de, hut türkmen diliniň özüne häsiýetli sypatlar-da bar.

Sypat ýasamaga goşulmalar has işjeň gatnaşypdyrlar. (Seret: Petjikowa M. Türkmen dilinde sypatlaryň ýasalyşy we many toparlary. AKD. Aşgabat, 1995).

Isimlerden sypat ýasamaga işjeň gatnaşan **-ky/ -ki/; -daky/ -däki; -daş/ -deş; -ly/ -li; -syz/ -siz; -çy/ -çi** goşulmalary umumytürki häsiýetli in gadymy hem in önümlü goşulmalardyr.

-ky/ -ki goşulmasy, köplenç wagt hem orun bildirýän sözlerden sypat ýasamaga işeňňir gatnaşypdyr: ir-**irki**, giç-**giçki**, erte-**erteki**, şu gün – **şu günki**, ýaňy – **ýaňky**, häli – **häлки**, bari – **bärki**, aňry – **aňyrky**, gündiz – **gündizki**, gije – **gijeki**.

Bu günki işini ertire goýma...

Erteki guýrukdan **şu günki** öýken ýagşy (Atalar sözi).

Gündizki hyýalyň gije düşý bolar...

Içki syryň aýtma her bir namarda,

Syryň ile ýaýyp paş eder seni (Magtymguly).

Daş oguz, iç oguz, çet ýurt... mysallaryndaky ýaly bu goşulmanyň taslanyp ulanylyşyna-da düş gelinýär:

Iç syryň kişige aýdyjy bolma (Magtymguly).

Bu goşulma wagt – orun düşümdäki atlara goşulanda hem orun sypatlary ýasalýar:

Ewdäki buzagu buga bolmaz (Mahmyt Kaşgarly).

Bidöwletin çagasy **asmandaky** Aýy dilär (Atalar sözi).

Gökdäki dilegim ýerde gowuşdy (“Saýatly – Hemra”).

Häzirki türkmen dilinde çekimlisi uzyn aýdylýan **-da/ -de** goşulmasy **-ky/ -ki** bilen bitişip, bir morfema öwrülipdir.

Sypat ýasaýjy **-daş/ -deş** goşulmasynyň düzüminde hem wagt – orun düşümiň bardygy duýulýar:

Ogry, kezzap bilen **obadaş** bolma...

Köňüldeş, syrdaşlar, naçar **gardaşlar** (Magtymguly).

Garyndaşyň üýni garaňkyda belli (Atalar sözi).

Ýa başyn biýr, ýa baş alar

Mert ýigit **ýoldaş** üstünde (Magtymguly).

-ly/ -li. Atdan sypat ýasaýjylaryň içinde iň önümlisi bolan bu goşulma gadymy hem orta asyr ýadygärliklerinde **-lyg/ -lig** görnüşinde eken:

Körklüg kişige söz geler...

Ýitiglig /zat ýitiren/ enesi koýnun açar (Mahmyt Kaşgarly).

Häzirki türkmen dilinde bu goşulma süýkeş **g** sesini ýitirip, **-ly/ -li** görnüşine gelipdir:

Minnetli aş ajy deger zäherden...

Kerwen ýatabilmez **gorkuly** ýerde (Magtymguly).

Senden karar tapar jahan

Mydam bir **kararly** daglar (Mollanepes).

Bu goşulmanyň soňundaky süýkeş **g** sesiniň dymyklaşan **-lyk/ -lik** görnüşinde duşýar:

Pereň diýen **alty aýlyk** ýol bolar (“Görogly”).

Müň tümenlik hatyramny bir dirhemge satmagyl (Mollanepes).

Bize geldi **bizlik** boldy (Atalar sözi).

Kemlik eýle kemal bar (Atalar sözi).

Ýigitlik bir gyzyl güldür (Magtymguly).

Häzirki türkmen dilinde **-ly/ -li** we **-lyk/ -lik** manylary taýdan-da tapawutly goşulmalara öwrülipdirler: **dagly** gyz, **çagaly** aýal (Deňeşdiriň: **çagalyk** ýyllarym, **atalyk** kitaplar, **talyplyk** bileti...)

Magtymgulynyň eserlerinde bu goşulmanyň bütinleý taşlanylyp ulanylyşy-da bar:

Akyl adam söz başlamaz “men” bilen ...

Magny söz aňlamaz biakyl adam...

Gam gününde, galmagalyň üstünde

Dogan ýagşy, gardaş ýagşy, zat ýagşy (Magtymguly).

-syz/-siz: Şol häsiýetiň ýoklugyny bildirýän umumytürki häsiýetli atdan sypat ýasaýjy önümlü goşulmadyr:

Tütünsiz ot bolmaz, **ýazyksyz** – ýigit (Mahmyt Kaşgarly).

Pulsuz bazara barandan, **köpensiz** göre gir.

Degimsiz degim degse, ýylda geçini iki gyrkar (Atalar sözi).

Akylsyz ärler zer bilen ýazylyan bet hata meňzär...

Bir **guýruksyz** itdir, gaçgyl nesihat ýokmaýan ärdi (Magtymguly).

Eýran dillerine mahsus bolan **bi-, bet-, nä-** goşulmalary-da türkmen dilinde sypat ýasamaga işeňňir gatnaşypdyrlar: **bidüzgün, biderek, nädogry, nätanyş, betgörk.**

Binamaz elinden iýmäňiz tagam (Wepaýy).

Magny söz aňlamaz **biakyl** adam...

Bedasyl götermez baş gün mesligi (Magtymguly).

-çy/-çi goşulmasy-da aslynda isimlerden sypat ýasaýjy goşulmadyr: **awçy** it, **sawçy** daýza, **işçi** adam, **sagymçy** gyz...

Guş bolup **awça** görünme, gyz bolup **sawça**...

Mün **işçiden** bir **başçy** (Atalar sözi).

Işlikden sypat ýasaýjylardan iň önümlisi **-y/-i, -yk/-ik/-k, -ma/-me** goşulmalarydyr:

-y/-i goşulmasy Oguz – Orhon daş ýazgylarynda **-yg/-ig** görnüşinde duşýar.

Ölüg, katyg, tolug... ýaly sypatlaryň yzyndan süýkeş **g** sesi düşüp, apokopa netijesinde olar häzirki **öli, gaty, doly** görnüşlerine gelipdirler.

-k/-yk/-ik goşulmasy işlikden sypat ýasamaga işeň gatnaşan önümlü goşulmalardan biri:

Ýyrak ýer sabyn arkys keltürür (Mahmyt Kaşgarly).

Uzak ýola bidöwleti baş etmäh...

Goç ýigitler **bozuk** jaýa seretmez...

Agsak keyik mün torsuga tutdurmaz...

Aýdarlar: “**Ýyrtyk** don görse, it gapar”...

Sowuk suwly, ter öleňli ... (Magtymguly).

-ma/-me: Guýma gursak bolmasa, **dürtme** gursak neýlesin (Atalar sözi).

Goşma sypatlar. Türkmen diliniň ýadygärliklerinde sözleriň basym taýdan birleşmeginden emele gelen sypatlaryňam birnäçe görnüşine duş gelinýär.

1. Aýyrgyçly söz düzümleriniň basym taýdan birleşmeginden dörän sypatlar: **açgöz, dokmäde, kemakyl, pespäl, paňkelle, dogrygepli, süýjidilli.**

Dogrygepliň dosty ýok (Atalar sözi)

2. Doldurgyçly söz düzümleriniň basym taýdan birleşmeginden dörän sypatlar: **yzagalak, ýüregedüşgüç, gaýragoýmasyz, özüneçekiji, gözedürtme, döwrebap, garasöýmez, zähmetsöýer, içýakgyç, elýetmez, ilhalar, garadangaýtmaz, talabediji.**

3. Eýe – habar gatnaşygyndaky söz düzümleriniň basym taýdan birleşmeginden dörän sypatlar: **agzala, päliýaman, içigara, ruhobelent, şahdaçyk, boýnyýogyn, göwnühoş, agzybir.**

Boýnyýogyn ýardan alsam posany (Döwletmämmet).

Päliýaman bende Hudadan tapar (Magtymguly).

Ýekelli, ýüzügara, elegri, başyboş ... ýaly durnukly söz düzümlerden dörän goşma sypatlar söz ýasalyşyň bu ýolunyň örän gadymydygyndan habar berýär.

Düzme sypatlar. Türkmen dili söz düzümi görnüşli analitik sypatlara-da baý:

Boýny uzyn bedew atlar giderse, benim gider...

Aý ýüzli, ala gözli gelinler giderse, benim gider,
seniň-de içinde nyşanlyň bolsa, ýigit, diýgil maňa (Gorkut ata, 19, 28s)

Ýigit gerek **şirin sözli**,

Göwni açyk, güler ýüzli (Magtymguly).

Bedew atly, demir donly Görogly...

Ýanar otly Leýli bolup galyp men (Magtymguly).

Maral gözli ýarym galdy (“Saýatly – Hemra”).

Iki dilli biwepadan dön köňlüm (Mollanepes).

Goly giň, köňli dar, çykysyz handan

Işiň düşse **mert** galtaman ýagşydyr (Zelili).

Hersi özüniň söz basymalaryny saklasa-da, düzümdäki sözleriň hemmesi birlikde bir düşünjäni aňladýar. Tertip arkaly (ysnyşma täri bilen) baglanyşyandyklaryna görä, olaryň aralygyndan başga söz-de, goşulma-da girip bilmeýär. Edil asyl, ýasama, goşma sypatlarda bolşy ýaly, söýgülik bildirýän **-ja/-je, -jyk/-jik** goşulmalary-da **dört örüm saçlyja** gyz, **ýigrimi baş ýaşlyja** ýigit... ýaly düýp söze, ýagny soňky sözüň yzyna goşulýar. Bu ýagdaý düzümdäki sözleriň hemmesini bir bitewi sintaktik birlik hasaplamaga doly esas berýär.

Analitik sypatlardan **-ly/-li** goşulmasynyň taşlanyp ulanylýan ýagdaýlary-da bar:

Inçe bil, şirin zyban, kepder topuk, sen, gaz boýun (Mollanepes).

Gara göz, galam gaş, maral göz gelin (Gurban şahyr).

Tirkeş sypatlar. Her biri özbaşdak basymyny saklan sözleriň tirkeşip gelmeginden dörän sypatlaryň-da dürli görnüşlerine duş gelinýär: **uly-kiçi, beýik-pes, ownuk-uşak, aç-ýalaňaç, köne –küşül, bölek-büçek, gaty-guty, sähel-mähel, бүдүр-сүдүр, ölmez-ýitmez, aldym-berdimli, gelim-gidimli...**

Söýgülik derejesiniň **-ja/-je** goşulmasy **ar-namyslyja, bolar-bolgusyzja...** ýaly tirkeş sypatlarda hem soňky sözüň yzyna goşulýar.

3. Sypatlaryň sintaktik aýratynlyklary.

Sypatlaryň baş hyzmaty zatlaryň hil-häsiýetini görkezmekden ybaratdyr. Olar öz aýyklar gelen atlarynyň edil oň ýanyndan gelip, diňe ikisi bilelikde ulanylýar. Tertip arkaly baglanyşyandyklaryna görä, sypat bilen adyň aralygyndan başga sözler girip bilmeýär. Şu tertip bozulan ýagdaýynda pikir ýoýulýar. Mysal üçin, **iri şahly mal, ownuk şahly mal, halkara aýal-gyzlar günü, açyk partiýa** ýygnagy. Bu söz düzümlerinde gürrüň **iri şah, ownuk şah, halkara aýal-gyzlar, açyk**

partiýa hakda däl-de, iri mal, ownuk mal, halkara gün, açyk ýygnak hakda barýar ahyry. Bular rusçadan emelsiz terjimäniň miweleridir. Diýmek, sypatyň aýyklanýan adyň edil öň ýanyndan getirilmegi, tertip arkaly baglanyşmagy, sözlemde aýyrgyç bolup gelmegi sypat söz toparynyň esasy sintaktik aýratynlygydyr.

Sypatlar degişli atdan yzda getirilende, atributiw gatnaşyk däl-de, predikatiw gatnaşyk aňladylýar. Bu ýagdaýda olar sypat aýyrgyçy däl-de, sözlemiň habary ýa-da habaryň düzümi bölegi bolup gelýärler:

Şeker **talhdyr**, nabat – **ajy**

Sensiz geçse ýyllar, Öwez ! (“Görogly”).

Bir tendäki adam **semiz**, kä **aryk**...

Dogan **ýagşy**, gardaş **ýagşy**, zat **ýagşy** (Magtymguly).

Goly **giň**, köňli **dar**, çykysyz handan

Çöle çykساň, mert galtaman **ýagşydyr** (Zelili).

Gollary **hal-haldyr**, paýy **gyrmyzy** (“Şasenem – Garyp”).

Örtügi **ýaşyldyr**, geýdigi – **ala** (“Şasenem – Garyp”).

Ak ýüzünde hallar **hindidir**, **hindi** (“Saýatly – Hemra”).

Boýy uzyn bolsun, **ýuzi ak** bolsun (Zelili).

Boýy uzyn, pes bolmasyn,

Hetden aşa **mes bolmasyn** (Magtymguly).

Sözlemiň habary sypatdan bolanda, inkärlik **uzak degil, ýaş degil, aşyk degil**... ýaly, habaryň uzyndan **degil** /häzir **däl**/ sözünü getirmek arkaly aňladylýar.

Uzak degil Uja dagyň başynda (“Saýatly-Hemra”).

Namart dälem, Hakdan kasam ißer men (Seýdi).

Aýyklanýan zat kontekstden belli bolan ýagdaýynda esasy sözüň – adyň taşlanylyp ulanylyşy-da türkmen dilinde giň ýaýran hadysa. Bu ýagdaýda adyň köplük, degişlilik, düşüm goşulmaları gönüden-göni sypatyň öz yzyna goşulýar. At hyzmatynda gelende sypatlar sözlemde dürli agza: eýe, aýyrgyç, doldurgyç hem bolup bilýärler:

Eýe bolup gelşi:

Ýalançyda **ýagşy**, **ýaman** köp bolar (Kemine).

Däli toýa bolmaz, gezegen – indege (Atalar sözi).

Asylsyz asla daraşar, **kör**-töre (Atalar sözi).

Ýalaňaç suwdan gaýtmaz...

Ýalançy töre bir geßer...

Gotur goluňda bolmasyn... (Atalar sözi).

Pähim etmez **akly gysgalar** (Kemine).

Saňa **gyrmyzy** ýaraşar (“Saýatly – Hemra”).

Aýyrgyç bolup gelşi:

Ajyň aňy bolmaz... (Atalar sözi).

Dokuň açdan habary ýok (Atalar sözi).

Mert bilen **namardyň** oýny deň bolmaz (Magtymguly).

Doldurgyç bolup gelşi:

Ak, gök geýdirme, arpa çörek iýdirme (Sanawaç).

Gel, eý, Selbim, sen geýinme **garany**

Saňa **gyrmyzy** ýaraşar

Neçün **gara** geýiner sen (“Saýatly – Hemra”).

Agyzla gapdyрма, **toýnakla** depdirme (Sanawaç).

Ýagşydan, ýamandan ýarym ses bermez (Mollanepes).

Sypatlary at hyzmatynda ulanmak meýli türkmen dilinde gitdikçe güýçlenýär:

Syýa zülpe çalyp sürme

Apatdyr gara gözleriň...

Uzyn boýly, giň gujakly

Bir **ziba** senem istärin (Magtymguly).

Syýa, ziba alynma sypatlar. Häzirki türkmen dilinde olar at hyzmatynda ulanylýarlar.

Sypatlaryň atlaşmak meýliniň güýçlenýändigini sypatlardan bolan **Gara, Sary, Mawy, Gözel, Ýagşy, Owadan, Garry, Dürli...** ýaly has atlaryň mysalynda hem görmek bolýar.

Allanyň sypatlaryny bildiren **Baky, Eziz, Jomart, Sahy...** ýaly sözlerem has atlar hökmünde giňden ulanylýarlar.

Käbir sypatlar gymyldy - hereketiň-de hal-ýagdaýyny görkezmäge ukyplydyrlar:

Sag al, **saýry** çykça, bagtyňdan gör...

Geým biçeň **uzyn** biç, **gyýsa** bolar.

Demir kesseň **gysga** kes, süýse bolar (Atalar sözi).

Osal bolsaň asarlar.

Ýuwaş bolsaň basarlar.

Orta-miýana bolsaň,

Il agasy ýasarlar... (Atalar sözi).

Jahanda ýaman işdir

Gury gelip, **boş** gitmek (Magtymguly).

Mysallar sypatlaryň işlikler bilen utgaşmak ukybynyňam gadymydygyndan habar berýär.

Türkmen dil biliminde sypatlaryň we hallaryň ýeterlik öwrenilmänligi sebäpli, käbir alymlaryň “Oňat okuwçy oňat okaýar”, “Owadan gyz owadan ýazýar” ýaly mysallarda **oňat, owadan** sözlerini ady aýyklanda sypat, işligi aýyklanda hal hasaplaýyşlary bilen ylalaşmak kyn. Sypatlar sözlemde diňe sypat aýyrgyjy däl, eýsem sözlemiň dürli agzalary bolup bilýärler. Şoňa görä olar işlikleri aýyklarap gelende hem sypat hasaplanylmaladyrlar.

Sanlar

Sanlar gönüden-göni sanamak bilen baglanyşykly at alypdyr. Bu söz toparyna girýän sözlerimiziň sany köp däl, bary-ýogy ýigrimi söz: **bir, iki, üç, dört, baş, alty, ýedi, sekiz, dokuz, on, ýigrimi, otuz, kyrk, elli, altmyş, ýetmiş, segsen, togsan, ýüz, müň**. Bular az-kem fonetik özgerişli türki dilleriň hemmesinde diýen ýaly gabat gelýärler. Diňe **million, milliard, trillion** dilimize soňky ýüzýyllykda gelip giren halkara sanlardyr.

San söz toparyny ýörite öwrenen türkmen dilçileri: M.Penjiýew, Z.Muhammedowa dilimizde baryp Altaý dil umumylygy döwürlerine degişli iňňän gadymy aýratynlyklaryň saklanyp galandygyny ýüze çykarypdyrlar (Seret: M.Penjiýew. Türkmen dilinde sanlar. Çärgew, 1961; Z.Muhammedowa. Sanlar. – Kitapda: Türkmen diliniň taryhyndan derňew. Aşgabat, 1973).

Türkmen diliniň san söz toparynyň özboluşly aýratynlyklaryndan esasyalary hökmünde şu aşakdakylary görkezmek bolar.

1. Sanlaryň leksika-semantik aýratynlyklary. Sanlaryň aglabasy türki dilleriň sözlük goruna(sözlük fonduna) degişli, umumytürki häsiýetli sözlerdir. Olar ulanylyş ýygylgy taýdan örän işjeň, sözleýiş tärlerine gatnaşygy taýdan stilistik öwüşginsiz, ähli stillerde birmeňzeş ulanylýan sözlerdir.

Sanlar manylary taýdan-da beýleki söz toparlaryndan düýpli tapawutlanýarlar. Olar zatlaryň mukdaryny we tertibini görkezýärler, zatlary mukdar ýa-da tertip taýdan aýyklar gelýärler, **näçe** ýa-da **näçenji** diýen soraglara jogap bolýarlar. Ýöne hemmesiniň abstrakt düşünje bildirýän sözler bolmagyna görä, sanlaryň manysy diňe aýyklar gelen sözi bilen bilelikde gelende aýdyňlaşýar. Şol sebäpli sanlar-da edil sypatlar ýaly, ýeke özleri ulanylmaýarlar, aýyklaýan sözünüň öň ýanyndan gelip, onuň ýa mukdaryny, ýa-da tertibini bildirýärler. Aňladýan manylary taýdan olar iki topara: **mukdar sanlara** we **tertup sanlara** bölünýärler.

Mukdar sanlar. Bular **näçe** diýen soraga jogap bolýan sözlerdir.

Mukdar sanlar diňe zatlaryň, düşüňjeleriň däl, gymyldy-hereketdir işiň mukdaryny-da aňladýarlar.

Zatlaryň, düşüňjeleriň mukdaryň aňladylyşy:

Kyrk baş gul, kyrk gynak ogly Oruz başyna azad eýledi. (Gorkut ata, 128s.)

Aglaý-aglaý **iki** gözüm kör boldy. (“Görogly”).

Her ogulda **alty** ataň soýy bar. (Magtymguly).

Ýegenim bilen **ýedi** gulum bar.(Matal).

Ýedi goýun, **bir** guzy, **togsan** gurtdan gorar bizi. (Matal).

Müň gaýgy **bir** iş bitirmez. (Atalar sözi).

Sanlar arkaly gymyldy-hereketiň, işiň mukdarynyň aňladylyşy:

Ýedi ölçe, bir kes...

Ujuny düwmez **üç** ötürer...

Tagan aýagy **üç** bolar, bir-birine güýç bolar...

Bir gören tanyş, **iki** gören-garyndaş. (Atalar sözi)

Ýedigenim **ýedi** ýyldyz, **ýedi** göçer, **ýedi** gonar. (Sanawaç)

Türkmen dilinde mukdar düşünjesiniň dört hili aňladylyşyna duş gelinýär.

Anyk mukdaryň aňladylyşy:

Adyň öňünden san getirmek arkaly:

Bir öýde bar **on iki** han.

Hoş gelipsiz, eziz myhman!

Bir suprada **dört** yssy nan,

Üstünde **ýedi** nar gördüm. (Matal).

“Tak-tak” etdim, dalak iýdim, “pök-pök” etdim, böwrek iýdim, **on** oglany orup iýdim, **kyrk** gyzy gyryp iýdim... (“Böwenjik” ertekisinden)

Zadyň mukdaryny nygtamak üçin san bilen at aralykdan **sany** sözi getirilip, “**on sany** oglan”, “**kyrk sany** gyz” ýaly ulanylýar.

Düýn ertir **alty sany** döw bir adam alyp geçdi. (“Seýpelmelek-Medhaljemal”).

Anyk mukdar aňlatmak üçin sanlar bilen birlikde ölçeg atlarynyň (numeratiwleriň) ulanylyşy-da bar. Türkmen dilinde sanyň yzyndan **dem, salym, meýdan, salkyn, gün, gije, gije-gündiz, hepde, aý, ýyl, ýaş, arka, eýýam, asyr, ömür** sözleri getirilip, wagtyň mukdary aňladylypdyr: Olardan **dem, salym, meýdan**, köplenç, **bir** sözi bilen getirilip, iň kiçi wagt ölçegi manysynda ulanylypdyr:

Bir dem ganymatdyr baryp-gelişň. (Kemine).

Bir gün duza **müň gün** salam. (Atalar sözi).

Ýaryndan aýrylan **ýedi ýyl** aglar. (Atalar sözi).

Kyrk gije, kyrk gün toý-dügün eýlediler. (Gorkut ata).

Gün, hepde, aý, ýyl sözlerine **-lyk, -lik** goşulmasy goşulyp, aralyk ölçegi-de öňler wagt bilen ölçelen eken:

Erem bagy **bäş ýüz ýyllyk** ýoldur, oňa barmak üçin **müň ýyllyk** ömür gider – **bäş ýüz ýyl**da barmaly, **bäş ýüz ýyl**da gelmeli. (“Hüýrlukga-Hemra”).

Pereň diýen **alty aýlyk** ýol bolar. (“Görogly”).
Alty aýlyk ýola haja gidenler
Hajy bolup geldi, bular gelmedi...
Üç ýüz altmyş ýyllyk ýoldur bu dünýä. (Magtymguly).

Aýlyk, günlük sözleriniň zähmet hakynyň möçberi manysy-da bar.

Häzirki türkmen dilinde wagt ölçegi sanyň yzyndan manysynyň takyklygy bilen tapawutlanýan **sekunt, minut, sagat** sözlerini getirmek arkaly aňladylýar.

Ata-babalarymyz uzynlygyň mukdaryny sanyň yzyndan **barmak, sere, garyş, gulaç, gez, ädim, agaç, persah** ýaly ölçeg atlaryny getirmek arkaly aňladypdyrlar:

Erem bagy – bir çarbag, diwarlary tylladan, belentligi – **kyrk gez**, ortasynda bir köşk bar – boýy **ýüz altmyş gez** (“Hüýrlukga-Hemra”).

Derýanyň düýbünde **kyrk gulaç** guýy bar turur (“Seýpelmelek-Medhaljemal”).

Tört müň persah Ýemen, **bir müň-de** Bulgar,
Müň agaç ýol dagdyr bu merdum-y har (Magtymguly).

Sala gulaç boýy bardyr,

Dört barmakdan inli saçyň (Mätäji).

Saçyň darap goýberseň, **bir garyş** boýdan artar (Durdy şahyr).

Häzirki türkmen dilinde uzynlygy anyk görkezmek üçin **millimetr, santimetr, desimetr, metr, kilometr** ýaly halkara sözler ulanylýar.

Suwuk jisimleriň mukdaryny bildirmek üçin sanyň yzyndan, köplenç, **çemçe, kaşyk, çanak, kersen, gazan, käse, küýze** ýaly gap-gaç atlary ulanulan bolsa, göwrüm-möçber düşünjeleri **çümmük, owuç, goşawuç, gysym, agyz, dişlem, çeýnem, ýuwdum, içim, atym...** ýaly sözler arkaly aňladylypdyr.

Sanyň yzyndan **bag, bogy, düýp, goltuk, arka** ýaly sözleri getirmek arkaly-da möçber-mukdar aňladylýan eken.

Häzirki türkmen dilinde agram-agyrlyk mukdaryny aňlatmak üçin ulanylýan **gram, kilogram, tonna** ýaly halkara adalgalar **eşek, düýe, batman, put...** ýaly halk ölçeg atlaryny işjeň ulanylyşdan gysyp çykarypdyr.

“**Harbaryny** (eşek ýüki) göteren **sarbaryny** (düýe ýüki) hem göterer” nakylynyň manysy häzirki okyjylara düşünikli däl.

Sanlar bilen gelip nyrh, baha ölçegini aňladan **pul, tylla, tümen, dirhem, ýarmak, şaý...** ýaly sözlerem işjeň ulanyşdan düşüp galyppdyrlar:

Adam bar **müň tümen** iýdirseň azdyr...

Müň tümenlik sözün şaya almazlar,

Ger ýigidiň ygtybary bolmasa (Magtymguly).

Müň tümenlik hatyramny **bir dirhemge** satmagyl...

Ýusup Syddyk: “Gul men” – diýdi merdana,

On sekiz ýarmaga satdy ýaranlar (Magtymguly).

Gymyldy-herketiň, işiň anyk mukdaryny görkezmek, ony nygtamak üçin san bilen işlik aralykdan **ýol, ýola, gez, gezek, sapar, gaýta, keren, mertebe...** ýaly sözler getirilipdir:

Gulzумы gyr sanyp **kyrk ýol** geçer men,

Eger ki meýil else ýar bizim sary (Magtymguly).

Baryp Kábä **ýedi keren** dolansam (Magtymguly).

Kyrk ýola Müsüre baryp, seni tapman geldim (“Hüýrlukga-Hemra”).

Seýpelmelek onuň ýüzüge **üç ýola** nazar etdi (“Seýpelmelek-Medhaljema”).

Bir çarbag görüni, daşyga **üç mertebe** aýlandylar (“Saýatly-Hemra”).

Günde **ýüz kaýta** tilärmen Hakdan seni (“Şasenem-Garyp”).

Hiç bolmasa **birje sapar** goýnuňa al, jigi, jigi (Seýdi).

Türkmen diliniň ýazuw ýädigärliklerinde anyk mukdaryň pars, arap sanlary arkaly aňladylyşyna-da duş gelinýär:

Kamug ýerde **ahad** sen, Alla, samad sen (Gorkut ata).

Näzlim ki gadam tozuň **du** çeşmime sürt indi (Ýagmyr şahyr).

Jan kastyna saklap sen ýanyňda **du** ýylany (Mätäji).

Gelmedi diýip **çar** taraplarga bakar men, gardaşym (“Hüýrlukga – Hemra”).

Kylgyl meniň ýolum rowan

Çar pasly baharly daglar (Mollanepes).

Gara zülpüň ýüzde ýüze bölündi,

Her zülpüň tarynda **sed para** könlüm (Mollanepes).

Murda **sed sal** isem, jana geler men (Mätäji).

Gamda könlüm bikarar,

Başda derdim **sed hezar** (Mätäji).

Sed müň kenize soltan kysam, ynanarmy sen (Mätäji).

Keýikniň gözünden **şeş katra** ýaş akar erdi (“Gül – Senuber”).

Däh diýende çykar ýüz müň leşgeri (Şeýdaýy).

Ýöne bu alynma sanlar häzirki türkmen dilinde mukdar aňlatmak ukyplaryny doly ýitiripdirler. Indi **Çary, Penji, penjire, çarçuwa, ýektaý, dutar, ýekşenbe, duşenbe, sişenbe, çarşenbe, rubagy, murapbag** ýaly sözleriň düzüminde sanlaryň bardygy-da duýulmaýar. **Kyrk çile, dört çaryýar, dagy – duwara** ýaly sözleriň öz türkmençe sinonimleri bilen tirkeşdirilip ulanylyşy-da alynma sanlaryň mukdar aňlatmak ukyplaryny doly ýitirendiklerini tassyklaýar.

Bölek mukdaryň aňladylyşy. Bütewi zadyň bölekleri, esasan, sanyň yzyndan **esse** (hyssa), **ýarty, ýarym, çärýek** ýaly sözleri getirmek arkaly ýa-da düşüm goşulmalarynyň kömegi bilen aňladylypdyr:

Üç essesi däli derýa,
Bir esse ýerde müň gowga (Magtymguly).
 Ýagşy niýet – **ýarym** döwlet...
 Är işlemez, gural işlär, **ýarty** nany uran işlär...
Ýarysy melekden, **ýarysy** jyndan
 Müjewürsiz bolmaz üsti atamyň (Magtymguly).
 Erem bagy bu ýerden **üç ýarym ýyllyk** ýol turur, üç ýyly deňiz bilen,
ýarym ýyly düz bilen (“Seýpelmelek Medhaljemal”).
Ýigrimi üç ýarymy diýsem ýarydur
 Kyrk ýedi kapyýa anyň barydur (Şeýdaýy).
Ýarym, ýarty manysyndaky **büçek** sözi häzirki türkmen dilinde diňe **bölek**
 – **büçek** tirkeş sözünüň düzüminde saklanyp galypdyr.
Bölek mukdaryň düşüm goşulmalary arkaly aňladylyşy:
 Sen hem aw istegen **kyrkyň biri** sen (Mollanepes).
 Gümanadyr bag Eremniň perisi,
 Aýdylmaz waspynyň **müňden birisi** (Mätäji).
 Aklym aldy **altýň biri**.
 Düşüm goşulmasynyň düşürilip ulanylyşyna-da duş gelindi:
 Şunça ýoldan ýat ile gelip, **iki biri** bolandan çöllerde ölüp–ýitip gidenim
 gowudyr (“Saýatly – Hemra”).
 Häzirki türkmen dilinde bölek mukdaryň **ikiden bir** ýaly aňladylyşy edebi
 norma hökmünde kabul edilen.
Topar mukdaryň aňladylyşy. Türkmen diliniň ýädygärliklerinde topar
 mukdaryň aňladylyşynyň-da birnäçe görnüşine duş gelindi.
 1. Sanyň yzyna degişlilik goşulmalaryny goşmak arkaly:
Üçewimiz hem bir atanyň balasy (“Hüýrlükga – Hemra”).
 Seýpelmelek bilen Melike **ikewi** dogan boldular (Magrupy).
 Bir gün äht–peýman kyldylar: Hudaýtagala **ikimizge** ogul berse, ikisi hem
 ikimiz dek dost bolsunlar, eger birimizge ogul, birimizge gyz berse, iki jübit
 bolsunlar (“Saýatly – Hemra”).
 Dostlar, dört çözelin waspyn sözlesem,
Dördüsi-de magruplykda bellidir (Şeýdaýy).
 Altysy gyşdandyr, altysy ýazdan,
 On iki aýdan gelen ýyllar amanmy? (“Hüýrlükga Hemra”).
 Türkmen şiwelerinde topar mukdaryň **ikik, ikim, ikimiz, ikew, üçik, üçim,**
üçimiz, üçew... ýaly aňladylyşlary-da duşýar:
Ikewiň agzy bir bolsa, asmandakyny inderer, **altawyň** agzy ala bolsa,
 agzyndakyny aldyrar (Atalar sözi).
 Köp jepalar çekip geldik biz **ikew** (“Şasenem – Garyp”).
 Topar mukdaryň **goşa, jübüt, oýnam, top...** ýaly sözler arkaly aňladylyşy:
Bir jüp ýylan saklap ýatyr ol genji (Mollanepes).
 Dost – **ekiz**, duşman sekiz (Atalar sözi).
 Türkmen günde toý, ol-da **goşa–goşadan...**

Kamug, üküş, hemme, külli, tamam, tükel, telim, niçe (ençe), jemi, jümle ýaly san çalyşmalary arkaly-da topar mukdar aňladylypdyr:

Hajyplykga uşna **bu on** neň kerek:

Ýiti köz, kulak sak, köňül keň kerek.

Ýüzi körki, bod, til, okuş, ök, bilik

Kylynjy bularga **tükel** teň kerek (“Kutadgu bilik”).

Başymyz jem etsek **tükel** ärsary,

Duşman geçebilmez derýadan bári (Seýdi).

Kişi ýalganyndan tileme wepa

Bu bir söz synamyş **üküş** ýylky ol (“Kutadgu bilik”).

Kyldym men oňa **üküş** dogalar (Hataýy).

Başyňyz jem bolup **hemme** perizat (Görogly).

Hemme işler tagýyr tapar özünden (Magtymguly).

Türkini aňlamaz **niçe** mollalar (Magtymguly).

Ähli älem gurban ederler aýyt üçin (Nesimi).

Külli işiň beýany Gurhandadyr, Gurhanda (Magtymguly).

On müň allahym bardyr, **tamam** demir geýendir ...

Owazaň dolupdyr **jümle** jahana (Mollanepes).

Takmyny mukdaryň aňladylyşy. Sany anyk bolmadyk zatlaryň mukdarynyň çen-takmyn bilen aňladylyşynyň türkmen dilinde, esasan, üç görnüşi bar:

1. Sanlaryň yzyna **-larça/-lerçe, -lap/-läp** goşulmalaryny goşup, **onlarça, ýüzlerçe, onlap, ýüzläp, müňläp** ýaly aňladylyşy. **Onlarça** adam bolanda ondan ýüze çenli, **ýüzlerçe** bolanda ýüzden müňe çenli, **müňlerçe** müňden milliona çenli takmyny mukdar aňladylyr.

2. Sanlary tirkeşdirmek arkaly: **bir-iki** (birki), **bir-iki-üç** (birküç), **üç-dört, on-on baş** we ş.m.

Öwez **on dört - on başinde**,

Jüp jyga bardyr başynda (“Görogly”).

Çar tarapdan geler **ondan - on başden**

Otagynda eziz myhman tapylar (“Görogly”).

Sapar aýyň **on dördüne - başine**

Bu dagda bir maral ýaman zeýrendi (“Saýatly – Hemra”).

Takmyny mukdaryň soňky mysaldaky ýaly aňladylyşy ýörgünli däl. **Baş-dört, başdir-üçdir...** ýaly uly san öňden getirilende mukdaryň azdygyna üns çekilýär.

Başdir = üçdir boldy türki diýenler (Garaja oğlan).

3. Sanyň yzyndan **çemesi, golaý, ýakyn, töweregi** sözlerini getirmek arkaly aňladylyşy: **on çemesi**, ýüz töweregi. **Golaý** we **ýakyn** sözleri sanyň ýöneliş düşümde getirlmegini talap edip, **ona golaý, ýüze ýakyn** ýaly ulanylýarlar.

Mysallardan görnüşi ýaly, mukdar düşünjesini aňlatmaga diňe sanlar däl, eýsem numeratiwlerem, **ýeke, ýalňyz, goşa, jübüt** ýaly sözlerem, san çalyşmalary-da işeňňir gatnaşýarlar. Ýöne **näçe** diýen soraga jogap bolsa-da,

mukdar aňlatsa-da, beýle sözleri tertip san ýasamaga gatnaşmasa we sifr bilen ýazmak mümkin bolmasa san söz toparyna goşup bolmaz.

Tertip sanlaryň aňladylyşy. Zatlaryň sanaw tertibini bildirýän tertip sanlar häzirki türkmen edebi dilinde mukdar sanlaryň yzyna **-njy/-nji, -ynjy/-inji, -unjy/-ünji** goşulmalary goşulyp ýasalýar. Bu goşulmalar diňe anyk mukdar bildirýän sanlara goşulanda zatlaryň sanaw tertibini bildirip, **näçenji** diýen soraga jogap bolýarlar.

Ilkinji gar, **ortanjy** ogul ... mysallarynda bu goşulma sypat ýasaýjy hyzmatynda gelýär.

Tertip san ýasaýjy goşulmalaryň Oguz-orhon daş yazgylarynda **-nç**, beýleki türki dillerden has ir böünip, özbaşdak ösüş ýoluna düşen çuwaş dilinde **-em**, Oguz asylyly günbatar türki dillerinde onuň **-ymjy, -imji, -umjy, -ümji** wariýantlary ýörgünli.

Türkmen diliniň şiwelerinde tertip san ýasaýjy bu goşulmanyň **-ynjy, -inji, -unjy, -ünji, -njy, -nji** bilen bir hatarda **-ymjy, -imji, -mjy, -mji, -lanjy, -lenji, -lamjy, -lemji** görnüşleri-de saklanypdyr.

Dördünji semada hezret-i Isa,

Altylanjy gökde mesjid-i Aksa (Şeýdaýy).

XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynda tertibiň alynma sanlar arkaly aňladylyşyna-da duş gelinýär:

Baby owwal patyşalar waspyny,

Ýary berse wasp ederin rebb-i gany...

Baby suwwum içre waspy alyman (Azady).

“Baby owwal” – birinji bap, “baby suwwum” – üçünji bap manysynda.

Türkmen diliniň maglumatlary tertip san ýasaýjy goşulmalaryň taryhy taýdan **-m+çy, -m+çi** hem-de **-n+çy, -n+çi** morfemalarynyň bitişmeginden emele gelendigini çaklamaga esas berýär. Maşgalada başinji oğla dakylýan **Bäşim** sözündäki **-im** goşulmasy-da, “**Başam** barmak baş getirer, **süýem** barmak süýt getirer...” sanawajyndaky **-em** hem tertip san ýasaýjy gadymy türki goşulma bolsa gerek!

Zatlaryň mukdarynyň we tertibiniň sözleýiş hem ýazuw dillerinde aňladylyşynda käbir özboluşly aýratynlyklar bar. Zatlaryň mukdaryny, tertibini ýazuw dilinde rim, arap sifrleri, harplar arkaly aňlatmak mümkinçiligi sanlary beýleki söz toparşaryndan tapawutlandyrýar.

Alymlar rim sifrleriniň şekiliniň (I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X...) gelip çykyşyny barmak hasaby; **bilde**şimiz Muhammet Horezminiň dolanyşyga girizen arap sifrleriniň (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10) şekillerini bolsa kwadrat kesimleri bilen baglanyşdyrýarlar.

Orta asyrlarda sanlar diňe sifrler bilen ýazylan, eýsem harplar arkaly-da aňladylypdyr. Meselem, **ebjed, howwez, hutti, kelemen, sagfes, karaşet, sahhez,**

zazag ýaly 8 sany sungy söz arap elipbiýinde harplaryň geliş tertibini hem-de her harpyň aňladan mukdar düşünjesini bildiripdir. Mysal üçin,

ebjed	sözündäki	elip-1, b-2, j-3, d-4,
howwez	sözündäki	h-5, w-6, z-7,
hutti	sözündäki	h-8, t-9, i-10,
kelemen	sözündäki	k-20, l-30, m-40, n-50,
sagfes	sözündäki	s-60, g-70, f-80, s-90,
karaşet	sözündäki	k-100, r-200, ş-300, t-400,
sahhez	sözündäki	s-500, h-600, z-700,
zazag	sözündäki	z-800, z-900, g-1000 ýaly mukdar

düşünjelerini-de aňladypdyr.

Bu sözleriň arap elipbiýinde harplaryň geliş tertibini aňladyşyny Annadurdy molla şahyr şeýle beýan edipdir:

Ebjed, howwez, ýene hutti,

Yzyndan gelýär **kelemen.**

Sagfes, karaşet, sahhez,

Zazagda tamam kyla men... (Seret: Annadurdy molla şahyr. Magtymguly, syrym çohdur. Aşgabat: Ruh, 1998, 117s.)

Häzirki türkmen dilinde harplar arkaly mukdar däl-de, a), b), ç)... ýaly tertip aňladylyşy ýörgünli.

2.Sanlaryň morfologik aýratynlyklary.

Sanlar başga söz toparlaryny ýasamaga örän işeňňir gatnaşýarlar, emma başga söz toparlaryndan san ýasalmaýar. Sanlar diňe sanlardan ýasalýarlar. Şu häsiýeti boýunça-da olar beýleki söz toparlaryndan tapawutlanýarlar.

Gurluşy taýdan olar asyl söz, goşma söz, söz düzümi, tirkeş söz görnüşli bolýarlar.

Asyl sanlar. Häzirki döwürde morfemalara bölünmeýän **bir, iki, üç, dört, bäş, alty, ýedi, sekiz, dokuz, on** türki dilleriň sözlük goruna degişli asyl sözler bolup, olar azda-kände fonetik özgerişli türki dilleriň hemmesinde duş gelýär.

Ýazuw ýadygärliklerindäki görnüşleri bilen deňeşdirende türkmen dilinde hem sanlarda käbir fonetik üýtgeşmeler ýüze çykypdyr. Öň **bir** sözünüň çekimlisi uzyn aýdylan eken:

El eli ýuwar, iki el **bi:rigip** ýüzi ýuwar...

Agzybi:re Taňry berer. (Atalar sözi)

Bu sözdäki gadymy türki uzynlyk **bi:rin-bi:rin, bi:rek-bi:regi...** ýaly tirkeş sözlerde, **bi:ri** nämälim çalyşmasynda, onluklardan soňra gelende asylky bolşuny saklapdyr. Galan ýagdaýlarda **bir** sözündäki çekimli gysga aýdylýar.

Dost-**ekiz**, duşman-sekiz (Atalar sözi).

-Başa bela näden geler?

-Iki barmak dilden.

Mysallardaky **ekiz** hem **iki** taryhy taýdan asyldaş sözlerdir. Sözün başynda(anlautda) giň çekimli daralypdyr.

Dört, dokuz sözlerinde söz başyndaky dymyk çekimsiziň açyklaşandygyny görýäris. Türkmen diliniň ýadygärliklerinde olar **tört, tokkuz** görnüşinde duşýar. **Togsan** sözünde onuň gadymky keşbi oňat saklanypdyr.

Görk, görmek – on, **tokkuzy** don. (Atalar sözi).

Ýedi göyun, bir guzy **togsan** gurtdan gorar bizi (Matal).

Bir suprada **tört** yssy nan,

Üstünde ýedi nar gördüm. (Matal).

Sözün ortasynda **tokkuz, sekkiz, ýetti** ýaly çekimsizleriniň uzaldylyp aýdylyşy türkmen şiweleriniň diňe käbirlerinde saklanyp galypdyr.

Goşma sanlar. Alymlar onluk sanlaryň köpüsini, meselem, **ýigrimi** (ekiz+miş), **altmyş** (alty+myş), **ýetmiş** (ýedi+miş), **segsen** (sekiz+on), **togsan** (dokuz+on) sözlerini taryhy taýdan goşma söz hasaplaýarlar.

Otuz, kyrk, elli sözlerini **üç on, dört on, beş on** aýdylyşy, esasan, gündogar türki dillerine häsiýetli. Meselem, tywa dilinde **otuz ýedi** däl-de **üzen çedi** (ýagny üç on ýedi) diýilýär (SereНсхаков Ф., Пальмбах. Грамматика тувинского языка. Москва, 1961, 207s.).

Sanlary goşmak arkaly mukdar aýdylyşyna türkmen diliniň ýadygärliklerinde hem duş gelinýär:

Gerçekleriň **üç otuz on** ýaşyny toldursa ýeg (Gorkut ata).

Alla saňa **üç otuz on** ýaş bersin (B. Hudaýnazarow).

Düzme sanlar. Sanlaryň aglaba bölegi düzme sanlardyr. Olar türkmen dilinde onluk sanlardan soňra birlik sanlary getirmek arkaly **on bir, on iki, on üç, on dört, on bäş, on alty, on ýedi, on sekiz, on dokuz, ýigrimi bir, otuz bir, kyrk bir, elli bir, altmyş bir, ýetmiş bir, segsen bir, togsan bir, bir ýüz bir, bir müň bir...** ýaly ýasalýar we düzümdäki sözleriň hemmesi birlikde näçe diýen soraga jogap bolup mukdar san emele getirýär. Tertip san ýasaýjy goşulma hem düzümdäki iň soňky sözüň yzyna goşulýar. Meselem,

bir müň dokuz ýüz togsan dokuzynjy ýyl (1999-njy ýyl).

Dogmaz togsan dört ýylda bogaz bolsa är ärden (Mollanepes).

Ýigirimi bäş ýaşdaky biden ne peýda (Babanyýaz şahyr).

Häzirki türkmen edebi dilinden tapawutlylykda orta asyr ýadygärliklerinde, halk döredijiligi eserlerinde-de **ýüz** hem **müň** sözlerinden öň birlik san getirilmändir:

Müň iki ýüz on dört boldy taryhda,

Bijin ýyly düzdüm kyssany begler! (Şeýdaýy).

Elli gyz hyzmatkär, elli baş nöker,

Ýüz bāşe taý geler gyz Ogulmeňli (Kemine).

Ýüz ýigrimi dört müň pygamber geçdi (Magtymguly).

Tilkiniň **müň bir** sapalagy bar,

Gowusy görünmezlik (Atalar sözi).

Gökden ýere inen **müň bir** belalar

Degse, maňa degsin ýara degmesin („Saýatly-Hemra“).

Ýüz ýigrimi ýaş berildi,

Hemra, ýaş mübärek bolsun („Hüýrlukga-Hemra“).

S. Ý. Malow Oguz-Orhon ýazgylarynda **eki ýigirmi, ýeti otuz...** ýaly birlik sanlaryň onluklardan öňürti getirilişini sanalyşyň örän gadymy görnüşi hasaplapdyr. (Deňeşdiriň: rus dilinde **одиннадцать, двенадцать, тринадцать, четырнадцать, пятнадцать** ...pars dilinde **ýazdäh, dewäzdäh, sizdäh, çähardäh, pänzdäh...**). Alym birlik sanlaryň onlukdan öň getirilişiniň türki dillerden diňe sary uýgurlaryň dilinde saklanyp galandygyny belläpdir.

Birlik sanlaryň onlukdan öň getirilişine türkmen diliniň ýadygärliklerinde hem duş gelinýär:

Soňra Hemra atynyň başyny gönüläp, **bir kem kyrk** gün ýöredi

(„Hüýrlukga-Hemra“).

Bir kem otuz ýyldyr sürüşdim döwran (Kemine).

Häzirki türkmen edebi dilinde 7 sagat 45 minut diýilse-de, ýönekeý halk gepleşiginde „15 minuty kem sekiz“ ýa-da „sekiz bolmaga 15 minut bar“ aýdylyşy has ýörgünli.

Tirkeş sanlar. Türkmen dilinde mukdar sanlaryň tirkeşdirilip ulanylyşy onçakly giň ýaýramandyr. Tirkeş sanlarda, adatça, ilki uly san, soňra kiçi san getirilip, ikisi birlikde çen-takmyn mukdar aňladýar:

Bir-iki, iki-üç, birküç (bir+iki+üç), üç-dört, elli-altmyş, segsentogsan...

Seniň ýaly ogully bolandan **üç-dört** ogul bergili bolanym ýagşy eken („Görogly“).

Ýigitler kelläme **bäş-alty sapar** depiş gyzar ýaly („Görogly“).

Zatlaryň mukdary görkezilende san bilen at aralykdan **sany** sözi getirilip-de, getirilmänem bilner, emma işiň mukdary aňladylanda san bilen işligiň aralygyndan, köplenç, **gezek, sapar, mertebe, ýola...** ýaly kömekçi sözler artdyrylýar:

Sanlar tebigaty boýunça morfologik taýdan üýtgemeyän söz toparlaryna degişli. Türkmen dilinde mukdar sanlar-da, tertip sanlar-da sözleme girmek üçin üýtgediji goşulmalary kabul etmeýärler. Olar öz aýyklarap gelen sözleri bilen tertip arkaly (ysnyşma-ýanaşma täri bilen) baglanyşýarlar. Degişlilik, düşüm goşulmalary sanlara däl-de, aýyklanýan adyň yzyna goşulýar: **on oglan, on oglanyň, on oglana, on oglany, on oglanda, on oglandan**; sanlar işlikleri aýyklarap gelende hem üýtgediji goşulmalar sanlara däl-de, işliklere goşulýar: **ýüz ýaşadyk, ýüz ýaşarys, ýüz ýaşañ.**

Sanlar öz aýyklar gelen sözleri bilen sanda hem ylalaşmaýarlar. Mukdar san tarapyndan aýyklanýan atlar rus dilindäki ýaly köplük san goşulmasyny kabul etmeýärler. **Hemme adamlar** diýilýär, emma san bilen gelende **elli adam, ýüz adam** ýaly aýdylýar. Bu türki dilleriň sanlarynyň özboluşly aýratynlygydyr.

„26 Baku komissarlary“, „9 Aşgabat komissarlary“ ýaly sungy söz düzümlerini bolsa rus diliniň täsiri bilen düşündirmek bolar.

3. Sanlaryň sintaktik aýratynlyklary.

San söz toparynyň sözlemdäki baş hyzmaty zatlaryň, gymyldy-hereketdir işiň mukdaryny ýa-da tertibini bildirmekden ybaratdyr.

Sanlar düşünje aňladýan sözler bolany üçin ýeke özlery ulanylmaýarlar. Olaryň manysy duňe aýyklar gelen söz bilen bilelikde ulanylanda aýdyňlaşýar. Atlary aýyklar gelenlerinde sanlar isim söz düzüminde garaşly söz bolup, öz aýyklaýan ady bilen tertip (ysnyşma-ýanaşma) arkaly baglanyşýar. Şoňa görä san bilen at aralykdan başga sözler girip bilmeýär. Eger zadyň mukdaryny nygtamak üçin sanyň yzyndan **sany** kömekçisi ýa-da ölçeg bildirýän sözler (numeratiwler) getirilse, bu ýagdaýda olaryň ikisi birlikde **näçe** diýen soraga jogap bolýar we sözlemde san aýyrgyly bolup gelýär.

Sanlar işlikleri mukdar taýdan aýyklar gelende san bilen işlik aralykdan, köplenç **gezek, sapa, ýola, mertebe, gaýta...** ýaly kömekçi sözler getirilip, ikisi birlikde işlik söz düzüminde garaşly söz bolup gelýär, sözlemde doldurgyç ýa-da ahwalat hasaplanýarlar.

Tygşytlylyk üçin aýyklanýan esasy söz galdyrylanda onuň goşulmalary sanyň öz yzyna goşulýar. Bu ýagdaýda sanlar at hyzmatynda gelip, haýsy düşümde gelşine, ýerine ýetirýän hyzmatyna görä sözlemde dürli agza bolup bilerler:

Bir daragt **on** bolar,

Onundan orman bolar (Atalar sözi).

Geçiň **üç** - sözüň puç, geçiň **ýüz** - sözüň düz.

Altmyşda awuňy alabilmer sen (Babanyýaz şahyr).

Türkmen dilinde **bir** sözüniň diňe mukdar däl, **biri, birew** görnüşlerinde nämälim çalyşma, güýçlendiriji kömekçi söz (prokliza), **birinjiden, ikinjiden** ýaly pikiriň tertibini görkezýän giriş söz hyzmatlarynda ulanylyşy-da ýörgünli.

Biri Aý, **biri** Gün ýetebilmes men (Mollanepes).

Biri güldür, **biri** gunça

Hiç **biri** ýokdur Senemçe („Şasenem-Garyp“).

Ýaman işdir gyzy zor bilen bermek

Birewiň birewe meýli bolmasa (Zelili).

Ölüm **bir** aý şerbetdir...

Bir guýruksyz itdir, gaçgyl

Nesihat ýokmaýan ärden (Magtymguly).

Leksika-semantik, morfologik, sintaktik áýratynlyklary sanlary gutarnykly kemala gelen áýratyn söz topary hasplamaga doly esas berýär.

Çalyşmalar

Çalyşmalaryň aglabasy türki dilleriň ählisinde, esasan, meňzeş we şol bir manylarda ulanylýarlar. Bu bolsa olary altaý dil umumylygy üçin umumy bolan gadymy leksiki gatлага degişli sözler hasaplamaga doly esas berýär. Türki we slawýan topar dillerindäki **kim** we **kem**, **кому**, **men** we **меня**, **мне**, **мною**; **biz** we **мы**; **ol** we **он** at çalyşmalarynyň taryhy taýdan kökdeş sözler bolup çykmagy-da olaryň gadymy sözlerdiginden habar berýär.

Çalyşmalar hakda ýörite ylmy işler ýazyldy (Seret: Ашнин Ф.Д. Указательные местоимения и их производные в азербайджанском турецком и туркменском языках. Москва, 1958; Борджаков А. Местоимения в современном туркменском языке. Ашхабад, 1964; Baýlyýew S. Çalyşmalar. Aşgabat, 1994...) Muňa garamazdan, çalyşmalaryň beýleki isim söz toparlaryna gatnaşygy, morfema düzümi, many aňladyş aýratynlyklary, sintaktik hyzmatlary türkmen dil biliminde-de, türkologiýa ylmynda-da şindi doly aýyl-saýyl edilenok.

Çalyşmalaryň leksika-grammatik aýratynlyklary.

Çalyşmalar özleriniň asylky manylaryny ýitirip, häzirki wagtda atlaryň, sypatlaryň, sanlaryň ýerine ulanylýan gadymy sözlerdir. Bu sözler isimleri çalşyp gelýändigiklerine görä, şeýle at alypdyrlar.

Çalyşmalar many aňladyş aýratynlyklary taýdan atlardanam, sypatdyr sanlardan hem düýpli tapawutlanýarlar. Düşünje bildirýän sözler bolmagyna görä, olaryň manylary diňe tekstde - sözlem içinde aýdyňlaşýar.

Türkmen dil biliminde çalyşmalar manylary boýunça; **at çalyşmalary** (men, sen, ol, biz, siz, olar); **san çalyşmalary** (hemme, ähli, bary, barça, külli, tamam, tükel, niçe, jümle, ençe, birentek, birnäçe...); **nämälim çalyşmalar** (biri, kimse, kimdir biri, nämedir bir, haýsydyr bir, neme, pylany); **görkezme çalyşmalary** (bu, şu, ol, şol, uşbu, oşol); **sorag çalyşmalary** (kim, näme, nire, haýsy, nähili, haçan, kanda, hany, näçe, näçenji, niçik, neneň ...); **gaýdym** (öz); **ýokluk** (hiç) çalyşmalary ýaly semantik toparlara bölünýär.

Bu bölünişik örän şertlidir. Çünki çalyşmalaryň manylary diňe tekstde, haýsy söz toparyna degişli sözi çalşyp gelşi bilen baglanyşykly ýüze çykýar. Şu jähetden olary:

- 1) **Atlary çalyşýan çalyşmalara;**
- 2) **Sypatlary çalyşýan çalyşmalara;**
- 3) **Sanlary çalyşýan çalyşmalara** bölmek dogry bolar.

1. **At çalyşmalary.** Sorag äheňinde aýdylyýan **kim**, **näme**, **nire** we bu soraglara jogap bolýan **men**, **sen**, **ol**, **biz**, **siz**, **olar**, **öz**, **özüm**, **özün**, **özi**, **özümiz**, **özüniz**, **özleri** hem-de **neme**, **pylany**, **kimse**, **biri** ... ýaly çalyşmalar atlary çalşyp

gelyärler we köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, edil atlar ýaly üýtgeýärler.

Kim sözünüň asylky **adam** manysy diňe mongol dillerinde saklanypdyr. Türki dillerde ol, esasan, sorag bildirýän söz hökmünde tanalýar

Aýratyn alnan **kim** sözünüň manysy örän giň, ol ynsan düşünjesini bildirýän sözleriň hemmesini öz içine alýar. Bu soraga jogap bolan sözün manysy welin juda anyk:

- **Kim** geldi?
- Begmyrat.
- **Kim** ol?
- **Men** (sözläp duran adam), **mugallym**, **Myradyň atasy**.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde **kim**, **kimirse**, **kimse** görnüşlerinde ulanylan bu çalyşma atlaryň köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, atlaryň hyzmatynda ulanylypdyr.

Sen bilmeş, meniň halym **kim** biler (Andalyp).

Kimse bilmez, sen biler sen her ki bar (Mähri hatyn).

Her kimirse birlen bir ýana gitseň,

Ýadyndan çykarmaz ýagşylyk etseň (Babanyýaz şahyr).

Kimler hasyl eýlär göwher imany,

Kimsäniň ýagdaýy gara daş bolar (Magtymguly).

Kimler saýyl, mätäçdir,

Kimlerde altyn täçdir (Magtymguly).

Her kimiň özüne Müsürdir jaýy (Magtymguly).

Bu dünýä hiç **kim**e wepadar bolmaz (“Şasenem-Garyp”).

Mysallardan görnüşi ýaly, bu çalyşmanyň atlar ýaly üýtgeýşi-de, garşylykly manydaky **her** we **hiç** sözleri tarapyndan aýyklanyp at hyzmatynda gelşi-de aslynyň at bolandygynyň subutnamasydyr.

Kimse kim çalyşmasynyň **erse** işligi bilen bitişmeginden dörän **kimerse||kimirse** sözünüň gysgalan görnüşidir.

Kim çalyşmasynyň **turur** işligi bilen bitişip, habar bolup ulanylan **kim turur** formasy fonetik özgerişler sebäpli **kimdir** görnüşine gelipdir:

Kimdir yşkyň yükün çeken merdana (Magtymguly).

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde **kim** çalyşmasynyň gysgalan **ki** görnüşiniň baglaýjy kömekçi hyzmatynda ulanylyşyna-da duş gelinýär:

Istäp **ki** gözel ýary,

Gördüm **ki** salamatdyr (Mollanepes).

Sözleşende söz manysyn bilmeýen

Andan **ki** bir gepläp bilmez lal ýagşy (Magtymguly).

Kim soragyna jogap bolup, adam atlaryny çalyşyp gelýän **men**, **sen**, **ol**, **biz**, **siz**, **olar** hem esasan, atlar ýaly köplük hem düşüm goşulmalary bilen üýtgeýärler. Bir tapawudy - olar degişlilik goşulmalaryny kabul etmeýärler. Munuň sebäbi, bu sözleriň özleri sözleýjini, diňleýjini, gürrüňe gatnaşmaýan üçünji şahsy

bildirýärler. Olaryň düşümlerde üýtgeýişleri, käbir fonetik özgerişler bolaýmasa, atlaryňkydan tapawutlanmaýar:

1. Men, sen, ol, biz, siz, olar.
2. Meniň, seniň, **onuň**, biziň, siziň, olaryň.
3. **Maňa, saňa, oňa**, bize, size, olara.
4. Meni, seni, **ony**, bizi, sizi, olary.
5. Mende, sende, **onda**, bizde, sizde, olarda.
6. Menden, senden, ondan, bizden, sizden, olardan.

Alymlar **men** hem **biz** sözlerini taryhy taýdan kökdeş sözler hasaplaýarlar. **Men** sözünüň gadymky **ben** aýdylşy türk dilinde saklanypdyr. Bizde burun **n** sesiniň täsirinde tersin (regressiw) assimilýasiýa hadysasy bolup geçipdir. **Men, sen** sözleriniň ýöneliş düşümde **maňa, saňa** görnüşine gelmeginiň sebäbi bolsa, bu sözlere ugur-tarap görkezen gadymy **-gar** morfemasynyň goşulmagy bilen düşündirilýär.

At çalyşmalary baş düşümde – eýe; eýelik düşümde gelende – degişlilik aýyrgygy; beýleki düşümlerde işliklere eýerip doldurgyç; zaman hem habarlyk goşulmalaryndan soňra işlik ýöňkemeleriniň hyzmatynda ulanylypdyrlar. Sözlemde eýe bolup gelşi:

Sen gelmeseň, **biz** baraly
Bar çykyp dur ýol üstüne (“Görogly”).

Degişlilik aýyrgygy bolup gelşi:

Sen aglama **seniň** agaň bolaýyn (“Görogly”).
Ýene döwran geldi **biziň** bu бага (“Görogly”).
Şeýdaýy diýr, gulak goýuň
Biziň bu dessana begler (Şeýdaýy).

Doldurgyç bolup gelşi:

Men **saňa** ne diýdim, kem saýdyň **bizi** (“Görogly”).
Saňa düşdi nazarym, söýgüli jan, bári gel

(Mollanepes).

Bolan işler barça Hakyň işidir,
Aňa ten bermedik akmak kişidir (Magtymguly).
Seni, meni halk eýlegen bir Alla (“Görogly”).
Saňa Zöhre **men dek** muştak imesdir (Mollanepes).
Senden, menden bir at galsyn nyşana (“Görogly”).
Gel, myradyň **bizden** dile, söwdügim (“Şasenem-Garyp”).

Sözlemiň habarynyň bir bölegi bolup, ýöňkeme hyzmatynda gelşi:

Okyr men, görir men barça kelamy (Magtymguly).
Sizler görüp sakgalymyň agyny
Gülüşer siz, any bildim, gelinler (Seýdi).
Ten mende, janym sende,
Sensiz jany **näder men** (Kemine).
Aždarha, sen näge melul **bolar sen** (“Görogly”).

Neçün **ola sen** gamgyn, bir türpe jenan sen, sen
(Mollanepes).

At çalyşmalary habarlyk goşulmalaryndan soňra gelende işlik ýöňkemeleriniň hyzmatyny ýerine ýetiripdir. Bu ýagdaýda, köplenç, habarlyk goşulmalary düşürilipdir:

Men **garyp men**, meni ýollaň ýoluma (“Şasenem-Garyp”).

Sen bir yşkyň **ody sen**
Men pakyr perwanasy (Zelili).

Sen sen köňlümiň hoşgähi (Mollanepes).

Maňa sen **gerek sen**, jahan gerekmez (Mollanepes).

Näme, nire çalyşmalary-da köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, atlaryň ýerine ulanylýar: **name, nämeler, nämäm, nämäň, nämesi, nämämiz, nämäňiz, nämeleri, nire, nireler, niräm, niräň, niresi, nirämiz, niräňiz, nireleri.**

1. Näme, nire, nämämiz, nirämiz.
2. Nämäniň, niräniň, nämämiziň, nirämiziň.
3. Nämä, nirä, nämämize, nirämize.
4. Nämäni, niräni, nämämizi, nirämizi.
5. Nämede, niredede, nämämizde, nirämizde.
6. Nämeden, nireden, nämämizden, nirämizden.

Bu sözler häzirki türkmen dilinde asyl düýp sözler ýaly duýulsa-da, taryhy taýdan **ne + me, ne + ýer** ýaly iki morfemanyň bitişmeginden emele gelipdirler. Türkmen diliniň ýadygärliklerinde onuň **ne, nä, näm** görnüşleri hem giňden ulanylypdyr:

Men saňa **ne** diýdim, kem saýdyň bizi (“Görogly”).

Ne kylmyşdym galdym beýle beläýa (“Görogly”).

Ne boldy bilmenem gelmedi Leyli (Andalyp).

Şa men diýip ähti bozmakda **ne** bar (Andalyp).

Keş edeliň bu jahana

Jahanda **näler** görüner (Magtymguly).

Seniň köňlün nedir, **ne** hyýaldadyr (“Hüýrlukga-Hemra”).

Ýyldyz dagym, **ne** çün gitmez dumanyň (“Görogly”).

Söwdügim, **näge** durar sen...

Ol **nämedir** ýedi derýa böwüsýän (Magtymguly).

Serwi agaçnyň güli soldy

Soltanym, **neýlese** bolar (Nowaýy).

Sen bolmasaň, bu dünýäni **neýleýin** (“Saýatly-Hemra”).

Mysallardan görnüşi ýaly, bu çalyşmanyň gysga çekimli bilen **ne** aýdylşy-da, uzyn çekimli bilen **nä** aýdylşy hem – ikisi-de işjeň ulanylypdyr. Şu kökden ýasalan **neme, neneň, neçün, nice, neýlemek** sözlerinde onuň gysga çekimlili, **näme, näçe, näçinji, nätmek** sözlerinde bolsa onuň uzyn çekimlili görnüşlerini görýäris.

Orun atlaryna derek ulanylýan **nire** sözi hem taryhy taýdan **ne + ýer** hem-de III şahsyň degişlilik goşulmasynyň bitişmeginden emele gelipdir.

Bu çalyşma düşümlerde üýtgände käbir fonetik özgerişler ýüze çykýar, **nire**, **niräniň**, **nirä**, **niräni**, **nirde**, **nirden**. Eýelik, ýöneliş, ýeňiş düşümlerde çekimli ses uzalsa, wagt-orun hem çykyş düşümlerde ol gysgalyp düşüp galýar:

Öwez mundan **nirä** gitdi...

Gara gözlim, **nirde** könlüň galandyr...

Gyratyňny **nirde** goýduň... (“Görogly”).

Nirde meniň söwer ýarym görünmez (“Saýatly-Hemra”).

Hany sorag çalyşmasy-da **niredede** manysynda ulanylýar:

Hany biziň bilen ähti peýmanyň (Andalyp).

Mülkümiň eýesi Bezirgen **hany** (“Görogly”).

Hany biziň gözi ganly dälimiz (Garaja oğlan).

Başky at manysyny ýitiren **öz** gaýdym çalyşmasy hem atlaryň köp aýratynlyklaryny özünde saklaýar. **Men, sen, ol, biz, siz, olar** sözleri degişlilik goşulmalaryny kabul etmeýär. Şonuň üçin **öz** çalyşmasy **men özüm** – meniň **özüm**, **sen özüň** – seniň **özüň**, ol özi – onuň **özi**, biz özümüz – biziň **özümüziz**, siz özüňiz – siziň **özüňiz**, olar özi – olaryň **özleri**... ýaly degişlilik goşulmaly ulanylýar.

Öz sözünüň üç şahsyň haýsysyna degişlidigini nygtamak üçin, el, göz bilen şol şahsa yşarat edilýär ýa-da **öz** sözünüň öňünden şol manydaky pars sözi getirilip, **hut** özüm, **hut** özüň, **hut** özi, **hut** özümüz, **hut** özüňiz, **hut** özleri ýaly ulanylýar.

Gözüm gyýmaz oyatmaga

Özüň bilip oýanmazmyň (Mollanepes).

Ýaryň güli geldi, **özi** gelmedi (“Şasenem-Garyp”).

Hut özüm gelmesem ýaryň ýanyna... (Mollanepes).

Aşyk doýmaz **öz** ýarynyň ýüzünden (Mollanepes).

Aşyklar gadyryn bilmedim

Öz başyma düşmeginçä (“Şasenem-Garyp”).

Ýaman **öz** pälinden tapar (Atalar sözi).

Öz çalyşmasy degişlilik goşulmasyny kabul edenden soňra düşümlerde üýtgeýär:

Özüňe kemlik bil aýtman öleniň (Magtymguly).

Özün öwen ýigidiň tanapy çüýrük (Atalar sözi).

Ýigit **özün** maglum eder işinden (Magtymguly).

Merdana tutgul **özüňni** (“Hüýrlykga-Hemra”).

Ýusup kimin **özüm** saldym bazara (“Şasenem-Garyp”).

Ejiz galyp garrylyga ýetişen

Dert edinip **öz-özünden** aglar heý (Magtymguly).

Mysallardan görnüşi ýaly, **öz** çalyşmasy haýsy düşümde gelşine görä edil atlar ýaly sözlemiň dürli agzalarynyň hyzmatyny ýerine ýetiripdir.

2. Sympat çalyşmalary. Sorag aňladýan **haýsy** we oňa jogap bolýan **bu, şu, ol, şol, hol, her...** sözleri meňzeş zatlardan birini tapawutlandyryp, edil sympatlar ýaly atlary aýyklar gelýärler. Özlerem, köplenç, şol zatlara el, göz yşaraty bilen ulanýarlar. Sympatlary çalşyp gelende olar öz aýyklaýan sözi bilen tertip (ysnyşma, ýanaşma täri) arkaly baglanyşýarlar, köplük, degişlilik, düşüm goşulmalary aýyklanýan esasy söze goşulýar:

Gel bäre **bu** ýola ýoldaş bolaly (Andalyp).

Höwesim köp **ol** gülzara ýetişsem (Mollanepes).

Şu çeşmeden başga ýerden suw almaz (Mollanepes).

Şol gara gözüňe bendi bolaýyn (“Saýatly-Hemra”).

Alymlar dar çekimlili **bu, şu** çalyşmalaryny giňişlik hem wagt taýdan ýakyndaky, giň çekimlili **ol, şol, hol** çalyşmalaryny uzakdaky zatlary, wakalary görkezmek üçin ulanylýandygyny belleýärler.

Bul, şul, şol, hol wariantlarynyň **bu + ol, şu + ol** ýaly iki sözüň bitişmeginden dörändigini jedel döretmeýär. Görkezme çalyşmalarynyň tirkeşdirilip ulanylyşy türkmen diliniň ýadygärliklerinde giň ýaýran hadysa:

Zöhre jan diýr:”Söweş etsem şa bilen,

Häzir boluň **oşol** käre ýetişsem...”

Saňa diýdim **uşbu** günde

Ýolum alyp kylma bende...

Açyldy zemin lälesi

Uşbu dünýä reýhan bu gün (Mollanepes).

Häzirki türkmen dilinde görkezme çalyşmalary arkaly aýyklanýan sözlere ünsi çekmek üçin çalyşmanyň önünden şol manydaky pars sözleri getirilip, **ine** bu gün, **ana** şol oba, **ynha** ol kitap ýaly ulanylýar.

Bu, ol, şol hem-de **hili** sözleriniň goşulyşmagyndan dörän **beýle, eýle, şeýle** görkezme çalyşmalary-da sympatlary çalşyp gelýärler. Bu çalyşmalar arkaly iki sany zat ýa-da iş deňeşdirilýär. Nygtalyp görkezilýän hil-häsiýete, herekete diňleýjiniň ünsüni çekmek üçin aralykdan güýçlendiriji **bir** kömekçi sözi getirilýär:

Türkmen gawunlary **şeýle bir** süýji, gant ýaly.

Men seni **şeýle bir** çeynärdim welin,

Degenok dişimi hapalanyma (H.Deňliýew).

Şunluk bilen, şunlukda, şeýlelik bilen, şeýlelikde, eýläk-beýläk, şeýleligine, beýleligine, onça, munça, sonça, aňryk, bärlik... ýaly hallar, **eýtmek, beýtmek, seýtmek...** ýaly işlikler, **beýleki, eýleki ...**ýaly sympatlar görkezme çalyşmalarynyň söz ýasalýşa-da işeňňir gatnaşýandygyny görkezýär.

Beýle, eýle, şeýle görkezme çalyşmalary habarlyk goşulmalaryny kabul edende, **şeýledim, beýledim, şeýlemiş, beýlemiş, eýledir, beýledir** ýaly sözlemde habar hem bolup bilýärler.

Köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, at ýerine ulanylanda görkezme çalyşmalary hil-häsiýet düşünjelerini däl-de, zat-predmet aňladýarlar:

Gyrat ganatym, diregim.
Şol yetir mekana meni. (“Görogly”).
 Ýigit men diýerin öz hyýalyma
Anyň üçin munda geldim, gelinler (Seýdi).
 Gutulman **munuň** destinden (“Görogly”).
 Ýigidiň bolmasa ýaragy,aty,
Şony belli biliň ýokdur gaýraty (Magtymguly).
Anda saňa gözi ýolda galan bar (“Saýatly-Hemra”).
 Git, Garyp, eglenme **mundan** (“Şasenem-Garyp”).

Ol görkezme çalyşmasy **n** çekimsizi bilen pars dilinde **an**, rus dilinde **on** görnüşinde duşýar. Türkmen diliniň ýadygärliklerinde duşýan **onda** hem **anda** görnüşlerinden **anda** has gadymdyr.

Bu, şu, so görkezme çalyşmalary atlaşyp, düşümlerde üýtgände baş düşümden beýlekilerde düşüm goşulmasy bilen aralykdan **n** sesi dikelýär.

Munda, mundan, onda, ondan, şunda, şundan aýdylyşlary aslynda **bu+an, şu+an, o+an** ýaly türki hem parsy görkezme çalyşmalarynyň tirkeşdirilip ulanylandygyny çaklamaga esas berýär.

Görkezme çalyşmalarynyň degişlilik goşulmalaryny kabul edip, **bu, munym, munyň, munusy, şu, şunym, şunyň, şunusy, ol, onyň, onusy** ýaly atlaryň ýerine ulanylyşy oguz asyly dillerden diňe türkmen diline häsiýetli.

Garşylykly manyly **her, hiç** çalyşmalary sypatlary çalşyp gelipdirler:

Her nyhany sen kylar sen äşgär (Mähri hatyn).

Her bir başda ölüm bardyr (“Görogly”).

Her kişiniň bolsa akyly

Söz jaýynda sözlär hakly (Magtymguly).

Hiç sana goşulmaz, bir göze ilmez

Her ýigidiň golda maly bolmasa (Zelili).

Hiç bir kimse habar almaz halymdan (Magtymguly).

4. San çalyşmalary. Näçe, näçenji sorag çalyşmalary we oňa jogap bolýan **munça, şunça, niçe, ençe, barça, telim, tükel, hemme, külli, tamam, ähli...** ýaly sözler zatlaryň nämälim mukdaryny bildirip, sanlary çalşyp gelýärler:

Ili berbat etdi **niçe** bisanlar (Seýdi).

Niçe wagtdan bäri boldum zar saňa (Mätäji).

Dünýä gelen **barça** zatlar

Ýegsan bolar ýer biläni (Magtymguly).

Toýa gelen **ähli** türkmen gyzlary

Gyzlar, gutlaň bu gün näzlim toýuny (“Görogly”).

Külli işiň beýany

Gurhandadyr, Gurhanda (Magtymguly).

On mün ahallym bardyr,

Tamam demir geýendir (Mollanepes).

Teke, ýomut, ärsary – türkmeniň gyzy,

Barysy gurbandyr bir Durdy hana (Mollanepes).

Mysallardan görnüşi ýaly, san çalyşmalary umumy mukdar aňlatsa-da anyk mukdar we tertip aňlatmakda hakyky sanlardan tapawutlanýarlar.

Umuman, çalyşmalar abstrakt manlyly sözlerdir. Olaryň aňladýan manylaryny, haýsy söz toparyna derek gelşini, sözlemde ýerine ýetirýän hyzmatlaryny kesgitlemekde beýlekilere seredeniňde sintaktik ýörelge (kriteriýa) esasy orunda durýar.

Çalyşmalar diňe bir atlary, sypatlary, sanlary çalyşmak hyzmatyny ýerine ýetirmek bilen çäklenmän, eýsem tekstde sözlemleriň arasynda baglanyşyk döretmekde, stilistik jähetdenem örän uly ähmiýete eýedir.

HALLAR

Hallar gymyldy-herketiň, işiň ýagdaýyny, haçan, näwagt, niredede, neneňsi, name sebäpden bolup geçendigini bildirip işlikleri dürli tarapdan aýyklarap gelýän aýratyn söz toparydyr.

Gymyldy-herketiň, işiň hal ýagdaýyny aýyklarap gelşi taýdan hallar hal işliklerine meňzeýärler, emma hal işlikler işlik şekillerinden biri bolmak bilen, **alyp gel, alman gel** ýaly barlyk hem ýokluk galyplarynda gelip, işlikleri işlikler bilen baglanyşdyrmaga hyzmat edýärler. Hallar bolsa isim söz toparlaryna degişli, aýratynam atlara, sypatlara ýakyn.

Hallar hem edil sypatlar ýaly düşünje aňladýan sözler bolup, olaryň-da leksik manylary diňe söz düzüminde, sözlemde gelende aýdyňlaşýar. Bir tapawudy, sypatlar isim söz düzümlerini emele getirmäge gatnaşyp, sözlemde sypat aýyrgyçlary bolup gelse, hallar işlik söz düzümlerini emele getirip, sözlemde wagt, ýagdaý, orun, ugur-tarap, sebäp-maksat ahwalatlary bolup gelýär. Hatda käbir sypatlaryň we wagt düşünjesini bildirýän atlaryň sözlemde işlikleri aýyklarap, hal hyzmatynda ulanylýan ýagdaýlary-da az däl:

Demir kesseň **gysga** kes, süýse bolar,

Agaç kesseň **uzyn** kes, gyýsa bolar. (Atalar sözi).

Gije-gündiz ýyglaý gözde ýaş erdi (Andalyp).

Aýda gelseň aýak iýersiň, **günde** gelseň taýak iýersiň (Atalar sözi).

Aýaly **başdan** çagany ýaşdan (Nakyl).

Toý-meýlis **giňden** guralсын (“Görogly”).

Isimleriň hal hyzmatynda ulanylyşyndan ugur almak bilen, käbir alymlar hallary ýaş söz topary hasaplaýarlar.

Manylary, gurluş-ýasalýş aýratynlyklary, sintaktik hyzmatlary taýdan beýleki isimlerden tapawutly hal sözleriniň baryp Oguz-Orhon ýadygäliklerinde duş gelmegi-de türkmen dilinde hallary aýratyn söz topary hasaplamaga doly esas berýär.

1. Hallaryň leksika-semantik aýratynlyklary.

Aňladýan manylary taýdan hallary şertli ýagdaýda 6 sany semantik topara birleşdirmek bolar:

1. Wagt-pursat bildirýän hallar. Bular **haçan, näwagt** diýen soraga jogap bolýan **ir, irden, daňdan, gündiz, günortan, öýlän, agşam, gije, gije-gündiz, ertir-agşam, ir-giç, baýak, şu gün, erte, birgün, öň, soň, häli, şindi, indi, entek, häli-şindi, häli-häzir, ýaňy, ýaňy-ýakynda, gyşyna, ýazyna, tomsuna, güýzüne, gyşyn-ýazyn, wagtly-wagtynda, käwagt, käte, kä mahal, gün-günden, sagatsaýyn, günin, ýyl-ýyldan, günbe-günden, aýma-aý, owal, ahyr, owal-ahyr, setanda-seýranda, mydam, birmahal, müdimi, daýym, elmydama, hemişe, günlerde bir gün...** ýaly wagt düşünjesini bildirýän sözleri öz içine alýar.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde ulanylan wagt hallarynyň käbiri häzirki türkmen dilinde işjeň ulanylyşdan düşüp galypdyr:

Taňla arz edermen magşar hanyna (Andalyp).

Saglygyň gadyryn bilgil

Hassa bolmasdan **burun** (Magtymguly).

Sabaýyn sowuldyň ýoldan (“Görogly”).

2. Orun, ugur-tarap bildirýän hallar. Bular **nirede, nirä** ýaly soraglara jogap bolýan **ileri, ilerligine, gaýrak, gaýralygyna, içeri, daşary, aňry, bäre, aňrylygyna, bäriligine, ýokary, üzre, içre, garşy, öňe-yza, iki baka, eýläk, beýläk, eýleligine, beýleligine...** ýaly sözleri öz içine alýar. Bularyň käbiri işjeň ulanylyşdan düşüp galypdyr:

Gedalar geldi **toý üste** (“Şasenem-Garyp”).

Bibijan, **bag içre** bir oğlan gördüm (“Hüýrlukga-Hemra”).

Bilgil, uzak gitmez aýy dostlugy,

Gahry gelse, **depäň üzre** daş döker (Magtymguly).

Meniň köňlüm Aýa bakar,

Aý bakar asmana **garşy** (Kemine).

Häzirki türkmen dilinde gadymy türki hallardan **garşy** sözünüň manysy üýtgäp, **razy** sözünüň antonimi hökmünde ulanylyp başlapdyr, **üzre içre, üste** sözleri bolsa sözsoňy kömekçi hökmünde-de işjeň ulanylyşdan çykydyr.

3. Ýagdaý bildirýän hallar. Bular **nähili, neneňsi** diýen soraglara jogap bolýarlar: **assa, ýuwaş, haýal, tiz-tizden, derrew, basym, bahym, gyssanmaç, howlukmaç, batyrgaý, çynlakaý, ýalandan, çyndan, ogryn, ogrynça, ýaşyryn, howul-hara, sowuk-sala, täzeligine, terligine, çigligine, keseligine, keseleýin, oňyn, tersin, elin, ýüzin, arkan, atanlykda, bilkastlaýyn, bile, aýry-aýry, ýüzugra, birsydyrgyn, ine-gana, gore-bile, gele-gelmäne, başa-baş, basa-bas...** we başgalar.

Gyrat, meni Çandybile **tiz** ýetir (“Görogly”).

Aşyga humardyr **ogryn** garaşma (Mollanepes).

Bile döwran sürsek **başa-baş** gelin (Dostmämmet).

Birsydyrgyn gününň ötse

Hannasyň eli bolmagyn (Baýly şahyr).

Käbir pars, täjik, arap sözleri-de türkmen dilinde ýagdaý hallary manysynda özleşdirilipdir:

Hoş geldiň, Garybym, **sapa** gelip sen (“Şasenem-Garyp”).

Awazaňa geldim seniň **gaýybana** (“Görogly”).

Zar aglasam, agam düşer ýadyma (“Görogly”).

Aga, begler, uzak ýoldan

Sag-salamat geldiňizmi? (“Asly-Kerem”).

Bikär gezip ömrün ýele sowurma (Mätäji).

4. Mukdar-möçber bildirýän hallar. Bular **näçe, näçeden, nähili** ýaly soraglara jogap bolup, **az, az-azdan, sähelçe, köp, köp-köpden, bütinleý, birden, ikibir-üçbir, müňläp-müňläp...** ýaly sözleri öz içine alýar:

Az iýip, **az** uklad, ýene **az** sözle (Magtymguly).
Zülpün her bir taryna ýüz-mün tümen isteseň,
Nagt bereýin pullaryň **bir-birden** sana zülpün (Kemine).
Zülpün **başdan-aýak** tor eden gelin (Mollanepes).
Çemçeläp ýygnanyňy **çanaklap** dökme (Atalar sözi).

5. Sebäp-maksat, matlap bildirýän hallar. Keýpine, gaharyna, begenjinden, gorkusyna, gorkusyndan, açlykdan, meslikden... we başgalar. Bular **name üçin, name sebäpden** ýaly soraglara jogap bolýarlar.

6. Degşirme-mynasybet bildirýän hallar: kimçe, nämeçe, nireçe ýaly soraglara jogap bolýarlar. Bular **dek,deýin, kimin** ýaly sözler ýa-da **-ça, -çe** goşulmasy arkaly hasyl bolupdyrlar:

Merdana bol garyp baş, ömrün **ýel dek** öter-ä (Ahmet Ýasawy).
Körer közüň **körmes tek** boldy (Kultegin ýadygärligi).
Ruhuňyz **tug deýin** belentde bolsun. (Saparmyrat Türkmenbaşy).
Eneçe ýar bolmaz, **Bagdatça** diýar...
Duşmanyň **peşeçe** bolsa, **pilçe** gör (Atalar sözi).

Häzirki türkmen dilinde gadymy türk **dek,deýin, kimin** hallary manylaryny we özbaşdak ulanmak ukypalaryny ýitirip, sözsoňy kömekçileriň hataryna geçipdir. Indi olara seredeniňde şu manyda **ýaly** sözünüň ulanylyşy barha işjeňleşýär.

“**It bilen pişik ýaly** (oňsuksyz) bolmak”, “**Sagat ýaly** (saz) işlemek”, “**Öküz ýaly** (köp) iýmek”, “**Guş ýaly** (tiz) uçmak” söz düzümlerinde öňündäki söz bilen bilelikde hal hyzmatynda gelse-de, indi **ýaly** sözünüň-de ýeke özüni hal hasaplamak bolmaz.

2. Hallaryň morfologik aýratynlyklary.

Hallar diňe manylary taýdan däl, eýsem morfologik aýratynlyklary jähetden-de tapawutlanýarlar.

Gurluş-ýasalyş aýratynlyklary boýunça olary asyl, ýasama, goşma, tirkeş, düzme hallara bölmek bolar.

Asyl hallar. Häzirki türkmen dilinde morfemalara bölünmeýän **ir, giç, tiz, indi, ýaňy, ýene, köp, az...** ýaly sözler umumytürki häsiýetli asyl hallardyr.

Hoş gal **imdi, ýene** görseň, görmeseň (“Saýatly-Hemra”).

Oşol gidişinden **ýaňy** geldiňmi (“Saýatly-Hemra”).

Mejnun **köp** ýygldy daglara çykyp (Andalyp).

Aslynda atlara, sypatlara degişli bolup, hal hyzmatynda gelen kontekstual hallarda morfemalara bölünmeýändigini üçin asyl hallara goşmak bolar:

Deňsiz bilen **deň** eýleme özüni...

Jahanda ýaman işdir

Gury gelip, **boş** gitmek...

Ýaman gylyk dosty **duşman** kылadyr (Magtymguly).

Hal manysynda özleşdirilen **daýym, mydam, elmydam, müdimi, hemişe, heniz, assa, ýuwaş, dowam, owal, ahyr** ... ýaly alynma sözler-de türkmen dilinde morfemalara bölünmeýändigine görä asyl hal hasaplamak mümkin:

Hak senasy bolsun **dowam** diliňde,

Mydam gullugyňda durmaga geldim (“Görogly”).

Aşyk **owal** çeker jebr-i jepany (Mätäji).

Ýasama hallar. Türkmen dili ýasama hallara diýseň baý. Hal ýasalyşyň iň önümlü ülnülerinden şu aşakdakylary bellemek bolar:

1. **–yn, –in** goşulmasy. Bu goşulma atlardan, sypatlardan, sanlardan dürli manydaky hallary ýasamaga işeňňir gatnaşýar.

Atlardan: gün-**günin**, gyş-**gyşyn**, ýaz-**ýazyn**, ýan-**ýanyn**, ýüz-**ýüzin**, arka-**arkan**, öň-**öňin**, yz-**yzyn**, ast-**assyryn**.

Sypatlardan: ters-**tersin**, oň-**oňyn**, ogry-**ogryn**, dogry-**dogryn**.

Işliklerden we iş atlaryndan: ýaşyr-**ýaşyryn**, gizle-**gizlin**, uza-**uzyn**, gidiş-**gidişin**, gaýdyş-**gaýdyşyn**.

Üçin, kimin, saýyn, ahyryn, ahbetin sözleriniň düzüminde hem şu goşulmany görýäris.

2. **–yna, –ine** goşulmasy. Bu goşulma hal ýasaýjy gadymy **–yn, –in** hem **–a, –e** goşulmalarynyň bitişmeginden emele gelen bolmaly: gyş-**gyşyna**, ýaz-**ýazyna**, güýz-**güýzüne**, tomus-**tomsuna**, ertirine, agşamyna, gijesine, keýpine, gaharyna we ş.m.

3. **–a, –e** goşulmasy. Bu goşulma, köplenç, işliklerden hal ýasamaga gatnaşypdyr: aş-**aşa**, öt-**öte**, gyý-**gyýa**, öwür-**öwre**, çöwür-**çöwre** we ş.m.

Arkaly **erke** geplär, arkasyz **gorka** geplär...

Dama-dama köl bolar (Atalar sözi).

Kyýa baksaň, bolur arslanlar awuň (“Muhabbetnama”).

Neskes gözüň ýumup **gyýa** bakmagyl (“Şasenem-Garyp”).

4. **–laý, –leý** goşulmasy: ýüzleý, bütinleý ...

5. **–laýyn, –leýin** goşulmasy: **töwerekleýin, dikleýin, keseleýin, ýatymlaýyn, kem-käsleýin, inedördülleýin** ...

6. **–lygyna, –ligine** goşulmasy: **dikligine, keseligine, çigligine, matalygyna, ilerligine, gaýralygyna, aňrylygyna, bäriligine** ...

7. **–läp, –lap** goşulmasy: **illäp-günläp, aýlap-ýyllap, arkanlap, tonnalap** ...

Çemçeläp ýygnanyň, çanaklap dökme (Atalar sözi).

8. **–maç, –meç** goşulmasy: **artykmaç, gyssanmaç, howlukmaç** ...

9. **–ça, –çe** goşulmasy: **täzeçe, sähelçe, köýnekçe**:

Başyň ýassyga ýetende

Ogul-gyzyň **ýatça** bolmaz ...

Giýewlere köňül bermäň,

Bir dogan **zürýatça** bolmaz (Magtymguly).

Säher turup syl ýüzüne çagaňy

Päkligiňde bolup bilseň **şonça** bol

Sen sanama gara saçyň agyny

Sen sag-aman öreniňe **monça** bol (G.Ezizow).

Alymlar **ileri, içeri, ýokary, içre, gaýtadan, täzedan, ýañadan, düýbünden, irden, birden, ýürekden, ýalandan, çyndan** ... ýaly hallaryň düzüminde doňup galan **-ry, -ri, -re, -ra, -dan, -den** goşulmalaryny gadymytürki düşüm goşulmalary hasaplaýarlar.

Beýleki söz toparlarynyň hal hyzmatynda ulanylyşy (werballaşma) häzirki türkmen dilinde hem dowam edýär. **Haçanda, şonda** sözleri rus diliniň täsirinde kalka netijesinde dörän täze hallardyr.

Goşma hallar. Bulara **agşamara, gijara, günuzyn, ömürboýy, günsaýyn, ýylsaýyn, birdenkä, ýüzugra, başdansowma, boýdanbaşa, turuwbaşdan, gözgörtele** ... ýaly sözler girýärler. Olar, mysallardan görnüşi ýaly, dürli söz toparlaryna degişli sözleriň basym taýdan birleşmekleri netijesinde emele gelipdirler.

Tirkeş hallar. Türkmen dilinde onuň birnäçe görnüşine duş gelinýär.

Meňzeş gaýtalanýan hallar: **az-az, kem-kem, tiz-tiz, aram-aram, günde-günde, birin-birin, güle-güle, gore-göre** we ş.m.

Alynma hallaryň arasynda hem **sap-sap** durmak, **zar-zar** aglamak, **para-para** bolmak ýaly meňzeş gaýtalanýanlary bar.

Pynhan-pynhan aldy janym

Seniň gözleriň, gözleriň (Pidaýy).

Assa-assa ýöreýşiň arslana, şire ogşar (Kemine).

Meňzeş gaýtalanýan sözleriň birine, adatça soňkusyna **-dan, -den** goşulyp ýasalan hallar: **az-azdan, kem-kemden, bir-birden, gün-günden, tiz-tizden, ýygy-ýygydan** we ş.m.

Meňzeş gaýtalanýan sözleriň öňdäkisine **-ba, -be, -ma, -me, -a, -e** goşulyp ýasalan hallar: **günbe-gün, aýma-aý, öýme-öý, basa-bas, başa-baş** ... we ş.m. Bular, esasan, pars diliniň ülnüsünde dörän hallardyr.

Yzly-yzyna, gezekli-gezegine ýaly ikisi-de goşulmaly tirkeşip gelýän hallar san taýdan köp däl.

Ýakyn manyly sözleriň tirkeşmeginden ýasalan hallar: **aman-esen, sag-salamat, üzül-kesil, düýn-öňňin, erte-birigün, häli-şindi, sessiz-üýnsüz, irtir, giç-agşam, ahyr-soňy** we ş.m. Olaryň arasynda türkmen sözi bilen manydaş alynma sözleriň tirkeşip gelýänleri-de bar:

Gazap etsem, **häli-şu gün** öler sen (“Görogly”).

Aga-begler, uzak ýoldan **sag-salamat** geldiňizmi? (“Asly-Kerem”).

Owal-başda han tagtyňa han çykar (“Saýatly-Hemra”).

Garşylykly manyly sözleriň tirkeşmeginden ýasalan hallar: **az-kem, ertir-agşam, ir-giç, öňde-soňda, owal-ahyr, göwünli-göwünsiz** we ş.m.

Gije-gündiz ýalbaryr men Habyba (“Şasenem-Garyp”).

Ertir-agşam Mejnun diýip sözlerem (Andalyp).

Owalda-ahyrda eýäm gözlese,

Garyp biçäräniň paýy, gözle, sen. (Magtymguly).

Düzme hallar. Düzümindäki sözleriň hersi bir söz toparyna degişli bolsa-da, hemmesi birlikde bir işligi aýyklar gelýän frazeologik hallara-da düş gelinýär.

Künlerde bir kün uýkuda bir ýa kördi (“Oguznama”).

Şükür, Alla, **bu gün** ýetdim myrada (Mollanepes).

Bir az wagtdan döw dolanyp geldi (“Seýpelmelek-Methaljemal”).

Saz bilen söhbete ýaman diýmäňler –

Adam ata dünýä gelende bardyr (Gaýyby).

Hallar morfologik taýdan üýtgemeyän söz toparydyr. Asyl, ýasama, goşma, tirkeş hallaryň yzyna diňe dereje goşulmalary goşulyp bilýär.

Hallaryň kemlik derejesi –**rak, -räk** goşulmasy arkaly aňladylýar: **azrak, köprük, haýalrak, tizräk, gijräk, irräk** we ş.m.

Artyklyk derejesi hallaryň öňünden **in, has, juda, ýaman, gaty** ... ýaly güýçlendiriji kömekçi sözleri getirmek ýa-da **tizden-tiz, köpden-köp** ... ýaly tirkeşdirip ulanmak arkaly bildirilýär.

Söýgüligiň aňladylyşy-da edil sypatlardaky ýaly hallaryň yzyna –**jyk, -jik, -ja, -je** goşulmalary goşulýar: **assajyk, assarajyk, assaja, ýuwaşrak, ýuwaşrajyk, ýuwaşja** we ş.m.

Hatda dereje goşulmalaryny-da hallaryň hemmesi kabul etmeýär.

3. Hallaryň sintaktik aýratynlyklary.

Üýtgemeyän söz topary bolany üçin, hallar hal hyzmatynda gelende aýyklaýan işligi bilen tertip (ýanaşma, ysnyşma täri) arkaly baglanyşyp, işlik söz düzümlerinde garaşly söz bolup gelýärler.

Hal söz toparynyň baş hyzmaty işlikleri dürli tarapdan aýyklamakdan ybarat bolup, olar sözlemde, esasan, wagt,orun, ugur-tarap, maksat-matlap, mukdar-möçber ahwalatlary bolup gelýärler.

Işlikler

Işlikler gymyldy-hereket, iş düşünjesini bildirýän sözlerdir. Olaryň **işlik** atlandyrylmany-da hut şonuň üçindir.

P.M.Melioranskiý, N.K.Dmitriýew, E.W.Sewortýan ýaly görnükli dilçiler türki dilleriň ösüşiniň has irki döwürlerinde şol bir sözüň hem isim, hem işlik hyzmatynda ulanylandygyna, olaryň manylarynyň diňe kontekstde aýdyňlaşandygyna ünsi çekipdirler. (Seret: Севортян Е.В. Аффиксы глагол образования. Москва, 1962, 362, 427 с). Isim - işlik omonimlerini Mahmyt Kaşgarly-da öz sözlüğine girizen eken.

Diliň taryhy üçin şeýle gymmatly isim-işlik jübütlerinden altmyş töweregi türkmen dilinde hem saklanyp galypdyr. Meselem: **a:ň – a:ňmak, da:t – da:tmak, göç-göçmek, doň-doňmak, çiş-çişmek, iç-içmek, sa:n-sa:nmak, ýok-ýokmak, ýel-ýelmek, düz-düzmek, ýama-ýamamak, boýa-boýamak, döwüş-döwüşmek, söweş-söweşmek, uruş-uruşmak, tanyş-tanyşmak ...** we başgalar. Isim - işlik omonimlerine fin-ugor dillerinde duş gelinmegi olaryň örän gadymydygyndan habar berse, häzirki türki dillerde duşmagy munuň häzirem dowam edýän umumy türki hadysadygyny nygtamaga esas berýär.

Türki dilleriň başdan geçiren soňky 12 asyrylyk taryhynda işlikler aýratyn söz topary hökmünde gutarnykly kemala gelipdir. Häzirki türkmen dilinde olar aňladýan manylary, gurluş-ýasalyş aýratynlyklary, sintaktik hyzmatlary taýdan isim söz toparlaryndan düýpli tapawutlanýarlar.

1. Işlikleriň leksika-grammatik aýratynlyklary.

Işlikleriň aňladýan manylary türkmen dil biliminde indiden öwrenilmeli. Häzirlikçe bu ugurdan diňe S.Ärnazarowyň sözleýiş işliklerine bagyşlanylan işi bar.

Edil dinamik we statik işlikleriň tapawutlanyşlary ýaly, täsirini geçirýän hem täsirini geçirmeýän işlikleriň-de many aňladyşlary meňzeş däl. Mysal üçin, **gel-, git-, otur-, tur-, ýat-** sözleriniň manysy diňleýjä doly düşnükli, edilmeli iş hakda hiç bir sorag ýüze çykmaýar. Emma **getir-, gör-, geý-, iý-, aýt-, öwren-** sözleriniň manysy aýratynlykda belli bolmaýar. Edilmeli iş “kimi getireýin” ýa-da “nämäni getireýin” ýaly goşmaça sorag arkaly anyklamagy talap edýär. Şoňa görä bu hili işliklere täsirini geçirýän, ýagny obýektli işlikler diýilýär.

Işlikler morfologiýasy taýdan hem özboluşly aýratynlyklara eýe. Edil atlar ýaly işlikler-de morfologiýa taýdan üýtgeýän söz toparydyr. Olar asyl morfemanyň yzyndan söz ýasaýjy, dereje ýasaýjy, üýtgediji morfemalaryň birnäçesi berk yzygiderlikde tirkeşip bilýän, formalara baý sözlerdir.

Morfema düzümi boýunça işlikleri iki topara bölmek bolar:

1. Morfemalara bölünmeýän asyl düýp işlikler;
2. Ýasama düýp işlikler;

Asyl düýp işlikler, esasan, **KVK** gurluşly, bir bogunly umumytürki häsiýetli sözlerdir. Olar san taýdan onçakly köp däl. Oguz-Orhon ýadygärliklerinde öwretmek manysyndaky **ö-**, sanamak manysyndaky **sa-**, baglamak manysyndaky **pa-**, iýmek manysyndaky **ýe** ...ýaly **V, VK, KV** bogun gurluşly işlikleriň duşýandygyna esaslanmak bilen, E.W.Sewortýan, W.M.Ýunusaliýew **KVK** bogun gurluşly asyl işlikleriňem taryhy taýdan goşulma bilen birleşen ýasama sözlerdigi hakdaky çaklamany öňe sürüpdirler. Olaryň pikirine **ýan-, ýak-, ýalyn, ýaryk** sözleri taryhy taýdan **ýa-** kökünden ; **gel-, git-, geç-, gez-** sözleri **ke** kökünden ýasalan sözlerdir.Ýöne häzirki asyl düýp işlikleriň taryhy köklerini dikletmek meselesi ýörite etimologik derňewleri talap edýär.

Ýasama düýp işlikler san taýdan has köp. Türkmen diliniň ýadygärliklerinde goşulmalar arkaly ýasalan işliklere-de, sözleriň basym taýdan goşulyşmagyndan ýasalan goşma işliklere-de, tirkeş, düzme işliklere-de duş gelinýär. İşlik ýasalyşyň bu görnüşleriniň işjeňligi, önümliligi dilimiziň ösüş taryhynyň hemme döwürlerinde meňzeş bolmandyr.

Türkmen dilinde işlik ýasalyşyň iň önümlü täri morfologik söz ýasalyşdyr. Olardan iň önümlü ülnüler şulardyr:

1. **-a, -e** goşulmasy isimlerden işlik ýasaýjy gadymy türki goşulmalardan iň önümlisidir.

Atlardan: ot-otamak, a:t-a:damak, ga:n-ga:namak, çaň-çaňamak, sa:n-sa:namak, sy:n-sy:namak, suw-suwamak, göwün-göwnemek, bogun-bognamak, orun-ornamak, ýelim-ýelmemek ...

Sypatlardan: bek-bekemek, berk-berkemek, deň-deňemek, kem-kememek, dürs-dürsemek, gowuz-gowzamak, ky:n-gy:namak, ýogy:n-ýognamak, ba:ý-ba:ýamak, galyň-galňamak ...

Bu goşulma diňe atlardan, sypatlardan däl, eýsem güýz-güýzemek ýaly hallardan-da işlik ýasamaga gatnaşypdyr.

Bu goşulma arkaly täsirini geçirýän işlikler-de (otamak, adamak, sanamak, synamak, suwamak, ellemek, gözemek, dişemek, göwnemek, bognamak, ýelmemek, deňemek, kememek, dürsemek, gynamak ; .täsirini geçirmeýän işlikler-de (ganamak, omzamak, meňzemek, ornamak, bekemek, ýognamak, baýamak, güýzemek ...) ýasalypdyr.

Atlara, sypatlara, hallara birmeňzeş goşulmagy we olardan geçirýän hem geçirmeýän işlikleriň ýasalyşy **-a, -e** goşulmasynyň örän gadymydygyndan habar berýär.

2. **-la, -le** goşulmasy-da isimlerden täsirini geçirýän we geçirmeýän işlikleri ýasamaga ukyply, iňňän gadymy, häzirki türki dillerde hem işlik ýasamaga işjeň gatnaşýan goşulmadyr.

Atlardan: göz-gözle, söz-sözle, toý-toýla, i:ş-i:şle, du:z-du:zlamak ..., beton – betonlamak, gyzy – guzlamak, uky – uklamak, süri – sürlemek.

Işlemedik – dişlemez (Atalar sözi).

Gutlaň, begler, bu gün näzlim toýuny (“Görogly”).

Sypatlardan: a:k-a:klamak, gara-garalamak, şo:r-şo:rlamak, ezi:z-ezi:zlemek, eji:z-eji:zlemek, tä:ze-tä:zelemek, arassa-arassalamak, ta:kyk-ta:kyklamak.

Hallardan: i:r-i:rlemek, gi:ç-gi:çlemek, häzir-häzirlemek, öňürti-öňürtilemek, ileri-ilerlemek, dury-durlamak.

Sanlardan: iki-ikilemek, dört-dörtleme ...

3. Isimden işlik ýasaýjylardan **-yk, -ik** goşulmasy, esasan, täsirini geçirmeýän işlikleri ýasamaga gatnaşypdyr: göz-**gözükmek**, ot-**otukmak**, ja:n-**janykmak**, ö:ç-ö:jükme, et-**etilmek**, dem-**demikmek**, iç-**içilmek**, da:r-da:**rykmak**, a:ç-a:jykmak, bi:r-bi:rikmek ...
4. **-ar, -er** goşulmasy arkaly isimlerden täsirini geçirýän işlikler-de, geçirmeýän işlikler-de ýasalypdyr: suw-**suwarmak**, at-**atarmak**, gaýgy-**gaýgyrmak**, gö:k-gö:germek, a:k-a:garmak, kese-**kesermek**, oýa-oýarmak, pakgy-**pakgarmak**.
5. **-at, -et, -yt, -it, -t** goşulmasy arkaly, esasan, sypatlardan täsirini geçirýän işlikler ýasalypdyr: oýa-oýatmak, ýyly-ýylatmak, a:jy-a:jatmak, süýji-süýjütme, berk-berkitmek, düz-düzetmek ...
6. **-al, -el** goşulmasy sypatlardan täsirini geçirmeýän işlikleri ýasamaga işjeň gatnaşypdyr: sa:ry-sa:ralmak, gara-**garalmak**, göni-**gönelmek**, egri-**egrelmek**, ýu:ka-ýu:kalmak, agyr-**agralmak**, dogry-**dogralmak**, küti-**kütelmek**, a:z-a:zalmak, kem-**kemelmek**, köp-**köpelmek** ...
7. **-n, -yn, -in** goşulmasy-da aslynda isimlerden täsirini geçirmeýän işlik ýasaýjy goşulma bolupdyr. Bu goşulma arkaly ýasalan käbir işlikler häzirki türkmen dilinde işligiň özlük derejesi ýaly duýulýarlar. Meselem: dert-**derdinmek**, öýke-öýkünmek, a:wy-a:wunmak, oýa-oýanmak, ýalta-ýaltanmak, ýyly-ýylynmak, kemis-**kemsinmek**, atly-**atlanmak**, dogumly-**dogumlanmak**, akyly-**akyllanmak**.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde täsirini geçirmeýän işlikleriň analitik ýol, ýagny **bol-/ol-** sözleriniň kömegi bilen, täsirini geçirýän işlikleriň bolsa **et, -eýle, -kyl-, ber-, gör-** ... sözleri arkaly aňladylyşy-da giň ýaýrapdyr. Bu hadysa örän gadymy bolup, ol diňe türki diller üçin häsiýetli bolman, eýsem mongol, tungus, manjur, hatda altaý dillerinde hem duş gelinýär.

Işlikler bilen tirkeşip gelen **gel-, git-, ber-, gör-** sözleri türkmen dilinde ilki basym taýdan birleşip, soňra fuziýa netijesinde tanalmaz derejede özgeripdirler: **alyp gel-, alyp git-, alyp ber-** kimin ulanylan bu işlikler indi **äkel-, äkit-, äber-** görnüşlerinde asyl düýp söz hökmünde tanalýarlar. **Gör-** kömekçi işligi bolsa **alaweri, geleweri** ýaly işligiň buýruk şekiliniň goşulmasy diýlip tanalýar.

Ýok bolmak/ýok olmak, oý etmek ... söz düzümlerindäki kömekçi işlikler isimler bilen goşulyşypdyr.

Türk bodun **ýok bolmyş** (Kültegin ýadygärligi).

Ýylba-ýyldan dünýäň çyrçygy artar,

Ýok bolynça galmagaldyr bu dünýä (Magtymguly).

Indi olar **ýogalmak, öýtmek** sözleriniň düzüminde goşulma halyna gelipdirler.

Etmek, kylmak, eýlemek kömekçi işlikleri, esasan, pars hem arap asyly sözleriň yzyndan getirilip, täsirini geçirýän işlikleri ýasamaga işeňňir gatnaşypdyr. Magtymgulyň eserlerinde olaryň üçüsine-de duş gelinýär:

Ýigit özün **maglum eder** işinde (130 s).

Soňun **toba etmez** ýaňlyp-ýazan (84s).

Näge **hyýal etsem**, ele getirdim (7s).

Hyzyr **doga eýleýip**, Ylýas etse mynajat (11s).

Her kişi kim ýamanlyga **kast eýlär**,

Iki dünýä öz işine **kest eýlär** (259 s).

Ýamana **sabr eýle**, ýagşa **şükür eýle** (271s).

Tur, Hakyň dergahyna **mynajat kyl**, gol göter (203s).

Gol - aýagyn **şel kylar**, halk içre any **har eder** (158s).

Galaň ýykyp, bagyň **berbat kylarlar** (103s).

Etmek, eýlemek, kylmak işlikleri aslynda manydaş bolsalar-da, häzirki türkmen dilinde olar manylary taýdan-da, ulanylyş ýygylgy taýdan hem tapawutlanyp başlapdyrlar. Indi hemme ýagdaýda olaryň birine derek beýlekisini ulanyp bolmaýar. Meselem: **täret kylmak** arassalanmagy, **täret etmek** içiňi arassalamagy aňladýar. Türkmen dilinde beýleki ikisine seredende **etmek** sözünüň täsirini geçirýän işlik ýasaýjylyk hyzmaty-da, önümliligi-de artýar.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde **atlanmak, gylyçlamak, agzamak, dillenmek, aldanmak, horlamak, emenmek, razylaşmak, aldamak, gorkuzmak, ýetişmek ...** ýaly sada işlikler bilen bir hatarda olaryň **ata çykamak, gylyçdan geçirmek, agza almak, dil açmak, agzy bişmek, gan gusdurmak, göz görkezmek, gözünüň oduny almak, baş atmak, gözüne çöp atmak, gözboýagçylyk etmek, göze görünmek ...** kimin frazeologik sinonimleri-de işjeň ulanylypdyr. Olaryň gaýtam emosional öwüşginliligi-de güýçli bolýar.

Dereje kategoriýasy-da işlik söz toparyna degişli umumytürki häsiýeti örän gadymy morfologik alamatlaryň biridir.

Işlikden işlik ýasaýjy bu gadymy goşulmalarda Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğindäki bilen deňeşdirilende düýpli özgerişler ýüze çykmandyr. Asyl işlikmi ýa-da söz ýasalyşyň morfologik, sintaktik, analitik tärleri bilen ýasalypmy, parhy ýok, olar dereje goşulmalaryny meňzeş kabul edýärler.

Dereje goşulmalary arkaly iş-hereketiň obýekte we subýekte bolan gatnaşygy aňladylýar.

Düýp dereje işiň, gymyldy-hereketiň diňleýjä gönükdirilendigini bildirse, ýükletme dereje işiň başga birine etdirilýändigini, şariklik dereje işiň bileleşip, şarikli ýerine ýetirilmelidigini, özlük dereje işiň özüň üçin edilýändigini, gaýdym dereje işiň başgalar tarapyndan edilendigini bildirmäge hyzmat edýär.

Işlikleriň morfema düzüminde dereje goşulmalaryndan soňra ýokluk-inkärlik kategoriýasynyň görkezijisi **-ma, -me** goşulmasy gelýär.

Düýp işlik bilen grammatik goşulmalaryň araçäginı kesgitleýji bu goşulmanyň manysy-da, formasy-da, goşulyş tertibi-de diňe türki dillerde däl, eýsem altaý dilleriniň hemmesinde bir meňzeş. Bu goşulma işlik söz toparyna deňişli sözleriň hemmesine birmeňzeş –düýp işligiň yzyna goşulýar.

2. İşlikleriň zaman hem ýöňkeme kategoriýalarynda ýüze çykan özgerişler.

Işiň haçan we kim tarapyndan edilendigini aňlatmak ukyby işlik söz toparyna mahsus esasy grammatik aýratynlykdyr.

Işiň sözlenip durlan pursatda bolýandygy ýa-da ondan öň edilendigi, soňra ýüze çykjakdygy (zaman kategoriýasy) häzirki türki dillerde dürli hili aňladylýar. Bu meselede türkmen diliniň özboluşly aýratynlyklary bar.

Işiň sözlenilip durlan pursatdan öň bolup geçendigi Oguz-Orhon ýazgylarynda düýp işlikleriň yzyna **-dy, -di**, ýoklugy üçin **-mady, -medi** goşulmalary goşulyp aňladylypdyr. Işiň kim tarapyndan edilendigi bolsa zaman goşulmasyndan soňra ýöňkeme goşulmalaryny getirmek arkaly görkezilipdir.

Men bar-dy-m	Biz bar-dy-myz
Sen bar-dy-ň	Siz bar-dy-ňyz (nyz)
Ol bar-dy	Olar bar-dy-lar

Bu - esasan, häzirki türkmen dilindäki ýaly. Bir tapawudy –birinji ýöňkemäniň köplügi **biz** at çalyşmasynyň üýtgän görnüşi bolan **-myz, -miz** arkaly aňladylan eken. Oguz-Orhon ýazgylarynda ol **bastymyz, süňüştimiz, aldymyz ...** ýaly aňladylan bolsa, häzirki türkmen dilinde birinji ýöňkemäniň köplügi üçin **-k** goşulmasy ulanylýar.

Öten zaman işliginiň “Men munda **turduk**. Biz **keldik**. Ol **keldik**” ýaly ulanylyşyny oguzlara, gypjaklara, suwarlara häsiýetli aýratynlyk hökmünde Mahmyt Kaşgarly hem bellän eken (M.K., 261 s). A.M.Şerbak hem **k** ýöňkeme goşulmasyny **-myz, -miz** arkaly aňladylyşyna seredende has gadymy hasaplaýar. (Seret: A.M.Щербак. Сравнительная морфология тюркских языков(Глагол). Ленинград, 1991, 34 s).

Halk döredijiliginde, dessanlarymyzda, nusgawy şahyrlarymyzyň eserlerinde hem işligiň öten zamany, esasan, **-dy, -di, -mady, -medi** goşulmalary arkaly aňladylypdyr. Ýöňkeme goşulmalary-da gadymky boluşlaryny üýtgeşsiz saklapdyr:

Ojagyny söndüriň –diýu **sözleşdiler**, hanym baba (Gorkut ata).

Garrydy, garrydy, göwün **garrydy**.

Goja dagda gar galmaýyn **eridi**,

Çandybile agyr kerwen **ýöridi**,

Sür, Owezim, dolanally daglara (“Görogly”).

Dile gerçe **jepa kyldy**, birine müň **wepa kyldy**,
Bize waslyn **ata kyldy** bu gün bir gunça leb gülruh (Mähri hatyn).

Bir dilbere **duş boldum**,
Gamzasy –ok, gaşy – ýaý (Mollanepes).

Dostlar bilen bir magryfet **açmadym**,
Gül ömrümde gül gunçasyn **guçmadym**,
Näz-u-nygmat görüp, **iýip-içmedim**,
Aşsyz galdym, aşyň, nanyň barynda (Kemine).

Oguz-Orhon ýazgylarynda öten zaman aňlatmak üçin **–dy, –di, –mady, –medi** bilen bir hatarda **–myş, –miş, –mamış, –memiş** goşulmasy-da ulanylan eken:
Kanym kagan ýeti ýegirmi erin **taşykmyş** (Atam kagan on ýedi ärni alyp daşa çykmyş).

Öten zamanyň **–myş, –miş** goşulmasy diňe halk dessanlarymyzda däl, eýsem XVIII-XIX asyr nusgawy edebiýatymyzda hem **–dy, –di** bilen barabar ulanylypdyr:
Şol periniň söwdasyna **düşmüsem ...**
Toý **tutmuşam** Çandybiliň düzündä (“Görogly”).

A beg baba, düweçe **boýumyş sen**,
Köşekçe akylyň ýok (Gorkut ata).

Dostum dil murguna **gurmuş** gara zülpün ak (Mähri hatyn).

Yşk **almyş** gözden habymy (Andalyp).

Behişt gaçyp **çykmyş** arşyň öýüne,
Tamug gorkup **inmiş** ýeriň teýine (Magtymguly).

Biz misgini **aldamyşlar**,
Ýanyp-bişdik allaryna (“Şasenem-Garyp”).

Öten zamanyň ýoklugy **–mamış, –memiş** goşulmasy arkaly aňladylypdyr:
Şum rakyplar maksadyna **ýetmemiş**,
Gülüň degresini zaglar **tutmamış**,
Mejnunyň ady dilden **gitmemiş**
Sen bilmesen, meniň halym kim biler (Andalyp).

Asla seni **görmemişem**, dildarym,
Gumrumy sen, bilbilmi sen, name sen (Magtymguly).
Görşümüz ýaly, **–myş, –miş** bilen aňladylan öten zamanyň ýöňkeme goşulmalary-da üýtgeşik.

Öten zaman aňladan **-dy, -di, -myş, -miş** goşulmalary aslynda manydaş hem bolsalar, türkmen dilinde olaryň manylarynda tapawut ýüze çykyp, **-myş, -miş** goşulmasynyň modal manysy güýçlenipdir. Ol indi, köplenç, sözleýjiniň öz gözi bilen görmedik, ýöne başgalardan eşidip bilen işini, wakasyny habar bermek üçin ulanylýar.

Häzirki türkmen dilinde bu goşulma **alanmyş, alypmyş, çopanmyş, täzemiş, semizmiş** ýaly isimlere we şahs bildirmeýän işlik formalaryna goşulyp ulanylýar. Emma onuň düýp işliklere goşulyp, öten zaman aňladyşy häzirki türkmen diline häsiýetli däl. Şu jahetden-de, türkmen dili beýleki oguz asylly türk, azerbaýjan, gagauz dillerinden tapawutlanýar.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde işligiň öten zamanynyň isimlerden we ortak işlik, hal işlik formalaryndan soňra **tur-, er-** kömekçi işliklerini getirmek arkaly aňladyşy-da duş gelýär:

Ulug atalarymyz Türküstandan **kelgen turur** ...

Oguz birlen Ogurjyknyň arasynda dört müň dört ýüz ýyl **ötüp turur**
(Abulgazy).

Öten zamanyň bu hili aňladylyşy gypjak asylly tatar, başgyrt, garaçay, balkar, gumuk, nogaý, garagalpak, gazak dillerinde, şeýle hem gyrgyz, uýgur, altaý, hakas, şor, tuwa ýaly Gündogar türki dillerinde häzirem öz işjeňligini ýitirmändir.

Häzirki türkmen dilinde **turur** kömekçi işligi bir bogna çenli gysgalyp, goşulma halyna gelipdir:

Köp ganymlar **suwsamysdyr** ganyňa,
Bedew atly, demir donly Görogly (“Görogly”).

Tabyt oňa serw olup, gülden **kepen olmuştur**. (Mähri hatyn).

Häzirki türkmen dilinde **turur** kömekçi işliginden gysgalan **-dyr, -dir** formasy habarlyk goşulmasy hökmünde tanalýar. Işi ýerine ýetiren şahs at çalyşmalary arkaly aňladylanda **-dyr, -dir** habarlyk goşulmasynyň galdyrylyp ulanylyşy barha işjeňleşýär.

Seniň didaryňa **aşyk olup men** ...
Dowzah meni ýaka bilmez,
Ýanyp men ataşlaryňa (Mollanepes).

Ygtyýaryň gidip, sen **mest olup sen** (Andalyp).

Bir naçaryň aşagyna **düşüp sen** ...
Gutly bolsun, hile bilen **gaçyp sen**
Atyň näsag, özüň ýaraly geldiň (“Görogly”).

Häzirki türkmen dilinde **-dyr, -dir** habarlyk goşulmasy goşulan söz öten zamanda bolan işi bildirse-de, işligiň häzirki zamanynyň ýöňkeme goşulmalary bilen üýtgeýär:

Men gelendir**in**, gelipdir**in**.

Sen gelens**iň** (gelendirs**iň**), gelips**iň** (gelipdirs**iňiz**)

Ol gelendir (gelen turur), gelipdir (gelip turur).

Biz gelendir**is**, gelipdir**is**.

Siz gelens**iňiz** (gelendirs**iňiz**), gelips**iňiz** (gelipdirs**iňiz**)

Olar gelendirler, gelipdirler.

Işligiň häzirki zamanynyň ýöňkeme goşulmalary bilen üýtgeýändigigi sebäpli **-dyr, -dir** habarlyk goşulmasy isimlere goşulanda sözlenilýän pursatda bolýan işi aňladýar:

Men zehinlidir**in**, bagşydyryn.

Sen zehinlis**iň** (zehinlirs**iň**), bagşysy**ň** (bagşydyrsy**ň**).

Ol zehinlidir, bagşydyr.

Biz zehinlidiris, bagşydyrys.

Siz zehinlis**iňiz** (zehinlirs**iňiz**), bagşysy**ňyz** (bagşydyrsy**ňyz**).

Olar zehinlidirler, bagşydyrlar.

Siz, ýaşlar, biziň şu günümüz hem ertirimizs**iňiz** (Saparmyrat Türkmenbaşy).

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde işligiň öten zamanynyň isimlerden we şahs bildirmeýän işlik formalaryndan soňra **er-** kömekçi işligini getirmek arkaly **şa erdim, adyl erdim, algan erdim, almyş erdim, alyp erdim, alar erdim** ýaly aňladylyşyna-da gabat gelinýär. Ýokluk galypy oguz hem gypjak asylly dillerde **bargan ermez** we **bargan degil**, beýlekilerde **barmagan** görnüşlerinde aňladylypdyr.

Erdi, idi ýaly iki görnüşde duş gelýän bu kömekçi işlik türkmen dilinde gysgalyp, ilki **edi, idi**, soňra **-dy, -di** görnüşlerine gelip habarlyk goşulmasyna öwrülipdir.

Onuň yokluk galypy bolsa **emes/imes, -maz, -mez** ýaly bir bogna çenli gysgalypdyr:

Ärsary baýnyň Mamabike atly körkli ýahşy kyzy **bar erdi** ...

Arap tilini eşitken ermez ... Ýyglap oturup erdi ... Atamga geňeş **bere**

turgan erdiňiz ... Eger sen musliman **bolsaň erdi**, seni **alur erdim**.

(“Şejeräýi teräkime” 194,219,486s).

Mähriňi **saklar idim** dilde, gözüm ýaşy welin

Eýledi syrymy Gün kibi aýan sen gideli (Mähri hatyn).

Ne kylmyşdym galdym beýle beläýa (Andalyp).

Zülpi heniz **ýetgen imes** şanaga (Andalyp).

Maňa sen ýar gerek, özge **gerekmez** (Mollanepes).

Seýrek bolsa-da **er-** kömekçi işliginiň **erken** görnüşde öten zaman aňladyp gelşi bar:

Beýik pikre galdym, aklym ýitirdim,

Tirik erken öli bolup galypmen (Magtymguly).

Erken kömekçi işligi häzirki türkmen dilinde gysgalyp, **-ka, -kä** görnüşine gelipdir:

Men ýaşkam

Sen ýaşkaň

Ol ýaşka

Biz ýaşkak

Siz ýaşkaňyz

Olar ýaşkalar ...

Işligiň öten zamanynyň ýöňkeme goşulmalary bilen üýtgeýändikleri sebäpli **erdi, erken, ermiş** sözleriniň gysgalmagyndan emele gelen **-dy, -di, -ka, -kä, -myş, -miş** habarlyk goşulmalary-da öten zamanda bolup geçen işi, gymyldy-hereketi aňladýarlar.

Meňe kyşky nygmaty ýaz **berür erdiň**,

Ýazky miwäni kyş **berür erdiň** ...

Häzirki türkmen edebi dilinde öten zaman, esasan, düýp işlikleriň yzyna – **dy, -di, -mady, -medi** goşulyp ýasalýar.

Bu goşulmany kabul eden käbir sözler (meselem **ýuwundy, kesindi, galyndy** ...) indi işliklik häsiýetini ýitiripdir. **Berdi, Geldi, Durdy, Döndi** ... ýaly adam atlary hem işlikleriň at hyzmatynda ulanylyşynyň türkmen dilinde giň ýaýran gadymy hadysadygyndan habar berýär.

Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde we halk döredijiligi eserlerinde işligiň häzirki zamany-da dürli hili aňladylypdyr.

Anyk häzirki zaman. Sözlenilip durlan pursatda bolup geçýän iş, hereket **du:r, oty:r, ýaty:r, ýö:r** işlikleri arkaly, işi kimiň edýändigini bolsa ýöňkeme goşulmalary bilen aňladylypdyr:

Men du:ryn, oty:ryn, ýaty:ryn, ýö:rün.

Sen du:rsuň, oty:rsyň, ýaty:rsyň, ýö:rsüň.

Ol du:r, oty:r, ýaty:r, ýö:r.

Biz du:rus, oty:rys, ýaty:rys, ýö:rüs.

Siz du:rsuňyz, oty:rsyňyz, ýaty:rsyňyz, ýö:rsüňüz.

Olar du:rlar, oty:rlar, ýaty:rlar, ýö:rler...

Anyk häzirki zamanyň ýoklugy degişlilik goşulmalaryny kabul edip atlaşan ortak işlikleriň yzyndan **ýok** sözi getirilip, analitik ýol bilen aňladylyr:

Alan-ym ýok.

Alan-yň ýok

Alan-y ýok

Alan-ymyz ýok

Alan-yňyz ýok

Alanlar-y ýok

Häzirki türkmen dilinde inkärlik bildiren **ýok** sözi ortak işlik bilen basym taýdan birleşip, sonorly **n** hem **ý** sesleriniň düşüp galmagy netijesinde **alamok, alaňok, alanok, alamyzok, alaňyzok, alanoklar** ... ýaly görnüşe gelipdir. Anyk häzirki zamanyň şeýle aňladylyşy türkmen diliniň hut özüne mahsus morfologik aýratynlykdyr.

Umumy häzirki zaman. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde we türkmen halk döredijiliginde umumy häzirki zaman düýp işlikleriň yzyna **–a, –e, –ar, –er, –yr, –ir** ... ýaly dürli goşulmalar goşulyp ýasalypdyr.

Umumy häzirki zaman **–a, –e** goşulmasy arkaly aňladylanda işi ýerine ýetirýän şahsy bildirmek üçin yzyndan at çalyşmalary getirilipdir:

Meni sorsaň, Çandybilden **gele men** (“Görogly”).

Neçün **ola sen** gamgyn,

Bir türpe jenan sen, sen ... (Mollanepes).

Lebinden nygmat **saçyla** (Mollanepes).

Mähri **çeke** jebriňi-ýu, lutfuň **göre** agýar. (Mähri hatyn).

Bu goşulmanyň geljek zaman manysynda ulanylyşy hem duşýar:

Tiz kelsünler, awga **çyka** men (Abulgazy).

Nowjuwan ede Züleyha kibi, eý Mähri seni,

Kyla ger lutf ile Ýusup nazaryn, şah saňa! (Mähri hatyn).

Bedew münen däh diýip girer oýuna,

Ony gören gözler ajap **söýüne** (Seýdi).

Bedew münen hasta bolsa, sag **ola** (Seýdi).

Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde umumy häzirki zamanyň **–a+turur, –e+turur** ýaly aňladylyşy-da duşýar:

Itil suwy **aka turur**,

Ýakasyny **ýyka turur** ...

Türkmen dilinde onuň **–adyr, –edir** ýaly gysgalan görnüşi has ýörgünli:

Hasrat çekip **ýuwtadyr men** gan, enem (Andalyp).

Dilberi jemal içre araklar (der) ki **düzüledir** (Mähri hatyn)

Bir gyz **geledir** bezenip (“Görogly”).

Kaýs **baradyr** mekdebigе hoş bolup (Andalyp).

Çyn aşyklar **ýalbaradyr** dostuna (“Şasеnem-Garyp”).

Umumy häzirkі zamanyň –**a**, –**e** goşulmasy arkaly aňladylyşy käbir türki dillerde häzirem ýörgünli. Meselem, tatar dilinde **baram, barasyň, bara, barabyz, barasyz, baralar**. Özbek dilinde: **kelaman, kelasan, keladi, kelamiz, kelasiz, keladiler**. Tuwa dilinde: **köredir men, köredir sen, köredir, köredir biz, köredir siz, köredirler** ...

Umumy häzirkі zamany aňlatmak üçin türkmen diliniň ýadygärliklerinde – **ar, -er, -yr, -ir** goşulmasy has işjeň ulanylypdyr. Işi ýerine ýetirýän şahs bolsa, köplenç, at çalyşmaları arkaly aňladylypdyr.

Çagataýnyň Alat tегen urugyndan **bolur men** ...

Afrisiabnyň neslinden bolurmyz (Abulgazy).

Ýar ýoluna гünde ýüz müň **bakar men** (Andalyp).

Sen diýip Bagdatdan **geler men**

Kä sargaryp, kä **solar men** (Mollanepes).

Gije-gündiz **ýalbarar men** Habyba (“Şasеnem-Garyp”).

Gara dagym, munça perýat **eder sen** (Andalyp).

Gözüň **meňzär** ýar gözüne (Andalyp).

Içinde **ot ýanyr**, gözüm ýaşlydyr (“Şasеnem-Garyp”)

Gördüm iki peri **gelir**

Gelir sallana-sallana (“Şasеnem-Garyp”).

Çekimli sese gutaran işliklere bu goşulmanyň –**ýyr, -ýir** warianty goşulýar.

Saýraýyr men ýar gülünde,

Gözleýir men Tahyr jany (Mollanepes).

Ýokluk galypy –**maz, -mez** goşulmasy arkaly aňladylypdyr:

Ýaryň ugrun garar men, **bakmaz men** özge ýola (Mollanepes).

Rastyň diýgil, **ynanmaz men** (Mollanepes).

Biri – Aý, biri – Gün, **ýetebilmez men**

Ikewin bir golda **tutabilmez men** (Mollanepes).

Halym zebun boldy, neçün **bilmez sen**,

Perişan halyma nazar **salmaz sen**,
Wagda eýläp, wepa neçün **kylmaz sen**,
Wadasyna, ykraryna ýalan gyz (Mollanepes).

Kimse **bilmez** nijesen, görkli Taňry (Gorkut ata).

Gördüginçe ýüz çöwürer, ýüzüme **bakmaz** Habyp (Mähri hatyn).
Umumy häzirki zaman **–ar, -er, -yr, -ir** goşulmasy arkaly aňladylanda işi
ýerine ýetirýän birinji şahsyň ýöňkeme goşulmaly görkezilişi-de seýrek däl:
Bu bozulmyş könlümiň tagtyga sultan **isterem** (Andalyp).

Kaýs diýr **okaram** döküp göz ýaşı (Andalyp).

Neýledim, nätdim, günähim **bilmezem** men garyp (Mähri hatyn).

Men niçe misgin **gezerem** (“Görogly”).

Men at çalyşmasynyň manysynda gelen bu ýöňkeme goşulmasynyň **–a, -e**
goşulmasyndan soňra gelip, umumy häzirki zaman aňladylyşy-da duşýar:

Görogly aýdar: “Bizem-bizem,
Pany dünýäde mes **gezem**,
Jepaýy jebriňe dözem,
Dünýä göze dar görüner” (“Görogly”).

Sorsam öldürerler, sormasam **ölem** (“Şasenem –Garyp”)

Bu ýöňkeme goşulmasynyň at çalyşmaly işliklere goşulyp, pikiri nygtamak
hyzmatynda ulanylyşy-da bar:

Men bilmenem, ne gowgaly başyň bar
Ýyldyz dagym, neçün gitmez dumanyň (“Görogly”).

Men sorap bilmenem ýarym habaryň
Ne boldy **bilmenem**, gelmedi Leyli (Andalyp).

A.M.Şerbak XIII-XVI asyrlarda işlik zamanlaryny aňlatmakda giňden
ulanylan **–a, -e** goşulmasynyň soňra **–ar, -er** goşulmasy tarapyndan işjeň
ulanylyşdan gysylýp çykarylandygyny belleýär. (Agzalan iş, 84-85 s). **–Ar, -er, -yr, -ir**
goşulmasy-da köp manyly goşulma eken. Ol XVIII-XIX asyrlara çenli
umumy häzirki zaman manysynda-da, nämälim geljek zaman manysynda-da
ulanylypdyr:

Ertir-agşam Mejnun sözün **sözlärem**,
Tä kyýamat Mejnunymy yzlaram (Andalyp).

Birinji setirde **sözlärem-sözleýärim**, ikinji setirdäki **yzlarym-yzlaryn**
manysyndadyr.

Kaddy tuby, lebi şeker, nigarym,

Bakaram ýoluňa tä ki ölinçä (“Şasenem-Garyp”).

Harap bolsun Bagdat ýurdy

Galmanam, senden **galmanam** (Mollanepes).

Tä ölýänçäm ugruňda men **goýar men** baş, gelin (Kemine).

Ajdarha, sen näge melul **bolar sen**,

Haýbat bilen maňa nazar **salar sen**,

Gazap etsem, häli-şu gün **öler sen**,

Bent eýleme perizadyň ýoluny (Görogly).

Şu gün seniň günüň **batar**,

Meýdandan **goýbermen** seni (Görogly).

Wagtyň ötse, elip kaddyň dal bolar (Mollanepes).

Gün ýörir gögüň ýüzünde,

Şuglasy ýerge **düşer** (Kemine).

Zöhre gyzyň **jan biýr** onuň yzynda (Mollanepes).

Bu mysallarda **–ar,-er,-yr,-ir** goşulmasynyň nämälim geljek zaman manysyndalygy şübhe döretmeýär. Umumy häzirki we nämälim geljek zaman işlikleriniň ýöňkemelerde meňzeş üýtgeýişleri-de taryhy taýdan **–ýar,-ýär** hem **–ar,-er** goşulmalarynyň asyldaş goşulmalardygyny tassyklaýar.

Häzirki türkmen dilinde umumy häzirki zamany bildirmek üçin işjeň ulanylýan **–ýar,-ýär** goşulmasyna türkmen diliniň gadymy we orta asyr ýazuw ýadygärliklerinde duş gelinmeýär.

Mälim geljek zaman düýp işliklere **–jak, -jek, -ajak, -ejek** goşulyp ýasalypdyr. XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynda bu goşulmanyň iki wariýntlaryna-da duş gelinýär. Ýöne oguz asylly türk, azerbaýjan, gagauz dillerinde onuň **–ajak, -ejek** görnüşi türkmen dilinde bolsa **–jak, -jek** aýdylyşy has işjeň. Bir tapawudy – türkmen dilinde mälim geljek zaman: **men aljak, sen aljak, ol aljak, biz aljak, siz aljak, olar aljaklar** ýaly aňladylýar, ol ýöňkemede üýtgemeyär. Türk dilinde **ýazajagym, ýazajaksyn, ýazajak, ýazajagyz, ýazajaksynyz, ýazajaklar**, azerbaýjan dilinde bolsa ol **okuýajagam, okuýajaksan, okuýajak, okuýajagyz, okuýajaksynyz, okuýajaklar** ýaly ýöňkeme goşulmalary bilen üýtgeýär.

3. İşlik formalarynda ýüze çykan özgerişler.

Buýruk formalary.

Edil zaman kategoriýasy ýaly buýruk aňlatmaklyk hem işlikleriň esasy leksika-grammatik aýratynlyklaryndan biri. Buýruk formalary, adyndan belli bolşy ýaly, name iş etmelidigini bildirýän işlik formalarydyr.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde buýrugyň dürli hili aňladylşyna duş gelinýär.

Buýrugyň goşulmasyz aýdylyşy. *Gel, git, otur, tur, al, ber, iý, iç, ota, işle, täzele, öýlen, atlan, salamlaş, aýdyber, soraber, kömek et, üns ber, alyp git...* ýaly asyl, ýasama, goşma düýp işlikler buýruk äheňi(intonasiýasy) bilen aýdylanda şol işi ýerine ýetirmeklik diňleýjä – ikinji şahsa buýrulýar:

Göreşde ataňam bolsa **ýyk** (Atalar sözi).

Çagyrylan ýere **bar, erinme,**

Çagyrylmadyk ýere **barma, görünme** (Atalar sözi).

Tahyr, guzym, **diňle** saňa arzym bar (Mollanepes).

Mejnun bolsaň **göz aç, başyňny göter** (Andalyp).

Mysallardan görşümüz ýaly, buýruk fonetik serişde – äheň arkaly aňladylypdyr. Düýp işligiň özünden ikinji şahsa gönükdirilen buýrugyň aňladylyşynyň türki dillere häsiýetli gadymy aýratynlykdygyny Mahmyt Kaşgarly hem bellän eken.

Düzümünde dereje ýasaýjy goşulma bolan ýasama düýp işlikler buýruk äheňi bilen aýdylanda, buýrugyň diňleýjiniň özüne-de, başga birine-de degişli bolmagy ähtimal. Meselem, **atlan, habarlaş, getir** diýlende buýrugy diňleýjiniň özi ýerine ýetirmeli, emma **getirt, oturt, aýtdyr, işlet** diýlende diňleýji buýrugy üçünji bir adamyň üstüne ýükleýär. Buýruk äheňi bilen aýdylan **geý, geýin nahar et (bişir), nahar edin (naharlan)**... ýaly düýp işlikleriň ikisinde-de buýrugy özi ýerine ýetirýär we şol işi hut özi üçin edýär. **Salamlaş, habarlaş, kömekleş...** ýaly düýp işliklerden aňlanylýan buýruk bolsa başga adamlaryň gatnaşmagynda şarikli ýerine ýetirilýär.

Buýrugyň goşulmalar arkaly aňladylyşy. Düýp işlikleriň yzyna basymsyz aýdylýan **-gyl, -gil, -magyl, -megil** goşulyp, diňleýjä gönükdirilen sargyt öwüşginli buýruk aňladylypdyr:

Bäri **gelgil**, Salyr begi... Bäri **gelgil**, aga Gazan... Bäri **gelgil**, arslanym ogul, gulunym ogul... Ýa Kadyr Alla, **göstergil** (Gorkut ata, 353, 357, 368, 394 s.)

Magtymguly, **ýangyl, öçgöl,**

Ýa **lal otur, ýa dür saçgyl**

Bir guýruksyz itdir, **gaçgyl**

Nesihat ýokmaýan ärden (Magtymguly).

Bir nice kün **sabr kylgyl** (Abulgazy).

Bendi men başyňny **azat eýlegil** (Mollanepes).

Unutmagyl äht-i peýman saryýa (“Şasenem-Garyp”).

Buýsanmagyl malyňa, bijin bardyr alnyňda (Atalar sözi).

Buýruk aňladan **-gyl, -gil** formasy tä XVIII-XIX asyrlara çenli edebi norma hökmünde işjeň ulanylypdyr. Soňra, Mehdi hanyň bellemegine görä, Deşti gypjakda giň ýaýran **-gyn,-gin** goşulmasy tarapyndan işjeň ulanylyşdan gysylp çykarylypdyr.

Döreýşi **kylmak** işligi bilen baglaşdyrylýan **-gyl,-gil** goşulmasy häzirki türkmen dilinde fonetik özgerişe sezewar bolup, **-gyn,-gin** görnüşinde ulanylýar.

Buýrugy zynharlap tabşyrmak üçin **algynyň, almagynyň, gelginiň, gelmeginiň** ulanylyşyna-da duş gelinýär. Sargyt öwüşgünli buýrugy birneme ýumşatmak üçin düýp işlik bilen **-gyn,-gin** aralykdan **-aý,-eý** goşulmasy artdyrylyp, **alaýgyn, geläýgin, alaýmagyn, geläýmegin** ýaly aýdylýar.

Eger buýruk birden artyk adama gönükdirilen bolsa, düýp işligiň yzyna **-yň,-iň** goşulyp, **alyň, alaýyň, geliň, geläýiň** ýaly aňladylýar. Türkmen diliniň ýadygärliklerinde köplüge gönükdirilen mylakatly buýrygyň **-yňlar,-iňler** goşulyp, **baryňlar, geliňler, görüňler, baryňyz, geliňiz, görüňiz...** ýaly aňladylýşyna-da duş gelinýär:

Ýyglaram size zar edip,
Gaçmaňyz bizden ar edip.
Mejnun garyby ýar edip,
Duruňlar habarlaşalyň (Andalyp).
Mejlisimde saz-söhbetler **guruňlar**,
Gol gowşuryp hyzmatymda **duruňlar**,
Aga-begler, altyn käse uruňlar,
Begler, **gutlaň** bu gün näzlim toýuny (“Görogly”).
Aşyk menem, **rehim eýläňiz** halyma (Mollanepes).

Igenç öwüşginli buýruk düýp işlikleriň yzyna **-sana,-sene,-masana,-mesene** goşulyp aňladylýpdyr. Diňleýji birden artyk bolanda, düýp işlige **-saňyzlaň, -seňizläň** goşulmasy goşulýar. Buýrugy sypaýylaşdyrmak üçin bolsa düýp işlik bilen aralykdan **-aý,-eý** goşulmasy artdyrylyp, **alaýsana, alaýsaňyzlaň, geläýsene, geläýseňizläň, ýoklugy almaýsana, almaýsaňyzlaň, gelmäýsene, gelmäýseňizläň** ýaly aňladylýar.

Üçünji şahsa gönükdirilen buýruk düýp işligiň yzyna **-syn,-sin,-masyn,-mesin** goşulyp aňladylýar. Düýp işlik aralykdan **-aý,-eý** goşulmasy artdyrylanda, buýrugy sýpaýyçylyk öwüşgüni berilýär. Bu goşulmanyň buýrugy seredende arzuw, dileg, alkýş manylary has güýçli:

Gyzyl ýüzli ýigidiň **gyz dogany bolmasyn**,
Gyz dogany bolsa-da, gyzyl ýüzi **solmasyn** (Atalar sözi).
- Aw ganly bolsun!
- Et ýagly bolsun!
- Her bir dänäň müň bolsun!
- Harmanyňa bereket!
- Ömrüňe bereket, Agzyňdan Alla eşitsin!
- Aýdanyň gelsin (Alkyşlar).

Buýrugyň analitik ýol bilen – hal işliginiň yzyndan **-gör** kömekçi işligini getirmek arkaly aňladylyşyna-da gabat gelinýär:

Gal-ha Görogly, **galagör**,
Dost-u duşmanyň **bilegör**,
Tur-da ýoluňy **alagör**,
Gyratyň göwün hoşudyr (“Görogly”).

Buýrugyň haýyş häsiýetini nygtamak üçin kömekçi işlikden soňra ýöňkeme goşulmalary-da goşulypdyr:

Gidegörgül Halap, Şirwan saryýa...

Dolanagör menzil-mekan saryýa (“Şasenem-Garyp”).

Häzirki türkmen dilinde **-gör** kömekçi işligi fonetik taýdan özgeripdir. Indi **alaweri, alaweriň, geleweri, geleweriň** düýp işlik hökmünde tanalýar.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde buýrugyň düýp işliklere **-gaý, -geý, -magaý, -megeý** goşulyp aňladylyşyna-da gabat gelinýär:

Barsaň, názli ýara salam **diýgeý sen** ...
Meni kyýamatlyk dogan **diýgeý sen** (Mollanepes).

Gitmegeý sen ýowuz-ýaman saryýa (“Şasenem-Garyp”).

Bozok oglanlaryndan bir kişini **patyşah kylgaýlar**, iki kişini **kylmagaýlar** (Abulgazy).

Bu goşulmadan arzuw, dileg, gargyş öwüşginleri-de duýulýar:

Meniň adym molla torgaý,
Bir dişlemje etim **bolgaý**,
Kimse meniň etim iýse,
Ýedi gapa **ýetim bolgaý** ...

Dokuz ogluň **bolgaý**, togalak dünäň **bolmagaý** (Gargyş).

Işligiň buýruk formalary eýe bilen ýöňkemedede ylalalşýarlar we buýruk sözlemlerinde habar bolup gelýärler.

Arzuw-isleg formasy. Sözleýjiniň arzuw-islegi türkmen diliniň ýadygärliklerinde, esasan, düýp işlikleriň yzyna **-aýyn, -eýin, -aly, -eli, -alyň, -eliň** goşulmalaryny goşmak arkaly aňladylypdyr. Olardan **-aýyn, -eýin** sözleýjiniň özüniň arziw-islegini bildirýär:

Ýom bereýin, hanym (Gorkut ata).

Seriňe döneýin gül ýüzli jenan,

Sen aglama, seniň **agaň bolaýyn** (“Görogly”).

Köplügiň şol işi etmek arzuw-niýetini aňlatmak üçin düýp işligiň yzyna **-aly, -eli, -alyň, -eliň** goşulypdyr:

Bady saba ýel dek bolup **öseli**,
Gaýrat ediň, duşman başyn **keseli**,
Ikewara bir begini **basaly**

Keseýliň ýezidiň başyn (“Görogly”).

Näzlim, suw ber, **içeýli** (“Görogly”).

Keseýli, içeýli aňladylyşy has gadymy bolsa gerek. Arzuw-islegiň diňe –**aý**, -**eý** goşulmasy arkaly aňladylyşy-da bar:

Bir bedewni saýlap **alaý** diýseňiz,
Synasyn, sagrysyn, ýörişin görüň ...
Aç roýuňy **göreý** diýsem,
Öwrülip uýat eýleýir (Magtymguly).

Işligiň arzuw-isleg formalary sorag bildirýän goşulmalar bilen utgaşyp gelende sala salmak, geňeşmek ýaly many öwürşginlerini berýär:

Seniň etiňden ogul-a, **ýiýeýinmi**, akgaň Gazanyň namysyny **syndyraýynmy?** (Gorkut ata).

Bir arzym bar gözelleriň şasyna,
Aýdaýynmy, aýtmaýynmy, ne diýr sen (“Şasenem-Garyp”).

Köp köýdürme meni, köýenim ýeter
Öýümden kerwenim göçdi, **neýläýin** ...
Garyplygym hetden aşdy, neýläýin (Andalyp).

Sözleýjiniň arzuw-isleginiň işligiň beýleki formalary arkaly aňladylyşy hem duş gelýär:

Işligiň şert formasy arkaly:
Bahadyrlar, meni ýollaň ýoluma,
Arzym budur: Söwer **ýara ýetişsem** (Mollanepes).

Bolmasaýdy ata-ene,
Gelmez erdim bu jahana (Andalyp).

Geýenim **solmasaýdy**,
Aýralyk hem şum ölüm
Ikisem **bolmasaýdy** (THD).

Hal işlik formasy arkaly:
Gel, Tahyrym, bir dem **görem** jemalyň (Mollanepes).

Seniň didaryňa muştak bolup men,
Gözlerim ganyňça **görem** ýüzüňni (“Şasenem-Garyp”).
Işligiň buýruk formasy arkaly:
Gara başym **gurban bolsun**, balam, saňa... Ogul, ugruň açyk
bolsun. (Gorkut ata).

Kanda barsaň, **Huda bolsun ýoldaşyň** ...
Ýüzüm Aýa düşdi, gözlerim-Güne,

Aýralyk günlerin **salmasyn** ýene (Mollanepes).

Işligiň şert formasy. Türkmen diliniň ýadygärliklerinde işligiň bu formasy düýp işlikleriň yzyna **–erse, –ise, –sa, –se** goşulyp ýasalypdyr. Şol bir formanyň gadymky hem soňraky fonetik wariantlary bolan bu goşulmalar edilmeli işiň, indiki boljak gymyldy-hereketiň şertini bildirýärler. Işi ýerine ýetirmeli şahs bolsa ýöňkeme goşulmalary arkaly aňladylýar:

Kim ne **diýr ise**, diýsin ki biz bolmarys ýarsyz ...

Pyrkatyňdan **iňlesem**, titrär zemin-u asman,

Hasratyňdan **aglasam**, uşbu jahany suw tutar ...

Öldürerseň laglyň aby hasraty-le ger meni

Unudarlarsa bizi dostlar, unutsyn, nädeýin (Mähri hatyn).

Beg ýigit, **öğünerse**, arslan ögünsin, arslandyr (Gorkut ata).

Mysallardan görşümüz ýaly, orta asyr ýadygärliklerimizde **erse, ise** entek söz görnüşini saklan eken.

Jananyňny terk et diýdi, janyň **gerek ise**

Mähri diýdi: “Janany gerek, jany gerekmes”.

Gaýry söz hajat degildir,

Aryf iseň, sözi kes (Mähri hatyn).

Häzirki türkmen dilinde işjeň ulanylýan **–sa, –se** goşulmasy-da ýaş däl. Onuň goşulma halyna geçene-de mün ýyl töweregi bolupdyr. Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde hem onuň **–sa, –se** görnüşi işjeň ulanylypdyr:

Karga kazga ödkünse (öýkünse), budy synur.

Ula bolsa, ýol azmas,

Bilik bolsa, söz ýazmas.

Tirig esen bolsa, taň öküş körür.

Balasy ajy almyla **ýese**,

Atasy-enesi tişi kamar (Atalar sözi).

Atalar sözi nakyllarda, halk döredijiliginde onuň diňe **–sa, –se** görnüşi duşýar:

Gulan başyna gaý **düşse**, godugyna garamaz.

Aý **dogsä**, älem görer.

Aý **agyllasa**, agyş, Gün **gulaklasa**-ýagyş.

Agşam şapak **gyzarsa**, ogluň bolan ýaly gör,

Ertir şapak **gyzarsa**, ataň ölen ýaly gör ...

Şert formasynyň **–sa, –se** goşulmasy goşulan işligini işlik bilen baglanyşdyrmaga hyzmat edýär we şol işiň şertini görkezip gelýär. Işiň şertini bildirip gelýän işlik öten zamanyň ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmek arkaly sözlemiň eýesi bilen ylalalşýar, adatça şert eýerjeň sözlemiň habary bolup gelýär.

Hal işlik formalary. Türkmen diliniň ýadygärliklerinde hal işlikler düýp işlikleriň yzyna, esasan **–a, –e, –maý, –meý, –maýyn, –meýin, –yp, –ip, –yban, –ibän, –man, –män, –gaç, –geç** ... goşulmalary goşulyp ýasalypdyr. Sözlenilip

durlan pursatdan soňra ediljek işiň nä halda ýüze çykaryljakdygyny bildirýän bu goşulmalar aňladýan manylaryna görä, şeýle at alypdyrlar.

Manylary hem işlikleri aýyklar gelişleri taýdan olar hallara meňzeseler-de, hal işlikler hyzmatlarynyň we manylarynyň köpdürlüligi taýdan hallardan düýpli tapawutlanýar.

Türkmen dilinde hal işlikler düýp işlikleriň yzyna, esasan, **-a, -e, -yp, -ip, -yban, -ibän, -gynça, -ginçe, -ynça, -inçe, -gaç, -geç**, ýoklugy **-maý, -meý, -maýyn, -meýin, -man, -män** goşulmalary goşulyp ýasalypdyrlar.

Hal işlikler işligiň zaman hem ýöňkeme goşulmalary bilen üýtgemeyän toparyna girýärler. Şoňa görä olar mydam başga bir işlik bilen bilelikde ulanylýarlar. İşlikleri baglanyşdyrmak hyzmatyny ýerine ýetiren bu goşulmalar, köplenç, başga bir işiň ýüze çykyşynyň hal-ýagdaýyny görkezip gelýärler.

Hal işlikleriň ýeke özleri ulanylmaýarlar, olaryň manylary-da sözlemde aýdyňlaşýar. Olar sözlemde diňe hal-ýagdaý aňlatman, eýsem utgaşyp gelen işliklerine laýyklykda wagt, sebäp, şert ahwalatlary-da bolup bilýärler. Aýyklanýan işiň haýsy zamana degişlidigi, kim tarapdan edilendigi-de utgaşyp gelen işlikden belli bolýar. Meselem: **ýaşlygyna garamazdan synanyşdy, güýç ulanyp ýeňdi** diýlende hal ýagdaý; **öýe işden gelip gitjek** –wagt, **synaglar gutarman gitjek däl**- şert, **bäşlik aljak bolup synanyşýaryn** – sebäp aňladyldy.

Hal işligiň **-a, -e** goşulmasy arkaly işlikleriň arasyndaky dürli many gatnaşyklary aňladylypdyr:

Nesibinden artygyny **iýe bilmez** (Gorkut ata).

Alajym ýok, ýara **bara bilmedim**

Göwnünde ne baryn **bile bilmedim** (“Şasenem-Garyp”).

Getire bilmedim, ýar onda galdy (“Saýatly-Hemra”).

Bigünäh **öltüre başlady** ... Enesi ogluna **kyýa bilmedi** (Abulgazy).

Sözlä bilseň, ýagşy sözle,

Halk ýamanyň bizarydyr ...

Ýetimler göz ýaşyn **döke başlady** (Magtymguly).

Çaga **güle baksañ**, Taňrysý bile bakar (Atalar sözi).

Alymlar **görä, baka** sözsoňlarynyň gelip çykyşyny-da hal işligiň şu goşulmasy bilen düşündirýärler.

Aýdyber, geliber, oturyber, görüber ... ýaly goşma işlikleriň düzüminde hem bu goşulmanyň dar çekimlili wariantlaryny görýäris.

Çala eşiden çatma ýykar, **öte** eşiden –öý (Atalar sözi).

Gyýa baksañ bolar arslanlar awuň (“Muhabbetnama”).

Bu mysallardaky **öte, çala, gyýa, aşa** ýaly sözler hem indi hal işlik däl-de, hallar hökmünde tanalýarlar.

Türkmen diliniň materiallary **-a, -e** goşulmasynyň umumytürki häsiýetli, örän gadymy we işjeň ulanylan, köp manyly goşulma bolandygyndan habar berýär. Hal işliklerini ýasamaga işjeň gatnaşan **-a, -e** goşulmasy häzirki türkmen dilinde gadymy we orta asyrlardaky işjeňligini ýitiripdir.

Diňe iş-hereketiň dowamlylygyny nygtamak üçin **-a, -e** goşulmasy arkaly ýasalan hal işlikleriň gaýtalanyp ulanylyşy öz işjeňligini saklap gelýär:

Häki paýyňa ýüzüni sürtmek üçin şems-u kamar

Seýre köýüne geler şam-u säher **döne-döne** (Mähri hatyn).

Yşk oduna **ýana-ýana** baş aýagym nara döndi (Andalyp).

Sabyrly gul **dura-bara** şat bolar (Magtymguly).

Dama-dama köl bolar (Atalar sözi).

Soňlary çekimli seslere gutaran hal işlikler gaýtalansa, oguz ýadygärliklerinde, köplenç, **ý** sesi artdyrylypdyr:

Aglaý-aglaý iki gözi kör boldy ...

Yzlaý-yzlaý tapa bilmen, ýar seni (“Şasenem-Garyp”).

Häzirki türkmen dilinde hal işligiň **-yp, -ip** goşulmasy arkaly ýasalyşy has işjeňleşýär.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde çekimsiz seslere gutaran düýp işliklere **-yp, -ip**, çekimlilerden soň **-ýyp, -ýip** goşulyp, bir wagtyň özünde bolup geçýän ugurdaş hereketler aňladylypdyr.

Tirilip (ýygnanyp) ýetmiş är boldular (Kültegin ýadygärliginden).

Behişt **gaçyp** çykmyş arşyň öýüne (Magtymguly).

Gelen **ýük ýazdyryp** geçip baradyr (Magtymguly).

Jeset-toprak, jan jöwherdir

Alyp bolmaz zer biläni (Mollanepes).

Ýatyp galandan, atyp gal...

Düýä münüp, hataba bukma ...

Ýedi ölçäp, bir kes (Atalar sözi).

Gyzyň **aglap gitse-de, gülüp gelenden** bolsun (Alkys).

Alymlar çekimli seslere gutaran hal işliklerde **ý** sesiniň artdyrylyşynyň oguz dillerine häsiýetli aýratynlykdygyny belleýärler. (Seret: M.Söýegow. Türki dilleriň günorta-günbatar toparynda hal işlikler, Aşgabat, 1991, 18 s):

Üstünde **ýaýnaýyp** myrada ýetseň,

Lälezar gülleriň bardyr, sen çölün (Seýdi).

Aglaýyp derýa lebinde ýaryn yzlar Zöhre gyz (Mollanepes).

Häzirki türkmen dilinde çekimli seslere gutaran düýp işliklere **-yp, -ip** goşulmasy goşulanda **ý** sesi artdyrylmaýar, kombinator uzyn çekimliler emele gelip, oka - **oka:p, işle-işlä:p** ýaly aýdylýar:

Ýerden tapsañ, **sana:p** al (Atalar sözi).

Diňe hal işlikleri gaýtalamak arkaly däl, eýsem hal işligiň yzyndan **du:r, oty:r, ýaty:r, ýö:r** sözleri getirilende hem iş-hereketiň dowamlylygy aňladylýar: **garap du:r, oka:p oty:r, ukla:p ýaty:r, işlä:p ýö:r**.

Häzirki türkmen dilinde **okap gelmek, aýdyp bermek, alyp satmak** ... ýaly düzme işlikleriň sany barha artýar. **Alyp git, alyp gel, alyp ber** ýaly goşma işlikler fonetik özgerişler zerarly **äkit, äkel, äber** ýaly asyl düýp sözlere öwürlip gidipdirler.

Ýalkap, Sylap hal işliklerinden ýasalan adam atlarydyr. **Oýlap tapmak, seçip almak, ösdürip ýetişdirmek, alyp barmak, alyp eşitdirmek** ýaly täze dörän adalgalary hem hal işlikleriň söz ýasalyşa-da işjeň gatnaşýandygyny tassyklaýar.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde **-yban, -ibän** goşulmasy bilen ýasalan hal işliklere-de duş gelinýär:

Ejim kagan **oluryban** türk budunug (boýyny) ýüje etti (Kültegin ýadygärliginden).

Ogul-ogul **diýiban** zarlyk kyldy (Gorkut ata).

Gul Hoja Ahmet **oýganyban** ozüňe bak ...

Lamekany seýr **ediban** makam aşdym (Ahmet Ýasawy).

Gülşen içre seýr **ediban** bolduň aşyk Güle sen (Gül-Bilbil).

Bu goşulmanyň yzky **-an, -en** böleginiň etimologiýasy hakda türkologiýada dürli garaýyşlar dowam edýär. **Aglaplar** ýalbardym, **sargaplar** goýberdim ýaly ulanylyşynyň duş gelmegi günorta-günbatar türki dillerine häsiýetli bolan **-yban, -ibän** goşulmasynyň yzky bölegi pars-täjik dillerinden giren köplük san goşulmasy bolaýmasyn diýen çaklamany öňe sürmäge mümkinçilik berýär.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde **-gaç, -geç, -gynça, -ginçä, -ynça, -inçä, -dykça, -dikçe** goşulmalary arkaly ýasalan hal işliklerine-de duş gelinýär.

Beýle **diýgeç** Derse han hatynyna jowap bermedi (Gorkut ata).

Zylyha Ýusupnyň jemalyny **görgeç** akyly gidip, beýhuş bolup ýykyldy (Andalyp).

Görgeç any gan ýygładym, gülmedim (“Şasennem-Garyp”).

Ýigit **diýgeç** hemme ýigit deň bolmaz,

Goç ýigitler myhmanynda bellidir (Magtymguly).

Hal işligiň –**gynça**, –**ginçe**, –**ynça**, –**inçe** goşulmasy aýyklanýan iş-hereketiň wagtdaky ýa giňişlikdäki çäginä aňladyp gelipdir:

Yalan söz bu dünýäde **olynça**, olmasa ýeg (Gorkut ata).

Magtymguly sözle aklyň **ýetinçä** ... (Magtymguly).

Ölme-hä, Görogly, ölme

Ölünçäň özüňden galma ...

Günde kyrk guzyny çekip bir ýana

Iýsin goç ýigitler tä men **gelinçäm** (“Görogly”).

Ýürek hem açylmaz, köňül hem durmaz,

Dost jemalyn **görmeginçä** göz bilen (Magtymguly).

Aşyklar gadyryn bilmedim

Tä başymga düşmeginçä (“Şasenem-Garyp”).

Hal işligiň ýoklugy, esasan, –**maý**, –**meý**, –**maýyn**, –**meýin**, –**man**, –**män** goşulmalary bilen ýasalan eken:

Nesim **degmeý** gül gunçasý açylmaz (Mähri hatyn).

Gül **açylmaý** hara döndi (Andalyp).

Gitdi aklym, özüme **bilmeý** joş kyldym ...

Garamaý sözleme tamda gulak bar...

Bilmeýin soranlara aýdyň bu garyp adymyz...

Kişi **sözlemeýin** syry paş olmaz (Magtymguly).

Suw **görmän**, etek tartma (Mahmyt Kaşgarly).

Düýä münüp, hataba bukma (Atalar sözi).

Ajal ýetmän adamzat

Gussa bilen ölen ýok (Magtymguly).

Häzirki türkmen edebi dilinde –**maý**, –**meý**, –**maýyn**, –**meýin** goşulmalary ulanylmaýar. Hal işligiň ýoklugy, esasan, –**man**, –**män** goşulmasy bilen ýasalýar. Ýoklugyň –**mazdan**, –**mezden** goşulmasy bilen okap-okamazdan, bilip-**bilmezden** ýaly aňladylyşy-da onçakly ýörgünli däl.

Işligiň hökmanlyk formasy

Işligiň bu formasy düýp işlikleriň yzyna –**maly**, –**meli** goşulyp ýasalýar we işiň hökman edilmelidigini aňladýar: iý-**iýmeli**, iýdir-**iýdirmeli**, gel-**gelmeli**, getir-**getirmeli**, oka-**okamaly**, okat**maly**, kömekleş-**kömekleşmeli**, kömekleşdirmeli,

gurplan-**gurplanmaly**, **gurplandyrmaly** ... Manysyna görä at alan bu goşulma, esasan, oguz asyly dillere mahsus.

Alymlar işligiň hökmanlyk formasy iş adyny ýasaýjy **-ma, -me** bilen sypat ýasaýjy **-ly, -li** goşulmalarynyň birleşmeginden emele gelendir diýip çaklaýarlar. Dogrudanam, bu goşulmany kabul eden işlikleriň sypatlar ýaly atlary aýyklar gelmek häsiýeti, atlaryň goşulmaları bilen üýtgemek häsiýetleri güýçli: meselem, **täze** kitap, **okalmaly** kitap; meniň **okamaly**m, seniň **okamaly**ň, onuň **okamaly**sy, biziň **bilmelimiz**, siziň **bilmeli**ňiz, olaryň **bilmeli**si; **gitmeliler** geldiler. **Gitmelileriň** barysy geldi. **Gitmelilere** duşduk. **Gitmelini** ugratdyk ...

Işlik formasy hökmünde ol habar hyzmatynda hem gelip bilýär: Men **işlemeli**. Sen **işlemeli**. Ol **işlemeli** ... Ýöne türkmen dilinde işligiň hökmanlyk formasy işlik ýöňkemeleri bilen üýtgemeýär. Işiň kim-haýsy şahs tarapyndan ýerine ýetirilmelidigi at çalyşmaları arkaly aňladylýar. Onuň ýoklugy-da **-ma, -me** bilen däl-de, isimlerdäki ýaly **däl** sözi arkaly **bilmeli-bilmeli däl**, **okamaly-okamaly däl** kimin aňladylýar.

Işlik ýöňkemeleri bilen üýtgemeýşi, ýoklugynyň **däl** sözi arkaly aňladylyşy hökmanlyk formasynyň isimlere mahsus gadymky häsiýetleriniň türkmen dilinde oňat saklanandygyny görkezýär. Hut şu iki aýratynlyk türkmen diliniň özboluşlylygy bolup, ony **almamaly**, **gelmemeli**, **almalyýam**, **gelmeliýem** ýaly ulanylýan oguz asyly türk we azerbaýjan dillerinden tapawutlandyrylar.

Ortak işlik formalary

Zaman hem ýokluk aňladylary taýdan işlikleriň; atlary aýyklar gelişleri – hyzmaty taýdan syptlaryň häsiýetli aýratynlyklaryny özünde jemleýän, hut şoňa görä-de **ortak** (ortalyk) **işlikler** atlandyrylan bu formalar türki dilleriň hemmesine mahsus.

Iş-hereketiň haýsy zamanda bolandygynyň, bolýandygynyň, boljakdygynyň aňladylyşynda türkmen dilinde özboluşly aýratynlyklar ýüze çykypdyr.

Öten zaman ortak işligi düýp işlikleriň yzyna **-dyk, -dik, -myş, -miş, -gan, -gen**, ýoklugy **-madyk, -medik, -mamış, -memiş, -magan, -megen** goşulyp ýasalan eken. Olardan **-dyk, -dik, -myş, -miş** oguz asyly dillerde, **-gan, -gen** gypjak hem garlyk topar türki dillerde has işjeň ulanylypdyr.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde bu ortak işlik formalarynyň hemmesine-de duş gelinýär. **-dyk, -dik, -madyk, -medik:**

Towşana **dogduk** depe (Atalar sözi).

Bitmedik ýowşanyň düýbünde **dogmadyk** towşan ýatyr (Matal).

Görmedik, bilmedik jaýyma eltdiň,
Goýun bilen gul diýgeniň rastmydyr? (“Görogly”).

Dogmadyk oguldan dogan ýat ýagşy (Magtymguly).

Çagyrylmadyk ýere barma, görünme ...

Magtymguly sözün bilene sözdür,

Bilmedik adama gury owazdyr (Magtymguly).

Türkmen dilinde **-dyk, -dik, -madyk, -medik** goşulmalary bilen ýasalan öten zaman ortak işlikleriň köplük, deňişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, at deregine ulanylyşlary giň ýaýran hadysa.

Işlemedik dişlemez (Atalar sözi).

Begendik, Guwandyk atlary begendiren, guwandylan ogul manylaryndadyr.

Görmedikler görsem diýip ah çeker.

Zürýat dilemedim, seni diledim,

Begendigim, besledigim, Gyrat sen (“Görogly”).

Saýasynda çadyr gurup,

Kän meýlis **etdigim** daglar.

Baglarynyň gülün tirip,

Miwesin **datdygym** daglar (Baýram şahyr).

Diýdigiň bolmansoň, yşkyň tesensoň

Sözleşeň, söz gelmez zybana ýagşy ...

Zynhar kast etmegil **ýdigiň** nana (Magtymguly).

Seniň **geýdijegiň** atlas, daraýy (“Nejep oglan”).

Söymedige süýkenme (Atalar sözi).

Kaýdan **geldigiňi** bile bilmedim (“Şasenem-Garyp”).

Hemra ýaşdyr **bilmedigin** bildirdiň (“Saýatly-Hemra”).

Ahyrynda berse Huda,

Söwdügini alan barmy? (Mätäji).

Ortak işligiň **-dyk, -dik** formasy häzirki türkmen dilinde öňki işjeňligini ýitiripdir.

Gojaldykça gider süňňüň kuwwaty (Magtymguly).

Garrydykça awuň gaçar (Şeýdaýy).

Mysallar bu goşulmanyň has gadymylygyndan hem öň hal işlik ýasamaga-da işjeň gatnaşandygyndan habar berýär.

-myş, -miş, -mamış, -memiş:

Korkmyş kişige köý başy koşa körünür ...

Degirmende **dogmuş** syçgan kök gübürdisinden korkmas ...

Bilmiş ýek (seýtan), **bilmemiş** kişiden ýeg (Mahmyt Kaşgarly).

Bu **bozulmyş** köňlümiň tagtyga sultan istärem (Andalyp).

Oýandyrsam **uýmuş** bagty,
Nalyş kysam guşlar bilen ...

Ýetilmemiş şunkarym gamyş ganat ak türpek (Magtymguly).

Türkmen dilinde **–myş, -miş** goşulmasynyň habarlyk hyzmatynyň güýçlenmegi sebäpli, ortak işligiň bu formasy-da işjeň ulanylyşdan düşüp galypdyr.

Durmuş, geçmiş, eşitmiş, etmiş, köpbilmiş ... ýaly bir wagtky ortak işlik formalary häzirki türkmen dilinde jyns atlar hökmünde tanalýarlar.

-gan, -gen, -magan, -megen:

Ol wagtda türkmeniň nary tarapynda **olturgan** iller köp erdi (Abulgazy).

Täze ter **açylgan** güller amanmy,
On iki aýdan **gelgen** ýyllar amanmy (“Huýrlukga-Hemra”).

Syr **saklagan** adam mähek daşydyr (Seýdi).

Iki egri gaşlaryň **görgen** kişi haýrandyr ...
Sözlegen sözleri misli bal kibi (Mollanepes).

Ýoklugy **–magan, -megen** we onuň fonetik warianty **–maýan, -meýen** goşulmasy bilen aňladylan eken:

Yzzat hormat, syn etmegil,
Görüm **görülmegen** ýerde ...
It seretmez, pişik bakmaz
Saçak **ýazylmagan** ýerde.
Şir zarbyn **görmeýen** gurduň
Her murty bir tire döner.
Aryf bolup öz yzzatyn **bilmeýen**,
Aňa bilmez söhbet nedir, söz nedir (Magtymguly).

Ekin ekip, **jan çekmeýen**,
Supra ýaýyp, **nan dökmeýen**,
Arynyň zährin **datmaýan**
Balyň gadyryn näbilsin (Andalyp).

Saýasyna **gün düşmeýen** baglarda
Anda bilbilleriň zary bar, zary (“Saýatly-Hemra”).

Häzirki türkmen dilinde öten zaman ortak işliginiň **–gan, -gen, -magan, -megen** görnüşleri-de öňki işjeňligini ýitiripdir. Oguz dillerinde, ylaýta-da türkmen dilinde onuň **–an, -en** wariantynyň ulanylyşy has ýörgünli.

Ustasyz **işlenen**, kirişsiz **gatylyan**,

Gymmatsyz **satylan**, elsiz **tutulan**,
Gol degmeý **çekilen**, oksuz **atylan**,
Çillesiz **gurulan** ýaýa sataşdym (Magtymguly).

Belent daglar, belentligiňe buýsanma,
Göweçde **suw bolan** zer dek bolar sen (Magtymguly).

Ýardan **galan**, äri **ölen** juwanlar
Goç ýigidi gözlär, mala seretmez (Magtymguly).

Eşiden deň bolmaz, **gören** göz bilen (Atalar sözi).

Magtymgulynyň eserlerinde öten zaman ortak işliginiň ýoklugynyň – **magan**, **-megen**, **-maýan**, **-meýen** formalarynyň gysgalan görnüşi bolan **–ma:n**, **-mä:n** goşulmasy bilen aňladylyşyna-da duş gelinýär:

Ulalanda iş hoş ýakmaz
Ýaşlykda **köýmän** ýigide ...
Döwlet gelse, özün bilmez
Dogaly **doýman** ýigide ...
Gadamyny ýalňyş basdyr
Ýaňy don **geýmän** ýigide.

Häzirki türkmen edebi dilinde şu manyda **–madyk**, **-medik** goşulmasy ulanylýar.

Tozan, **gapan**, **galkan**, **suwlugan**, **tiken** ... ýaly bir wagtky ortak işlikleriň jyns atlar hökmünde tanalmagy bolsa ortak işliklerde atlaşmak meýliniň güýçludigini aňladýar.

Ortak işlikleriň häzirki-geljek zamany türki dilleriň hemmesinde düýp işlikleriň yzyna **–ar**, **-er**, **-yr**, **-ir** goşulmalary goşulyp, meňzeş aňladylypdyr. Onuň häzirki ýa-da geljek zamana degişlidigi bolsa kontekstden belli bolupdyr. Soňsoňlar onuň dar çekimlili **–yr**, **-ir** warianty häzirki, giň çekimlili **–ar**, **-er** warianty geljek zamany aňladyp başlapdyr. Meselem:

Körer közüň **körmes** tek boldy (Kültegin ýadygärligi).

Görer gözüň gymmaty
Kör ýanynda bellidir.
Deň-duş **bilmez**, many **aňmaz** ýigitden
Agylynda yssy (peýda) beren it ýagşy ...
Magtymguly, sözüm gysga, şerhi köp,
Bilmeze hiç, bilenlere nyrhy köp ...
Dünýäde **aňlardan aňlamaz** kändir
Bilmezler beladyr, bilenler jandyr (Magtymguly).

Mysallardaky **–ar**, **-er**, **-maz**, **-mez** häzirki zaman manysyndadyr. Ortak işligiň häzirki zamanynyň **–ýan**, **-ýän**, **-maýan**, **-meýän** formalary, esasan,

Görogly beg ruhy eýýamyndan soňraky ýazuw ýadygärliklerimizde işjeňleşip başlapdyr:

Ölende zaryn **aglaýan**
Naçar gerekdir ýigide (“Görogly”).

Syr saklaýan mähek daş
Zer ýanynda bellidir ...
Bir guýruksyz itdir, gaçgyl
Nesihat ýokmaýan ärden (Magtymguly).

Ortak işligiň **-ar, -er, -maz, -mez** goşulmasynyň geljek zaman manysynda ulanylyşy:

Nesip goýmaz, **gider** ýolum baglar heý ...
Bolar-bolmaz işler üçin ulaşmaň ...
Eger elden **geler-gelmez** her bir iş
Amandyr diýene diýanat ýagşy (Magtymguly).

Tükenmez belalar saldy başyma (Seýdi).

Şasenem diýr **öler** wagtym ýetişdi
Munda **golum tutar** deňim-duşum ýok (“Şasenem-Garyp”).

Pelek duzak gurdy **ýörär** ýoluma (Söhbet şahyr).
Ýazuw ýadygärliklerimizde ortak işligiň geljek zamanyny aňlatmak üçin **-ajak, -ejek, -jak, -jek, -majak, -mejek** goşulmalary-da işjeň ulanylypdyr:

Gorkudan ne peýda **gidejek** jana ...
Bolajak sözleri aýtdym her ýerden ...
Gitme, guzym, **gitjek** menziliň daşdyr (“Saýatly-Hemra”).

Möwlam nazar salsa kime
Bolajak başda bellidir (Magtymguly).

Öljek hassa ölse ýagşy ...
Boljak oğlan başdan belli (Atalar sözi).

Ortak işligiň **-ajak, -ejek** goşulmasy häzirki türkmen dilinde seýrek ulanylýar.

Käbir alymlar ortak işlikler bilen işlikden ýasalan atlaryň, sypatlaryň manylarynda we hyzmatlarynda meňzeşlikleriň bardygyny belleýärler. Emma **döwük, bozuk, ýyrtyk, zyňyndy, kesindi, kesgir, ötgür, satyjy, alyjy** ... sözlerindäki goşulmalar asyl ýasaýjy goşulmalardyr, olar täze söz ýasamak bilen sözlük düzümimizi baýlaşdyrýarlar. Ortak işlikler bolsa forma ýasaýjylar. Olar asyl, ýasama, goşma işliklere dannawsyz goşulyp bilýärler. Ortak işlikler grammatikanyň obýekti bolmak bilen, tertip (ysnyşma, ýanaşma tärleri) arkaly

baglanyşýan isim söz düzümlerini emele getirmäge gatnaşýarlar. Olaryň baş hyzmaty atlary aýyklamakdan ybarat.

Tygşytlylyk üçin ortak işlik tarapyndan aýyklanany ady galdyryp, onuň goşulmalaryny ortak işligiň öz yzyna goşup ulanmaklyk türkmen diliniň özboluşly aýratynlyklaryndan biridir, özem bu meýil türkmen dilinde gitdikçe güýçlenýär.

Atlaşan ortak işlikler haýsy düşümde gelşine görä, sözlemde dürli agza bolup bilýärler.

Baş düşümde getirilen ortak işlikleriň eýe bolup gelşi:

Işlemedik dişlemez ...

Bilen bilenini işlä, **bilmedik** barmagyny dişlä ...

Giden getirer, **oturan** nyrh sorar.

Gan aljak damar tanar (Atalar sözi).

Däli köňlüm, gel, gideli Watana

Onda saňa **gözi ýolda galan** bar (“Saýatly-Hemra”).

Dil bilenler gün bolupdyr (Magtymguly).

Halapda galdy Watanyň

Hiç ýokdur **gelip-gidenim** (“Şasenem-Garyp”).

Eýelik düşümde gelen ortak işlikleriň sözlemde eýelik-degişlilik aýyrgyly bolup gelşi:

Baly bolanyň çybyny Şamdan geler (Atalar sözi).

Ömür saly artar **alkyş alanyň** (Magtymguly).

Peş geýeniň bary öwliýä bolsa,

Köpelmezdi ilini günäsi beýle (Kemine).

Ýöneliş, ýeňiş, wagt-orun, çykyş düşüm goşulmalaryny kabul edip, atlaşyp gelen ortak işlikler işlik söz düzümlerini emele getirýärler we sözlemde doldurgyç ýa-da ahwalat bolup gelýärler:

Bir **okana** bar, bir-de **dokana** ...

Gidene ýeňne, **gelene**-baldyz (Atalar sözi).

Müşgil oldur **aňlamaza** duş etse ...

Magtymguly, sözüň **bilene** sözdür ...

Magtymguly, sözle herne **bileniň** (Magtymguly).

Öweni öküz, **syndyrany** sygyr (Atalar sözi).

Ýetimi **görende** güler ýüz bergil ...

Bir bidöwlet bilen **birge bolandan**

Döwletliniň gapysynda gul bolgul.

Ýat illerde **mysapyrlyk çekenden**
Ursa, sögse, horlasa-da il ýagşy (Magtymguly).

Gelenden-gidenden habar alayyn (“Asly –Kerem”).

Geçenden geç ...

Pulsuz bazara **barandan** kepensiz ölen ýagşy (Atalar sözi).

Habarlyk goşulmasyny kabul edip, işlik ýöňkemeleri bilen üýtgän ortak işlikleriň sözlemde habar bolup gelişine-de gabat gelinýär:

Diýmegil ýar bizden **elin üzendir** ...

Indi köňlüm senden buza **dönendir** (Zelili).

Çünki **gelgen imesdir**

Sen dek jahana, nâzli (Seýdi).

Gahba pelek çarhyn keje **burandyr**

Duşman bilen Hemra **meýlis gurandyr** (“Huýrlukga-Hemra”).

Işligiň habarlyk (kem işlik) formalary

Isimleriň (atlaryň, sypatlaryň, sanlaryň, çalyşmalaryň) we işligiň özbaşdak habar bolmaga ukypsyz formalarynyň yzyna goşulyp, goşulan sözüne habarlyk häsiýetini berýän **-dyr, -dir, -dy, -di, -myş, -miş, -kä, -ka** goşulmalarynyň taryhyny yzarlamak üçin türkmen dilinde gymmatly maglumatlar saklanyp galypdyr.

Taryhy taýdan **tur-, er-** sözleri bilen baglanyşykly bolan bu goşulmalar işliklere mahsus grammatik kategoriýalary (ýokluk, zaman, ýöňkeme) aňlatmak ukypalaryny doly ýitirmändiklerine görä **kem işlikler**, ýerine ýetirýän hyzmaty boýunça **habarlyk goşulmalary** at alypdyrlar.

Türkmen dilinde **tur-** işliginiň gadymky hem soňraky wariantlarynyň ikisi-de **tur-** hem **dur-** görnüşlerinde işjeň ulanylýar. Indi olar diňe fonetik taýdan däl, eýsem manylary taýdanam tapawutlanýarlar: **tur-**ýeriňden galmagy, ör turmagy, **dur-**wertikal ýagdaýda ýöremän dik durmagy aňladýar. Onuň zaman goşulmasy bilen birleşen **du:r** (dur+ur) warianty bolsa sözlenip durlan pursatda bolup geçýän iş-hereketi –anyk häzirki zamany aňlatmak üçin ulanylýar. Men **du:run**. Sen **du:rsuň**. Ol **du:r**. Biz **du:rus**. Siz **du:rsuňyz**. Olar **du:rlar**.

Onuň **işläp du:run, işläp du:rsuň, işläp du:r** ... ýaly kömekçi işlik hyzmatynda ulanylyşy-da bar.

Tur-, dur- işliginiň kömekçi işlik hyzmatynda ulanylyşyna degişli mysallara türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde hem duş gelinýär:

Mejnun diýmek arap tilinde **jynly diýmek turur** (Andalyp).

Şah Alyjanyň gyzy **turur** (Şabende).

Garap du:r sen barmak dişläp (Kemine).

Bu sözüň asyl leksiki manysyny ýitirip, habarlyk goşulmasyna öwrülen – **dyr, -dir** görnüşi has-da işjeň ulanylypdyr. Bu goşulma asyl atlara-da, ýasama atlara-da, alynma atlara-da, hatda köplük, degişlilik, düşüm goşulmaly sözlere-de birmeňzeş goşulypdyr:

Dogan-dogana **penadyr** ...

Çişde kebab, pyýalada **şerapdyr** ...

Öwez oglum Buldur kassap **oglundyr** (“Görogly”).

Kaýsy bir **dilberdir** köňül berdigini (Andalyp).

Barça günäniň enesi

Gybat bilen **ýalandadyr** (Zelili).

Zöhre **jananymdyr**, Mahym gyz janym

Zöhre jan **şah-u jahandyr**, men ki şanyň bir guly ...

Nepes diýer meniň ýarym

Gelin-gyzlaryň **şasydyr** (Mollanepes).

Sarygüldir kyrk gyz içre serweri (“Asly –Kerem”).

Garyp aýdar **tilimdedir** senahym (“Şasennem-Garyp”).

Mysallardan görnüşi ýaly, **-dyr, -dir** goşulmasy arkaly zaman aňladylman, esasan, şol at nygtalýar, şoňa okyjynyň ünsi çekilýär.

Bu goşulma sypatlara, hallara goşulanda hil-häsiýet, hal-ýagdaý nygtalyp görkezilýär:

Elim arkama **baglydyr**, synam çaprazly **daglydyr** (“Görogly”).

Ýylgyranda gijelerim **ýagtydyr** (Magtymguly).

Derdim **köpdür**, derman goluma düşmez (“Saýatly-Hemra”).

Garyp ülkelerde köňlüm **synykdyr** ...

Ganymatdyr hemin zaman, Garybym (“Şasennem-Garyp”).

Bu goşulma sanlara, çalyşmalara goşulanda hem gürrüniň obýekti nygtalýar:

Görogly beg dünýä erkdir,

Erkli ýigitlerim kyrkdyr ...

Gaýt, Bezirgen, ýol **mundadyr** (“Görogly”).

Alty **nedir**, ýedi **nedir**, baş **nedir**

Kowum nedir, gardaş nedir, hyş **nedir** (“Saýatly-Hemra”).

Şasenem diýr dünýä-malym **seniňdir** (“Şasenem-Garyp”).

Döwran **seniňkidir**, oglum Owezjan (“Görogly”).

Bu goşulma **bar, ýok, gerek, imes** ýaly modal sözlere goşulanda hem, sözsoňy kömekçilere goşulanda hem piker nygtalýar:

On müň **ahallym bardyr**, tamam **demir geýendir** (Mollanepes).

Bu derdime çare **ýokdur** (Andalyp).

Ibrişim ýüpekden ýaly **gerekdir** (“Görogly”).

Saňa Zöhre men dek muştak **imesdir** (Mollanepes).

Ýüzleri **maşryk sarydyr**

Bilmenem kimiň ýarydyr (Mollanepes).

Menzilim **bag içredir**,

Sähraýa aşyk bolmuşam (Magtymguly).

Işlik formalaryna goşulyp gelende –**dyr, -dir** habarlyk goşulmasy arkaly iş-hereketiň haýsy zamana degişlidigi, dürli hili modal manylar-da aňladylýar. Meselem, **-a, -e** hal işligine goşulanda gürrüňiň sözlenip durlan pursata degişlidigi bildirilýär:

Kaýys **baradyr** mekdebige hoş bolup ...

Hasrat çekip **ýutadyr** men gan, enem (Andalyp).

Ýaman gylyk dosty **duşman kyladyr** ...

Aslyna tartadyr ýüwrük, çamanlyk (Magtymguly).

Şasenem gyz bag seýline **geledir** ...

Çyn aşyklar **ýalbaradyr** dostuna (“Şasenem-Garyp”).

Hal işligiň –**yp, -ip** formasyna goşulanda –**dyr, -dir** goşulmasy arkaly bolup geçen iş-hereket bildirilýär:

Galpak geýip, zer gupbalar **dakypdyr** ...

Şirin janyň yşk oduna **ýakypdyr** (“Görogly”).

Altyn, kümüş **zeň bolupdyr**

Dil bilenler **güň bolupdyr** (Magtymguly).

Bilbil uçup ýurdundan,

Zaglar gelip **gonupdyr** ...

Ýedi aşyk **ötüpdür**,

Kim men dek **örtenipdir** (Mollanepes).

Hal işligiň –**yp, -ip** formasyndan soň bu goşulmanyň düşürilip ulanylyşyna-da duş gelinýär:

Seniň didaryňa **muştak olup men** ...
Gara saçyň gije diýip **uklyp men** (Mollanepes).

Yşkyň şerabyndan **sermest bolup sen** (Andalyp).

Hoş geldiň, Garybym, **sapa gelip sen** (“Şasenem-Garyp”).

Ýakyp sen, örtäp sen, salyp sen oda (Kemine).

Ortak işligiň **-an, -en, -myş, -miş** formalaryna goşulanda **-dyr, -dir** goşulmasy arkaly ynamsyzlyk öwüşginli nämälim öten zaman bildirilipdir:

Hakdan şum nesip **bolandyr**
Ýa-ha Owezim **ölendir** (“Görogly”).

Gyzyl gül açylyp bu gün **solandyr** (Andalyp).
Zelili diýr: kiştim suwda **synandyr** (Zelili).

Gahba pelek çarhyn keje **burandyr** (“Huýrlukga-Hemra”).

Leylim **unutmyşdyr**, geldi habary (Andalyp).

Köp ganymlar **suwsamyşdyr** ganyňa (Görogly).

Işligiň **-dy, -di** habarlyk goşulmasynyň döreýşini alymlar işjeň ulanylyşdan düşüp galan **er-** işligi bilen düşündirýärler. (Seret: Баллыев Г. Недостаточные глаголы в туркменском языке (на материалах письменных памятников XVIII-XIX в.в.). Автореферат. Ашхабад, 1968). Onuň XVIII asyra çenli işjeň ulanylan **erür, erdi, ermiş, erken** görnüşleri häzirki türkmen dilinde ulanylyşdan galypdyr.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde yzyna **-dy, -di, -kan, -ken, -myş, -miş** goşulan **er-** işligi isimler we şahs bildirmeýän işlik formalary bilen getirilip, ýönekeý sözlemleriň habaryny hasyl etmäge gatnaşan eken. Öten zamanyň **-dy, -di** goşulmasy bilen birleşen **er-** kömekçi işligi, esasan, **erdim//idim, erdiň//idiň, erdi//idi, erdik//idik, erdiňiz//idiňiz, erdiler//idiler** ýaly iki hili fonetik görnüşde duş gelýär:

Kararym ýok **aglar erdim** özüme ...
Bilbil erdim bir dilberniň bagynda (“Şasenem-Garyp”).

Owwalky ýol bilen gitseň, tokuz ýylda **barur erdiň** (Mollanepes).

Gije-gündiz ýyglap gözde **ýaş erdi** ...
Elimde saýraýan toty **guş erdi** (Mollanepes).

Gül idim, göýä har oldum (Andalyp).

Barar idim men ýol bilen ...

Men hem başda **oglan idim, ýaş idim** (Seýdi).

Bir **guş idim** beýewanda tutuldym (Kemine).

Bir **gül idim** üzdüň täze ýapragym ...

Barar idim ýaşylbaş a ugradym (“Saýatly-Hemra”).

Hal işligiň **–a, –e** formasyndan soňra goşulanda **–idi** bilen aralykdan **ý** sesiniň artdyrylyp ulanylyşyna-da duş gelinýär:

Ýyldyz dagdan inen çeşme

Durlan-ha gyzlar **geleýdi** ...

Ylahym, müň ýaşa, çynar

Saýaňa gyzlar **geleýdi** (Görogly).

Her kaýan bakyşyň **alaýdy** jany ...

Her saba **gezeýdim** gül-i gülşende (“Saýatly-Hemra”).

Käski başda **görmegeýdim** bu düýşi ...

Eşitmeýdi menden muny hiç kişi (“Huýrlukga-Hemra”).

Günde görnüşe **geleýdim**,

Ýüzüňden posa **alaýdym**.

Gündiz pikriň men **bolaýdym**

Gije girip düýşleriňe (Mätäji).

Mysallardan görnüşi ýaly, **erdi** kömekçi işligi fonetik özgerişler zerarly häzirki türkmen diline **–dy, –di** habarlyk goşulmasy görnüşinde gelip ýetipdir.

Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde kömekçi işlik hyzmatynda ulanylan **ermiş, erken** sözlerinde hem fonetik özgerişler ýüze çykyldy:

Müsür welaýaty **tokçylyk ermiş**, patyşahy **adyl ermiş**, her niçik kişige mähribanlyk **kylur ermiş** (Andalyp).

Ol misli **sadap ermiş**

Bir dürr-i merjen sen, sen ...

Zöhräniň köşgünde Tahyr **bar imiş** (Mollanepes).

Durdum ki gulak saldym, uýkuda **ýatyp erken**,

Sen hem men dek köýüp-ýanyp, yşk oduga düşüp, mejnun bolup **ýörgen eken sen** (Andalyp).

Gara saçyň gije diýip uklyp men

Gündiz erken, çoh armanym, nâzli ýar,

Saba-säher wagty diýip çaklyp men,

Çeşmim açsam, **arman erken**, nâzli ýar (Mollanepes).

Emma leşker **barur erken**, bir gert peýda boldy (Şabende).

Nähak eken seniň agaň öldürdim (“Görogly”).

Başga ýaryň **bar ekeniň** bilmedim,

Akja bilen **ýar ekeniň** bilmedim (“Şasenem-Garyp”).

Ermiş kömekçi işligi **emiş-imiş** ýaly gysgalyp, soňra **–myş, –miş** habarlyk goşulmasyna ovrülen bolsa, **erken** sözi **eken**, soňra **–kan, –kän, –ka, –kä** habarlyk goşulmasyna öwrülipdir.

Ataň **barka**, dost gazan, atyň **barka** – ýol (Atalar sözi).

Aşyk magşugyna **ýetişermikän**,

Könlüm yşk oduna **tutaşarmykan?** (“Saýatly-Hemra”).

Türkmen diliniň materiallary işligiň şert, arzuw, isleg formalarynyňam taryhy taýdan **er-** kömekçi işligi bilen baglanyşyklydygyny çaklamaga esas berýär:

Giderse, meniň malym gider (Gorkut ata).

Her **kimirse** bilen birýana **gitseň**,

Ýadyndan çykarmaz **ýagşylyk etseň** (Magtymguly).

Ýarym **otursady** ak öý içinde (Kemine).

Bolmasaýdy ata-ene

Gelmez erdim bu jahana (Andalyp).

Alymlar **ýogsa, bolmasa** baglaýjy kömekçileriniňem **ýok erse, bolmaz erse** söz düzümlerinden emele gelendigini belleýärler:

Meni bagban etgin çemenli бага

Ýogsa Perhat kimin çykar men daga (Mätäji).

Isimlerde inkärlik aňladýan **–maz, –mez** goşulmasy-da **ermes, emes** kömekçi işligi bilen asyldaşdyr:

Zülpi heniz **ýetgen imes** şanaga (Andalyp).

Sim-u zer **derkar imesdir**, sim-i ruhsarym gerek

Gül **gerekmesdir** maňa, gülçähre gülzarym gerek ...

Maňa sen gerek sen, jahan **gerekmez** (Mollanepes).

Isimleriň hem işligiň şahs bildirmeýän formalarynyň yzyna goşulyp, olardan zaman we ýöňkeme aňlatmaga ukyply habarlary emele getirmek **–dyr, –dir, –dy, –di, –myş, –miş, –ka, –kä** goşulmalarynyň baş hyzmaty.

Häzirki türkmen dilinde **–dyr, –dir** habarlyk goşulmasynyň **atadyr ogul, obadyr şäher** ýaly deňdeş agzalary baglanyşdyrmak hyzmaty-da güýçlenýär.

KÖMEKÇİ SÖZLER

Sözlüklerde ayrıatyn söz hökmünde berilýänem bolsa, leksiki manysyny ýitiren, şoňa görä özbaşdak ulanylmaýan, utgaşyp gelýän sözlerini baglanyşdyrmak, dürli hili öwüşgin bermek üçin ulanylýan, grammatik manyly sözlere hyzmatlaryna görä **kömekçi sözler** diýilýär. Olar özbaşdak ulanylmaýarlar, manylary-da diňe utgaşyp gelen sözleriň arasyndaky grammatik gatnaşyklardan belli bolýar.

Kömekçi sözler asylky söz toparlaryndan uzaklaşan, häzirki wagtda asyl söze we söz ýasaýjy goşulmalara bölünmeýän, forma ýasaýjy hem söz üýtgediji goşulmalary kabul etmeýän, düýp söz görnüşi, morfologik taýdan üýtgemeýän sözlerdir. Olar ayrıatynlykda söz düzümlerinde, sözlemde agza bolup bilmeýärler.

Kömekçi sözler leksika-grammatik ayrıatynlyklary boýunça **sözsoňy** kömekçiler, **baglaýjy** kömekçiler, **modal** sözler, **ownuk bölekler** ýaly toparlara bölünýärler.

1. SÖZSOŇY KÖMEKÇILER

Sözsoňy kömekçiler ulanylyş ayrıatynlygy, aňladýan many gatnaşyklary, ýerine ýetirýän hyzmaty taýdan beýleki kömekçi sözlerden tapawutlanýarlar. Olar atlaryň soňundan gelýändiklerine görä **sözsoňy**, olary işlikler bilen baglanyşdyrmaga kömek edýändikleri taýdan **kömekçi** sözlerdir.

Olar söz görnüşi saklanam bolsalar, leksik manysyny hem özbaşdak ulanylmak ukubyny ýitirip, edil düşüm goşulmalary ýaly tabynlyk gatnaşygyndaky sözleri baglanyşdyrmaga hyzmat edýän, goşulma hyzmatyndaky kömekçi sözlerdir.

Atlaryň we at deregine gelen beýleki sözleriň soňundan gelip, olary işlikler bilen baglanyşdyryşlary taýdan olar düşüm goşulmaryna meňzeýärler, ýöne olar goşulma däldirler, özläriniň fonetik özbaşdaklygyny, söz keşbini saklaýarlar, çekimlileriň inçe-ýogunlyk, dodak sazlaşygyna boýun egmeýärler. Leksik manylaryny hem özbaşdak ulanylmak ukyplaryny ýitiren sözler bolmagyna görä, olar başga bir sözi aýyklarlap-da, başga bir söz tarapyndan aýyklanyp-da bilmeýärler.

Hyzmaty taýdan düşüm goşulmalaryna meňzeseler-de, aňladýan many gatnaşyklarynyň köp dürlüligi taýdan düşümlerden tapawutlanýarlar. Sözsoňy kömekçiler arkaly iş-hereketiň kim bilen edilendigi, guraly, sebäbi, maksady, wagty, ýagdaýy, giňişlikdäki orny, çägi... ýaly dürli many gatnaşyklary aňladýar.

Sözsoňy kömekçiler arkaly aňladylýan many gatnaşyklarynyň köp dürlüligi baglanyşdyrylan sözleriň mynasybetinden gelip çykýar. Hut şol bir sözsoňy kömekçi dürli many gatnaşyklaryny aňladyp bilýär. Meselem:

Haty **dostum bilen** ýazdym.

Haty **galam bilen** ýazdym.

Haty **ir bilen** ýazdym.

Haty **yhlas bilen** ýazdym.

Haty **begendirmek maksady bilen** ýazdym.

Sözlemleriň birinjisinde **bilen** sözsoňusy arkaly hatyň bilelikde ýazylandygy, ikinjide hatyň ýazylan guraly, üçünjide wagty, dördünjide nä halda ýazylandygy, başınjide hatyň näme maksat bilen ýazylandygy bildirilýär.

Sözsoňy kömekçiler-de, düşüm goşulmalary-da tabynlyk gatnaşygyndaky sözleri baglanyşdyrmaga hyzmat edýärler. Ikisi-de sözleriň arasyndaky grammatik gatnaşyklary bildirýärler. Hatda käbir sözsoňy kömekçileriň düşüm goşulmalary bilen şol bir manylarda ulanylyşyna-da duş gelinýär. Meselem, kitaby **dostuma** (dostum üçin) aldym. Biz **okamaga** (okamak üçin) geldik. **Doglan günüňi** (doglan günüň bilen) gutlaýarys. (Seret: M.Hydyrow. Türkmen dilinde posleloglar we olaryň ulanylyşy. Aşgabat, 1947. Şonuňky: Posleloglar- Kitapda: Häzirki zaman türkmen dili. Aşgabat, TDU 1960). Ýöne sözsoňy kömekçiler arkaly aňladylýan many gatnaşyklary örän giň hem köp dürli bolup, hemme ýagdaýda olary düşüm goşulmalary arkaly berip bolmaýar.

B.Çaryýarow sözsoňy kömekçileriň ulanylyşynyň-da, aňladýan many gatnaşyklarynyň-da düşümler bilen aýrylmaz baglanyşklydygyny belläpdir. (Seret: B.Çaryýarow. Poslelogi-Kitapda: Грамматика туркменского языка ч.1. Ашхабад, 1970). Dogrudanam, **özsoňy** kömekçileriň hersi belli bir düşümde gelen sözler bilen utgaşyp, şol düşüm goşulmalarynyň manysyny anyklaşdyrmaga kömek edýär, öz utgaşyp gelen sözi bilen ikisi birlikde söz düzüminde garaşly komponent bolup gelýär öňdäki sözi galdyrmak-da, aralykdan söz goşmak-da, hatda olaryň geliş tertibini-de üýtgetmek bolmaýar. Sözler sözsoňy kömekçiler arkaly baglanyşdyrylanda sözleriň arasyndaky gatnaşyk bir bada iki serişde: hem-ä düşüm goşulmasy, hem-de sözsoňy kömekçi bilen aňladylýar.

Sözsoňy kömekçiler arkaly aňladylýan grammatik manylaryň köpdürliligi-de, düşümleriňkä seredende has anyklygy-da şol sebäplidir.

Eýsem sözleriň sözsoňy kömekçiler arkaly baglanyşdyrylyşynda nähili özgerişler bolup geçdikä?

Baş düşümde gelen sözler bilen ulanylan sözsoňy kömekçiler

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde **bilen, üçin, hakda, saýyn, ýaly, kimin, dek, deýin, içre, üzre...** ýaly sözsoňy kömekçileri arkaly baş düşümde gelen atlar, esasan, işlikler bilen baglanyşdyrylypdyr.

Birle, birge, birlen, biliäni, bilen, bile, ile ýaly fonetik görnüşlerde ulanylan bu sözsoňy kömekçi arkaly dürli many gatnaşyklary aňladylýpdyr.

Bilelik (komitativlik) aňladylýşy:

Goç ýigide toýdur baýram

Her iş gelse, **il biläni** (Magtymguly).

Hyzyr bilen hemra boldum (Mollanepes).

Akja bilen ýar ekeniň bilmedim („Şasenem-Garyp“).

Dostlar bilen bir magryfet açmadym (Kemine).

Goýber, mollam, **ýarym bilen** gideýin (Mollanepes).

Ölünçäň **bedasyl bilen** mähriban bolujy bolma („Görogly“).

Ger miýesser bolsa, **ýarym birge** döwran isterem (Andalyp).

Iş – hereketiň, guralynyň aňladylyşy:

Dil bilen orak orsaň, bil agyramaz (Atalar sözi).

Gara **göz bilen** gözleşdim,

Şirin **söz bilen** sözleşdim („Saýatly-Hemra“).

Alma bilen atyp urdy köşgünde (Mollanepes).

Bir jeren awladym **bähr-i baz bilen** („Görogly“).

Iş-hereketiň ýüze çykyş hal-ýagdaýynyň aňladylyşy:

Daglar ile, daşlar ile çagyraýyn, Möwlam, seni (Ýunus Emre).

Yhals bilen aglasaň, sokur gözden ýaş çykar (Atalar sözi).

Galbirde suw durmaz **elemek bilen...**

Ne bar manysyz gep **uzamak bilen** (Magtymguly).

Bu **dert ile** başym alyp gider men („Şasenem-Garyp“).

Yşkyň pynhan bolmaz **gizlemek bilen** (Mollanepes).

Zöhre jana aşyk bolsaň,

Öter ömrüň **hijran bilen** (Mollanepes).

Eý saba, zarym meniň **arz ile** jananymga aýt (Mollanepes).

Eşiden deň bolmaz **gören göz bilen** (Magtymguly).

Men bir aşyk, geldim saňa **saz bilen** (Mollanepes).

Dert ile, hasrat ile, pyrkat ile öldüm bu gün...

Kä gülüp, ýerge karap **nâz birle** sallana sen (Mollanepes).

Gurt bilen deňlemez özüni itler

Öz ýanyndan **artyk saýmak biläni** (Magtymguly).

Bilen sözsoňy kömekçisi wagt bildirýän sözler bilen **daň bilen, gijesi bilen, agşamy bilen...** ýaly utgaşyp gelende iş-hereketiň bolýan wagty, dowamlylygy aňladylyr.

Onuň giňişlik, sebäp-maksat gatnaşyklaryny aňladyp gelşi-de duşýar:

Barar idim men **ýol bilen**

Sowuldym bir **hyýal bilen** (Seýdi).

Gözüm gana doldy **gözlemek bilen** (Mollanepes).

Häzirki türkmen dilinde bu sözsoňy kömekçiniň gadymky **birge, birle, birlen** görnüşleri ulanylyşdan galypdyr. Aslynda işlik söz taparyndan uzaklaşan bu kömekçi sözlem sonorly **r** sesiniň düşüp galmagy netijesinde dörän **bilen** görnüş-i işjeň ulanylýar.

Häzirki türkmen dilinde **bilen** sözsoňy kömekçisi arkaly baglanyşan „halkyň aladasy bilen ýaşamak“, „sorag bilen ýüzlenmek“, „iş sapary bilen gitmek“, „zähmet ýeňşi bilen gutlamak“ ýaly işlik söz düzümleriniň sany barha artýar.

Ol “**Şeýlelik bilen**”, “**şunluk bilen**”... ýaly pikiri jemlemegi bildirýän ugrukdyryjy söz hyzmatynda hem ulanylyp başlapdyr (Seret: М.Соегов. Развитие

синтаксической системы туркменского литературного языка. Ашхабад, 1991, 20с.)

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde **bilen** sözsoňy kömekçisiniň sözlemiň deňdeş agzalaryny baglanyşdyryp, ugurdaşlygy bildirýän **we** baglaýjysynyň hyzmatynda ulanylyşyna-da ýek-tük mysallar duşýar:

Ärsary sakar birlen bul ýana garap imdi (Seýdi).

Yetmiş iki şäher ile mün bir dükana ygradym (Magtymguly).

Mert bilen namardy görsem tanyr men (Kemine).

Häzirki türkmen dilinde **bilen** sözünüň baglaýjy kömekçi hyzmatynda ulanylmak meýli güýçlenýär.

Bu sözün sonorly **n** sesiniň düşmegi netijesinde dörän **bile** görnüşi hal hyzmatynda ulanylyp başlapdyr:

Namart bilen ýola barma,

Bile ýatyp, **bile** turma („Görogly“).

Bilen sözsoňy kömekçisiniň gysgalan **ile** görnüşi bolsa häzirki türkmen dilinde **-ly, -li** goşulmasyna öwrülip, **“Saýatly-Hemra”, ataly-ogul, eneli-gyz...** mysallaryndaky ýaly **we** baglaýjysynyň hyzmatynda ulanylýar.

Baş düşümde gelen atlary, at deregine gelen beýleki sözleri işlikler bilen baglanyşdyrmaga **we** şol iş-hereketiň kim üçin, näme sebäbepden edilýändigini bildirmäge hyzmat eden gadymy sözsoňy kömekçileriň ýene birisi **üçin** sözüdir.

Bir ýar üçin çykdy alys ýola men (Görogly).

Watan üçin çykdy Gyrat üstüne (Seýdi).

Üçin sözsoňy kömekçisi häzirki türkmen dilinde hem işjeň ulanylýar. Ol **men, sen, biz, siz** at çalyşmalary bilen utgaşyp gelende iş-hereketiň kim üçin edilendigi görkezilse, **ol, şol, bu** görkezme çalyşmalary bilen utgaşyp gelende olaryň eýelik düşümde getirilmegini talap edýär **we meniň üçin, seniň üçin, biziň üçin, siziň üçin, onuň üçin, şonuň üçin, munuň üçin** ýaly ulanylyp sebäp gatnaşygyny bildirýär.

Meniň üçin ýetim bolmuş bagbana... („Şasenem-Garyp“).

Seniň üçin öle bilmen,

Git, Garyp, eglenme mundan („Şasenem-Garyp“).

Häzirki türkmen dilinde şu manyda **sebäpli, mynasybetli, zerarly** sözleriniň ulanylyşy işjeňleşýär.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde **üçin** sözi bilen bir hatarda hut şol manyda **diýip** sözi-de işjeň ulanylan eken:

Öwez diýip Görogly serinden geçer („Görogly“).

Şirin diýip Perhat dönýäden geçdi („Şasenem-Garyp“).

Sen diýip Bagdatdan geler men (Mollanepes).

Gelen aş diýip gelmez turşutma ýüzün

Aşa mätäç däl, söze myhmandyr (Magtymguly).

Aslynda hal işlikden uzaklaşan bu sözün häzirki türkmen dilinde, esasan, başganyň sözünü baglanyşdyrmak hyzmaty güýçlenýär.

Hakda/ hakynda, barada/ barasynda, babatda/ babatynda ýaly iki hili aýdylýan, baş düşümde gelen sözleri işlikler bilen baglanyşdyrmaga we gürrüňiň obýektini(deliberatiwlik) bildirmäge hyzmat edýän sözsoňy kömekçileriň degişlilik goşulmasyz görnüşleriniň ulanylyşy işjeňleşýär.

Iş-hereketiň dowamlylygyny bildiren **sa:ýyn, boýy:n** sözsoňy kömekçileriniň soňlaryndan **n** goşulmasy düşüp galyndyr.

Boýy:n sözünden ýasalan **boýunça** sözsoňy kömekçisi bolsa iş-hereketiň diňe dowamlylygyny, gerimini däl, eýsem, näme esasyda edilýändigini-de görkezip başlapdyr. Meselem, **ýyl boýunça** netije jemlenildi, **düzgünnama boýunça** işlenildi...

Boýunça sözsoňy kömekçisiniň iş-hereketiň obýektini aňladyp gelşi-de güýçlenýär: mekdep müdiriniň **terbiýeçilik işleri boýunça** orunbasary, **küşt boýunça** ýaryş, **türkmen edebiýaty boýunça** synag.

Meňzeşlik bildiren **ýaly, dek, deý, deýin, kibi, kimin...** sözsoňy kömekçileri baş düşümde gelen sözleri köplenç işlikler, seýrek isimler bilen baglanyşdyrypdyr.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde bu sözler **ýaly** we **ýaňlyg, dek, deý, deýin, kibi, kimin** ýaly dürli fonetik görnüşlerde ulanylypdyr.

Misli **Gün ýaňlyg** gyzaryp çykdy asman burçudan (Andalyp).

Sen-de meni terk etme **Hatyja hanym ýaly** (Seýdi).

Ýusup kimin özüň saldyň bazara,

Zylyha dek hyrydaryň unutma.

Tahyr dek girsem derýaga,

Zöhre kimin girsem бага („Şasenem-Garyp“).

Ýüzi **Aý dek** şugla salar (Mollanepes).

Meni **şitde kimin** ora

Biliňe gurban bolaýyn (Nejep oylan).

Dek sözsoňy kömekçisiniň **deý** hem **deýin** fonetik görnüşleriniň üçisi-de işjeň ulanylypdyr:

Simap dek bikarar tende bu janym (Seýdi).

Alymlara uýsaň, açylar gözüň,

Jahyllara uýsaň, **kör dek** bolar sen (Magtymguly).

Hazan urup, **gül deý** meňzi soldumy (Andalyp).

Laçyn kimin gyýa-gyýa bakypdyr,

Tarlan deýin çar tarapa garaýyp („Görogly“).

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde **ýaly, kimin, deý** sözsoňylary bilen bir hatarda **misli, mysaly, göýä** sözleri-de hut şol manylarda işjeň ulanylypdyr. Ýöne

olar meňzedilýän sözüň yzyndan däl-de, edil öň ýanyndan getirilipdir. Muny pars izafetiniň täsiri bilen düşündirmek bolar:

Goýnuň içi meňzär **göýä** bahara (Mollanepes).

Göýä Aýyň ýüzün bulut alypdyr (Kemine).

Jennetiň **misli** hüýri sen („Şasenem-Garyp“).

Dişiň **misli** merjendir, agzyň pisse dahandyr (Seýdi).

Mysaly kölleriniň sanasy, gyzlar (Mollanepes).

Lebleriň şirindir **mysaly** köwser („Saýatly-Hemra“).

Bu sözleriň **ýaly**, **kimin**, **dek** sözsoňulary bilen bilelikde ulanylyşy-da duşýar. Bu ýagdaýda meňzedilýän obýekt has-da nygtalýar:

Sözlegen sözleri **misli** bal **kibi** (Magtymguly).

Bat alyp **misli** jeren **dek**

Böküşiniň örtär meni (Kemine).

Meňzeşlik bildirmek üçin ulanylan şol sözlerden häzirki türkmen edebi dilinde, esasan, **ýaly** sözüniň işjeňligi barha artýar. **Dek**, **deýin**, **kimin** sözleri çeper **stilden** beýleiklerde seýrek ulanylýarlar.

Baş düşümde gelen sözleri işlikler bilen baglanyşdyryp, orun gatnaşygyny aňladýan **içre**, **üzre** sözsoňy kömekçileri häzirki türkmen dilinde işjeň ulanyşdan düşüp galypdyr:

Älem içre adam gezmez, at gezer (Atalar sözi).

Älem içre sen kibi **tagt üzre** soltan görmedim (Mollanepes).

Ygtybar ýok **jeset içre** bu jana (Zelili).

Synam üzre tygsyz ýara salan, ýar (Mätäji) .

Bibi jan, **bag içre** bir oylan gördüm („Hüýrlukga-Hemra“).

Ýöneliş düşümde gelen sözler bilen ulanylan sözsoňy kömekçiler. Türkmen diliniň ýadygärliklerinde **sary**, **garşy**, **tarap**, **göra tarap**, **bakan** ýaly kömekçi sözler ýöneliş düşümdäki sözler bilen utgaşyp, olary işlikler bilen baglanyşdyryp gelende ugur-tarap, orun-giňişlik gatnaşyklary aňladypdyr:

Bu ülkede töhmet bilen ötmegil,

Dolanawer **menzil-mekan saryýa...**

Gidewergil **Halap**, **Şirwan saryýa** („Şasenem-Garyp“).

Ýüzleri **maşryk sarydyr** (Mollanepes).

Günbe-günden hyruç alyp özüňden

Ganym sary atlanýr sen, Orazym (Kemine).

Häzirki türkmen dilinde şu manyda **baka:**, **baka:n**, **tarap** sözsoňy kömekçileri işjeň ulanylýarlar.

Meniň göwnüm Aýa bakar,

Aý bakar **asmana garşy** (Kemine).

Sary sözsoňy kömekçisi häzirki türkmen dilinde ulanyşdan galypdyr. **Garşy** sözünüň bolsa manysy üýtgäpdir, ol indi **razy däl** manysynda ulanylýar.

Görkezme boýunça işlemek we görkezmä görä işlemek söz düzümleriniň ikisinde-de iş-hereketiň näme esasyda bolýandygy görkezilýär. Bir tapawudy - **göra** sözsoňy kömekçisi ýöneliş düşümde, **boýunça** ýöneliş düşümdäki söz bilen utgaşyp gelyär.

Ýorganyňa görä aýak uzat...

Ölüşiňe görä gömüsim (Atalar sözi).

Çykyş düşümde gelen sözler bilen ulanylan sözsoňy kömekçiler. Türkmen diliniň ýadygärliklerinde **soň, öň, ötri, burun, başga, özge, gaýry...** sözleri çykyş düşümde gelen sözleri işlikler bilen baglanyşdyryp, olaryň arasyndaky dürli many gatnaşyklaryny aýdyňlaşdyrmaga kömek edipdirler. **Soň, öň, ötri, burun** sözsoňy kömekçileri arkaly wagt gatnaşygy(temporallyk) aňladypdyr:

Hastalyk şükrün kylgyl,

Täki **ölmezden burun** (Magtymguly).

Söhbet et rakyplar **duýmazdan burun** („Şasenem-Garyp“).

Häzirki türkmen dilinde **burun** sözsoňusynyň ýerine **öň** sözünüň ulanylyşy artypdyr, **ötri** sözsoňusynyň ulanylyş gerimi daralypdyr.

Utgaşyp gelen sözünden çykyş düşüm goşulmasynyň düşürilip aýdylmagy netijesinde basym taýdan birleşen **soň** sözünüň goşulma öwürmek meýli barha güýçlenýär:

Suw seňrikden **agansoň** puşmandan ne peýda?! (Atalar sözi).

Diýeniň **bolmansoň**, göwün galansoň

Sözläre söz gelmez zybana ýagşy (Magtymguly).

Özge, öňňe, başga, gaýry sözsoňulary köplenç çykyş düşümde gelen sözleri atlar bilen baglanyşdyryp, olary nygtap, aýratynlandyryp görkezmäge (ablatiw gatnaşyk bildirmäge) hyzmat edipdir:

Senden özge hemdemim ýok, eşim ýok

Ýardan gaýry hiç bir köňül hoşum ýok („Şasenem-Garyp“).

Özüňden gaýry namardyň minnetin çekiji bolma (Görogly).

Eşit adam **dogan ilden gaýry** mähriban ýurt bolmaz (Magtymguly).

Özge sözünüň fonetik wariýanty bolan **öňňe** hem-de **gaýry** sözleriniň ulanylyş gerimleri daralypdyr.

Häzirki türkmen dilinde **baş, aýak, ýüz, ýeňse, alyn, maňlaý, agyz, bil, iç** ýaly beden agzalarynyň, **öň, yz, ýan, gapdal, baş, töwerek** ýaly tarap düşünjelerini bildirýän atlaryň eýelik düşümde gelen sözler bilen baglanyşdyrmak - sözsoňy kömekçiler hyzmatynda ulanylmak meýli güýçlenýär. Bu hili atlar hakyky

manylarynda däl-de, sözsoňy kömekçi hyzmatynda gelende köplenç orun-giňişlik gatnaşyklary(lokallyk) bildirilýär:

Muhannesler goýup gaçar

Ýoldaşyn **meýdan içinde...**

Gözeller içinde saýlap söýmeli („Görogly“).

Goýgul gadamlaryň **didäm üstüne** („Şasenem-Garyp“).

Gedalar geldi **toý üste** („Şasenem-Garyp“).

Ýarym otursady **ak öý içinde** (Saýyly).

Eýelik düşümde gelen sözler bilen utgaşyp olary işliklere baglanyşdyrmak meýliniň güýçlenmegine sowetler döwründe rus dilindäki predloglary türkmençä terjime etmek zerurlygynyň-da sebäp bolan bolmagy mümkin.

2. BAGLAÝJY KÖMEKÇILER

Sözlemleri, sözlemiň deňdeş agzalaryny baglanyşdyryp, olaryň many gatnaşyklaryny nygtamaga hyzmat edýän **we, hem, emma, ýöne, welin, ýogsa, eýse, ýa, ýa-da, kä, käte, ne, ne-de, eger, çünki, ýagny...** ýaly sözlere **baglaýjy kömekçiler** diýilýär. (Seret: M.Hydyrow. Türkmen dilinde kömekçi sözler. Aşgabat 1947. Şonuňky: Türkmen dilinde soýuzlar. Aşgabat 1947).

Leksika – grammatik taýdan baglaýjy kömekçiler özbaşdak söz toparlaryndan-da, beýleki kömekçi sözlerden-de düýpli tapawutlanýarlar.

Baglaýjy kömekçiler öz leksik manylaryny we özbaşdak ulanylmak ukypalaryny ýitiren, hiç bir grammatik soraga jogap bolmaýan, baglanyşdyrmak hyzmatyndaky kömekçi sözlerdir. Olar hyzmatyna görä-de şeýle at alypdyrlar.

Taryhy gelip çykyşlary taýdan türkmen dilindäki baglaýjy kömekçileri iki topara bölmek mümkin.

1. Türkmen diliniň öz baglaýjy kömekçileri: **a, ýogsa, ýöne, eýse, bolsa, bolmasa, bir, kim, diýip, diýen...**, bular san taýdan onçakly köp däl.

2. Özleşdirilen (beýleki dillerden geçen) baglaýjy kömekçiler: **we, welin, emma, hem, belki, kä, ne, ýa, ha, çünki, ýagny...**

Döreýşi taýdan baglaýjy kömekçiler aslynda özbaşdak söz toparlaryna degişli sözlerdir. Meselem, olardan **ýogsa** /ýok er + se/, **ýogsam** /ýok erse + hem/, **ýogsa-da** /ýok erse – de/, **bolsa** /bol-sa/, **bolmasa** /bol-ma-sa/ sözleriniň işligiň şert formasyna, **diýip** /diý-ip/, **diýen** /diý-en/ sözleriniň hal işlik, ortak işlik formalaryna, **biri...birisi, kimi...kimsi** ýaly baglaýjylaryň aslynda çalyşmalara degişli bolandyklary jedelsizdir.

Türkmen dilinde **bilen** sözsoňy kömekçisiniň we **–da,-de** ownuk böleginiň-de baglaýjy kömekçi hyzmatynda ulanylyşyna duş gelinýär.

Türkmen dilindäki baglaýjy kömekçileriň aglabasy pars we arap dillerinden geçen alynma sözlerdir. Bulary pars we arap edebi dilleriniň orta asyrlarda türkmen edebiýatyna ýetiren täsiriniň netijesi hasaplamak bolar.

XX asyrdan rusçadan kalkalaşdyrmak netijesinde **haçan...sonda, nähili...şol hili, kim...şol, näçe...sonça** ýaly çalyşmalaryň baglaýjy kömekçi hyzmatynda ulanylyşy ýüze çykdy.

Baglaýjy kömekçiler taryhy gelip çykyşlary taýdan alynma sözlermi ýa türkmen diliniň öz sözlerimi, parhy ýok, ilki başky söz toparlaryndan ara açyp, öz kategorial manylaryny ýitiren, emma söz keşbini, fonetik özbaşdaklygyny saklaýan kömekçi sözlerdir.

Eýsem baglaýjy kömekçiler many aňlatmaýarlarmyka? Manysyz söz bolmaýar. Baglaýjy kömekçiler-de many aňladýarlar. Ýöne olaryň manysy baglanyşdyran sözlemleriniň, sözleriniň mynasybetinden belli bolýar. Olar sözlemleri, sözlemiň deňdeş agzalaryny grammatik taýdan däl-de, mazmun taýdan baglanyşdyrýarlar. Baglanyşdyran sözlemleriniň, deňdeş agzalarynyň arasyndaky many gatnaşyklary: pikirleriň, düşüňjeleriň ugurdaşlygy, garşylyklylygy, ikuçlylygy, gezekleşýändigini, şerti, sebäbi... baglaýjy kömekçiler arkaly bildirilýär. Her bir baglaýjy kömekçiniň öz manysy bar, olaryň birini beýlekisi bilen dannawsyz çalşyryp bolmaýar. Şu hem baglaýjy kömekçileriň many aňladýandyklaryny, her biriniň öz manysynyň, stilistik öwüşgininiň bardygyny görkezýär.

Baglanyşdyran sözlemleriniň, deňdeş agzalarynyň many gatnaşyklary göz önünde tutulyp, baglaýjy kömekçiler birnäçe topara bölünýär:

1. Ugurdaşlyk bildirýänler: **we, hem, ýagny...**
2. Garşylyk bildirýänler: **emma, ýöne, welin...**
3. Ikuçlylyk bildirýänler: **ýa, ýa-da.**
4. Gezekleşik bildirýänler: **kä, käte.**
5. Inkärlik bildirýänler: **ne, ne-de.**
6. Şert bildirýänler: **eger, ýogsa, bolsa, bolmasa.**
7. Sebäp bildirýänler: **çünki, sebäbi.**

Baglaýjy kömekçileriň manylary grammatik taýdan tabynlyk gatnaşygynda bolmadyk, deň hukukly sözlemleri we sözleri baglanyşdyryp gelende ýüze çykýar.

Baglaýjy kömekçiler biri-beýlekisine grammatik taýdan tabyn bolmadyk, deň hukukly sözlemleri, sözlemiň deňdeş agzalaryny baglanyşdyrmaga hyzmat edýärler. Olar sözlem gurluşyna dahylsyz kömekçi sözlerdir, baglaýjy kömekçi galdyrylsa-da sözleriň, sözlemleriň özara baglanyşygyna zeper ýetmeýär, çünki baglaýjy kömekçiler sözlemleri we sözlemiň deňdeş agzalaryny grammatik taýdan däl-de, mazmun taýdan baglanyşdyrýarlar, olaryň arasyndaky sintaktik – stilistik gatnaşyklary bildirmäge hyzmat edýärler.

Baglaýjy kömekçiler ýazuw dilinde, esasan-da, ylmy stilde ulanylýar, sözleýiş dilinde olaryň hyzmatyny äheň ýerine ýetirýär. Ulanylyşlarynyň fakultativ häsiýetliligi jäheden-de olar işjeň ulanylýan, asla intonasiýa bilen çalşyryp, galdyryp bolmaýan sözsoňy kömekçilerden düýpli tapawutlanýar.

Baglaýjy kömekçiler desemantizasiýa netijesinde hem-de başga dillerden geçen sözleriň hasabyna döreýärler, söz ýasalýşa gatnaşmaýarlar, söz üýtgediji goşulmalar bilen-de üýtgemeýärler. Olar morfologik taýdan üýtgemeýän, häzirki wagtda asyl söze we goşulmalara bölünmeýän sözlerdir.

Baglaýjy kömekçiler sintaktik taýdan-da özboluşly aýratynlyklara eýedir. Olar baglanyşdyrýan sintaktik birlikleri bilen hiç hili grammatik gatnaşyga girmeyärler, olary mazmun taýdan bir sözleme birleşdirmekde diňe formal element bolup gatnaşýarlar.

Baglaýjy kömekçileriň sözleri, sözlemleri baglanyşdyryşy sözsoňy kömekçileriňkiden-de, goşulmalar arkaly baglanyşykdan hem düýpgöter tapawutlanýar. Sözsoňy kömekçiler-de, goşulmalar-da baglanyşygyň morfologik serişdeleridirler. Olar tabynlyk gatnaşygyndaky sözleri, sözlemleri baglanyşdyrýarlar, baglanyşdyrýan sözleriniň belli bir söz toparyndan bolmagyny, belli bir düşümde getirilmegini talap edýärler. Baglaýjy kömekçiler bolsa baglanyşygyň sintaktik serişdesidir. Baglanyşdyrýan sözleri, sözlemleri bilen grammatik gatnaşyga girmeyändiklerine görä, olaryň haýsy söz toparyna degişlidigine we haýsy formada gelendigine biparhdyrlar.

Baglaýjy kömekçiler söz düzümlerini hasyl etmäge-de gatnaşmaýarlar, sözlem agzasy-da bolup bilmeýärler.

Ýerine ýetirýän sintaktik hyzmatlary taýdan olar uly iki topara bölünýärler:

1) Düzmeli baglaýjylar (**we, hem, emma, ýöne, welin, ýogsa, eýse, ýa, ýa-da, kä, käte, ne, ne-de**).

2) Eýerjeňli baglaýjylar (**eger, çünki, sebäbi, ýagny** we başg).

Düzmeli baglaýjylar sözlemiň deňdeş eýelerini, deňdeş habarlaryny, deňdeş aýyrgyçlaryny, deňdeş doldurgyçlaryny, deňdeş ahwalatlaryny özara baglanyşdyrmaga, şeýle hem deň hukukly ýönekeý sözlemleri mazmun taýdan birleşdirip, düzmeli goşma sözlemleri hasyl etmäge gatnaşýarlar.

Düzmeli baglaýjylar arkaly, esasan, sözlemleriň arasyndaky ugurdaşlyk, garşylyk, ikuçlylyk, gezekleşik bildirilýär.

Eýerjeňli baglaýjylar diňe eýerjeňli goşma sözlemlerde baş sözlem bilen eýerjeň sözlemiň aralygynda gelip, olary mazmun taýdan baglanyşdyrýarlar, köplenç, şert, sebäp, wagt gatnaşyklaryny bildirýärler.

Düzmeli baglaýjylaryň ulanylyşynda ýüze çykan özgerişler

We, hem sözleri sözlemiň deňdeş agzalaryny, deň hukukly ýönekeý sözlemleri mazmun taýdan baglanyşdyrmaga hyzmat edýän, ýakyn manyly düzmeli baglaýjylardyr. Ugurdaşlyk bildirýän bu baglaýjy kömekçiler, esasan, ulanylyş gerimleri, ýygylgy, sözlemde bir gezek ýa-da köp gezek gaýtalanyp gelip bilişleri, stilistik öwüşginleri bilen tapawutlanýarlar.

Döreyiş çeşmesi taýdan arap diline degişli bolan **we** baglaýjysy oguz hem garlyk asylly türki dillerde işjeň ulanylýar. Ol janly gepleşikde ulanylmaýar diýerlikdir, emma häzirki edebi dilimiziň ylmy, publisistik resmi-iş stillerinde örän giňden işledilýär. Ol deňdeş eýeleriň, deňdeş habarlaryň, deňdeş aýyrgyçlaryň, deňdeş doldurgyçlaryň, deňdeş ahwalatlaryň arasynda diňe bir gezek gelýär. Eger sözlemde deňdeş agzalaryň birnäçesi bar bolsa, onda öňdäki deňdeş agzalar

sanama äheňi bilen aýdylyp, diňe iň soňkusy **we** baglaýjysy arkaly baglanyşdyrylýar.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde **we** baglaýjysynyň **u,y,i** fonetik wariantlary has işjeň ulanylypdyr:

Hoja Ahmet takat kyl, ömrüň bilmen niçe ýyl,
Aslyň sorsaň, **ab-u** gil ýene gilge gider-ä.
Gal-ha Görogly, galawer,
Dost-u duşmanyň bilewer (“Görogly”).

Hiç oňuşmaz **namys-u ar** oýnaşar (Magtymguly).

Synamdadyr **dag-y düwün...**

Ol misli sadap ermiş, bir **dürr-i merjen** sen, sen (Mollanepes).

Bu baglaýjynyň bir sözlemde birnäçe gezek getirilen ýagdaýlaryna-da duş gelinýär:

Meniň ömrüm ýar ömrüne goşulyp,
Zyýat bolsun **aý-u gün-u ýyllary** (Andalyp).

Nepes, hiç bir kem durma **deň-u, duş-u, dost-ýardan** (Mollanepes).

We baglaýjysynyň bu wariantlary arkaly baglanyşan bir wagtky deňdeş agzalar häzirki türkmen dilinde tirkeş sözler ýaly duýulýarlar: **näz-i nygmat, täj-i tagt, az-u köp, ir-u giç, deň-duş** /deň-I duş/, **dost-ýar** /dost-y-ýar/ we başg.

Häzirki türkmen dilinde **we** baglaýjysy ugurdaş pikirli ýönekeý sözlemleri özara baglanyşdyryp, düzmeli goşma sözlemleri emele getirmäge-de işjeň gatnaşýar. Düzmeli goşma sözlemde hem ol diňe bir gezek ulanylýar. Eger düzmeli goşma sözlemde ýönekeý sözlemleriň birnäçesi bar bolsa, onda öňdäki sözlemler sanama äheňi bilen iň soňkusy **we** baglaýjysy arkaly baglanyşdyrylyp, sözleme gutarnyklylyk häsiýeti berilýär.

Taryhy gelip çykyşy taýdan pars diline degişli bolan ugurdaşlyk bildirýän **hem** baglaýjy kömekçisi-de türkmen edebi dilinde deň hukukly sözlemleri **we** sözlemiň deňdeş agzalaryny mazmun taýdan baglanyşdyrmak hyzmatyny ýerine ýetirýär. Ol baglanyşdyrýan sözleriniň öňünden, aralygyndan, soňundan gelip bilşi, stilistik öwüşginleri taýdan **we** baglaýjysyndan birneme tapawutlanýar.

Zynaty roýu zeminiň **hem** asmanyň enweri...
Ýusup **hem** Zylyha ýetdi myrada (Andalyp).

Hem baglaýjy sözlemleriň, deňdeş agzalaryň her birini nygtamak gerek bolanda olaryň sanyna görä birnäçe gezek gaýtalanyp-da gelip bilýär. Bu ýagdaýda ony **we** baglaýjysy bilen çalşyryp bolmaýar.

Hem jilwe, **hem** gamza, näz-u kereşme
Mesgen tutmuş göz-gaşyňda, gollarda (Andalyp).

Hem daýymlara barýaryn, **hem** atyma baş öwredýärim (Atalar sözi).

Hem baglaýjy kömekçisine ownuk bölekler goşulyp, **hem-de, hem-ä, hemem** (hem + hem) görnüşlerinde ulanylanda sözlemleriň, deňdeş agzalaryň many ugurdaşlygyny nygtamakdan başga, olara modal öwürşginler-de berilýär. Meselem:

Uly köçä ýetýänçäk **hem-ä** ýoldaş bolup gideris, **hemem** ýolda iküç agyz gürrüň ediris (B.Kerbabaýew).

Gadym döwürlerden bäri türkmen dilinde **-da, -de** ownuk bölegi hem deň hukukly sözlemleri, sözlemiň deňdeş agzalaryny mazmun taýdan özara birleşdirip, ugurdaşlyk bildirýän **we, hem** düzmeli baglaýjylarynyň hyzmatyny ýerine ýetirip gelýär:

Ýat illerde mysapyrlyk çekenden

Ursa, sögse, **horlasa-da** il ýagşy (Magtymguly).

Çagyrylan ýere bar, **otur-da** turma...

Il bilen gelen **toý-da** baýram (Atalar sözi).

Ugurdaş manyly ýönekeý sözlemler özara baglanyşdyrylanda, **-da, -de** ownuk bölegi diňe bir gezek getirilýär we edil **hem, we** baglaýjylary ýaly ugurdaş pikirleriň şol bir wagtda ýa-da yzly – yzyna bolýandygy, bir işiň netijesinde ýa-da şol sebäpli ikinji bir işiň ýüze çykyandygy bildirilýär.

Türkmen dilinde **-da,-de** ownuk böleginiň garşylykly manyly ýönekeý sözlemleri baglanyşdyryp, **emma, ýöne** baglaýjylarynyň hyzmatynda ulanylyşy-da bar:

Giç **ýat-da**, ir tur (Atalar sözi).

Bilen sözsoňy kömekçisi-de ugurdaşlyk bildirýän düzmeli baglaýjylaryň hyzmatyny ýerine ýetiripdir. Baglaýjy kömekçi hyzmatynda gelende deňdeş agzalaryň aralygynda getirilse-de, olaryň öňdäkisi bile aýdylýar, onuň baş düşüm formasynda gelmegini talap edýär. Bu ýagdaýda deňdeş agzalaryň yzdakysy has nygtalyp aýdylýar:

Ýurda döwlet geler bolsa, bagşy **bilen** ozan geler (Atalar sözi).

Goýun **bilen** gul diýgeniň rastmydyr (“Görogly”).

Gözümden akdyrdyň gan **birlen** koky (“Şasenem – Garyp”).

Bir sandykdyr hana laýyk,

Beg **bile** soltana laýyk (Mollanepes).

Mert **bilen** namardy görsem tanyr men (Kemine).

Neýläýin sabrym **bilen** hem karar elden gider (Mätäji)

Häzirki türkmen diliniň ylmy, publisistik, resmi iş stillerinde **emma, welin, ýöne, a** baglaýjy kömekçileri garşylykly pikirler aýdylýan ýönekeý sözlemeleri mazmun taýdan baglanyşdyryp, düzmeli goşma sözlemde baglanyşyk döretmek

üçin giňden ulanylýar. Turkmen diliniň gadymy hem orta asyr ýazuw ýadygärliklerinde aýratynam, halk döredijiliginde bu hili sözlemler, esasan, äheň arkaly baglanyşdyrylan eken:

It üýrer, kerwen geçer...

Oglaň gyssanar, tudana wagtynda bişer (Atalar sözi).

Emma, welin baglaýjylary-da ýok däl, ýöne olar seýrek ulanylypdyrlar:
Tagam berseň, bergil aja,

Dayangyl egri gylyja.

Emma duran gury agaja

Nähak gan çalyjy bolma (“Görogly”).

Dost men diýen kändir **welin**,

Wepadar üçin aglaryn (Şasenem – Garyp).

Gelip çykyşy taydan pars diline degişli diýlip çaklanylýan **ýa, ýa-da, ýa-ha** baglaýjy kömekçileri ýönekeý sözlemleri mazmun taydan baglanyşdyryp, olarda aýdylýan pikirleriň diňe biriniň boljakdygyny, haysysynyň ýüze çykjakdygynyň bolsa ikuçlydygyny bildirýärler:

Häkim bolsaň, halky Gün kibi çöýgül,

Akarda suw **ýa** öserde ýel bolgul (Magtymguly).

Janym al **ýa** jan ber, aramy janym sen meniň (Mollanepes).

Adamzat şahsy diýip eyledim güman,

Ýa bolmasa Hemra jandan habarly (“Hüýrlukga – Hemra”).

Ýa baglaýjy kömekçisinden soňra **bolmasa** sözi getirilende pikirleriň ikuçlylygy, gümanalygy has-da nygtalýar.

Ikuçlylyk bildirýän bu baglaýjylar adaty gaytalanyp ulanylýarlar, iki-üç işiň haýsy-da bolsa biriniň boljakdygyny bildirýärler.

Eger düzmeli goşma sözlemde **ýa** baglaýjysy birden artyk gaytalansa, köplenç soňky gezeklerde onuň ownuk bölekli **ýa-da, ýa-ha** görnüşleri ulanylýarlar. Bu ýagdayda baglaýjy kömekçi baglanyşdyryan ýönekeý sözlemleriniň sanyna görä olaryň her biriniň önünden getirilip, pikirleriň ikuçlylygy has nygtalýar we sözlem jemlenilýär:

Magtymguly, ýangyl, öçgül.

Ýa lal otur, **ýa** dür saçgyl...

Ýa müşkmi sen, **ýa** kokunar anbarmyň,

Aýda bilmen **ýa** çarhmy sen, çenbermiň,

Ýa derýamyň, **ýa** möwçmi sen, lenbermiň,

Ýa çyragmyň, **ýa** röwşenmiň, name sen? (Magtymguly).

Halamak işliginiň gysgalan görnüşi bolan **ha** sözi-de düzmeli goşma sözlemde ýönekeý sözlemleri mazmun taydan özara baglanyşdyryp gelende pikirleriň haýsy biriniň boljakdygynyň ikuçlylygy bildirilýär. **Ha** baglaýjysy

hyzmaty taydan **ýa** baglaýjysyna ýakyn, emma many öwüşgini boýunça ondan tapawutlanýar. Munda baglanyşdyrylýan sözlemlerde aýdylýan pikirleriň haysysynyň bolmalydygyny saylamak diňleyjiniň özüne goýulýar:

Eý bihabarym, **ha** ynan, **ha** ynanma,
Köýdi jigerim, **ha** ynan, **ha** ynanma (Baýram han).

Arzyny diýr uşbu Mejnun
Ha ýagşydyr, **ha** ýaman (Andalyp).

Gelip çykyşlary taydan pars diline degişli bolan **kä**, **käte** baglaýjy kömekçileri ýönekey sözlemeleri mazmun taydan özara baglanyşdyryp, aýdylýan pikirleriň gezekleşikli ýüze çykýandygyny bildirýär. Adatça, bu baglaýjylar baglanyşdyrylan sözlemeleriniň sanyna görä gaytalanyp, her biriniň önünden getirilip ulanylýarlar. Sözlemleriň öňdäkileri **kä**, iň soňkysy bolsa **käte** baglaýjysy arkaly baglanyşdyrylýar.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde bu baglaýjy kömekçi, köplenç, **gäh**, **gähi** görnuşlerinde duşýar:

Gähi gaçyp, **gähi** kowmagyň gerek (“Görogly”).

Gähi ýüzünden öpsem, **gäh** alma ýaňagyňdan (Mollanepes).

Gähi ýaňagyňdan, **gähi** ýüzünden
Öpsem öldürerler, öpmesem, ölem (“Şasenem – Garyp”).

Ne, **ne-hä**, **ne-de** baglaýjy kömekçileri inkärlik bildirýän düzmeli baglaýjylardyr. Olar ugurdaş manyly ýönekey sözlemleri mazmun taýdan özara baglanyşdyrmak bilen birlikde olaryň hiç biriniň-de ýüze çykmaýandygyny bildirýärler. Bu baglaýjylar hem ýönekey sözlemeleriň sanyna görä her biriniň önünden getirilip ulanylýarlar. Ilki **ne**, soňra **ne-hä**, iň soňundan **ne-de** getirilip, sözlem jemlenilýär:

Ne çiş köýsün, **ne** kebab (nakyl).
Ne bag duýdy, **ne** bagbanyň (Mollanepes).
Ne hasap, **ne** hesip, **ne** belli san bar.
Kişi bilmez ne söwdaýa sataşdym (Magtymguly).

Eýerjenli baglaýjy kömekçilerde ýüze çykan özgerişler

Eýerjenli goşma sözlemdäki baş we eýerjeň sözlemleriň baglanyşy edil aýyklaýan we aýyklandyran agzalaryňky ýalydyr. Eýerjen sözlem hem aýyklaýjy agzalar ýaly baş sözlemi aýyklar gelýär. Baş sözlem bilen eýerjeň sözlemiň arasynda tabynlyk gatnaşygyny döretmäge **eger**, **çünki**, **sebäbi**, **ýagny** ýaly baglaýjy kömekçiler gatnaşýarlar. Hyzmatlaryna görä-de olara **eýerjenli baglaýjylar** diýlipdir.

Edil düzmeli baglaýjylar ýaly eýerjeň baglaýjylaryň-da ulanylyşy fakultatiw häsiýetlidir. Olar sözlem içinde gelip-de, gelmänem biler. Sebäbi olar baş sözlem bilen eýerjeň sözlemi grammatik taýdan däl-da, mazmun taýdan baglanyrmaga,

olaryň arasyndaky sebäp, şert, wagt gatnaşyklaryny nygtap görkezmäge hyzmat edýärler.

Eger baglaýjy kömekçisi şert eýerjeň sözleminde gelýär. İçinde **eger** baglaýjysy bolan eýerjeň sözlem şertlendirme äheňi bilen aýdylyp, baş we eýerjeň sözlemeleriň arasyndaky şert gatnaşygy nygtalýar.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde bu baglaýjy kömekçi **ger** hem **eger** görnüşlerinde ulanylypdyr:

Eger pir sen, **eger** ýaş
Kylma syryň ile paş (Magtymguly).

Ger gazap, **ger** rehim kyl
Mähribanym sen meniň (Mollanepes).

Çünki, sebäbi, ýagny baglaýjylary sebäp eýerjeň sözleminde getirilip, ony baş sözlem bilen baglanyrmaga we sebäp gatnaşygyny görkezmäge hyzmat edýär. Hak u nähak gitmeli, **çünki** başga çäre ýok (B. Kerbabaýew).

Ussa-da obada Kuludan başga adama syr bermezdi, **sebäbi** Kuly onuň ugrundan turýardy (A. Durdyýew).

Annaguly Sölpi at şundan galypdy, **ýagny** ol geýen eşigini, balagynyň uçguryny, çarygynyň bagyny oňarman, hopul-sopul gezerdi (A. Durdyýew).

Türkmen dilinde baş we eýerjeň sözlemeleriň arasyndaky many gatnaşyklaryny görkezmek üçin **diýip, diýen** sözleri-de, çalyşmalar-da baglaýjy kömekçileriň hyzmatynda giňden ulanylýarlar.

Eý ýaranlar, ömrümden geçdi **diýip** aglaryn (Magtymguly).

Bu işi **haçan** gutarsaňyz, **şonda** öýüme gaýdarys (B. Hudaýnazarow).

Ol wagtlar muňa **näçe** Bally molla diýseň, **sonça** hoşuna gelderdi (A. Durdyýew).

Eger meniň aýdanlaryn ýüregiňe jay bolmasa, **onda** olaryň özlerini çagyryp sorap hem bilersiňiz (N. Saryhanow).

Çalyşmalaryň baglaýjy kömekçileriň hyzmatynda ulanylyşy aýratynam häzirki türkmen dilinde güýçlenýär (Seret: Nartyýew N. Eýerjeňli baglaýjylaryň döreýşi dogrusynda. Kitapda: -Türkmen dil biliminiň aktual problemalary. Aşgabat 1984, 91-103 s.).

Öňler sözlemler-de, sözlemiň dendeş agzalary-da, esasan, äheň arkaly baglanyşdyrylýan bolmaly.

Altay dilleri, hatda türki diller üçinem umumy baglaýjy kömekçileriň bolmazlygy, türkmen diliniň ýadygärliklerinde ulanylýan baglaýjylaryň aglabasynyň pars ýa-da arap asylyly sözlerdigi, **ýöne, dagy, üçin, bilen, diýip, diýen**... sözleriniň, aýratynam çalyşmalaryň baglaýjy kömekçiler hyzmatynda ulanylyşy bu söz toparynyň dilimiziň ösüşiniň diňe soňky müňýyllygynda kemala gelip ugrandygyny bellemäge esas berýär.

3. Modal sözler we ownuk bölekler

Modal sözler

Modallyk logiki kategoriýa bolup, ol ähli adamzat üçin umumydyr. Emma onuň aňladylyşy her dilde bir hilidir.

Sözlemiň mazmunynyň hakykata gatnaşygyna hem-de sözleýjiniň, ýazýanyň (awtoryň) oňa bolan garaýşyna dil biliminde **modallyk** diýilýär.

Türkmen dilinde modallyk fonetik, morfologik, leksik, sintaktik serişdeler: äheň, goşulmalar, kömekçi işlikler, modal sözler, ownuk bölekler arkaly aňladylýar.

Myrat gitdi.	Diňe Myrat gitdi.
Myrat gitdi?	Myrat gidendir.
Myrat gitdimi?	Myrat, belki gidendir.
Myrat gitdimikä?	Myrat, hökman gidendir.
Myrat gitdi gerek?	Myrat, mümkin gidendir.
Myrat, megerem , gitdi.	Myrat giden eken .
Hä , gitdi.	Myrat gidenmiş.
Hawa , gitdi.	Myrat gitmeli eken .
Elbetde , gitdi.	Myrat gitmeli boldy .
Myrat gitdi ahyryn .	Myrat gitse eken .
Myrat gitdi ahbetin .	Myrat gidip biler .
Myrat gitdi-ä.	Myrat gidip görsün .
Myrat gitdi-le.	Myrat giden boldy .
Myrat gitdi-dä.	Myrat gitjek boldy we ş.m.
Hut Myrat gitdi.	

Modallyk bildirmek üçin ulanylan serişdeleriň arasynda modal sözler aýratyn orun tutýar. Bu sözler türkmen diliniň sözlük düzüminde aýratyn leksikagrammatik toparý hasyl edýär. (Seret: Кекилова Дж. Модальные слова в современном туркменском языке. Автореферат. Ашхабад 1972; Тачмурадov Т. Модальные слова. Kitapda: Грамматика туркменского языка, 1. Ашхабад 1970). Olar manylary, morfologik häsiýetleri, ulanylyş aýratynlyklary, hyzmatlary taýdan özbaşdak söz toparlaryndan-da, sözsoňy we baglaýjy kömekçilerden-de tapawutlanýarlar.

Modal sözler öz leksik manylaryny, özbaşdak ulanylmak ukyplaryny ýitiren, şoňa görä hiç bir grammatik soraga jogap bolmaýan, tutuş sözlemde ýa-da onuň belli bir agzasynda aýdylýan pikiriň hakykata gatnaşygyny, oňa sözleýjiniň garaýşyny bildirmäge hyzmat edýän kömekçi sözlerdir. Olaryň manysy diňe sözlemde belli bolýar.

Modal sözler özbaşdak manyly söz toparlaryndan desemantizasiýa netijesinde döreýärler, söz ýasalyşa gatnaşmaýarlar, üýtgediji goşulmalary kabul etmeýärler, olar morfologik taýdan üýtgemeyän sözlerdir.

Modal manylary bildirmek üçin ulanylýan sözleriň asylky söz toparlaryndan ara açyş derejeleri deň däl. Käbirleri öz leksiki manylaryny doly ýitirip, diňe modal söz hökmünde ulanylsa, başga birleri kä öz hakyky asylky manysynda, käte modal söz hyzmatynda ulanylýarlar. Sözleriň öz hakyky leksik manylarynda ýa-da modal söz hyzmatynda ulanylýandyklary diňe sözlemde mälum bolýar.

Öz hakyky manysynda
ulanylyşy

Bu günki işiňi ertire **goýma**.
Sen mekdebe **gel**.
Okuwdan soň öýe **bar**.
Ertir turup ataňy **gör**,
ataňdan soň – atyňy.
Tomusda yssy **bolýar**.
Göwnündäkini **diýmek** aýyp däl.
Ýagşy ata bir gamçy bes.
Egri oturyp, **dogry** sözleşeli.
Toý gep-**gürrüňsiz** sowuldy.
Ýüregimde **arman** galdy.
Meret **hany**?
Ýok adamyň gürrüňini etmeliň.

Modal söz hyzmatynda
ulanylyşy

Goý, ýurdumyz gülzarlyga öwürilsin.
Gel, seniň aýdanyň bolsun.
Bu kitap, **bar**, seniňki bolsun.
Baharda türkmen ýaýlasy, **gör**, nähili
gözel.
Bolýar, bu gün öýe bile gideris.
Diýmek, sen oýun edipdiň-dä?
Ýagşy, hemmesini aýdyşyň ýaly eders.
Dogry, bu şeýle hem bolupdy.
Gürrüňsiz, ertir oba gitmeli.
Arman, men toýa ýetişmedim.
Sen, ogul, göwnüňdäkini aýt **hany**?
Ýok, bu gürrüňler dogry däl.

Dilimizi modal sözler bilen baýlaşdyrýan ikinji çeşme – alynma sözlerdir. Türkmen dilindäki modal sözleriň arasynda pars we arap dillerinden geçen sözler ep-esli orun tutýar. **Belki, megerem, garaz, ylaýta-da, ähtimal, esasan, elbetde, umuman, mahlasý, ahbetin, zynhar** ... ýaly alynma modal sözler aslynda haýsy söz toparyna degişli we nähili manylarda ulanylan hem bolsalar, türkmen dilinde diňe modal manylarda ulanylýarlar.

Sintaktik taýdanam modal sözler özboluşly aýratynlyklara eýedir. Olar söz düzümlerine-de gatnaşmaýarlar, sözlemde özbaşdak agza-da bolup bilmeýärler, diňe sözleme ýa-da onuň belli bir agzasyna sözleýjiniň garaýşyny bildirmäge hyzmat edýärler.

Tutuş sözlemde aýdylýan pikire sözleýjiniň garaýşyny bildirýän modal sözler sözlemde, esasan, üç hili sintaktik hyzmaty ýerine ýetirýärler:

1. Giriş sözleri bolup sözleme girýärler;
2. Modal söz – sözlemi bolup ulanylýarlar;
3. Habaryň bir bölegi bolup gelýärler.

Sözlemde aýdylýan pikire sözleýjiniň garaýşyny bildirýän modal sözleri many aňladýşlary taýdan birnäçe topara bölmek bolar.

1. Pikiriň ygtybarlydygyna sözleýjiniň ynamyny, tassyklamagyny bildirýän modal sözler: **elbetde, hakykatdan-da, dogry, dogrudan-da, şübhesiz, gürrüňsiz** ... Bular sözleme giriş sözler hökmünde sözleýjiniň islegine görä

erkin girizilýärler. Olar sözlemiň başyndan girizilseler-de, ortasyndan girizilseler-de grammatik taýdan sözlemiň hiç bir agzasy bilen baglanyşmaýarlar. Gaýtam, tersine, aýratyn äheň bilen aýdylyp sözlem agzalaryndan tapawutlandyrylýarlar:

Item arryklygyn gurda bildirmez,

Elbetde, duşmana syýasat ýagşy (Magtymguly).

Kim gorse jemalyňny, **elbetde**, bolar haýran (Mollanepes).

Ahyryn, ahbetin sözleri diňe habaryň yzyndan getirilip, aýdylýan pikire ynamlylykdan başga goşmaça ýanjamak, igenç öwüşginleri-de bildirilýär.

2. Pikiriň ähtimaldygyny, şübhe, ynamсызлык bildirýän modal sözler: **ähtimal, meger, belki, mümkin, gerek** ...

Ötdi **meger** ýar pyragy (Mollanepes).

Meger bizden başga ýary bar, ýary (“Saýatly-Hemra”).

Gerek sözi diňe sözlemiň soňunda ulanylýar. Ol sözlemiň özbaşdak habaryndan soň gelse-de aýdylýan pikire ynamсызлык, şübhe bildirilýär.

Dialoglarda **belki, mümkin, ähtimal** sözleriniň modal söz-sözlemleri bolup gelişleri häzirki türkmen dilinde örän giň ýaýran hadysa:

- Ertir gideris.
- Belki.
- Ulag bolarmyka?
- Ähtimal.
- Bize garaşýandyrlar.
- Mümkin.

Modal söz – sözlemde ne eýe, ne habar, ne aýyklaýjy agzalar bolýar, onuň üstüni ýetirip, dolduryp bolmaýar. Şu tarapdan olar jogap sözlemlerinden tapawutlanýarlar. Bu ýagdaýda modal sözün manysy öňdäki sözlemden mälim bolýar.

3. Inkär etmegi, sözleýjiniň ylalaşmazlygyny, nägileligini bildirýän modal sözler: **ýok, däl, asla, arman, haýp, käşgä, ýeri, heý, hiý, aý, äý** ... Bu semantik topara girýän sözler san taýdan juda köp. Olardan iň işjeň ulanylýany **ýok** hem **däl** sözlerdir. (Seret: Гуджиков С. Категория отрицания и отсутствия в туркменском языке. Автореферат. Ашхабад, 1964).

Ýok sözi ulanylyşy taýdan adaty modal sözlerden birneme tapawutlanýar. Ol entek leksik manysyny doly ýitirmedik, köp funksiýaly söz bolmagyna görä, söz ýasalýşa-da /ýokluk, ýoksul, ýogalmak, ýoklamak, bary-ýogy, bar-ýok/, söz düzümlerini hasyl etmäge-de /ýok bolmak, ýok etmek, ýoguna çykmak, ýoguna ýanmak, sen-men ýok, ýokdan bar etmek/, anyk häzirki zamanyň ýoklugyny ýasamaga-da /du:r-duramok, oty:r-oturanok, ýaty:r-ýatanok, ýö:r-ýöremizok .../ gatnaşýar. Onuň sözlemde özbaşdak agza bolup gelişine-de, **bar** sözüne antonim bolup ýokluk aňladyşyna-da duş gelinýär. Bu faktlar **ýok** sözünüň hemme ýagdaýda modal söz hyzmatynda ulanylmaýandygyny görkezýär. Ol diňe **hä**,

hawa sözlerine antonim bolup gelende inkärlik aňladýar. Diňe şol ýagdaýda sözlemde aýdylyan pikir bilen sözleýjiniň düýpden ylalaşmaýandygy bildirilýär. Özi-de, köplenç, modal söz sözlemi, seýrek giriş sözi bolup gelýär. Iki ýagdaýda-da sözlem agzalaryndan aýratynlandyrylyp aýdylýar:

- Ak maýany gördüňmi?

- Ýok.

Ýok, ýok, men öz pikirimde galýaryn ...

Ýok, men-ä ogry **däl**, olaram hak **däl** (H.Derýaýew).

Ýok sözüni gaýtalamak, ýa **däl** sözi bilen, ýa-da ýokluk bildirýän goşulmalar bilen tirkeşdirip ulanmak arkaly inkärlik has-da nygtalýar.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde inkärlik başga sözler arkaly-da aňladylypdyr:

Haýp, türki däldir tili gürjiniň (“Saýatly-Hemra”).

Käski, başda görmegeýdim bu düýşi (“Huýrlukga-Hemra”).

Asla, seni görmemişim dildarym (Magtymguly).

Owal adamdan kaçma,

Gaçsaň, **asla** el berme (Mollanepes).

Çagyrsam, **asyl** gelmer sen (Kemine).

4. Makullamagy, sözleýjiniň razylygyny bildirýän modal sözler: **hä, hawa, bolýar, ýagşy, goý, bar, owarram, berekella, tüweleme, şükür** ... Bular giriş sözleri hökmünde-de, modal söz-sözlemleri bolup hem ulanylýarlar:

Şükür, indi ýar mekany göründi,

Gözüm düşdi ýarym duran ýerlere (“Saýatly-Hemra”).

Berekella, Gyrat saňa (“Görogly”).

Bar, gardaşym, seni azat eýledim (Mollanepes).

Owarram, gelmeseň, ýigitlik çagy (Seýdi).

- Dogan-garyndaşlar saglykmy?

- Şükür!

- Obadan şu gün geldiňizmi?

- Hawa.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde tutuş sözleme däl-de, onuň belli bir agzasyna degişli modal sözlerem bar. Olar öz degişli sözleri bilen ýanaşyk ulanylýarlar, ikisi bir äheňde aýdylýp, sözlemde bir agza bolup gelýärler, aralykdan başga söz girip bilmeýär. Bu hili modal sözleriň haýsy söz toparyndan

bolan sözlem agzasy bilen gelişleri, aňladýan manylary bir meňzeş däl. Hyzmatlary we aňladýan manylary taýdan olary şertli ýagdaýda üç topara bölmek bolar:

1. **Güýçlendiriji modal sözler: iň, iňňän, örän, has, tüýs, barha, hut, şar, çym, edil, misli, göýä, ýaman, gaty, juda, şeýle bir ...** ýaly sözler güýçlendiriji modal sözleriň hyzmatynda ulanylýarlar:

Munuň aty **ýaman** satanlak görüňä (“Görogly”).

Bu semantik topara girýän sözleriň hersiniň öz ulanylyş aýratynlygy bar. Meselem, **iň, iňňän, örän** hil-häsiýet, hal-ýagdaý düşüňjelerini bildirýän sözleriň manysyny güýçlendirýän bolsa, **şar, çuw, dym, çym** sözleri diňe reňk bildirýän **ak, gara, gyzył** sözleri bilen, **hut, edil** sözleri çalyşmalar bilen ulanylýarlar.

2. **Takyklaýjy modal sözler: diňe, ine, ana, hatda, ylaýta-da, tä, tas, gezek, sany, ýola ...** Bulardan **ine, ana**, diňe çalyşmalaryň, **tä** hallaryň, **gezek, sany, ýola** sanlaryň, **dagy** atlaryň manylaryny takykklamaga, olary nygtap görkezmäge hyzmat edýärler.

Günde kyrk guzyny çekip bir ýana,

Iýsin goç ýigitler **tä** men **geliňäm** (“Görogly”).

Tä ölinçäm seniň ýoluň garar men (Mollanepes).

Eý waý, gözüm, waý gözüm

Ylaýta-da çep gözüm (“Aldanan möjek” ertekisi).

3. **Söýgi, hormat bildirýän modal sözler. Aga, daýy, daýza, jan ...** ýaly sözler, köplenç, modal söz hyzmatyny ýerine ýetirip, söýgi, hormat bildirýärler. Garyndaşlyk gatnaşyklaryny bildirýän sözler diňe adam atlaryndan soňra, **jan** sözi bolsa degişli sözüniň önündenem, soňundanam gelip bilýär:

Çuňňur guýa daş atsaň,

Batar gider, **ene jan** (Läle).

Ownuk bölekler

Modal manyly sözleriň fonetik keşbini we söze mahsus häsiýetlerini ýitirip, goşulma halyna gelenlerine **ownuk bölekler** diýilýär. Olar ýerine ýetirýän hyzmatlary we bildirýän many öwürşginleri taýdan modal sözlere meňzeseler-de, ulanylyş aýratynlyklary boýunça olardan tapawutlanýarlar: giriş sözler hökmünde sözlemiň her ýerinde gelip bilmeýärler, modal söz sözlemleri ýaly aýratynlykda hem ulanylmaýarlar, habaryň bir bölegi-de bolup bilmeýärler.

Ownuk bölekler degişli sözüň diňe yzyna goşulýarlar, goşulan sözünin çekimli sesleri bilen inçe-ýogynlyk taýdan sazlaşýarlar, goşulmalar ýaly köp wariantly bolýarlar: **-da, -dä, -a, -ä, -ha, -hä, -la, -le, -my, -mi** we başg. Özem goşulma öwrülme meýli gitdikçe güýçlenýär. Meselem, sorag bildiren umumytürki ownuk

bölek türkmen dilinde **-my**, **-mi** soraglyk goşulmasy hökmünde tanalýar. Ol isimlerden we işligiň dürli formalaryndan bolan habarlara goşulyş aýratynlygy, habarlyk we ýöňkeme goşulmalaryndan öň we soň gelip bilmek häsiýetleri boýunça beýleki ownuk böleklerden birneme tapawutlanýar, ýöňkeme goşulmalaryndan öň gelmek ukyby göz önünde tutulyp, käbir işlerde soraglyk goşulmasy atlandyrylsa-da, ol köp häsiýetleri boýunça goşulma däl-de, ownuk bölekdir.

Onuň sözlemiň isimlerden bolan habaryna goşulyşy iki hili. Eger isimlerden bolan habar sözlemiň eýesi bilen ýöňkemedede ylalaşmaýan bolsa, **-my**, **-mi** ownuk bölegi düýp sözlere-de, köplük, degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul eden sözlere-de birmeňzeş iň soňundan goşulýar:

Sen mugallym**my**?

Bu sen**mi**?

Köýnegiň täze**mi**?

Seniň ýaşyň on sekiz**mi**?

Okaýşyň gowum**my**?

Okuwyňyz irden**mi**, öýlä**mi**?

Olar mugallymlarymyz**my**?

Bu hat obadaşlaryňyzdan**my**?

Isimlerden we işligiň şahs bildirmeýän käbir formalaryndan bolan habary eýe bilen ýöňkemedede ylalaşdyrmak gerek bolanda, habaryň yzyna ilki **-dy**, **-di**, **-dyr**, **-dir** ýaly habarlyk goşulmalaryndan biri, soňra zaman hem ýöňkeme goşulmasy goşulýar. Bu ýagdaýda **-my**, **-mi** ownuk bölegi habarlyk we ýöňkeme goşulmalarynyň önündenem, yzyndanam goşulyp bilýär:

Men okuwçydym**my** - okuwçy**my**dym:

okuwçydyryn**my** – okuwçy**my**dyryn:

okapdym**my** – okap**my**dym:

okamalydym**my** – okamaly**my**dym.

Habarlyk goşulmasy galdyrylyp ulanylanda hem **-my**, **-mi** ownuk bölegi ýöňkeme goşulmasyndan öňem, soňam gelip bilýär:

Sen okuwçy(dy)r**syňmy** – okuwçy**mysyň**?

okuwçy(dy)r**syňmy** – okuwçy**mysyň**?

okamaly(dy)r**syňmy** – okamaly**mysyň**?

Işligiň häzirki we nämälim geljek zaman formalaryndaky habarlarda hem **-my**, **-mi** ownuk bölegi ýöňkeme goşulmalarynyň diňe yzyndan däl, önündenem gelip bilýär.

Sen okarsyň**my** – okar**mysyň**?

okaýarsyň**my** – okaýar**mysyň**?

Häzirki türkmen edebi dilinde munuň iki hili ulanyşyna-da ýol berilýär.

Türkmen dilinde **-myka**, **-mikä** ownuk bölegi-de sözlemiň dürli söz toparlaryndan bolan habarlaryna goşulyp dürli öwüşginli sorag aňlatmak üçin ulanylýar. Goşulyş tertibi boýunça ol **-my**, **-mi** ownuk böleginden onçakly tapawutlanmaýar. Eger sözleýji **-my**, **-mi** ownuk bölegini, esasan, öz anyk

bilmeýän zadyny soramak üçin ulanýan bolsa, sorayan zadyna şübhelenende, köplenç, habaryň yzyna –**myka**, –**mikä** ownuk bölegini goşup ulanýar. Sorag aňladýan iki sany ownuk bölegi tirkeşdirmek arkaly sorag hem-ä nygtalýar, hem-de oňa şübhelilik ýokundysy berilýär: oňa çak etme, gümansyratma öwüşginleri goşulýar:

Okuwa gelmedik Oraz**myka**? Oraz**myka** öýdýäriň.

Ertir ol okuwa gelerm**mikä**? Gelerm**mikä** diýýäriň.

Eger sözlemde sorag aňladýan başga bir söz ýa-da sorag çalyşmalaryndan biri bar bolsa, onda sözlemiň habaryna –**my**, –**mi**, –**myka**, –**mikä** däl-de, –**ka**, –**kä** ownuk bölegi goşulýar. Ol sözlemiň isimlerden bolan habaryna-da, işlik formalaryndan bolan habaryna-da goşulyp bilýär. İşligiň öten zaman –**dy**, –**di** formasyndaky habarlarda –**ka**, –**kä** ownuk bölegi diňe ýöňkeme goşulmasyndan soňra goşulýar:

Men sagat **näçede** geldim**kä**? Biz **näçede** geldik**kä**?

Sen **haçan** geldiň**kä**? Siz **näçede** geldiňiz**kä**?

Ol **kimi** gördük**kä**? Olar **kimi** gördüler**kä**?

İşligiň umumy häzirki we nämälim geljek zaman formalaryndaky habarlara goşulanda, ol zaman goşulmasynyň yzyndan, emma ýöňkeme goşulmalarynyň önünden gelýär:

Men **haçan** okuwa girer**käm**?

Sen **haçan** okuwa girer**käň**?

Ol **haçan** işleýär**kä**?

Ol okuwa **haçan** girer**kä**?

Onuň göniden-göni sorag çalyşmalarynyň hut öz yzyna goşulyp, **kimkä**, **nämekä**, **näçekä**, **nähilikä**, **haýsyka** ... ýaly ulanylyşy-da bar. Awtoryň aýdylýan pikire şübhelenmegini bildirýän –**ka**, –**kä** ownuk bölegi isimlerden bolan habara goşulanda hem ýöňkeme goşulmasyndan önürti gelýär. –**Ka**, –**kä** ownuk bölegini kabul eden habarlaryň öz yzyna ýöňkeme goşulmasyny almagy habaryň eýe bilen ylalaşmak meýli bilen baglanyşykly bolsa gerek:

Men **nähili** mugallym**kam**?

Biz nähili **mugallymkak**?

Sen nirede işleýän, haýsy käredeki **adamkaň**?

Siz nähili **adamkaňyz**?

–**Ka**, –**kä** ownuk bölegini kabul eden habarlaryň ýöňkemede edil **eken** sözi ýaly üýtgeýişleri bularyň taryhy taýdan asyldaşlyklaryny, kömekçi sözleriň goşulma öwrülme meýilleriniň güýçlenýänigini bellemäge esas berýär.

Meňzeşlikleriň bardygyna seretmezden, ownuk bölekler goşulma dälidirler. Goşulmalaryň söze goşulyşynda berk tertip saklanýar: ilki asyl ýasaýjy, soňra dereje, forma ýasaýjylar, iň soňunda üýtgediji goşulmalar goşulýar. Her söz toparynyň-da özüne mahsus goşulmalary bolýar. Ownuk bölekler bolsa sözlemiň islendik söz toparyndan bolan her bir agzasyna goşulyp bilýär. Özem adaty hemme goşulmalaryň yzyndan goşulýarlar. Goşulan sözüne çekimlileriniň inçe-ýogyňlygy taýdan eýerip gelseler-de, olar bilen basym taýdan birleşmeýärler.

Ownuk bölekler ýerine ýetirýän hyzmatlary taýdan-da goşulmalardan düýpli tapawutlanýarlar. Olar sözlemde aýdylýan pikire sözleýjiniň garaýşyny – modal

manylary bildirmek, goşulan sözüniň manysyny nygtamak, güýçlendirmek, oňa her hili goşmaça emosional ekspressiw öwüşginler bermek hyzmatyny ýerine ýetirýärler.

Diýmek, ownuk bölekler modal sözler bilen goşulmalaryň aralygynda duran grammatik kategoriýadyr.

Ownuk bölekler adatça aňladýan manylary boýunça toparlara bölünýärler. Emma olar örän köpmanylydyrlar. Diňe bir **-my**, **-mi** arkaly onlarça many öwüşgini bildirilýär. Hatda bu ownuk bölegiň ýöňkemedan öň we soň gelendäki manylary-da deň däl. Ol jogaby diňleýjä öňden mälim bolan, jogap talap etmeýän ritoriki soragy-da aňladyp bilýär. Ownuk bölekler arkaly aňladylýan manylaryň köpdürliligi sözlemiň aýdylyş äheňi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Meselem, soragy diňe **-my**, **-mi**, **-myka**, **-mikä**, **-ka**, **-kä** ownuk bölekleri arkaly däl, eýsem **-a**, **-e**, **-la**, **-le**, **-da**, **-dä** ownuk bölekleri bilenem aňlatmak mümkin:

Siz mugallym bolup işleýärsiňiz-**ä**?

Berdi Amanyň ogludyr-**a**?

Ol barýan mugallymymyz ýaly-**la**?

Gelnaljy gidendir-**le**?

Onda häzir ugramaly-**da**?

Gijä galaýan dälde-**dä**?

Ownuk bölegiň manysy goşulan sözüniň kategorial manysy bilen-de, onuň leksik-material manysy bilen-de, kabul eden goşulmalarynyň grammatik manylary bilen-de aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ylaýta-da sözlemiň aýdylyş äheňi bilen bagly bolýar: **-a**, **-ä**, **-la**, **-le**, **-da**, **-dä**, **-ow**, **-how** ownuk bölekleri aýdylýan pikirini ähtimaldygyny-da, ygtybarlydygyny-da, oňa sözleýjiniň nägileligini-de, hoşallygyny-da, teklibini, arzuw-islegini-de aňladyp bilýärler. Olar sözün doly manysynda tüýs köpmanyly ownuk böleklerdir.

Umumytürki häsiýetli köpmanyly gadymy ownuk böleklerden türkmen dilinde işjeň ulanylýanlaryndan ýene biri **-da**, **-de** ownuk bölegidir. Ol sözlemiň her bir agzasyna goşulyp bilýär. Ownuk bölek goşulan sözleriň aýratyn basym bilen aýdylýandygyna görä, **-da**, **-de** ownuk bölegi goşulan sözüniň manysyny nygtamak, oňa üns çekmek hyzmatyny ýerine ýetiripdir. Eger sözlemde deň derejede nygtalýan sözleriň birnäçesi bar bolsa, onda **-da**, **-de** ownuk bölegi deňdeş agzalaryň sanyna görä her biriniň yzyna goşulýar. Şu häsiýeti boýunça-da ol sözlemde bir gezekden artyk gaýtalanmaýan beýleki ownuk böleklerden tapawutlanýar:

Men-de bu uruş itden öwrendim (“Görogly”).

Ene-**de**, ata-**da**, oglan-**da**, gyz-**da** –

Her haýsy özüçe eçiler gatanç (K.Gurbanpewow).

Türkmen dilinde **-da**, **-de** ownuk bölegine garanda, şol manyda **hem** sözüniň we onuň warianty bolan **em** ownuk böleginiň ulanylyşy işjeňleşýär.

Item arryklygyny gurda bildirmez (Magtymguly).

Ýa-da, hem-de, käte, eger-de, belki-de, ýogsam-da, eýsem-de, aýratyn-da, ylaýta-da, esasan-da ... ýaly kömekçi sözler bilen ulanylanda hem **-da, -de** nygtamak, güýçlendirmek hyzmatyny ýerine ýetiripdir. Emma soňabaka **-da, -de** ownuk böleginiň özi **we, hem** baglaýjy kömekçileriniň hyzmatynda ulanylmaga başlapdyr.

Enesini gör-**de**, gyzyny al,
Gyrasyny gör-**de**, bizini al (Atalar sözi).

Bardym-**da** bir бага girdim (“Görogly”).

Çagyrsam, asla gelmer sen,
Gelseň-**de**, oýnap-gülmer sen (Kemine).

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde onuň sözlemleri baglanyşdyrmak hyzmaty has ýörgünli, häzirki türkmen dilinde hem bu meýil barha güýçlenýär.

-Ha, -hä ownuk bölegi-de goşulan sözüniň manysyny nygtamak, güýçlendirmek hyzmatynda ulanylan eken:

Ölme-hä, Görogly ölme, ölinçäň özüňden galma ...

Joşma-ha Görogly, joşma ...

Goýber-hä gidem ýoluma (“Görogly”).

Namart **asyl-ha** mert bolmaz (Magtymguly).

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde bu ownuk bölegiň **-a, -ä** warianty-da işjeň ulanylypdyr:

Merdana bol, garyp baş, ömrüň ýel dek **öter-ä** (Ahmet Ýasawy).

Göç-ä göç (**göç-hä** göç bolmaly) eýledi göwün kerweni (“Görogly”).

Haý sen **bag-a, özüň-ä** dek bag dälşiň,
Sen-ä hyrawa **bitten-ä** dälşiň, seniň bir beläň bolmasa ýagşy
(Görogly).

At **çapanyňdan-a** geçdik, eýeriň gaşyna berk ýapys (Nakyl).
H sesiniň düşüp galyşyny **how** ownuk böleginiň mysalynda hem görýäris:

Aý inim, **gulluk-ow**, maksadyňa **ýet-ow**, dünýä durynça **dur-ow** (Görogly).

Türkmen dili ownuk bölekler, diýseň, baý. Olaryň hyzmaty meňzeş bolsa-da, hersiniň öz many aýratynlyklary bar. Meselem, **gel – gel-ä, gel-dä, gel-le, geläý-de, gel-ow, gelsene, geläýsene, geleweri ...**

Ownuk bölekleriň ulanylyş aýratynlyklary-da, olar arkaly aňladylýan modal manylar-da türkmen dil biliminiň derwaýys meseleleriniň biridir.

4. ÜMLÜKLER

Sözlemde aýdylýan pikire goşmaça öwüşgin bildirmek üçin ulanylýan kömekçi sözleriň bir görnüşi ümlüklerdir. Olar beden hereketi, üm – yşarat bilen ulanylyş aýratynlygy boýunça **ümlük** at alypdyrlar.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde ulanylan ümlükleri many öwüşginleri taýdan iki uly topara bölmek mümkin.

1. Sözleýjiniň ruhy halatlaryny bildiren ümlükler.

2. Dileg, erk – isleg bildirmek üçin ulanylan ümlükler

Sözleýjiniň ruhy halatlaryny bildiren ümlüklere begenç, gynanç, minnetdarlyk we ş.m duýgulary bildirmek üçin ulanylan **ah, wah, waheý, waý, eý waý, haý, heý, wäk, bä, päheý, berekella, walla...** ýaly sözler girýärler.

Ten ýapmaga köýnek istär ýalaňaç,

Köýnekli diýr: “**Wah**, üstünden don bolsa !” (Magtymguly).

Sen bolmasaň, dünýä bir dem durmasyn

Ýykym – ýumrum bolsa, diýmen “**waý**” indi (Mollanepes).

Taryhy taýdan **ah, wah** ses aňladan sözlerdir:

Diýdi: “Ne üçindir **ah** birle **waýyň**” (Mollanepes)

Wah eý, eý waý ýaly tirkeşdirilip ulanylanda gynanç duýgusy has güýçlendirilýär:

Gördüň-a bir at.

Etini iý-de, ýanynda ýat.

Mollamydyň, müftümidin,

Nämäňe gerekdi hat ?!

Eý waý, gözüm, **waý**, gözüm.

Ylaýta-da çep gözüm (“Aldanan möjek” ertekisinden).

Öpdüm ýañagyndan, “**Eý waý**, bagtym garadyr” diýdi.

(Mollanepes).

Haý, ne ýaman zatdyr – aňlamaz derdi

Jahyllyk derdine tapylmaz derman...

Bir mada eşek sen, gelip sen deme,

Gaşygy gam bilen doly dünýä **heý** (Magtymguly).

Berekella, urra begenç, minnetdarlyk bildirmek, **walla** gepiň ýürekdenligini ynandyrmak üçin ulanylan bolsa, **toba, toba-toba, päheý, wiý, wiý-wiý** ýaly ümlükler haýran galmagy aňladypdyrlar:

Berekella, Gyrat, saňa (“Görogly”).

Jan goşsaň namart janyna,

Walla, ol hiç ýer tutmyýa (Seýdi).

Bäh – bäh ajaýyp simi ten !

Oldur meni mejnun eden (Mollanepes).

Bäh, sözi aslynda ajap, ajaýyp manysyndaky pars sözüdir, **bähbit** sözi-de şu kökden. **Paheý** sözi-de **bäh** hem **eý** ümlükleriniň goşulyşmagyndan emele gelipdir.

Baş ýaýkap aýdylan **juk-juk** ümlügi bolsa haýpygeliçilik duýgusyny bildiripdir.

Me ümlügi aýdylanda el ýa-da göz bilen al diýlip yşarat edilse, diňleýjiniň dymmagyny, geplemezligini bildirmek üçin dodaklaryň üstüne süýem barmak goýlup, **çüş** ümlügi ulanylýar.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde **eý**, **eýa**, **ýa** ümlükleri sözleýjiniň dilegini, göwün matlabyny bildirmek üçin, köplenç, ýüztutma sözler bilen gelipdir. Olardan **ýa**, esasan, Allatagala, pygamberlere, pirlere ýüz tutulanda ulanylypdyr:

Ýedi yklym maňa görner zyndan,

Ýa Reb, habar bilerinmi, ýar, senden...

Ýa Ýaradan, kadyr, gudratyň kändir...

Ýa yklym eýesi, Ahmet Ýasawy,

Meniň Sahypjemalymny gördüňmi ? (Magtymguly).

Zelili diýr: “**Ýa** Hak,

Bu garyp halyma bak !”

Bendeleri babatynda ýüztutma sözler bilen, köplenç, **eý**, **eýa** ümlükleri işledilipdir:

Eý, agalar, arman bilen

Dürli döwrandan aýryldyk (Seýdi).

Eý, ýaranlar, musulmanlar,

Görün, söwer ýarym geldi (Zelili).

Eý, jennet era bir gül,

Ryzbana gözüm düşdi

Magtymguly diýr: “**Eý**, jan,

Janana gözüm düşdi”.

Eýa, dostlar däli dünýä

Ýagşy günlerim har kyldy (Magtymguly).

Ýar diýdi: “**Eýa**, dilber,

Ah çekme asyl hergiz” (Mollanepes)

Eý ümlüginin beden agzalaryna ýüzlenilip ulanylyşyna-da düş gelindi:

Gel, **eý**, köňlüm, saňa nesihat kylaý:

Watany terk edip gidiji bolma (Magtymguly).

Eý, gol, saňa rugsatdyr dal gerdene dolaşsaň,

Eý, leb, saňa hem peşgeş gülgün meýiden iç sen
(Mollanepes).

Hudaýdan dileg edilişiniň **Eý Huda, Hudaý-a, Eýäm** ýaly görnüşleri-de duşýar:

Eý Huda, Magtymgulyňy lutfy yhsan eýlegil !

Hudaý-a, kylma ryswa, keremiňden tilär men...

Eýäm, sen oýandyr uýmuş bagtym (Magtymguly).

Ata-babalarymyzyň jan babatda “**Heýden** gelen **Heýe** gider” aýtgysy bar. Şol bir sözün fonetik görnüşleri bolan **Heý** – **eý** we **Eýe** – Alla manysyndaky gadymy sözlerdir. Enäniň balasyny hüwdüläp (huwwalap, heýýalap) Alladan oňa bagt diläp aýdýan aýdymynyň hüwdi atlandyrylyşy-da pikirimizi tassyklaýar.

Sözleýjiniň mal-gara babatdaky erk-islegini bildirýän ümlüklerde hem öz milli aýratynlyklarymyz bar. Meselem, atlara **dur**, **çüw**, düýelere **haýt**, **çök**, eşeklere **hyh**, **iş** diýip türkmençe buýurýarys. Ýanymyzdan kowmak üçin towuklara buýruk äheňinde **tok**, pişiklere **pişt**, itlere **ýit**, **küç** diýip buýurýarys. Çagyrmak üçin bolsa bu ümlükler goşalandyrylyp **tüý-tüý**, **piş-piş**, **tigi-tigi**, **küç-küç** ýaly ulanylýar.

Her diliň, şol sanda, türkmen diliniň ümlük meselesinde özboluşly aýratynlyklary kemala gelipdir. Ýöne ümlükler bilen ulanylýan üm-yşaratlaryň aglabasynyň köp halklar üçin umumydygyny bellemelidiris. Bu bolsa üm-yşarat “diliniň” milli dillere seredende has gadymydygyndan habar berýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Taryhy morfologiýada nähili meseleler öwrenilýär?

2. Jyns atlaryň has ada geçişine degişli 5 sany, has atlaryň jyns atlara öwrülşine degişli hem 5 sany mysal tapyp, olary sözlem içinde getiriň.

3. Nakyllardan ýasama atlary tapyň we söz ýasaýjy goşulmalary düşündiriň; Müň işçiden bir başçy.

Garyndaşyň üýni garaňkyda belli.

Kemlik eýle, kemal bar.

Bilim gökden ýol ýasar.

Emgek ekinde galmaz.

Dag daga daýanç.

Açda algyň, bege bergiň bolmasyn.

Gaýynsyz gelin - gapaksyz gazan.

4. Mysallardan köplügiň nähili serişdeler arkaly aňladylandygyny anyklaň;

Külli işiň beýany gurhandadyr, gurhanda (Magtymguly).

Aga-begler, altyn käse içiňler (“Görogly”).

Goç ýigitler myhmanynda bellidir (Magtymguly).
Magtymguly, sözüm gysga, serhi köp.
Bilmeze hiç, bilenlere nyryhy köp...
Dost ekiz, düşman sekiz (Atalar sözi).
Gulagymyň eşidenini gözüm görmesin (Atalar sözi).
Dil-bela, diş-gala (Atalar sözi).
“Bilemok” mün bir belany başdan sowarmyş (Atalar sözi).

5. Değişililiğin aňladylyş ýollaryny aýdyp beriň, değişlilik bildiren serişdeleri anyklaň:

Hak paýyňa ýüzüni sürtmek üçin şems-u kamar
Seyri köýüne geler şam-u säher döne-döne (Mähri hatyn).
Ilim-günüm bolmasa, Aýym, Günüm dogmasyn (Atalar sözi).
Gün güýçliniňki, gowurga dişliniňki (Atalar sözi).
Eşek semrän günü, eýesini deper (Atalar sözi)
Kut belgisi-bilik (Kutadgu bilik).
Kesgir gylyç kesmäge
Düşman kelle ýaraşar (Sanawaçdan).
Ata kesbi ogla halal (Atalar sözi).
Ýaman öz pälinden tapar (Atalar sözi).
Ýene döwran geldi biziň bu бага (“Görogly”).

6. Eýelik düşümde gelen atlaryň goşulmaly we goşulmasyz baglanyşmagyndan dörän isim söz düzümleriniň many gatnaşygyny düşündiriň:

Bäri gelgil, başym bagty, öwüm tagty (Gorkut ata)
Asmanyň görki enwerdir.
Dünýä görki sim-u zerdir (Magtymguly).
Meniň dilim, seniň eliň hünäri,
Nusga bolup galsyn, ilden-illere (Kemine).

7. Eýelik düşümde gelen adyň yzyndan sözsoňy kömekçileri getirmek arkaly emele gelen işlik söz düzümlerinde orun gatnaşygynyň aňladylyşyny düşündiriň:

Goja daglaryň başynda lemler-lemler gar görüner (“Görogly”).
Ýap boýunda duran oğlan
Okun, ýaýyn guran oğlan (Halk aýdymyndan).
Bilgin uzak gitmez aýy dostlugy,
Gahry gelse depän üzre daş döker (Magtymguly).

8. Ýöneliş düşüm arkaly baglanyşan işlik söz düzümlerindäki many gatnaşyklaryny aýdyp beriň:

Derdim köpdür, derman goluma düşmez...
Ölüm bolmaz aby haýat içene (Magtymguly).
Elip dek kamatym ogşady dala,

Arzuw eýläp ýetebilmen wysala (Mollanepes).
Her kim öz mülküne soltandyr, şadyr
Kysmatyna kaýyl bolsa adamzat (Magtymguly).
Uçarga ganat ýok, ýörärge perman (Seýdi).
Menzilim bag içredir, sähraýa aşyk bolmuşam (Magtymguly).
Ýaryň ýolun garar men
Bakmaz men özge ýola (Mollanepes).
Duzak gurup aşyklary tutmaga
Zülpün başdan aýak tor eden gelin (Mollanepes).
Bir bölejik bulut gelýär ýagmaga.

9. Ýeňiş düşümde gelen at bilen işligiň goşulmaly we goşulmasyz baglanyşmagyndan dörän işlik söz düzümlerinde mälüm we nämälüm obýektleriň aňladylyşyny düşündiriň:

Depe kibi et ýyg, köl kibi gymyz sagdyr, uly toý eýle, hajat dile (Gorkut ata, 259).

Magtymguly, aýama jan
Biliň guşa, geý gazap don...
Butparazlar butdan alsa myradyn
Hajatyny Hakdan dilän almazmy (Magtymguly).
Bilen bilenini işlär, bilmedik barmagyny dişlär (Atalar sözi).
Ajala kän ýalbardym:Janym al, ýarym alma (Saýyly).

10. Wagt-orun düşüm arkaly wagt gatnaşygyny bildiren işlik söz düzümlerini aýratyn, orun gatnaşygyny bildiren söz düzümlerini-de aýratyn göçürüp ýazyň:

Kyrk günde ýarasy oňaldy, sap-sag oldy (Gorkut ata, 27).
Kämil tapsaň, goý ýolunda başyňny...
Başyň ýassyga ýetende
Sabyr-takat bolmaz sende (Magtymguly).
Dokuzymda berdim Taňry salamy (Magtymguly).
Durna gökde, duzagy ýerde.
Gökdäki dilegim ýerde gowuşdy (“Saýatly-Hemra”).
Agylda oglak dogsa, arykda oty biter (Atalar sözi).
Gün ýörär gögüň ýüzünde
Şuglasy ýerge düşer (Kemine).

11. Çykyş düşümiň hyzmatyny we aňladylýan many gatnaşyklaryny aýdyp beriň:

Adam gulagyndan iglär (Atalar sözi).
Aýaly başdan, çagany ýaşdan...
Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar,
Ýurdundan aýrylan ölinçä aglar (Atalar sözi).

Ilinden aýra düşen çarp urar ili gözlär (Magtymguly).
 Eşit adam dogan ilden gaýry mähriban ýurt bolmaz (Magtymguly).
 Bir awuç topraktan Adam eýlediň (Wepaýy).
 Guwanma kesekden bolan binaýa (Magtymguly).
 Gyrmazy bag, kümüş tumar
 Tylladan heýkelli saçyň (Mätäji).

***

12. Hil we otnositel sypatlaryň many aýratynlyklaryny düşündiriň.
 Mysallardaky hil sypatlaryny we otnositel sypatlary aýry-aýry sütünlere bölüp göçüriň:
 Gonagy gelmeýen gara ewler ýykylsa ýeg...
 Ary köňülde paş olsa, şerap açar (Gorkut ata).
 Deşikli daş ýerde ýatmaz (Atalar sözi).
 Çuňňur guýa daş atsaň,
 Batar gider, eje jan.
 Ýat illere gyz satsaň,
 Ýiter gider eje jan (Läle).
 Asla adamzada ajy söz urma (Magtymguly).
13. Mysallardan asyl, ýasama, goşma, tirkeş, düzme sypatlary tapyň. Olary aýry-aýry sütünlere bölüp ýazyň:
 Esgi pamyk biz olmaz, garry duşman-dost...
 Egni bek temir tonuň maňa bergil (Gorkut ata).
 Ter öleňli, gyzyl gülli, bilbilli, bostanly daglar (“Görogly”).
 Uzyn boýly, giň gujakly gözel gerekdir ýigide.
 Ýaman söz aýradyr ýagşy dostuňdan (Magtymguly).
 Göwnaçygyň ýoly açyk (Atalar sözi).
 Ýüregi daşdan gaty nämähribanym näz eder (Andalyp).
 Beýik boluň, beýik işe baş goşuň (Saparmyrat Türkmenbaşy).
14. Atlaryň sypat hyzmatynda ulanylyşyny düşündiriň:
 Ýagşy ogul, ýagşy aýal, gyz gardaş –
 Bu döwlet her kimiň eline degmez (Magtymguly).
 Çopan adam çoka bolmaz, ala garga oka gelmez (Atalar sözi).
 Ýüňi ýeten goç ýigidiň ýanynda
 Altмыш nedir, ýetmiş nedir, yüz nedir (Magtymguly).
15. Mysallary okaň. Sypatlaryň at hyzmatynda ulanylmak meýlini düşündiriň:
 Ak, gök geýdirme, arpa çörek iýdirme (Sanawaç).
 Garyp ölse, agy ýok, arryk ölse ýagy ýok (Atalar sözi).
 Akly keltäň dili uzyn (Atalar sözi).
 Göwnaçygyň ýoly açyk (Atalar sözi).
 Akylla yşarat, akmaga kötek (Atalar sözi).
 Degimsiz degim degse, ýylda geçini iki gyrkar.

Zerewşan gulpaklar, syýa käkiller
Çözseň ýere düşer, örseň billere (Mollanepes).
Pis pisi tapar, suw –pesi (Atalar sözi).
Göklemde maly çolak baksyn, döl döwri – lal (Atalar sözi).

16. Sypatlaryň sözlemde haýsy agza bolup gelendigini aýdyp beriň:

Ýaman dil dost ýitirer,
Hoş söz rehnet getirer (Magtymguly).
Sag eli sol ele mätäç eýleme (Magtymguly).
Ýigit garryr, aýal ýaman ýoluksa (Magtymguly).
Gonmak täze ýurda ýagşy (Atalar sözi).
Gök ýyrak, ýer gaty...
Dünýä şirin, jan datly...
Zähmetiň nany süýji, ýaltanyň jany (Atalar sözi).
Aýdan ary, suwdan dury.
Aýdan anyk, suwdan tynyk (Atalar sözi).

***

17. San söz toparynyň leksika-semantik aýratynlyklaryny aýdyp beriň. Anyk, bölek, topar, takmyňy mukdaryň aňladylyş aýratynlyklaryny mysallar arkaly düşündiriň.

Ýedi goýun, bir guzy togsan gurtan gorar bizi (Matal).
Seniň ýaly ogully bolandan üç-dört ogul bergili bolanyň ýagşy eken („Görogly“).
Ikewimiz hem bir atanyň balasy („Hüýrlukga-Hemra“).
Erem bagy bu ýerden üç ýarym ýyllyk ýol turur, üç ýyly deňiz bilen, ýarym ýyly düz bilen („Seýpelmelek-Medhaljemal“).

18. Sanlaryň morfologik aýratynlyklaryny aýdyp beriň. Asyl, goşma, düzme, tirkeş sanlary düşündiriň.

19. Tertip sanlaryň ýasalyşyny mysallar arkaly düşündiriň.

Dördünji semada hezreti Isa,
Altylanjy gökde mesjidi Aksa (Şeýdaýy).
Bab-y owwal patyşalar waspyny
Ýary berse, wasp ederin rebbi gany...
Ikinji bap kime haýrat eterler.
Ýagşy haýyr, niýet eýläp giterler...
Baby suwwum içre waspy alyman...
Törtülenji bapda ähli dilleri
Magryfet bostanyda bilbilleri (Azady).

20. Sanlaryň sintaktik aýratynlyklaryny, sözlemdäki hyzmatlaryny mysallar arkaly düşündiriň.

Ne on baş aýaldyr artmaz perzendi
Ol on baş aýalyň üçi öwlatdan

Üçi ekiz, on dört erür peýwendi
 Ol ne jumag eýlär, ne çykar ýatdan (Magtymguly).
 Ýedigenim ýedi ýyldyz, ýedi göçer, ýedi gonar, sanasam, sogaby bar.
 (Sanawaç).
 Bir kem otuz ýyldyr sürüşdim döwran. (Kemine).

***

21. **Kim, kimse, kimirse** çalyşmalarynyň manylaryny we hyzmatlaryny mysallar arkaly düşündiriň:

Kimse bilmez onda ne kylar subhan (Magtymguly).

Kimse dile düşer, **kimse** üm bile (Şabende).

Däli döwran **kime** döner,

Öwrüler zamana, begler (Şeýdaýy).

Kimsäge toý-baýram, **kimsäge** zulum (Kemine).

22. At çalyşmalarynyň sözlemdäki hyzmatlaryny mysallar arkaly düşündiriň:

Sen sen kyýamatlyk oglum, Öwez jan (“Görogly”).

Sen gyza aşyk **men**, gorkaram **senden** (Kemine).

Seniň didaryňa muştak olup **men** (Mollanepes).

Men bir aşyk, geldim **saňa** söz bilen (“Görogly”).

Ýyglasam size zar edip,

Gaçmaňyz **bizden** ar edip (Andalyp).

Gulam, şahym, **saňa** dada gelmişem (Zelili).

Ýetimi görende güler ýüz bergil,

Goldan gelse, **aňa** tagam, duz bergil (Magtymguly).

Bag bilen bossan **sendedir**,

Bildim, Öwez jan **sendedir** (“Görogly”).

Her kimiň **özüne** Müsürdir jaýy (Magtymguly).

Özüňden gaýry namardyň

Minnetin çekiji bolma (“Görogly”).

23. Sypat çalyşmalarynyň sözlemdäki hyzmatlaryny mysallar arkaly düşündiriň:

Her tebip derdimi bilmez (Andalyp).

Hiç kimse köýmesin köýen oduma (Mollanepes).

Peder bize miras goýmuş **bu** derdi (Magtymguly).

Her ne kysmat bolsa görülsin imdi (Seýdi).

Şükür Alla, **bu** gün ýetdim myrada (Mollanepes).

24. San çalyşmalarynyň sanlardan tapawudyny mysallar arkaly düşündiriň:

Dünýani dost tutmak **külli** günädir (Mollanepes).

Başymyz bir etsek **tükel** ärsary,

Duşman geçebilmez derýadan bäre (Seýdi).

Her niçe ýaşasaň ýeriň ýüzünde,

Adam ogly baş gün duza myhmandyr (Magtymguly).

***

25. Hallary sypatlardan, hal işliklerinden, hal hyzmatynda ulanylýan atlardan tapawutlandyryýan esasy leksika-grammatik aýratynlyklary aýdyp beriň.
26. Gurluşy taýdan asyl, ýasama, goşma, tirkeş, düzme hallary mysallar arkaly düşündiriň.

Küntiz olurmatym, tün udumatym (Kültegin ýadygärliگی).
Gündiz ýardan aýra düşüp aglaýyp,
Gijeler gowuşyp, gülen ýerlerim (Seýdi).
Atyň näsag, özüň ýaraly geldiň (“Görogly”).
Owal-başda Hudaýymdan
Döwlet gerekdir ýigide (“Görogly”).
Säher wagty daň çagynda
Öwser gara zülpüň seniň (“Görogly”).
Giç ýat, ir tur, alty pişegi artyk ur (Atalar sözi).
Jahanda ýaman işdir
Gury gelip, boş gitmek (Magtymguly).
Gojaldykça gider süňňüň kuwwaty (Magtymguly).

27. Mysallardan hallary tapyň. Olaryň hallaryň haýsy semantik toparyna degişlidigini aýdyp beriň.

Gyratym sürüp mestana,
Ganat baglap, uçup geldim (“Gorogly”).
Çykdyň güller seýran edip
Görmeýen bikarar oldum (Andalyp).
Duşmanyň peşeye bolsa, pilçe gör (Atalar sözi).
Günbe-günden beter boldum derdiňden (“Şasenem-Garyp”).
Aç içeri girer, dok daşary çykar (Atalar sözi).
Orta ýolda atyň galmasyn, orta ýaşda aýalyň ölmesin (Atalar sözi).
Az-az öwrenip ussa bolarsyň (Atalar sözi).
Biliň baglap düşseň uzak ýollara
Ýol başynda galan ýaryň unutma (Mollanepes).

***

28. Owal adamdan gaçma,
Gaçsaň asla el berme (Mollanepes).

Sonam el bermedi, saldym bazymy,
Laçyn kowdy, garga aldy gazymy,

Şunça pakyrlyga saldym özümi,
Tilkilenip gezdim, adym gurt oldy (Magtymguly). Goşgy setirlerindäki işlikleriň gurluş-ýasalýşlary taýdan nähili işliklerini aýdyp beriň.

29. Täsirini geçirýän we geçirmeýän işlikleri aýratynlykda göçüriň, olaryň nähili ýasalandygyny düşündiriň.

Telmurup dat etseň, gulak tutmas sen (Magtymguly).

Nesihat eýläýin, diňläň, ýigitler (Magtymguly).

Reft amat kyl, mydar eýle (Magtymguly).

Bolsaýdy waslyňa bir çäre kylmak (Magtymguly).

Bu olmak, aýrylmak galypdyr öňden,
Peder bize miras goýmuş bu derdi (Magtymguly).

30. İşligiň öten zamanynyň nähili aňladylandygyny mysallar arkaly düşündiriň:

Beýik pikire galdym, aklym ýitirdim
Tirik erken öli bolup galyp men (Magtymguly).

Görmäge gelmiş bu haly
Gam defgy, gamhorum geldi (Mollanepes).

Menzilim bag içredir
Sähraýa aşyk bolmuşam (Magtymguly).

Düşümde bir bilbil gördüm
Ürküp gelmiş gülzaryndan ...
Görmüşem säher çaglary
Synamda goýmuş daglary (Mollanepes).

Leşkeriniň soňundan kele turur erdim ...
Oguz ony köp söwer erdi ... Arap tilini eşitken ermes (“Şejerä-i teräkime”).

Inim Kültegin birlen sözleştimiz (Kültegin ýadygärligi).

31. İşligiň häzirki we geljek zamanlarynyň aňladylyşyndaky hem-de ýöňkemedä üýtgeýişlerindäki umumylyklary we aýratynlyklary mysallar arkaly düşündiriň:

Eger geňeş salsam, ýada, bilişe,
Diýrler: şirin asal ýaga gelişe (Magtymguly).

Ähl-u aýal, garyndaş-hiç kim bolmaýdyr ýoldaş (Ahmet Ýasawy).

Kowum-gardaş bizden tama etedir (“Şasenem-Garyp”).

Goýnuň içi meňzär göýä bahara (Mollanepes).

Tanyrmy sen Göroglyny
Gyz- juwan, suw ber içeýli (“Görogly”).

Kamar diýer, seni azat eýlär men (Mollanepes).

Aglaram ýar üçin bu ýat illerde (“Şasenem-Garyp”).

Didaryň dilär men tä ruzy magşar ...
Bu gün gelsem, erte ölermen (Mollanepes).

Guş salsalar awun awlar,
Awlakly çölleri bardyr (“Görogly”).

Tünegi ýoguň, töri bolmaz.
Gutla goşa ýagar.
Indegsiz gelen düşeksiz oturar.
Adamdan aldag gutulmaz.
Adam gulagyndan iglär.
Köpek semiz bolsa-da, eti iýilmez (Atalar sözi).

32.Buýrugyň aňladylyşynda we onuň ýöňkeme goşulmalarynda ýüze çykan
özgerişleri mysallar arkaly düşündiriň.

Kylgyl meniň ýolum rowan
Çar pasly baharly daglar (Mollanepes).

Mejnun garyby ýar edip
Duruňlar, habarlaşalyň (Andalyp).

Aşyk menem rehm eýläňiz halyma (Mollanepes).

Gidegörgül Halap, Şirwan saryýa (“Şasenem-Garyp”).

33.Işligiň şert formasynda ýüze çykan özgerişleri aýdyp beriň.

Öldürseň laglyň aly hasratyle ger meni ...
Kim ne diýr ise, diýsin ki biz bolmarys ýarsyz (Mähri hatyn).

Beg ýigit, ögünerse arslan ögünsin, arslandyr (Gorkut ata).

Duşmanyň peşeçe bolsa, pılçe gör (Atalar sözi).

34. Hal işlikleriň nähili goşulmalar arkaly ýasalandyklaryny, aňladýan manylaryny, ýerine ýetirýän hyzmatlaryny mysallar arkaly düşündiriň:

Şeýtan diýer: Şirin işdir azagoý,

Rahman aýdar: Nebis umydyn üzegoý.

Magtymguly, tur, eliňi köze goý

Eger doze bilseň, kylgyl bu işi (Magtymguly).

Hijr oduna ýana-ýana gele men (“Şasenem-Garyp”).

Saglykda, ýigitler, baryp-gelişň,

Düňýe öter, baryp geleniň galar (Kemine).

Gözleýip göz gyýgy birlen

Bakyşyň örtär meni (Mollanepes).

Nama ýazyban bizge gönderipdir ol dilber (“Gül-Bilbil”).

Bedew diýgeç hemme bedew deň bolmaz (Magtymguly).

Ölme-hä, Görogly, ölme,

Ölinçäň özüňden galma (“Görogly”).

Çykdyň güller seýran edip,

Görmeýin bikarar oldum (Andalyp).

Pir azman, mürit azmaz (Atalar sözi).

35. Ortak işlikleriň ýasalyşlaryny, zaman aňladyşlaryny, atlaşyp gelişlerini we sözlemdäki hyzmatlaryny mysallar arkaly düşündiriň:

Sözlegende söz manysyn bilmeýen

Andan ki bir gepläp bilmez lal ýagşy ...

Magtymguly, sözüň bilene sözdür,

Bilmedik adama gury owazdyr ...

Ulalanda iş hoş ýakmaz

Ýaşlykda köýmän ýigide (Magtymguly).

Akar suwy aýlandyran,

Dury suwy bulandyran,

Gapy-gapy elendiren,

Seniň gözleriň, gözleriň (Pidaýy).

Gözün süzüp nâz edenler –
Gyzlar daş galdy, daş galdy (“Saýatly-Hemra”).

Ýatan öküze iým ýok (Atalar sözi).

Gyz-gelinler ýygylanda
Sen düşer sen göze, gelin (Mätäji).

36. Işligiň **–dyr, -dir, -di, -dy, -ka, -kä** habarlyk goşulmalarynyň emele gelişlerini, manylaryny we ýerine ýetirýän hyzmatlaryny mysallar arkaly düşündiriň:

Bu owaz Ýusup agamnyň owazyga ohşaş turur ...
Mejnun tomaşa kylyp turur erdi (Andalyp).

Galkan ýigide galadyr (“Görogly”).

Asmanyň görki enwerdir,
Dünýä görki sim-u zerdir (Mollanepes).

Syýadan garadyr saçy (Magtymguly).

Bag bilen bossan sendedir,
Bildim, Owez han sendedir (“Görogly”).

Men kibi awara ýokdur (Andalyp).

Çyn aşyklar ýalbaradyr dostuna (“Şasenem-Garyp”).

Bize söwer ýardan salam gelipdir (“Görogly”).

Zelili diýr: Kiştim suwda synandyr.
Leýlim unutmyşdyr, geldi habary (Andalyp).

Bilbil erdim bir dilberniň bagynda (“Şasenem-Garyp”).

Baryr idim ýaşylbaşa ugradym (“Saýatly-Hemra”).

Zylyha eşitdi kim Mälik bir gul geltürgen ermiş (Andalyp).

Meniň oglum Bilbilniň haly niçik bolur erken (Şabende).

Giderse, meniň malym gider (Gorkut ata).

Maňa sen gerek sen, jahan gerekmez (Mollanepes).

37. Sözsoňy kömekçileriň beýleki söz toparlaryndan leksika-grammatik aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

38. Baş düşümde gelen sözler bilen utgaşyp, olary işliklere baglanyşdyran sözsoňy kömekçilrei mysallar arkaly düşündiriň. Olary söz düzümleri görnüşinde göçüriň we manylaryny aýdyp beriň.

Mustapa baş bolup kyrk ýigit bilen

Dowam hyzmatynda mydar eýläýin („Görogly“).

Ýar bilen ýörän ýol gözümde uçdy (Mollanepes).

Dil bilen orak orsaň, bil agyrmaz...

Yhlas bilen aglasaň, sokur gözden ýaş çykar (Atalar sözi).

Watan üçin çykdy Gyrat üstüne (Seýdi).

Zöhre diýip bagryn ýakan

Ol nar üçin sergezdan men (Mollanepes).

Ýusup kimin özüň saldyň bazara,

Zylyha dek hyrydaryň unutma („Şasenem-Garyp“).

Älem içre sen kibi tagt üzre soltan görmedim (Mollanes).

39. Ýöneliş düşümde gelen sözler bilen utgaşyp, olary işliklere baglanyşdyran sözsoňy kömekçileri tapyň. Olary söz düzümleri görnüşinde göçüriň, manylaryny düşündiriň:

Bu ülkede töhmet bilen ölmegil,

Dolanawer menzil-mekan saryýa („Şasenem-Garyp“).

Gitme, Akmaralym, gel maňa garşy (Kemine).

Ýorganyňa görä aýak uzat (Atalar sözi).

40. Çykyş düşümde gelen sözler bilen utgaşan sözsoňy kömekçileri tapyp, söz düzümi görnüşinde göçüriň, manylaryny düşündiriň:

Eşit adam, dogan ilden

Gaýry mähriban ýurt bolmaz (Magtymguly).

Saglygyň gadryn bilgil

Hasta bolmazdan burun (Magtymguly).

Senden başga howandarym ýok meniň („Şasenem-Garyp“).

***

41. Düzmeli baglayjylary tapyň, hyzmatlaryny we aňladýan manylaryny mysallar arkaly düşündiriň.

At salaryň sag-u soldan („Görogly“).

Mende sabr-u takat ýok, reňki roýuň görüp men (Mollanepes).

Hem daýymlara barýaryň, hem atyma baş öwredýäriň (Atalar sözi).

Egnine geyipdir sim **bilen** zeri...
 Bag bilen bostan sendedir (“Görogly”).
 Ýuirda döwlet geler bolsa bagşy **bilen** ozan geler (Atalar sözi).
 Köýdi jigerim ha ynan, ha ynanama (Baýram han).
 Gäh ýüzüňden öpsem, gäh alma ýañagyndan (Mollanepes).
 Ozal Taňry rehim kylsa,
 Ne ten, ne janda dert bolmaz (Magtymguly).
 Ne çiş köýsün, ne kebab (Atalar sözi).

42. Eýerjeňli baglaýjylary tapyň, hyzmatlaryny we manylaryny mysallar arkaly düşündiriň.

Eger pir sen, eger ýaş,
 Kylma syryň ile paş (Magtymguly).
 Eý ýaranlar, ömrümden geçdi diýip aglaryn (Magtymguly).
 Hak-u nähak gitmeli, çünki başga çäre ýok...

***

43. Türkmen dilinde modallyk aňladýan serişdeleri: modal sözleri, ownuk bölekleri, goşulmalary mysallar arkaly düşündiriň.

44. Ozbaşdak manyly sözleriň modal manylarda ulanylyşyna özüňizden on sany mysal tapyň.

45. Modal sözleriň giriş sözler, modal söz-sözlem, hem-de habaryň düzüminde gelşine çeper eserlerden mysal tapyp gelmeli.

46. Mysallardan hakyky modal sözleri tapyň we aňladýan manylaryny aýdyp beriň:

Kim görse jemalyňny, elbetde, bolar haýran (Mollanepes).

Meger, bizden başga ýary bar, ýary (“Saýatly-Hemra”).

Asla seni görmemişem, dildarym (Magtymguly).

Bar, gardaşym, seni azat eýledim (Mollanepes).

47. Aýry-aýry sözler bilen ulanylýan, güýçlendiriji, takyklaýjy we söýgi, hormat bildirýän modal sözlere çeper eserlerden mysal tapyp gelmeli.

48. Ownuk bölekleriň sözsoňy we baglaýjy kömekçilerden tapawudyny aýdyp beriň.

49. Sorag bildirýän –my, –mi ownuk böleginiň ulanylyş aýratynlygyny we manylaryny mysallar arkaly düşündiriň.

50. –da, –de ownuk böleginiň ýerine ýetirýän hyzmatynda we manylarynda ýüze çykan özgerişleri aýdyp beriň.

51. Modallygyň nähili serişdeler arkaly aňladylandygyny mysallar arkaly düşündiriň.

Söz berdiňmi, sözüňde tapyl!
Ertir arçyn seçiljekdirle-haw (A.Durdyýew).

Baý bularyň bary dilleşen ýaly-aýt (A. Şyhlyýew).

Çagyrylan ýere bar, otur-da, turma (Atalar sözi).

Bir kemsiz gözel ýok- diýenmişinler
Belki şol gözelem dälir bir kemsiz.
Belkem iş edende ýokdur usuly,
Belki-de özüni söýýändir çensiz. (G.Ezizow).

***

52.Ümlükleriň beýleki kömekçi sözlerden leksika-grammatik aýratynlyklaryny aýdyp beriň.

53.Sözleýjiniň ruhy halatlaryny bildirýän ümlükleri tapyp, manylaryny mysallar arkaly düşündiriň:

Aýralygyň atasy tamug içre weýil – waý (Magtymguly).

Ten tapmaga köýnek iştär ýalaňaç,
Köýnekli diýr: “Wah, üstünden don bolsa! (Magtymguly).

Ýykylgyn, ýumrulgyn doly dünýä heý (Magtymguly).

Berekella, Gyrat saňa (“Görogly”).

54.Ýüz tutma sözler bilen ulanylan ümlükleriň aýratynlyklaryny düşündiriň:

Ýa Reb, tapylarmy meniň soragym (Seýdi).

Eý Huda, Magtymgulyny lutfy – yhsan eýlegil!
Hudaý-a, kylma ryswa, keremiňden tilär men (Magtymguly).

Eýa dostlar, däl dünýä ýagşy günlerim har kyldy (Magtymguly).

Diýdim ki: “Meniň köňlüm almazmy sen, eý zalym!” (Mollanepes).

55.Mal-garalary çagyrmak, kowmak üçin ulanylýan milli häsiýetli ümlüklerimize degişli çeper eserlerden mysallar tapyp gelmeli.

Edebiýatlar

- Annanurow A. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde sostawly işlikler. Aşgabat, 1984.
- Аннануров А. Синтаксические особенности туркменских пословиц и поговорок. АКД. Ашхабад, 1960.
- Annanurow A. Türkmen dilinde hal işlik formalary. Aşgabat, 1974.
- Аннануров А. Категория деепричастия в туркменском языке в историческом аспекте. Автореферат. Ашхабад, 1979.
- Аннаева Р. Х. Фразеологические устойчивые словосочетания в памятниках туркменского языка. Ашхабад, 1985.
- Ballyýew G. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde kem işlikler. Aşgabat, 1989.
- Baýlyýew S. Türkmen diliniň taryhy grammatikasy. Aşgabat, 1993.
- Bäýlyýew S. Türkmen dilinde düşüm kategoriýasy. Aşgabat, 1987.
- Bäýlyýew S. Çalyşmalar. Aşgabat, 1991.
- Berdiýew R. Türkmen diliniň dialektlerinde we gepleşiklerinde işlikler, Aşgabat, 1988.
- Борджаков А. Местоимения в современном туркменском языке. АКД. Ашхабад, 1962.
- Borjakow A. Türki dilleriň günorta-günbatar toparynda arzuw we hökmanlyk aňladýan işlik formalary. Aşgabat, 1980.
- Borjakow A. Türki dilleriň günorta-günbatar toparynda iş atllary. Aşgabat, 1976.
- Çaryýarow B. Türkmen dilinde işlik derejeleri. Aşgabat, 1958.
- Çaryýarow B. Türki dilleriň günorta-günbatar toparynda işlik zamanlarynyň aňladylyşy. Aşgabat, 1969.
- Gajarowa E. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde işligiň öten zaman formalary. Aşgabat, 1990.
- Gafurowa H. Häzirki türkmen dilinde hallar. Aşgabat, 1959.
- Грамматика туркменского языка. Ашхабад, 1970, 378-400 sah.
- Гузучыев Т. Причастия в письменных памятниках туркменского языка XVIII-XIX в.в. Автореферат. Ашхабад, 1971.
- Guzuçyýew T. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde ortak işlikler. Aşgabat, 1983.
- Hamzaýew M. Türkmen diliniň morfologiýasynyň we sintaksisiniň meseleleri. Aşgabat, 1969.
- Häzirki zaman türkmen dili. Morfologiýa. Aşgabat, 1960.
- Hydyrow M. Türkmen diliniň taryhyndan materiallar. Aşgabat, 1958, 1962.
- Хыдыров М. Некоторые вопросы по истории туркменского языка. Ашхабад, 1975.
- Hojaýew B. Türki dilleriň günorta-günbatar toparynda ortak işlikler. Aşgabat, 1977.

- Hojaýew B. Türki dilleriň günorta-günbatar toparynda işligiň şert formasy. Aşgabat, 1990.
- Mämmetgulyýew D. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde düşüm formalary barada maglumat. Kitapda: Türkmen diliniň taryhyndan derňewler. Aşgabat, 1978.
- Mämmetgulyýew D. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde atlaryň affiksler arkaly ýasalyşy. Kitapda: Türkmen diliniň taryhyndan derňew. Aşgabat, 1973, 52-79s.
- Мухамедова З. Исследования по истории туркменского языка XI – XIV в. В. Ашхабад, 1973.
- Мухамедова З. Опыт исследования числительных в историческом плане. Kitapda: Türkmen diliniň taryhyndan derňew. Aşgabat, 1973, 5 – 50 s.
- Поцелуевский А. П. Избранные труды. Ашхабад, 1975.
- Penjiýew M. Türkmen dilinde sanlar. Çärjew, 1961.
- Pefjikowa M. Türkmen dilinde syratlaryň ýasalyşy we many toparlary. Awtoreferat, Aşgabat, 1995.
- Söýegow M. Türki dilleriň günorta-günbatar toparynda hal işlikler. Aşgabat, 1981.
- Türkmen diliniň taryhyndan derňew. Aşgabat, 1973.
- Türkmen diliniň taryhyndan derňewler. Aşgabat, 1978.
- Türkmen diliniň taryhy grammatikasynyň problemalary. Aşgabat, 1980.

TARYHY SINTAKSIS

Dil özüniň baş hyzmatyny – düşünişmek, pikir alyşmak wezipesini sözlemler arkaly ýerine ýetirýär. Sözlemler söz düzümlerinden, söz düzümleri bolsa sözleriň many hem grammatik taýdan baglanyşdyrylmagyndan hasyl bolýar. Taryhy sintaksisde özbaşdak manyly sözleriň – taktlaryň (Deňeşdiriň: sintaksis) baglanyşynda, söz düzümlerinde we sözlemleriň gurluşynda ýüze çykan özgerişler öwrenilýär. Sintaksisimizdäki ösüş – özgerişler, olardaky esasy meýilleri anyklamak bolsa, ylmy-nazary taýdan-da, amaly jähetden-de juda möhüm ähmiýete eýedir.

Gadymy ýazuw ýadygärliklerimiziň dili bilen deňeşdirenimizde türk dilleriň hemmesi üçin umumy bolan iňňän gadymy aýratynlyklaryň dilimizde oňat saklanandygyny görýäris. Ses ulgamyna, sözlük düzüme garanda diliň grammatik gurluşy has durnukly bolýar. Muňa garamazdan, onda-da käbir özgerişler bolup geçipdir.

Dil biliminde söz düzümleriniň many gatnaşyklary we ýerine ýetirýän hyzmatlary taýdan iki görnüşini tapawutlandyrylýar.

1. Predikativ söz düzümleri.

Eýe bilen habardan ybarat, özara ylalaşma täri bilen baglanyşan söz düzümleri predikativ söz düzümleridir. Bu hili predikativ söz düzümlerine **sözlem** hem diýilýär. Diňe baş agzalardan düzülen predikativ gatnaşykdaýy söz düzümleri **kommunikativ hyzmaty** ýerine ýetirýärler.

2. Tabynlyk gatnaşygyndaky erkin söz düzümleri.

Sözlemdä eýe bilen habardan beýleki sözlerem özara many hem grammatik taýdan baglanyşyp, söz düzümlerini emele getirýärler. Bular tabynlyk gatnaşygyndaky sözlerden emele gelen söz düzümleridir. Söz düzümleriniň bu görnüşinde sözleriň birisi esasy, beýlekisi oňa tabyn-garaşly bolýar. Türk dillerde, şol sanda türkmen dilinde hem, esasy sözi aýyklarap gelýän tabyn söz önürti, aýyklanýan esasy söz bolsa yzdan getirilýär, olar grammatik taýdan goşulmalar we sözsoňy kömekçiler arkaly baglanyşdyrylýar. Aýyklanýan we aýaklaýan sözlerden hasyl bolan bu hili söz düzümleri **nominativ hyzmaty** ýerine ýetirýärler.

Esasy sözün işlik ýa-da isim söz toparyna degişliligi boýunça olary iki topara bölýärler:

- 1) isim söz düzümleri;
- 2) işlik söz düzümleri.

1. Isim söz düzümleri we olarda ýüze çykan özgerişler

Aýyklanýan esasy sözün atlardan, aýyklarap gelýän tabyn-garaşly sözleriň sypatlardan, sanlardan, çalyşmalardan, atlaşan beýleki sözlerden, ortak işliklerden bolýandygy üçin şeýle at alan isim söz düzümleriniň türkmen diliniň ýadygärliklerinde baglanyşlary taýdan tapawutly dürli görnüşlerine düş gelinýär.

San aýyrgyçly isim söz düzümleri:

Myhmanyňky **üç gün, üç günden** soň göçgün ...

Myhman **birinji gün** – altyn, **ikinji gün** – kümüş, **üçünji gün** – mis, **dördünji gün** – pis (Atalar sözi).

Ýüz ýaşasa, baş gün ömür görmändir (Magtymguly).

On münň ahallym bardyr, tamam demir geýendir (Mollanepes).

Mukdar sanyň zyndan **bir eşek** ýük, **üç tanap** ýer, **bir pulluk** öý, **on münň öýli** türkmen... ýaly ölçeg bildirýän sözler getirilende ikisi birlikde esasy sözi aýyklar, isim söz düzüminiň tabyn agzasy bolup gelipdir:

Bir pulluk öýüm bar, **münň pulluk** hözüri (Atalar sözi).

Pereň diýen **alty aýlyk** ýol bolar („Görogly“).

Bir gysym toprakdan adam ýaratdy (Magtymguly).

Sypat aýyrgyçly isim söz düzümleri:

Oglanly öý bazar, **oglansyz öý** mazar (Atalar sözi).

Gökäki dilegim ýerde gowuşdy („Saýatly-Hemra“).

Uzyn boýly, giň gujakly gözel gerekdir ýigide („Görogly“)

Bir **guýruksyz itdir**, gaçgyl **nesihat ýokmaýan ärden**(Magtymguly).

At aýyrgyçly isim söz düzümleri:

Bularda aýyklanýan esasy söz-de, onuň bilen atributiw gatnaşykdaky tabyn söz hem – ikisi-de atlardan bolýar. **Demir gapy, ýüpek mata, ýün ýaglyk, palaw kädi...** kimin mysallardan görşümüz ýaly tabyn sözleriň at toparyna degişlidigine garamazdan, olar esasy sözi dürli taraplardan sypatlandyryp, sypat hyzmatyny ýerine ýetirýärler.

Kesp-kär, dereje, nisbe, tahallus, lakam, tire-taýpa, garyndaşlyk gatnaşygyny bildirýän atlardan düzülen **Görogly beg, Baýram han, Nedir şa, Molla Kemine, Annadurdy şahyr, Aýaz baba, Aman aga...** ýaly isim söz düzümlerinde hem atlar esasy sözi sypatlandyryp gelýärler.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde atlaryň esasy sözi degişlilik taýdan aýyklar gelşi has-da ýörgünli: Hatda pars izafeti arkaly baglanyşan söz düzümlerine-de duş gelinýär:

Itil suwy aka turur...

Erkeç eti ýel bolar, **eçki eti** em bolar. (Mahmyt Kaşgarly).

Dehistanyň baýrynda bady-sabany görsem...

Gyş paslyna öwrülibän geldi ol **pasly bahar...**

Magtymguly, göz ýaşym ol **deňzi Hazara** döndi.

Häzirki türkmen dilinde degişlilik gatnaşygyndaky söz düzümleriniň **atasy öýi, il ogly, medeni miras merkezi** mysallaryndaky ýaly degişlilik goşulmaly ulanylyşynyň barha işjeňleşýändigini bellemek bolar.

At, sypat, san, çalyşmalary tabyn söz bolup atlary aýyklar gelende hem atributiw gatnaşykdaky aýyrgyçly isim söz düzümleri emele gelipdir:

Ýok bolunça galmagaldyr **bu dünýä...**

Her kim öz mülküne soltandyr, şadyr

Kysmatyna kaýyl bolsa adamzat (Magtymguly).

Ortak işlik aýyrgyçly isim söz düzümleriniňem dürli görnüşlerine duş gelinýär:

Kaýnar ügüz keçitsiz bolmas...

Ýazmas atym bolmas, **ýañylmas bilge** (Mahmyt Kaşgarly)

Atylan ok daşdan gaýtmaz...

Towşana **dogduk depe**...

Boljak oğlan başdan belli (Atalar sözi).

Görer gözüň gymmaty kör ýanynda bellidir (Magtymguly).

Korkmuş kişige koý başy koş körünür (Mahmyt Kaşgarly).

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde sözsoňy kömekçiler arkaly baglanyşan isim söz düzümleri-de duşýar. Häzirki türkmen dilinde **telefon arkaly söhbet, baýramçylyk mynasybetli dabara** ýaly, sözsoňy kömekçiler bilen baglanyşan isim söz düzümleri köpeliýär.

Wagtlaýyn iş, döwürleýin metbugat ýaly hal aýyrgyçly isim söz düzümleri-de döräp başlapdyr.

2. İşlik söz düzümleri we olarda ýüze çykan özgerişler

Aýyklandyran esasy söz işliklerden bolany üçin şeýle at alan işlik söz düzümleriniňem dürli görnüşlerine duş gelinýär.

İşlik söz düzümlerinde tabyn söz, esasan, ýöneliş, ýeňiş, wagt-orun, çykyş düşümlerde gelen atlardan bolýar. Düşüm goşulmalary (eýerme täri) arkaly baglanyşan işlik söz düzümlerinde obýektli gatnaşyk bildirilýär.

Ýöneliş düşüm goşulmasy bilen baglanyşan işlik söz düzümleri:

Alymlara uýsaň, açylar gözüň,

Jahyllara uýsaň, kör dek bolar sen...

Bikär gezip ömrüň **ýele sowurma**...

Başym çykmaz müň **gowgaýa** sataşdym (Magtymguly).

Tagam berseň **bergil aja** („Görogly“).

Ýeňiş düşüm bilen baglanyşan işlik söz düzümleri:

Adam gönderdi... Banu Çeçek **garalar geýdi** (Gorkut ata).

Adam bolsaň **many algyl** sözümden („Saýatly-Hemra“)

Özüňi bil, özge le ne işiň bar (Magtymguly).

Enesin gör-de, gyzyn al (Atalar sözi).

Dakynypdyr heýkel, tumar (Mollanepes).

Wagt-orun düşüm goşulmalary bilen baglanyşan işlik söz düzümleri:

Aýda gelsin, aman gelsin (Atalar sözi).

Açda algyň, bege bergiň bolmasyn (Magtymguly).

Çykyş düşüm goşulmasy bilen baglanyşan işlik söz düzümleri:

Tilden çykar ezgü söz...

Attan düşüp ýügrelim (Mahmyt Kaşgarly).

Ilden çyksaň, çyk-da nyrhdan çykma (Atalar sözi).

Watandan aýrylyp ýalňyz düşmegem

Ülkesinde il gadyryn nä bilsin (Magtymguly).
Ahwalatly işlik söz düzümleri:
Arkaly **erke geplär**, arkasyz **gorka geplär...**
Suwuň **siňňin akanyndan gork**,
ýigidiň ýere bakanyndan (Atalar sözi).
Az ýatgyl, az iýgil, ýene **az sözle** (Magtymguly).
Kesegü **uzyn bolsa**, elig köymes (Mahmyt Kaşgarly).

Sözsoňy kömekçiler arkaly baglanyşan işlik söz düzümleri:
Könülik üze boldy barça işig...
Kämi içre oturup yla suwun keçtimiz (Mahmyt Kaşgarly).
Sözleşmäge söz bilen dahanda zyban berdi (Magtymguly).
Göýä bir otly lybasy **egne geýen ýaly boldum** (Zelili).

Häzirki türkmen dilinde **telefon arkaly gürleşmek, görkezme boýunça işlemek, sport bilen meşgullanmak, baýram bilen gutlamak, öz üstünde işlemek, hat üsti bilen beýän etmek** ýaly işlik söz düzümleriniň sany köpelyär.

Eýelik düşümde gelen atlaryň yzyndan **ýüzünde, arkasynda, başynda, aýagynda, gapdalynda, içinde ...** ýaly orun bildirýän atlar sözsoňy kömekçi hyzmatynda getirilende hem obýektli gatnaşyk bildirilýär. Bu hili işlik söz düzümleriniň hem sany köpelyär.

Galanyň düýbünde bir gawun iýdim...
Ýa başyn biýr, ýa baş alar,
Goç ýigit **ýoldaş üstünde** (Magtymguly).
Belent **daglaryň başynda**
Lember-lember gar görüner („Görogly“).

3. Sözlem.

Türkmen diliniň ýadygärliklerinde many gatnaşyklary, baglanyş tärleri, hyzmatlary taýdan tapawutlanýan predikativ söz düzümleriniň hem dürli görnüşlerine duş gelinýär. Özara san hem ýöňkeme goşulmalary (ylalaşma täri) arkaly baglanyşan predikativ söz düzümleri bir iş, waka, hadysa hakda habar bermek, soramak, buýruk, haýyş, ündew bildirmek üçin ulanylýarlar:

İki elig sançdy, balykka barmady (Kültegin ýadygärliginden).
Kyş ýaý bilen tokuşty,
Kyňyr közin bakyşty,
Kar, buz-kamug erişti (Mahmyt Kaşgarly).
Bilge erig ezgü tutup sözün eşit...
Ýer-suw idisiz kalmasun (Kültegin).
Şermende kylmagyl, ýa Züljelalym (Magtymguly).
Kaganyň kany? (Kültegin).
Senmisiň arabyň gyzy („Görogly“).

Jogap talap etmeýän ritorik sorag sözlemlerine-de duş gelinýär:
Kim biler ki ahyretde neýlärler ?!

Magtymguly, kim bar ölmez ?!

Söz düzümleriniň kommunikiw hyzmaty ýerine ýetirýän bu görnüşleri babatda, köplenç, **sözlem** adalgasy ulanylýar. Olar tabynlyk gatnaşygyndaky beýleki söz düzümlerinden tapawutlanyp, baş söze we tabyn söze däl-de, **eýä** we **habara** bölünýär, olaryň ikisi-de baş agza hasaplanylýar.

Eýe gadymy türki dilde hem, häzirki türki dillerde hem baş düşümde gelen atlardan, atlaşan beýleki söz toparlaryndan bolýar. Özgerişler, esasan, habarda ýüze çykydyr.

Predikatiwlik bildirmekdäki hyzmatyndan ugur alnyp, habarlaryň haýsy söz toparyndan bolşuna görä sözlemler **isim sözlemlerine** we **işlik sözlemlerine** bölünýärler.

Isim sözlemleri. Isim sözlemleriniň habary atlardan, sypatlardan, sanlardan, hallardan, çalyşmalardan bolýar.

Atlardan:

Tembele araba döwülse – **odun**, öküz ölse – **et...**

Alys ýeri ýawuk eden at – **öwlüyä** (Atalar sözi).

Men dahy bir **ýumuş oglany** (Gorkut ata).

Düşüm goşulmaly atlaryň-da habar bolup gelşi bar:

Ommalanyň ýüzi **Käbä**.

Eliň egrisi **özüňe** (Atalar sözi).

Sypatlardan:

Atdan **beýik**, itden **pes** (Matal)

Bal **süýji**, baldan bala **süýji** (Atalar sözi).

Sanlardan:

Geçin **üç** – sözüň puç, geçin **ýüz** – sözüň düz.

Ölgenden soň şah-u geda bary **bir** (Magtymguly).

Hallardan:

Heňnam **uzak**, ömür **az** (Magtymguly).

Garyp ölse, agy **ýok**, arryk ölse ýagy **ýok...**

Gyzy baryň näzi **bar** (Atalar sözi).

Çalyşmalardan:

Däli könlüm, Erem kanda, sen **kanda** ?! („Hüýrlukga-Hemra“).

Isim sözlemleriniň habary eýe bilen sanda we ýöňkemedede ylalaşmaýar, san we ýöňkeme goşulmalarynyň manysy eýäniň özünden aňladylýar.

At çalyşmalarynyň ýöňkeme hyzmatynda ulanylyşyna-da duş gelinýär:

Men **Garyp men**, meni ýollaň ýoluma („Şasenem-Garyp“).

Didaryňa **muştak men**, derdiňe däri, dilber (Mätäji).

Tilegiň **ne ol** (Mahmyt Kaşgarly).

Isim sözlemlerinde habaryň zamanlara gatnaşygy bolsa, köplenç, **turur**, **erdi** kem işlikleri ýa-da olaryň gysgalan görnüşleri bolan –**dyr**,

-dir, **-dy**, **-di** goşulmalary arkaly aňladylypdyr. Yzyna **erdi**, **-idi**, **-dy**, **-di** habarlyk goşulmasyny kabul eden habar işligiň öten zamanynyň ýöňkemesi bilen üýtgeýär we wakanyň ön bolup geçendigini aňladýar:

Oglanlykda **bilmez erdim, ýaş erdim...**

Ol **kim edi** dabanyndan soýdular...

Ýok idi, bar boldy bir nury peýda (Magtymguly).

Yzyna **turur, -dyr, -dir** habarlyk goşulmasyny kabul eden habar işligiň häzirki zamanynyň ýöňkemesi bilen üýtgeýär we häzirki zamany aňladyp gelipdir:

Men **Ezraýyl turumen** (Gorkut ata).

Çişde kebab, pyýalada **şerapdyr**. („Görogly“).

Ol söýenşip duran dört **çaryýardyr...**

Lebleriň şirindir mysaly köwser (“Saýatly-Herma”).

Kimse **şatdyr**, kimse gamgyn,

Her kişi bir **haldadyr** (Magtymguly).

Işlik sözlemleri. Işlik sözlemleriniň habary asyl, ýasama, goşma işliklerden bolýar, yzlaryna zaman hem ýönkeme goşulmalaryny kabul edip, eýe bilen sanda we ýönkemede ylalaşýar. Bu bolsa eýäniň kimdigini, bir ýa-da köplükdigini habardan aňlamaga mümkinçilik berýär.

Türk budun **ölti, alkynty, ýok boldy, özi ýaňylty**, kagany **ölti**, buduny **küň, kul boldy** (Kültegininiň ýadygärliginden).

Gähi-gähi **zalym olduň**, görgeňinden **gaýtmadyň**,

Gähi-gähi **sopy bolduň**, hiç haramdan **datmadyň**. (Magtymguly).

Bady baran **getirer**, jeňi-baz (Atalar sözi).

Bedewi tanymaz har bakan, sarban (Magtymguly).

Ýol **ýatyr-a**, ýol **ýatyr**,

Degresinde il **otyr**.

Ýalňyz balam, **algyl** pendim (“Görogly”).

Habar işligiň şahs bildirmeýän formalaryndan bolanda, zaman hem ýönkemäniň manysy habarlyk goşulmasynyň kömegi bilen aňladylýar:

Dakynypdyr heýkel, tumar (“Saýatly-Hemra”).

Bu olmak, aýrylmak **galypdyr** öňden (Magtymguly).

Owazasy dolup ýakyn, yraga

Belki **ýetişendir** Ruma, Yraga (Zelili).

Sözlemler gurluşlary taýdanam dürli-dürlüdürler. Türkmen diliniň ýadygärliklerinde goşma sözlemlere seredende ýönekeý sözlemler has köp duşýar. Diňe eýe bilen habardan ybarat iki sostawly ýönekeý sözlemler-de, eýesi ýa-da habary galdyrylan “Aşa batyr, ise pola” ýaly bir sostawly ýönekeý sözlemler-de, hemme agzalary ýerbe-ýer ýaýraň ýönekeý sözlemler-de bar. Gurluş taýdan olar

häzirki türkmen dilindäkiden tapawutlanmaýarlar (Seret: T.Guzuçyýew. Turkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde ýönekeý sözlemler. Aşgabat, 1984, 133s).

Türkmen diliniň ýadygarlikleriniň aglabasynyň şaharyna eserler bolmagyna görä sözlemde sözleriň geliş tertibinde käbir aýratynlyklara duş gelinýär. Ýöne inwersiýa hadysasy sözleme stilistik öwşgün berse-de, sözleriň arasyndaky grammatik baglanyşyga täsir etmeýär:

Deňsiz bilen deň eýleme özüni
Dert boluban geçer sözi janyndan (Magtymguly).
Namart myhman duşsa, diýer öýüm ýok (Zelili).

Diýmegil ýar menden elin üzendir,
Men döner men, köňlüm dönmez, ýar, senden (Mollanepes).
Beýhuda aşyk boldum şol dony gyrmyza men (Kemine).

Başganyň sözünüň berlişinde hem käbir aýratynlyklar duşýar. Ol, köplenç, awtoryň sözünden soňra üýtgeşsiz berlip, aýdylyş äheňi bilen tapawutlandyrylypdyr. Gadymy hem orta asyr ýazuw ýadygärliklerinde dyngy belgileriň goýulmazlygy-da başganyň sözünü awtoryňkydan seljermekde belli bir derejede kynçylyk döredýär:

Magnyda getirmişler: Gardeşdan ýegräkdir (Yunus Emre).

Diýdim Ähli zalym ne taýpadandyr?
Diýdi Gork, it-u eşek, şagal...
Mertden dilieg etseň, aýdar Hup bolgay...
Baýguş aýdar Derdim bar,
Tesbihym bar, werdim bar,
Weýranda ýurdum bar,
Zar-y girýan içinde (Magtymguly).
Diýdim Aşyklar şasy!
Diýdi Arzyň aýt, myhman!

Taktlary baglanyşdyrmakda, sözlem düzmekde goşulmalar, kömekçi sözler bilen bir hatarda äheňiň-de hyzmaty uly. Äheň sözleme gutarnyklylyk berýär. Wakanyň, hadysanyň, iş-hereketiň habar berilýändigini, soralýandygyny, buýrulýandygyny ýa-da haýyş edilýändigini, esasan, sözlemiň aýdylyş äheňi boýunça kesgitleýäris. Sözlemiň deňdeş agzalary-da, köplenç, äheň arkaly baglanyşdyrylýar.

Türkmen diliniň ýadygarliklerinde goşma sözlemleriň-de aglabasy äheň arkaly baglanyşdyrylypdyr! Eýerjeňli sözlemlere seredende äheň arkaly baglanyşdyrylan düzmeli goşma sözlemler san taýdan has köp:

Inim Kültegin **kergek boldy**, özüm sykyndym, körür közüм көrmes tek, bilir bilgin bilmes tek boldy (Kültegininiň ýadygärliğinden).

It üýrer, kerwen geçer...

Oglan gyssanar, tudana wagtynda bişer (Atalar sözi).

Deňdeş agzalaryň, goşma sözlemeleriň kömekçi sözler arkaly baglanyşdyrylyşyna-da ýek-ýarym duş gelinýär:

Asman, zemin, **garb-u şark** bir tüýüňde gerdandyr,

Bizaram **mal-u mülkden**, **ger** eşitsem sözünü.

Hudany unudyp ýalan sözländen

Läkin lal oturyp dyman ýagşydyr.

Kä ýyglaýyp öz halyma,

Kä şat bolup güler men.

Çünki betkärler gözüge daýyma bardyr çilim.

Çün ezelde wahed al-kahhar bolan çilim.

Magtymguly aýdar, sözlerim hakdyr,

Emma ki hak söze ten beren ýokdur...

Beýik söz ussady Magtymgulynyň eserlerinden alnan mysallar deňdeş agzalary we sözlemleri baglanyşdyrmak üçin ulanylan kömekçi sözleriň taryhy taýdan pars hem arap dillerine degişlidigini, türkmen dilinde äheň arkaly baglanyşan düzmeli goşma sözlemleriň has ýörgünli bolandygyny ýene bir gezek tassyklaýar.

Eýerjeňli goşma sözlemlerden **-yp**, **-ip**, aýratynam **-sa**, **-se** goşulmalary arkaly baglanyşan sözlemler agdaklyk edýär:

Düýe çökerip, çember işme (Atalar sözi).

Agylda oglak togsa, arykda oty öner...

Nije egri erse, ýol ezgü...

Bilig bolsa, söz ýazmas...

Ogul erezse, ata tynur...

Közden ýyrasa, köňülden ýeme ýyrar...

Tünle bulut örtense, ewlek ury keltirmişçe bolur,

Taňda bulut örtünse, ewge ýagy kirmişçe bolur (Mahmyt Kaşgarly).

Hazirki türkmen dilinde eýerjeňli goşma sözlemleriň görnüşleri köp. Olaryň ulanyş gerimleri-de, işjeňligi-de barha artýar. Rus diliniň täsirinde dörän **gynansak-da**, **nebsimiz agyrsa-da**, **dogusyny aýtsak**, **muňa garamazdan**, **belli bolşy ýaly...**giriş sözleridir söz düzümleriniň-de sany köpeliýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Taryhy sintaksisde nähili meseleler öwrenilýär?

2. Isim söz düzümlerinde tabyn-garaşly sözüň haysy söz toparyna degişlidigini we nähili baglanyşandygyny aýdyp beriň:

Pök-pök etdim, böwrek iýdim, tak-tak etdim, dalak iýdim, on oglany orup iýdim, kyrk gyzy gyryp iýdim...("Böwenjik" ertekisinden)

Gawunyňky ýüz gün, ýüz günden üzgün (Atalar sözi).
 Bir günlük ömre baş günlük possun tik (Atalar sözi).
 Erteki guýrukdan şu günki öýken ýagşy (Atalar sözi).
 Ewdäki buzagu öküz bolmas (Mahmyt Kaşgarly).
 Hezar mukamly bilbil, beýik daglar galmazlar
 Gök jama geýinip keşter eder düzi (“Saýatly- Hemra”)
 Alma zenehdanly gunça dahanlar (Magtymguly)
 Her kim öz mülküne soltandyr, şadyr (Magtymguly).
 Çagyrylan ýere bar, otur-da turma, çagyrylmadyk ýere barma, görünme
 (Atalar sözi).

Degirmende dogmuş syçgan kök gübürdisinden korkmas (Mahmyt Kaşgarly).

3. Işlik söz düzümlerinde tabyn-garaşly sözün haýsy düşümde gelendigini ýa-da kömekçi sözler arkaly baglanyşandygyny mysallar arkaly düşündiriň.

Bikär gezip ömrün ýele sowurma..

Güle dönüp, garylaryň gil, aba (Magtymguly).

Özüni bil, özge le ne işiň bar (Magtymguly).

Bilen bilenin işlar, bilmedik barmagyn dişlär. (Atalar sözi).

Dakynypdyr heýkel, tumar (Mollanepes).

Açda algyň, bege bergiň bolmasyn (Magtymguly).

Ibrişim nikabyn alyň ýüzünden (“Saýatly-Hemra”).

Abyraýdyr adama ýagşy gelip, hoş gitmek (Magtymguly).

Bedew ölse, meýdan galar armanly (Magtymguly).

Ýagşy är il aýbyn açmaz,

Göre-bile haram içmez (Magtymguly).

Koýlar kibi çar tarapa il bolgul (Magtymguly).

Haýbat bilen maňa nazar salar sen (“Görogly”).

4. Isim sözlemleriniň habarynyň haýsy söz toparlaryndan bolandygyny aýdyp beriň:

Äri är edýänem aýal, gara yer edýänem (Atalar sözi).

Zähmetiň nany süýji, ýaltanyň jany (Atalar sözli).

Hemra bir dilenji, sen jahan şasy (“Saýatly-Hemra”).

Bir doýmak – çala baýamak (Atalar sozi).

5. Işlik sözlemlerini tapyň, olarda habaryň eýe bilen ylalaşyp gelişini mysallar arkaly düşündiriň:

On ok süsün ýörittini inimi Kültegin birle...

Kültegin Az ýagysyn binip, oplaýu tegip bir erig sançy (Kültegiň ýadygärliginden).

Aç ne ýemes (Mahmyt Kaşgarly).

Bedewi tanymaz har bakan, sarban (Magtymguly).

Tylla, göwher, genç, hazyna, mal gözlär...

Bahabar ýör, Hak ýolundan daş bolma (Magtymguly).
Her kişi hoş hal olupdyr (Magtymguly).

5. Düzmeli hem eýerjeňili goşma sözlemleri aýry-aýrylykda göçüriň, olaryň nähili baglanyşandyklaryny mysallar arkaly düşündiriň.

Negü ýerge ekse, ýene ol orur (“Kutadgu bilik”).
Asmandan nem inmese, ýerden giýa gögermez (Atalar sözi).
Awçy niye al bilse, azyg ança ýol biler (Mahmyt Kaşgarly).
Magtymguly aýdar, sözlerim hakdyr,
Emma ki hak söze ten beren ýokdur.

EDEBIÝATLAR:

- Annanurow A. Türkmen nakyllarynda we atalar sözünde ulanylan sintaktik konstuksiýalaryň aýratynlyklary. Kitapda: Türkmen diliniň taryhy grammatikasynyň problemalary. Aşgabat, 1980.
- Guzuçyýew T. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde ýönekeý sözlemler. Aşgabat: Ylym, 1984.
- Guzuçyýew T. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde sözlemiň baş agzalary. Aşgabat: Ylym, 1992.
- Guzuçyýew T. Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde sözlemiň aýyklaýjy agzalary. Aşgabat: Ylym, 1993.
- Häzirki zaman türkmen dili. Sintaksis. Aşgabat, 1962.
- Myradow A. Häzirki zaman türkmen dilinde bir sostawly isim sözlemi. Aşgabat, 1990.
- Myradow A. Häzirki zaman türkmen dilinde doly däl sözlemleriň döreyiş çeşmeleri. Aşgabat, 1975.
- Nartyýew N. Häzirki zaman türkmen dilinde goşma sözlemiň gurluşy, I bölüm. Aşgabat, 1980; II bölüm .Aşgabat, 1981; III bölüm. Aşgabat, 1982.
- Nartyýew N. Eýerjeňli goşma sözlem problemasy. Aşgabat, 1993.
- Nartyýew N., Penjiýew M., Myradow A. Häzirki zaman türkmen dili. Sintaksis. Aşgabat, 1988, 2002.
- Поцелуевский А. П. Избранные труды. Ашхабад, 1975.
- Сарыев Б. Односоставные предложения в современном туркменском языке. АКД. Ашхабад, 1988.
- Saryýew G. Türkmen edebi dilinde söz düzümleri. Aşgabat, 1972.
- Соегов М. Развитие синтаксической системы туркменского литературного языка в советскую эпоху. Ашгабад, 1991.
- Türkmen diliniň grammatikasy. II. Aşgabat, 1977.

M A Z M U N Y:

Giriş

1. “Türkmen diliniň taryhy” dersinde öwrenilýän meseleler.....	6
2. Dil birlikleriniň ösüş-özgeriş taryhyny anyklamak üçin maglumat berýän çeşmeler.....	7
3. Dilimiziň taryhyny öwrenmekde ulanylýan derňew usullary.....	14
4. Türkmen diliniň taryhynyň öwreniliş ýagdaýy.....	17
Soraglar we ýumuşlar.....	31
Edebiýatlar.....	32

Türkmen diliniň taryhy grammatikasy

Taryhy fonetika

1. Taryhy fonetikada öwrenilýän meseleler.....	34
2. Türkmen diliniň çekimli sesleriniň gadymy türki çekimlilerine gatnaşygy.	37
3. Türkmen diliniň çekimli seslerinde ýüze çykan mukdar we hil üýtgemeler.....	44
4. Türkmen diliniň çekimsiz sesleriniň gadymy türki çekimsizlerine gatnaşygy.....	58
5. Türkmen diliniň çekimsiz seslerinde ýüze çykan mukdar we hil üýtgemeler.....	63
6. Metateza.....	78
7. Bogun. Türkmen diliniň bogun tipleriniň gadymy türki bogun gurluşyna gatnaşygy.....	79
Soraglar we ýumuşlar	84
Edebiýatlar.....	85

Taryhy leksika

1. Taryhy leksikada öwrenilýän meseleler.....	86
2. Türkmen diliniň sözlük düzümi, onuň özboluşlylygy.....	87
3. Sözlük düzümimizde ýüze çykan özgerişler.....	117
4. Sözlerimizde ýüze çykan özgerişler.....	141
Soraglar we ýumuşlar.....	164
Edebiýatlar.....	171

Taryhy morfologiýa

Taryhy morfologiýada öwrenilýän meseleler, maglumat berýän çeşmeler we ulanylýan derňew usullary.....	173
---	-----

Atlar

1. Atlarda köplügiň aňladylyşy.....	178
2. Atlarda deňişligiň aňladylyşy.....	180
3. Düşüm kategoriýasynyň aňladylyşy.....	182

Sypatlar

1. Sypatlaryň leksika – semantik aýratynlyklary.....	198
2. Sypatlaryň morfologik aýratynlyklary.....	201
3. Sypatlaryň sintaktik aýratynlyklary.....	205

Sanlar	
1. Sanlaryň leksika-sintaktik aýratynlyklary.....	208
2. Sanlaryň morfologik aýratynlyklary.....	215
3. Sanlaryň sintaktik aýratynlyklary.....	218
Çylyşmalar	
Çalyşmalaryň leksika-grammatik aýratynlyklary.....	220
1. At çalyşmalary.....	220
2. Sypat çalyşmalary.....	225
3. San çalyşmalary.....	226
Hallar	
1. Hallaryň leksika-semantik aýratynlyklary.....	228
2. Hallaryň morfologik aýratynlyklary.....	230
3. Hallaryň sintaktik aýratynlyklary.....	233
Işlikler	
1. Işlikleriň leksika-grammatiki aýratynlyklary.....	234
2. Işlikleriň zaman hem ýöňkeme kategoriýalarynda ýüze çykan özgerişler.....	238
3. Işlik formalarynda ýüze çykan özgerişler.....	247
Kömekçi sözler	
1. Sözsoňy kömekçiler.....	268
2. Baglaýjy kömekçiler.....	275
3. Modal sözler we ownuk bölekler.....	283
4. Ümlükler.....	292
Soraglar we ýumuşlar.....	294
Edebiýatlar.....	308
Taryhy sintaksis	
1. Isim söz düzümleri we olarda ýüze çykan özgerişler.....	310
2. Işlik söz düzümleri we olarda ýüze çykan özgerişler.....	312
3. Sözlem.....	313
Soraglar we ýumuşlar.....	317
Edebiýatlar.....	320